

Ф І Л О Л О Г І Я

УДК 821.161.2:82.0

«РОМАНІЗОВАНА БІОГРАФІЯ» В СИСТЕМІ ХУДОЖНІХ МЕТОДІВ: УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНО-ПОБУТОВА МОДЕЛЬ

О. В. Пуніна

Реферат. *Стаття присвячена питанню зв'язків творчих методів, в межах яких функціонують художні біографії українських письменників, і що «породили» барокових, романтичних, реалістичних, модерних авторів. Виявляються форми таких зв'язків із позиції циклічності літературного процесу.*

Ключові слова: «романізована біографія», художній метод, літературний побут.

Ракурсу в підході до письменницької постаті як створювача естетично-інтенціональної системи (літературного твору) – суб'єкта – за якісно-кількісним показником історико-літературних і теоретичних студій значно поступається, втім, у жодному разі не менш продуктивний, – як об'єкта авторського зображення, сприйняття й оцінки. Йдеться про таку художньо-літературну продукцію, як «романізована біографія» (белетристична, художня; точність терміна, на думку Ф. Наркір'єра, у випадку із цим утворенням не має вирішального значення, «справа в акцентах на художньому вимислі чи документації, які розставляє автор» [50, с. 7]), що, з позиції представника цієї метажанрової структури й водночас її теоретика Андре Моруа, поєднує, а не виключає, в собі поезію¹ і правду (див.: [47]).

Продуктивність цього ракурсу наукового осмислення зумовлюється кількома взаємозв'язаними чинниками. По-перше, спробою вийти за межі вже існуючих літературознавчих прочитань – з позиції генології (І. Ходорківський [75], Л. Мороз [76], Б. Мельничук [44], О. Дацюк [21], О. Галич [14], О. Ушакова [72], І. Савенко [63–64], І. Братусь [8], І. Акіншина [2–3], Г. Казанцева [35], Г. Грегуль [18], А. Громова [19], Т. Черкашина [77]), на рівні зовнішньої й, частково, внутрішньої форми (Б. Мельничук [44], І. Данильченко [20], С. Матвієнко [42], Н. Мішеніна [45], В. Зубань [28], Г. Грегуль [17], М. Назаренко [48], О. Скаріна [65], О. Філатова [73], А. Черниш [78]), в освітленні творчого доробку письменника в цілому (В. Зубань [27], В. Агеєва [1]). А це бачиться можливим через наступні два фактори.

По-друге, «романізовану біографію» про письменника слід остаточно вписати в парадигму літературного побуту – явища, вивченого в українському літературознавстві досить скупі, проте актуального щодо проблем функціонування в художніх творах біографічного фактажу, не говорячи вже про вписування в історико-літературний контекст побутових жанрів і видів діяльності як інституціонального фону літературного процесу, на чому свого часу неодноразово наголошували формалісти Б. Ейхенбаум і Ю. Тинянов [26; 85]. Саме «романізована біографія» покликана виконати важливу функцію – ввести в літературну систему, вслід Б. Ейхенбауму, «колосальний матеріал минулого, що лежить у документах і різного роду мемуарах» [85, с. 428], і,

¹ Під поезією мається на увазі художня література у цілому.

продовжимо, закріпити його там, у системі, на новому рівні – художнього осмислення – як літературний факт (див.: [12; 43; 74; 54]).

І, нарешті, по-третє, виявити специфікацію «романізованої біографії» на ґрунті української літературно-побутової моделі в ракурсі її презентації у системі художніх методів: як представлений конструкт письменника певного типу творчості (виступає суб'єктом) тим чи іншим художнім методом (виступає об'єктом), з'ясувати, які наслідки такого зв'язку, чим, кінець-кінцем, він зумовлений. Для реалізації завдання такого типу за предмет дослідження серед приблизно ста умовних «романізованих біографій» про письменників (корпус української художньо-біографічної прози – романи, повісті, оповідання, фрагменти недописаних романів ХХ – початку ХХІ століття) обрано тридцять одну найбільш презентабельну текстову одиницю художніх творів, де за об'єкт зображення взятий «бароковий» (Мелетій Смотрицький, Кирило Транквіліон-Савроговецький, Касіян Сакович, Григорій Сковорода), «класицистично-просвітительсько-реалістичний» (Іван Котляревський), «романтичний» (Микола Гоголь, Микола Костомаров, Панько Куліш, Тарас Шевченко, Юрій Федькович), «реалістичний» (Леонід Глібов, Марко Вовчок, Іван Франко), «модерністичний» (Ольга Кобилянська, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Василь Стефаник, Володимир Свідзінський, Аркадій Казка, Павло Тичина, Олександр Довженко, Юрій Яновський, Богдан-Ігор Антонич) автор.

Науковим підґрунтям щодо оперування поняттями типів художнього мислення (типів творчості), системи (зв'язане ціле) художніх методів (стилів), творчих методів обрано теоретичні розвідки І. Костецького [37-38], Д. Чижевського [79], О. Ларміна [40], Ю. Борєва [6], Л. Тимофєєва [71], Г. Єрмаш [23], М. Моклиці [46], Д. Наливайка [49], В. Іванишина [32] та ін. [9; 11] (щоправда, погляди цих учених не завжди суголосні, а часом і досить суперечливі, протилежні, приміром, М. Моклиця пропонує бачити систему художніх методів як типів художнього мислення – реалізм, романтизм, до того ж, виокремлює третій – модернізм, а у В. Іванишина типи творчості співпадають із художніми методами – бароковий, класицистичний, сентименталістський тощо) з їхніми спробами систематизації й тлумачення закономірностей літературного процесу. Вихідними бачаться дві концепції: 1) циклічного розвитку культури, літератури зокрема, 2) за принципом чергування «гармонійних і дисгармонійних чинників», людських поривань, що ведуть «або до чіткої ясності (завершеності) в осмисленості світу, або до її протилежності – примхливої розмитості (безкінечності)» [79, с. 9], тобто двох типів художнього мислення – об'єктивного (реалістичного²) і суб'єктивного (романтичного³). Тип художнього мислення постає змісто-формальною основою («що» і «як»), «суттєвим фактором, що формує» [6, с. 196], художнього методу – способу підходу до пізнання, перетворення, оцінки дійсності з позиції певного естетичного ідеалу [40, с. 30, 55].

Щодо історії української літератури, то система художніх методів, базованих на двох типах творчості (художнього мислення), найбільш обґрунтовано була запропонована Д. Чижевським: складається з дев'яти стилів, що відповідають культурним епохам середньовіччя, ренесансу, бароко та ін. Враховуючи його досвід (на жаль, що бере до уваги не всі моменти) і напрацювання дослідників загальноєвропейського культурного

² На думку Д. Наливайка, реалістичне світосприйняття ґрунтується на постулатах, «що наявний світ являє собою субстанційну реальність із властивими їй іманентними законами й відносинами, в систему котрих включена людина, і ця реальність піддається як науковому, так і художньому пізнанню» [49, с. 265]. Реалізм на перший план виводить пізнавальну функцію.

³ Для романтиків першочергове значення відіграє уява як засіб пізнання буття, художня реалізація цього пізнання: «Романтики були переконані в тому, що уява має дивовижну здатність проникати в речі та явища, їх сутності та динаміку і виражати все це в поетичних образах та картинах» [49, с. 267].

поступу, оптимальним варіантом для еволюції української літератури вбачаємо таку систему художніх методів: *середньовіччя (домінує романтичний тип художнього мислення) → відродження (реалістичний) → бароко (романтичний) → класицизм (реалістичний) → сентименталізм (романтичний) → просвітительський реалізм (реалістичний) → романтизм (романтичний) → критичний реалізм (реалістичний) → модернізм (романтичний) → реалізм (реалістичний) → авангардизм (романтичний) → соцреалізм (реалістичний) → постмодернізм (романтичний) → неопозитивізм → «ново»-модернізм* (хоча теперішню домінанту художнього методу визначити складно, однорівневим бачиться повернення і модернізму, і реалізму; тож, зрештою, справа за серйозними працями у цьому напрямку), що й залучаємо до подальшого розгляду, беручи до уваги змісто-формальні особливості кожного з компонентів системи художніх методів по відношенню до «романізованих біографій» про українських письменників у двох аспектах: 1) яким чином презентує представника того чи іншого, вже усталеного, художнього методу 2) та чи інша творчо-методологічна парадигма за логічно-хронологічним принципом. Становлення і розвиток «романізованої біографії» літературно-побутової моделі охоплює часові межі кінця 20-х років XX століття і до сьогодні, відповідно розбудовується на художніх методах, що оформили культурно-історичні явища цього проміжку: авангардизм, соцреалізм, постмодернізм і (умовно) «ново»-модернізм.

Авангардизм. Предметом осмислення українського автора-авангардиста у «романізованих біографіях» літературно-побутової моделі стає насамперед⁴ письменник романтичного типу мислення доби бароко («біографічно-ліричний роман з перемінного болісного та веселого життя українського мандрівного філософа» «Григорій Сковорода» Валер'яна Поліщука 1929 року [59]) і романтизму (романи Віктора Петрова 1929 року «Аліна й Костомаров» і 1930 року «Романи Куліша» [25], незавершена «Повість про гірке кохання поета Тараса Шевченка» Гео Шкурупія 1930 року [82-83]). І це показово, адже таким чином на рівні автора-суб'єкта й автора-об'єкта спостерігається такий зв'язок, як лінійний – тобто йдеться про продовження лінії із однаковим типом художнього мислення (тут – романтичного) у подальших культурно-історичних епохах. Утім, на рівні змісто-формальної (текстової) реалізації, зокрема мегаобразу, діють закони художнього методу авангардизму з його формалістичним принципом деавтоматизації (очуднення композиційного, сюжетного, мовленнєвого, образного тощо).

Свого часу у монографії «Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича» В. Агеева звернула увагу на деконструкцію В. Петровим у «романізованих біографіях» «пишновеличного» романтичного стилю [1, с. 276], характерного життю і творчості П. Куліша й М. Костомарова. На думку дослідниці, письменник «через аналіз особистого життя, яке зазвичай слугує лише допоміжним матеріалом для характеристики творчості, пробує дати психологічний портрет письменника (Куліша. – О. П.) й громадського діяча, стиль кохання, стиль інтимного листування *співвіднести зі стильовими домінантами літератури романтизму*» [1, с. 286], при цьому «український автор видається чи не найбільш іронічним щодо «об'єкта» зображення. Це пояснюється [...] насамперед тим, що Петров [...] вбачає своє надзавдання у розвінчанні все ще авторитетної *романтичної традиції...*» (курсив мій. – О. П.) [1, с. 279]. Ключовим у В. Агеевої стає твердження про «дистанціювання й подолання небажаного впливу» [1, с. 291],

⁴ Насамперед, бо традиційно вписувана в дискурс реалізму Марко Вовчок стає об'єктом зображення у незавершеному романі В. Петрова «Мовчуще божество», фрагмент якого був надрукований у номері а «Авангард-альманаху» за 1930 рік і являв собою незначну переробку відповідно осмисленого моменту стосунків Куліша з Марковичкою у «Романах Куліша». Власне образ письменниці В. Петров деавтоматизує таким чином: авторка «Народних оповідань» → рокова жінка: «Марко Вовчок взагалі, здається, негативно ставилася до платонізму. Вона воліла починати кохання з того моменту, на якому воно, звичайно, губить будь-які прикмети платонізму» [56, с. 25]. Про деавтоматизацію у статті йтиметься далі.

заперечення романтизму В. Петровим. У ракурсі нашої розвідки цей висновок є необхідним: Петрова деконструкція – типовий хід деавтоматизації авангардиста (у свою чергу, можна твердити про зображений романтичний об'єкт (що), який прагне «вплинути на загальний хід подій» [69, с. 148], із позиції іронічного суб'єкта (як), тобто деавтоматизацію на рівні і змісту (іронічний пафос), і форми (іронія як прийом)).

Відтак цілком зрозумілі напади радянського літературознавства на роман про Г. Сковороду представника «індустріялістично-конструктивного»⁵ динамізму (спіралізму)» В. Поліщука. Зокрема, у першій монографії про історико-біографічну прозу з життя письменників І. Ходорківського зазначено, що «соціологічна схема, за якою В. Поліщук зображає життя Сковороди, привела його до невтішних наслідків. Автор не зумів правдиво показати своєрідний і багато в чому суперечливий духовний світ Сковороди, намалювати образ поета і філософа в світі, що користувався в народі великою популярністю» [75, с. 34]. Сковорода-дивак, «що стоїть осторонь класової боротьби», – непримиренний конструкт для дослідника соцреалістичної парадигми, проте цілком слушний для Поліщука-авангардиста, який стояв на позиціях конструктивного оформлення динамічного життя (див. його «Розквіт української літератури» у «Мистецьких матеріалах авангарду» 1929 року). Динаміст скомпонував бароковий образ Сковороди – не зрозумілий, не прийнятий (у «чужому» тлінному світі), проте вільний (у «своєму» вічному): «ні козаки, трудовий люд, ні духівництво й козака старшина не прийняли, не зрозуміли, не «впіймали» його» [59, с. 9] – відповідно до своїх художньо-методологічних принципів (художній твір, умовно беручи – конструкція, звідси й зазначувана радянським дослідником калейдоскопічність зображуваного [75, с. 35]), таким чином деавтоматизувавши його на формальному рівні.

Не менш показовим щодо процесу кардинального заперечення «традиційного» образу авангардистами є незавершений твір⁶ Гео Шкурупія «Повість про гірке кохання поета Тараса Шевченка», в якому, на думку О. Ільницького, «Шкурупій наголошує його (Шевченка. – О. П.) «художнє богемство», схильність до всяких витівок і епатацій. [...] центральною темою твору залишається його ставлення до жінок, бажання одружитися і, врешті, його самотність» [33, с. 157-158]. Крім того, дослідник переконаний, що футуристи, зокрема і Шкурупій, прагнули наблизити «портрет Шевченка» до власних ідеалів – відстоювання самостійного статусу України, захоплення механізацією тощо: «В уяві футуристів *Шевченко – художник, революціонер, бунтар, рушій свого суспільства* – одним словом, все, чим вони себе вважали, і ким їх ніхто не хотів визнати» (курсив мій. – О. П.) [33, с. 158]. Міркування О. Ільницького веде до подальшого розгортання думки: Шкурупій-прозаїк удається до цілісної (і на рівні змісту, і на рівні форми) деавтоматизації об'єкта зображення – на передньому плані Шевченко-футурист (що) з позиції футуристичної форми (як). Початкова сцена повісті («розбитий механічний орган, що нагадував великий дубовий буфет або книжкову шафу, вихлюпував із себе брязкотливі громоподібні арії наймодніших опер [...]. шевченко сидів за столиком, підперши рукою голову, і мрійливо дивився на штоф з горілкою [...]. [...] власне тепер він навіть уже й не чув цієї мелодії, хвиля швидких глушних звуків розливалась кімнатою й водоспадом наповнювала шевченка, примушуючи [...] переноситись у мріях [...] в інший світ» [82, с. 8]) подібна до початку лівого (синтетичного) роману Гео Шкурупія «Двері в день» (1929), де герой Гай у барі під музику джаз-банду розробляє «футуристичну» стратегію свого майбутнього, свого іншого світу; в обох двигуном до іншого світу (минулого в Шевченка) стає уява.

⁵ У статті збережено авторські форми написання понять за правописними нормами кінця 20-х років. Також збережено графічну специфіку тогочасних видань.

⁶ Державним видавництвом України планувалося видати повість повністю на початку 30-х років, втім, цього не сталося.

Подальше розгортання подій у повісті спрямоване на витворення конструкту Шевченка-бешкетника (витівка з Костомаровим-професором, якого поет іменує «старим тхором»), переможця (спогад перемоги над рабством у маєтку поміщиці Волховської), «мочиморди» (спогад про членство у «товаристві мочимордія»), геніального поета, «напіврозтерзанного зрадливим життям» [82, с. 13] (зустріч із Костомаровим), богеміста й епатажця: «часто свої вчинки він скеровував на епатацію свого солідного й поважного товариства. Йому навіть було приємно показати їм, що він зневажливо ставиться до їхнього тону вищого світу, до їхніх звичок і традицій» [82, с. 15] (епізод із перевдяганням у драний одяг й прогулянка вулицями Петербурга), неприйнятого самітника за допомогою прийомів звукової гри, колажу, іронії.

Фактично, цими творами – В. Поліщука, В. Петрова, Гео Шкурупія – незначними в плані обсягу, але потужними за змістовим складником і сенсом, повниться дискурс «романізованої біографії» літературно-побутової моделі авторів-авангардистів, яка у системі художніх методів функціонує таким чином: письменники-авангардисти дотримуються лінії залежності від культурно-історичних епох (об'єктом їхнього зображення стає письменник із романтичним типом творчості), але експериментують з позиції комплектування образу-конструкту шляхом деавтоматизації 1) форми (В. Поліщук), 2) змісту і форми (В. Петров, Гео Шкурупій) – «обіграють». На жаль, остаточно виробитися (виписатися) автор авангардного методу просто не мав шансів з об'єктивних політико-вбивчих, у прямому значенні, причин.

Соцреалізм. Найбільш плідним у продукуванні «романізованої біографії» з життя письменників слід визнати період тотального панування штучно насадженого методу соціалістичного реалізму (30-ті – кінець 80-х років ХХ століття), хоча показник якості з такою кількістю (приблизно 80 % всього романізовано-біографічного тексту) незначний. Автор-соцреаліст об'єктом зображення обирає письменників обох типів світосприйняття від культурно-історичної доби бароко до модернізму, проте осмислення й оцінка його цілком підпорядкована нормативам провідного «художнього» методу, який проголошує реалістичне зображення життя з вказівкою на шляхи революційного перетворення («зображення дійсності в її революційному розвитку» [40, с. 137]), акцентуючи насамперед на героїчному характері, людях, що будуть соціалізм у межах свого класу, і, таким чином, роблять ідеали соціалізму реально відчутними [6, с. 236]. У соцреалістичному тексті йдеться про те, що «так було, але так уже не буде», «так є і так має бути», «так не було, проте так буде» [71, с. 105]. Недарма американський теоретик Р. Веллек відзначав, що у цьому понятті наявне протиріччя: письменник має описувати суспільство, яким воно є, і водночас, яким має бути чи буде [71, с. 95]. У межах таких соцреалістичних «закономірностей» конструкт українського письменника (не залежно від того, чи це письменник «бароковий», чи «романтичний», чи «модерністичний») набуває однієї семантики – він є складовою частиною суспільства, яке рухають «антиутопічні» статuti соціалізму, не залежно від того, чи ці статuti вже реально діяли (зокрема йдеться про ХVІІІ чи початок ХІХ століття), та в якому він, письменник, виконує функцію речника людських прагнень, зазвичай, соціальних. Влучним у контексті цього стає міркування М. Павлишина у статті, де з позиції рецептивної естетики розглядається постать Шевченка у творчості Валерія Шевчука: «Літературні твори, які беруть свою тематику з історії чи біографії, входять у контакт з горизонтом сподівань, який нерідко включає в себе *устійнені, традиційні і загально прийняті уявлення про минуле. Ці уявлення твір або коригує й міняє, або доповнює й посилює. Останній тип відношення до горизонту сподівань досить характерний для історико-біографічного роману в СРСР: за влучним спостереженням Катерини Кларк, роман цього типу ритуально потверджує апробовані міти*» (курсив мій. – О. П.) [55, с. 161].

Так, «барокового» автора Г. Сковороду в однойменному романі Василя Шевчука (1969) спозиціоновано «велетом національного духу», пісні якого «стали народними»

[80, с. 4]. Типово барокові концептуальні засади шляху до щастя («сродна праця», «справжнє існування») набувають в образі Шевчукового Сковороди характерної для соцреалістичного канону орієнтації на суспільно-загальне благо: соціальні погляди філософа-письменника доби XVIII століття трансформуються в соціалістичну позицію рівності, волі й братерства. «Класицистично-просвітительсько-реалістичний» автор І. Котляревський у романі Бориса Левіна «Видно шляхи полтавської...» (1984) проходить штамповано-соцреалістичний шлях становлення від непоказного канцеляриста до людини-доглядача пансіону й очільника театру, відданого своїй справі й гідного наслідування: «В Полтаві нема людини, яка б не знала Івана Петровича. Він готовий всім допомогти, особливо бідному сироті чи скривдженому» [41, с. 407] (семантика *батька* є ключовою).

«Романтичні» М. Гоголь («Повість про Гоголя» Олекси Полторацького (1936 – 1971) [60]) і Т. Шевченко (незавершена повість «Широкий шлях» («В бур'янах») (1938) Степана Васильченка [10], повість Олександра Ільченка «Петербургська осінь» (1941) [34], романи Оксани Іваненко «Тарасові шляхи» (1961) [31], Леоніда Смілянського «Поетова молодість» (1962) [67], Василя Шевчука «Син волі» (1984) [81]) як об'єкти осмислення автора-соцреаліста в підсумку сприймаються як «іконізована» постать, зокрема син-поет своєї батьківщини: Гоголь – Русі-матінки, Шевченко – стражденної України. У цілому конструкт Шевченка у «романізованій біографії» літературно-побутової моделі (загалом найпоширеніший, задіяний більше, ніж у двох десятках творів) в добу соцреалізму в кожному черговому романі (не залежно від обраного для зображення періоду життя – дитинство, юність, зрілість) лише заново актуалізує смисловий штамп «великого Кобзаря» зі складовими: «кріпацька душа», «великий співець»⁷ (С. Васильченко), борець за людські права, громадянин (О. Ільченко), «батько Тарас», борець за волю, «великий діяч соціалізму, революції» [31, с. 740] (О. Іваненко), геніальний поет, революціонер (Л. Смілянський, В. Шевчук), – який так наполегливо деавтоматизували футуристи.

За цим же принципом «іконізації» (автоматизації образу) трансформуються в конструктивне соцреалістичне начало письменники-реалісти. Л. Глібов у повісті Олександра Деко «Журливий заспів» (1970) [22] – відданий своїй справі учитель і редактор «Черниговського листка», чоловік, що на перше місце ставить повагу до дружини, нехай і зрадливої (у ситуації стосунків між Кулішем та дружиною Параскою Федорівною обирає позицію добродішного чоловіка), активний громадянський діяч (співпраця з революціонером Андрущенко, членство в організації «Земля і воля»). Марко Вовчок (повість-дослідження «Марко Вовчок» (1961 – 1968) росіянина Євгена Брандіса [7], роман «Марія» (1963 – 1973) Оксани Іваненко [30]), попри насправді провокативний літературно-побутовий матеріал як основу (стосунки Марії Вілінської з П. Кулішем, О. Пассеком, П.-Ж. Етцелем, Д. Писаревим тощо) текстів, – конструкт типово соцреалістичний, показовим тут стає доволі промовистий лейтмотив – Тарасової доні, що є своєрідною надбудовою над постаттю письменниці – вона апіорі талановита, надзвичайна, автоматично є геніальною і корисливою для народу: «...Тарас Григорович аж розлютився, коли дізнався, що Куліш Вовчкові оповідання править. «Та він же їх опрозить, не давай, *доню*». А хіба Тарасове слово не найвищий присуд?» [30, с. 9], або: «Вона думала про всіх неопітів, усіх борців, і для неї найближчою ставала Італія Байрона, Італія Гарібальді і, як не дивно було б почути комусь, Італія її *«батька»*, *Тараса Григоровича*» (курсив мій. – О. П.) [30, с. 209]. Крім того, спілкування персонажа Марка Вовчка з Герценом, Добролюбовим й іншими представниками-«революціонерами», що прагнуть «звільнення російського (що доволі промовисто! – О. П.) народу» [30, с. 224] –

⁷ Співцем («буковинський соловій»), нащадком «нашого Тараса» [34, с. 318] представлено й образ західноукраїнського романтика Ю. Федьковича у творі О. Ільченка «Італійське каприччо» (1934–1968).

типовий маркер соцреалістичного тексту. Подібними промарковано й «романізовані біографії», де об'єктом авторського зображення є письменник-«модерніст» – М. Коцюбинський (повість «Михайло Коцюбинський» (1939) Л. Смілянського [66]), Леся Українка (роман-диалогія «Дочка Прометея» (1960 – 1963) Миколи Олійника [53]). Зокрема, центральними епізодами у повісті «Михайло Коцюбинський» стають зустріч М. Коцюбинського з Горьким та Леніним, обговорення соціалістичних ідей і «видобуття» їх із творів письменника, передсмертна розмова з сином про його вступ до партії комуністів-більшовиків: «Я вступив до партії [...], до РСДРП. Я хочу боротись за її програму. [...]

– Тобі сімнадцятий рік. Ти вільний обирати собі шлях. Нехай інші шукають свого щастя в славі чи багатстві. Наша сім'я була сім'єю революціонерів, нехай такою і буде і на майбутнє...» [66, с. 154-155]. У дискурс соціал-демократичного існування вписана й постать Лесі Українки, презентована як віддана своєму народу «революціонерка»: «Та Лесине серце рвалось туди, де кипіло, до тих, хто в муках виборював нове, поки ще не знане ніким, але до болю жадане життя» [53, с. 163].

«Іконостас» соцреалістичного тексту з конструктором «класик радянської літератури» повниться і за рахунок автора романтичного типу світосприйняття, ранній період творчості якого підпадає під установки українського авангарду – йдеться про О. Довженка і Ю. Яновського (однойменні романи (1980; 1986) Сергія Плачинди [57; 58]). Процес автоматизації тут відбувається на рівні мегаобразу: Довженко, якому «першому вдалося поєднати на екрані високу художність, національну форму з соціалістичним змістом, тобто принести й утвердити в кіно метод соціалістичного реалізму» [58, с. 92], Яновський, один із фундаторів «новітньої прози соціалістичної доби» [58, с. 52], романтик і співець «народної героїки» [58, с. 175], хоча літературно-побутовий матеріал (як і у випадку з романом О. Іваненко «Марія»), залучений до конструювання образів «радянських письменників», кричуще вимагає іншого художньо-методологічного підходу (зрештою, можливо у задумах письменників так і мало статись, але вийти за межі «єдино правильного методу» соцреалізму жоден із них не наважився).

Тож, соцреалістична «романізована біографія» літературно-побутової моделі у системі художніх методів на рівні змісто-форми твору трансформує авторський мегаобраз шляхом перекручування (рос. искажения) в одному напрямку – «іконізації», така позиція зумовлена законами соцреалізму як методу, що письменника використовує в якості гучномовця соціалістичних ідей, звідси – борець за людські права, відданий своєму народу, співець революції тощо з обов'язково конотативним полем – «найяскравіший», «оригінальний», «великий».

Своєрідною перехідною ланкою від «романізованої біографії» літературно-побутової моделі з позиції соцреалістичного методу бачаться роман-есе про П. Тичину «Неодцвітаюча весно моя...» (1970–1988) Станіслава Тельнюка [70] і документальна повість про А. Казку «Крапля сонця у морі блакиту» (1988–1990) [84] Олександра Шугая, в яких перевага документального начала дозволяє відійти від насадженого в час їхнього створення панівного методу (зрештою і надрукованими ці твори були вже у 1991 році). Ця ланка фігурує насамперед як нацреалізм – художня пропаганда національної ідеї. Письменник відтак стає уособленням такої пропаганди. Тельнюків Тичина, зокрема, є резонатором правди про радянський час, фігуруючи в ньому як українець: «Дружина Тичини мені розповідала, що тоді вірші типу «Партія веде» були необхідні для порятунку української нації! Не було б написано цього вірша – було б заборонено і мову, і культуру «контрреволюційної» української нації» [70, с. 24]. Як українець, винуватий безпідставно, репрезентований й А. Казка О. Шугаєм: «Насувався так званий, інспірований каральними органами окупаційної більшовицької влади, процес «СВУ» («Спілка визволення України»). Зрештою, безпідставно звинувачений, Аркадій Казка і гине в Одеській в'язниці ДПУ в жовтні 1929 року. А втім, підстава була: «Винуватий, бо українець», як зазначив дослідник Володимир Шкварчук...» [84, с. 598].

Проте, з появою цих видань «романізована біографія» літературно-побутової моделі зазнає процесу певного застою, соцреалістичний «бум» змінюється цілковитим ігноруванням сучасним українським автором. Це можна пояснити хіба відсутністю адекватного художнього підходу, що виробиться трохи пізніше – на початку 2000-х – автором-постмодерністом (частково Юрій Андрухович, ІБТ, Йван Козленко, Петро Кралюк) в жанрі «альтернативної біографії», і надалі представниками нині фігурального методу, що умовно можна позначити «ново»-модернізмом (Валерія Врублевська, Роман Горак, Степан Процюк). Можливо, саме про цей етап пише В. Неборак в есеї «Польоти над узвозами сучасної української прози»: «Біографізм проростає з автобіографізму, тому можна сподіватися на сплеск у сучасній українській прозі романів-біографій. Питання лишень у тому, чиї біографії приваблять сучасних українських письменників» [52, с. 422]. А біографії приваблюють авторів переважно романтичного типу творчості (винятком є хіба «романізована біографія» про І. Франка, який, щоправда, стоїть на межі двох методів) – ті, кого жоден із попередніх літературних дискурсів «не опрацював» («барокові» М. Смотрицький, К. Транквіліон-Ставровецький, К. Сакович, «модерністичні» Б.-І. Антонич, О. Кобилянська, В. Стефанік, В. Винниченко) або «перекрутив», типу: Франко-каменярь (реалістичний тип світосприйняття), Яновський-революційний романтик.

Постмодернізм. Найбільшим досягненням постмодернізму як художнього методу по відношенню до «романізованої біографії» літературно-побутової моделі є зародження «альтернативної письменницької біографії» – тексту, в якому об'єкт авторського зображення – письменник – осмислюється й оцінюється з позиції постмодерної плюралістичної, іронічної, антидогматичної свідомості за законами альтернативності, тобто того, що могло бути, але насправді не було (за словами А. Білої, йдеться про художню якбیتологію літературно-біографічного характеру [5, с. 137]), відтак твір такого типу витворюється за принципом деавтоматизації. Хоча подібний експеримент сучасною критикою сприйнятий неоднозначно. Приміром, роман «Свідок» (2007) [24] Варвари Жукової (Ігоря Бондаря-Терещенка) лише за три роки після виходу був відрецензований двома протилежними поглядами авторів. На думку критика Г. Наталчука (є підозра, що це містифікована авторецензія на чомусь не помічений українською літературною спільнотою текст), «Свідок» – талановита містифікація ІБТ [51, с. 386], твір, що «читається і як детектив, і як історичний роман (альтернативна історія), і як семіотичний роман – роман знаків культури чи роман про Слово» [51, с. 385]. На думку рецензента Наталчука, «Поет постає у творі адептом психолінгвістичного експерименту для протидії системі, Головним Жерцем таємної ложі, до якої належать найвидатніші митці 20-30-х рр., знищені темними силами» [51, с. 385], а «...автор, обіграючи не до кінця з'ясовані обставини загибелі поета, пропонує нам альтернативну версію: митець не загинув у підпаленій більшовиками клуні 1941 року – він лишається живим, відбувши містичну ініціацію очищення вогнем, яку сам передбачив у власній поезії» [51, с. 385].

Інакша позиція О. Солов'я, який убачає в «Свідкові» не більше, ніж «белетризовано-нафантазовану біографію» із недоречними гомосексуальними й садомазохістськими мотивами, крім того сюжет твору, висловлюється критик: «...представляє собою всього-на-всього дискретну маячню на кадебешні мотиви. Образ поета по суті не відбувся у цьому тексті, він не лише не є цілісним і переконливим, поета й людини В. Свідзінського тут у принципі немає. Є хіба що напівбожевільний пасічник, який втратив пам'ять і ніяк не збере себе докупи – навіть за допомогою зошита, який переховував у дуплі на Журавлівці. Не говорю вже про те, що немає образу голодуючого, але люблячого батька, якого бачимо у спогадах доньки Мирослави [...]. Немає, зрештою, і найближчого оточення поета, немає й духу ренесансу 1920-х. [...] Скажімо, Юрій Андрухович виглядає значно переконливішим зі своїм шостим розділом у романі

«Дванадцять обручів», у якому волонтаристськи, але доволі цікаво подається *направду альтернативний* образ поета й живої людини Богдана-Ігоря Антонича» (курсив автора рецензії. – О. П.) [68, с. 399–400]. (Утім, така ІБТова «маячня», як на мене, цілком уписується в межі постмодерністичної всюдозволеності, чим, судячи з авторецензії, і скористався автор. Поет умиротворення і супокою В. Свідзінський набуває конструктивного змінного – протилежного спокою – начала множинності, він – постать одіозна. Одіозність є провідною семантикою і для письменницьких образів у романах П. Кралюка «Діоптра, або Дзеркало, в якому бачимо не лише себе, а й інших, подорожуючі в часі та просторі» (2007) [39] і Й. Козленка «Танжер» (2006) [36], розбудованих на двох зміщених часових планах – минуле й теперішнє взаємодіють. Зокрема «бароковий» автор Кралюка – М. Смотрицький, К. Транквіліон-Ставровецький, К. Сакович – задіяний у минулому як учасник культурно-історичних подій XVI століття з притаманними йому «земними» вадами: «амурні походеньки» [39, с. 22] («Як блудодіяв з черницями...» [39, с. 58]) Саковича, Смотрицького, що «...їздив у землі германські. І там вчашав повій» [39, с. 38], і в теперішньому як учасник детективної лінії пошуку невідомого твору архімандрита Смотрицького. У Козленка «модерністичний» автор Ю. Яновський набуває смислового навантаження гомоеротизму у минулому як персонаж Юрій і в теперішньому – як Орест: «Знаючи, що нас ніхто не чує, що двері номеру замкнено, він став незрівнянно відвертішим, грайливим, відкритим. [...] Я пестив його щоку, куйовдив волосся [...] наблизився і поцілував. Він відповів мені мовчанкою, потім притягнув до себе і став цілувати у відповідь» [36, с. 38].)

Беручи ж до уваги думку О. Солов'я про адекватність альтернативного образу Антонича у романі «Дванадцять обручів» (2001–2003) [4] Ю. Андруховича, можна продовжити, що в ризомі тексту розділ, де повноцінним об'єктом зображення стає поет, як елемент смислової мозаїки і формального колажу виконує функцію пояснення окремих випадків містичного, які трапляються з мешканцями готелю «Корчма "На місяці"», конструкт Антонича-поета зростає на семантиці екзотичного (нетипового, вражаючого, що дивує) і катастрофічного (епізод самогубства з коханою жінкою), він – проклятий поет: «Ця згадка [...] є цілком промовистою щодо ролі, котру бездомний юнак свідомо обрав для себе в непростій ситуації моралістичного театру [...]. Його роль, що спершу була роллю *поганого хлопця* і такого собі симпатичного шибайголови [...] набувала дедалі серйознішого і навіть трагічнішого виміру, аби врешті явити найуважнішим із нас катастрофу особистості, цілком і повністю приналежної до світового співтовариства проклятих поетів» (курсив Андруховича. – О. П.) [4, с. 109].

Продовжуючи, таким чином, лінію домінування романтичного типу творчості в культурно-історичні епохи бароко і модернізму, письменник-постмодерніст у «романізованій біографії» літературно-побутової моделі діє шляхом деавтоматизації образу через художньо-методологічні установки постмодернізму: альтернативність образу є одним із виявів його множинності в тексті (часто через фактажний домисел, як у випадку із Свідзінським чи Яновським).

«Ново»-модернізм. Завданням сучасного автора, умовно вписуваного в художньо-методологічну парадигму «ново»-модернізму, при осмисленні письменницької постаті в «романізованій біографії» бачиться насамперед пошук відповіді на питання «чому?»: чому сталося саме так, а не інакше, чому автор склався і чому саме таким. Реалізація цього завдання бачиться через розклад на компоненти-відповіді внутрішнього світу об'єкта зображення, виходячи з художніх установок (йдеться і про типи творчості, і про домінуючий художній метод) письменника, що рухали ним. Так, у романі В. Врублевської «Шарітка з Рунгу» (2007) [13] конструкт незвичайної і виняткової Кобилянської-письменниці вибудовується шляхом накопичення окремих, часто протилежних, символічних деталей (і внутрішніх, і зовнішніх, що ретранслюють внутрішні): показний батько і невиразна мати, Царівна і бридка мала, красива сестра і

некрасива Ольга, світ лісу і гір як близькі й далекий неприємний світ людей тощо. Ключовими в символічному означенні незалежної, емансипованої, а відтак – модерністичної, постаті О. Кобилянської стають: квітка, намальована нею на «Зошиті для рисунків», – «гортензія, що мовою квітів означає – зречення» (розрядка В. Врублевської. – *О. П.*) [13, с. 38], яка лягла в основу назви і її першого прозового твору «Гортенза, або Нарис про життя однієї дівчини», а також квітка, що росла на облюбленій нею горі Рунгу, – шарітка (едельвейс): «Ольга акуратно зірвала квіти і відчула приплив небувалої радості: той, хто знайшов шарітку, буде щасливим» [13, с. 117]. У повісті-есе Романа Горака «Твого ім'я не вимовлю ніколи» (2008) [15] образ Франка набуває не притаманної читацькому сприйняттю семантики, виробленої соцреалістичним автором Д. Лук'яновичем («Франко і Беркут»), Т. Франком («Великий Каменярь»), П. Колесником («Поет під час облоги») та ін., – це близька до ліричного героя його «Зів'ялого листя» чуттєва людина: «Зняв ширму. Віддав своє серце і душу на поталу іншим. Не мав чого соромитись і що приховувати.

Він – Вічний революціонер, Каменярь, Титан мислі і праці, Мойсей нації, легендарний нагуєвицький Самсон *відкрив своє обличчя, переповнене болем і стражданням*» (курсив мій. – *О. П.*) [15, с. 216].

Питомо модерністичними сприймаються і конструкти В. Стефаника й В. Винниченка у психобіографічних романах С. Процюка («Троянда ритуального болю» (2010) [62], «Маски опадають повільно» (2011) [61]), який працює з чіткою інструментарною настановою на вибудову системи онтогенезу письменників за допомогою ключових для класичного психоаналізу З. Фрейда понять – символіки сновидіння, теорії неврозів і комплексів. Цементує компоненти ідейного змісту романів сема божественності спасителя, що виконує своє покликання, яким, за версією С. Процюка, є український письменник Винниченко, український письменник Стефаник. Утім оця божественність, вибраність, виключність має виразну психічну інакшість, що зростає з законів компенсації – почуття неповноцінності, яке дає поштовх до компенсаторної діяльності та досягненню надрезультатів. Історія появи, становлення-формування, діянь і щезання українського Спасителя (Месії, Помазаника) – своєрідний каркас обох романів Процюка, при цьому він розростається у досить відчутних рамках модерністичного інакомовлення, що ґрунтується на поняттях символу, алегорії й персоніфікації – не дарма одними з лейтмотивів стають повторювальні образи Мефістофеля (шукача) й Донкіхота (ідеаліста) як маркери естетичної системи, епохи й методу модернізму: «Возвеличити українську людину може лише той, хто сам пізнав безодні розпачу, особистого і національного, але зумів дорости до свого істинного «я». А це вдається одинакам. Ти інтуїтивно ступав на той шлях, ще не підозрюючи про помсту і зовсім не кирпате мефістофельство *міні*, що ненавидить допитливих сміливців...» (курсив Процюка. – *О. П.*) [61, с. 209–210].

Отже, «романізована біографія» літературно-побутової моделі автора-«ново»-модерніста в системі художніх методів зростає на принципі продовження лінії залежності від культурно-історичної епохи, і характеризується узаконенням статусу письменника-модерніста межі ХІХ–ХХ століть як тотожного конструкту – емансипована жінка (О. Кобилянська), чуттєвий чоловік (І. Франко), богоподібна людина (В. Стефаник, В. Винниченко).

«Романізована біографія» літературно-побутової моделі в українській літературі у системі художніх методів презентована як така, що продукувалася від автора-авангардиста до автора-«ново»-модерніста за принципами деавтоматизації (авангардизм, постмодернізм, «ново»-модернізм) й автоматизації (соцреалізм, нацреалізм), зумовленого домінуванням романтичного чи реалістичного типу творчості. Наслідком дії цих процесів стала поява з позиції змісто-форми «обіграного» (автори-авангардисти, постмодерністи), «перекрученого» (автори-соцреалісти) й «узаконеного в статусі» (автори-«ново»-модерністи) письменницького мегаобразу.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена вопросу связей творческих методов, в рамках которых функционируют художественные биографии украинских писателей, и что повлекли появление барочных, романтических, реалистических, современных авторов. Выявлены формы таких связей с позиции цикличности литературного процесса.

Ключевые слова: «беллетристическая биография», художественный метод, литературный быт.

SUMMARY

Clause is devoted to a question of communications of creative methods, within the framework of which the art biographies of the Ukrainian writers function, and that have entailed occurrence baroque, romantic, realistic, modern authors. The forms of such communications from a position of cycles of literary process are revealed.

Key words: «the art biography», art method, literary life.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Агеева, В. Поетика парадокса : Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича [Текст] / Віра Агеева. – К. : Факт, 2006. – 432 с. – («Висока полиця»).
2. Акіншина, І. Біографічна повість як універсальний жанр літератури переломних епох [Текст] / І. Акіншина // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2003. – № 5 (61). – С. 178–183.
3. Акіншина, І. М. Жанрово-стильові особливості художньо-біографічної прози 80–90-х років ХХ століття : автореф. дис. на здоб. ступ. канд. філол. наук : 10.01.01 – «Українська література» [Текст] / Ірина Миколаївна Акіншина. – Дніпропетровськ, 2005. – 19 с.
4. Андрухович, Ю. Дванадцять обручів : [роман] / Юрій Андрухович. – 4-те вид. – К. : Критика, 2006. – 276 с.
5. Біла, А. Жанр альтернативної історії в літературі 1990–2000-х рр. : У пошуках за втраченими можливостями [Текст] / Анна Біла // Актуальні проблеми української літератури і фольклору. – Вип. 11. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – С. 137–145.
6. Борев, Ю. Б. Введение в эстетику [Текст] / Юрий Борисович Борев. – М. : Советский художник, 1965. – 327 с.
7. Брандіс, Є. Марко Вовчок : [повість-дослідження] / Євген Брандіс. – К. : Дніпро, 1975. – 368 с.
8. Братусь, І. В. Історико-біографічна проза Оксани Іваненко : автореф. дис. на здоб. ступ. канд. філол. наук : 10.01.01 – «Українська література» [Текст] / Іван Вікторович Братусь. – К., 2001. – 19 с.
9. Будний, В. Порівняльне літературознавство : підручник [Текст] / Василь Будний, Микола Ільницький. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 430 с.
10. Васильченко, С. Широкий шлях [В бур'янах] // Твори [Текст] / Степан Васильченко. – К. : Молодь, 1973. – С. 269–311.
11. Волинський, П. К. Основи теорії літератури [Текст] / П. К. Волинський. – К. : Радянська школа, 1962. – 352 с.
12. Вольпе, Ц. Теория литературного быта [Текст] / Цезарь Вольпе // За марксистское литературоведение : [сб. ст.]. – Ленинград : Academia, 1930. – С. 143–168.
13. Врублевська, В. Шарітка з Рунгу : [біографічний роман про Ольгу Кобилянську] / Валерія Врублевська. – К. : Академія, 2007. – 509 с.
14. Галич, О. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи [Текст] / Олександр Галич. – Луганськ : Знання, 2001. – 246 с.

15. Горак, Р. Твого ім'я не вимовлю ніколи : [повість-есе про Івана Франка] / Роман Горак. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 224 с. – («Автографи часу»).
16. Грегуль, Г. В. Панько Куліш : образ коханця, або фаустівські романи Куліша (за твором В. Петрова «Романи Куліша») [Текст] / Г. В. Грегуль // Слово і Час. – 2004. – № 6. – С. 25–33.
17. Грегуль, Г. В. Повість Віктора Петрова «Аліна і Костомаров» : чи «так треба писати біографії великих людей?» [Текст] / Г. В. Грегуль // Слово і Час. – 2004. – № 11. – С. 23–27.
18. Грегуль, Г. В. Українська біографічна проза першої половини ХХ ст. : жанровий аспект (за творами В. Петрова, С. Васильченка, О. Ільченка, Л. Смілянського) : автореф. дис. на здоб. ступ. канд. філол. наук : 10.01.01 – «Українська література» [Текст] / Галина Василівна Грегуль. – К., 2005. – 18 с.
19. Громова, А. В. Художественно-документальные жанры в творчестве Б. К. Зайцева [Текст] / А. В. Громова // Известия Уральского государственного университета. Гуманитарные науки. – 2009. – № 1-2 (63). – С. 154-161.
20. Данильченко, І. Є. Трансформація життєвої правди в художню у творах української художньої біографії : автореф. дис. на здоб. ступ. канд. філол. наук : 10.01.06 – «Теорія літератури» [Текст] / Інса Євгеніївна Данильченко. – Дніпропетровськ, 1997. – 22 с.
21. Дацюк, О. О. Особливості жанрової еволюції сучасної художньої біографії : автореф. дис. на здоб. ступ. канд. філол. наук : 10.01.06 – «Теорія літератури» [Текст] / Олексій Олесійович Дацюк. – Рівне, 1997. – 16 с.
22. Деко, О. Журавлиний заспів : [документальна повість] / Олександр Деко. – К. : Рад. письменник, 1970. – 124 с.
23. Ермаш, Г. Немецкая классическая эстетика о деятельно-творческой природе искусства [Текст] / Гелла Ермаш // Эстетика и жизнь : сб. ст. – Вып. 3. – М. : Искусство, 1974. – С. 422–452.
24. Жукова, Варвара. Свідок : [роман] / Варвара Жукова [ІБТ] // Кур'єр Кривбасу. – 2007. – Ч. 206-207. – С. 122–186.
25. Зайцев, П. Перше кохання Шевченка / П. Зайцев. Романи Куліша; Аліна й Костомаров [Текст] / В. Петров. – К. : Україна, 1994. – 320 с.
26. Зенкин, С. От текста к культу [Текст] / Сергей Зенкин // Иностранная литература. – 2007. – № 5. – С. 245-254.
27. Зубань, В. І. «Аліна й Костомаров» та «Романи Куліша» В. Петрова в контексті українського культурного життя 20-х років ХХ століття : автореф. дис. на здоб. ступ. канд. філол. наук : 10.01.01 – «Українська література» [Текст] / Віра Іванівна Зубань. – Харків, 2003. – 19 с.
28. Зубань, В. Поетика цитування в романі В. Петрова «Аліна й Костомаров» [Текст] / В. Зубань // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Сер. «Філологія». – Вип. 34 (538). – Харків, 2002. – С. 256–262.
29. Зубань, В. Романи-біографії «Аліна й Костомаров», «Романи Куліша» В. Петрова в контексті формалістичного дискурсу 20-х років ХХ століття [Текст] / В. Зубань // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Сер. «Філологія». – Вип. 37 (583). – Харків, 2003. – С. 122–125.
30. Іваненко, О. Марія : [роман] / Оксана Іваненко. – К. : Рад. школа, 1988. – 544 с.
31. Іваненко, О. Тарасові шляхи : [роман] / О. Іваненко. – К. : Веселка, 1982. – 743 с.
32. Іванишин, В. П. Нариси з теорії літератури : навч. посіб. [Текст] / Василь Петрович Іванишин. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 256 с. – (Сер. «Альма-матер»).
33. Ільницький, О. Шевченко і футуристи [Текст] / Олег Ільницький // Світи Тараса Шевченка : збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк, 1991. – С. 149-159.
34. Ільченко, О. Каприччо : [повісті, акварелі] / Олександр Ільченко. – К. : Дніпро, 1969. – 663 с.

35. Казанцева, Г. В. Беллетризованные биографии В. П. Авенариуса «Пушкин» и «Михаил Юрьевич Лермонтов» : история, теория, поэтика жанра : дис. ...канд. филол. Наук : 10.01.01 [Текст] / Галина Владимировна Казанцева. – Йошкар-Ола, 2004. – 239 с.
36. Козленко, Й. Танжер : [роман] / Йван Козленко // Київська Русь. – 2007. – Книга 2 (11). Хвилі. – С. 9–125.
37. Костецький, І. До статті «До техніки романтичного письма» [Текст] / Ігор Костецький // Кур'єр Кривбасу. – 2008. – Ч. 228–229. – С. 149–155.
38. Костецький, І. Український реалізм ХХ сторіччя [Текст] / І. Костецький // Кур'єр Кривбасу. – 2007. – Ч. 206–207. – С. 208–221.
39. Кралюк, П. Діоптра, або Дзеркало, в якому бачимо не лише себе, а й інших, подорожуючі в часі та просторі : [історико-інтелектуальний детектив] / Петро Кралюк. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2007. – 116 с. – («Пантеон»).
40. Лармин, О. В. Художественный метод и стиль [Текст] / О. В. Лармин. – М. : Изд-во МГУ, 1964. – 271 с.
41. Левін, Б. Видно шляхи полтавській... : [роман] / Борис Левін. – К. : Дніпро, 1984. – 678 с.
42. Матвієнко, С. Біографічне та автобіографічне : перетин у текстах Віктора Петрова [Текст] / Світлана Матвієнко // Магістеріум : зб. ст. Магістерські програми. – Вип. 4: Літературознавчі студії. – К. : Stylos, 2000.
43. Медведев, П. Н. Формализм и формалисты [Текст] / П. Н. Медведев [М. Бахтин]. – Л. : Изд-во писателей в Ленинграде, 1934. – 210 с.
44. Мельничук, Б. Випробування істиною. Проблема історичної та художньої правди в українській історико-біографічній літературі (від початків до сьогодення) [Текст] / Богдан Мельничук. – К. : Академія, 1996. – 272 с.
45. Мішеніна, Н. І. Інтертекстуальний характер жанру романізованої біографії (на прикладі текстів Віктора Петрова-Домонтовича) [Текст] / Н. І. Мішеніна // Наукові записки. – Т. 19. Філологічні науки. – К., 2001. – С. 65–70.
46. Моклиця, М. В. Модернізм як структура. Філософія. Психологія. Поетика : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.01.06 – «Теорія літератури» [Текст] / Марія Василівна Моклиця. – К., 1999. – 32 с.
47. Моруа, А. О биографии как художественном произведении [Текст] / А. Моруа // Писатели Франции о литературе. – М. : Прогресс, 1978. – С. 121–134.
48. Назаренко, М. Литература и биография в романе Ю. Н. Тынянова «Пушкин» [Текст] / Михаил Назаренко // А. С. Пушкин и мировой литературный процесс. – Одесса : Астропринт, 2005. – С. 285–298.
49. Наливайко, Д. Теорія літератури й компаративістика [Текст] / Дмитро Наливайко. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – 347 с.
50. Наркирьер, Ф. Книга о титане [Текст] / Ф. Наркирьер // Прометей, или Жизнь Бальзака / Андре Моруа; пер. с франц. – М. : Прогресс, 1968. – С. 5–22.
51. Наталчук, Г. Під маскою Варвари Жукової [Текст] / Гордій Наталчук // Кур'єр Кривбасу. – 2010. – Ч. 244–245. – С. 383–386.
52. Неборак, В. Польоти над узвозами сучасної української прози : від роману-автобіографії до біографічного роману [Текст] / Віктор Неборак // Кур'єр Кривбасу. – 2010. – Ч. 244–245. – С. 403–422.
53. Олійник, М. Дочка Прометей : [роман] / Микола Олійник. – К. : Рад. школа, 1985. – 344 с.
54. Орлов, Э. Д. Литературный быт 1880-х годов. Творчество А. П. Чехова и авторов «малой прессы» : автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. филол. Наук : спец. 10.01.01 – «Русская литература» [Текст] / Эрнест Дмитриевич Орлов. – М., 2008.
55. Павлишин, М. Тарас Шевченко і його доба у творчості Валерія Шевчука [Текст] / Марко Павлишин // Світи Тараса Шевченка : збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк, 1991. – С. 160–169.

56. Петров, В. Мовчуше божество [Текст] / Віктор Петров // Авангард-альманах. – 1930. – № а. – С. 25-34.
57. Плачинда, С. П. Олександр Довженко : [біографічний роман] / Сергій Петрович Плачинда. – К. : Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1980. – 244 с. – («Уславлені імена», вип. 50).
58. Плачинда, С. Юрій Яновський : [біографічний роман] / С. Плачинда. – К. : Молодь, 1986. – 256 с.
59. Поліщук, В. Л. Григорій Сковорода : [біографічно-ліричний роман з перемінного болісного та веселого життя українського мандрівного філософа] / В. Л. Поліщук. – Харків : Держвидав України, 1929. – 117 с.
60. Полторацький, О. Повість про Гоголя [Текст] / Олексій Полторацький. – К. : Дніпро, 1975. – 520 с.
61. Процюк, С. Маски опадають повільно : [роман про Володимира Винниченка] / Степан Процюк. – К. : ВЦ «Академія», 2011. – 304 с. – (Серія «Автографи часу»).
62. Процюк, С. Троянда ритуального болю: [роман про Василя Стефаника] / С. Процюк. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 184 с. – («Автографи часу»).
63. Савенко, І. Л. Біографічний роман-пошук у літературі останніх десятиліть [Текст] / І. Л. Савенко // Филологические исследования : сб. науч. работ. – Вып. 4. – Донецк, 2002. – С. 184–190.
64. Савенко, І. Л. Специфіка рецепції постаті Т. Шевченка в новітньому документально-біографічному й мемуарному дискурсі : жанрово-тематичний та стильовий аспекти [Текст] / І. Л. Савенко // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки. – 2009. – Ч. 1 (164). – С. 177–191.
65. Скарніна, О. Елементи ліризму в українській художній біографії кінця ХХ століття на сторінках вітчизняної преси [Текст] / Олена Скарніна // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць. – Вип. 24. Ч. 2. – К. : Акцент, 2006. – С. 684–692.
66. Смілянський, Л. Михайло Коцюбинський : [повість] / Леонід Смілянський. – К. : Молодь, 1968. – 158 с.
67. Смілянський, Л. Поетова молодість // Вибране : [роман, повість] / Л. Смілянський. – К. : Укр. письменник, 2005. – С. 22–478.
68. Соловей, О. Роман як літературна містифікація [Текст] / Олег Соловей // Кур'єр Кривбасу. – 2010. – Ч. 244–245. – С. 387–402.
69. Стех, М. Р. Оглянувшись на півстоліття... Ігор Костецький про літературу епохи романтизму [Текст] / Марко Роберт Стех // Кур'єр Кривбасу. – 2008. – Ч. 228–229. – С. 146–149.
70. Тельнюк, С. Неодцвітаюча весно моя... : [роман-есе про Поета і його Дружину] / Станіслав Тельнюк. – К. : Рад. письменник, 1991. – 335 с.
71. Тимофеев, Л. Границы содержания социалистического реализма [Текст] / Леонид Тимофеев // Эстетика и жизнь : сб. ст. – Вып. 3. – М. : Искусство, 1974. – С. 95–134.
72. Ушакова, Е. В. Литературная биография как жанр в творчестве П. Акройда : дис. ...канд. филол. наук : 10.01.03 [Текст] / Елена Вячеславовна Ушакова. – Москва, 2001. – 195 с.
73. Філатова, О. С. Романізовані біографії В. Петрова-Домонтовича, або антиканонізація героїв [Текст] / О. С. Філатова // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Сер. «Філологія». – Вип. 52 (787). – Харків, 2007. – С. 289–293.
74. Ханзен-Лёве, Оге А. Русский формализм : Методологическая реконструкция развития на основе принципа остранения / Оге А. Ханзен-Лёве; [пер. с нем. С. А. Ромашко]. – М. : Языки русской культуры, 2001. – 672 с.
75. Ходорківський, І. Д. Історико-біографічні твори з життя письменників [Текст] / І. Д. Ходорківський. – К. : Рад. школа, 1963. – 170 с.
76. Художня біографія : проблеми теорії та історії: [монографія] / О. Галич, О. Дацюк, Л. Мороз. – Рівне, 1999. – 94 с.

77. Черкашина, Т. Ю. Художня біографія : термінологічний аспект [Текст] / Т. Ю. Черкашина // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки. – 2009. – Ч. 1 (164). – С. 191-199.
78. Черниш, А. Роман С. Процюка «Троянда ритуального болю» як зразок інтертекстуального твору [Текст] / Анна Черниш // Актуальні проблеми української літератури і фольклору. – Вип. 15. – Донецьк : Норд-Прес, 2010. – С. 132-138.
79. Чижевський, Д. І. Історія української літератури [Текст] / Дмитро Іванович Чижевський. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 568 с. – (Альма-матер).
80. Шевчук, В. Григорій Сковорода : [роман] / Василь Шевчук. – К. : Рад. письменник, 1969. – 320 с.
81. Шевчук, В. Син волі : [роман] / В. Шевчук. – К. : Рад. письменник, 1985. – 472 с.
82. Шкурупій, Гео. Повість про гірке кохання поета Тараса Шевченка [Текст] / Гео Шкурупій // Нова Генерація. – 1930. – № 5. – С. 8-17.
83. Шкурупій, Гео. Повість про гірке кохання поета Тараса Шевченка (Окремі розділи) [Текст] / Гео Шкурупій // Життя й революція. – 1930. – № 6. – С. 6-28.
84. Шугай, О. Крапля сонця у морі блакиту : [документальна повість] / Олександр Шугай // Вибрані твори / Аркадій Казка. – К. : Смолоскип, 2010. – 664 с.
85. Эйхенбаум, Б. Литературный быт // О литературе : работы разных лет [Текст] / Борис Эйхенбаум. – М. : Сов. писатель, 1987. – С. 428-436.

Надійшла до редакції 12.10.2011 р.

УДК 398(075.8)

ПРО СМІХ ГУМОРИСТИЧНИЙ, САТИРИЧНИЙ І НЕ ТІЛЬКИ: ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ З ПРИВОДУ КАТЕГОРІЙ КОМІЧНОГО

В. П. Сиротенко

Слов'янський державний педагогічний університет

Реферат. При розгляді комічного завжди виникають питання дискусійного характеру. Одне з них полягає в тому, що немає чіткого розуміння стосовно того, які категорії комічного слід розглядати як змістовні, а які належать формальним чинникам. Це особливо стосується понять іронія, гротеск, сарказм. Доволі поширеним є твердження, що сміх буває гумористичним, сатиричним, іронічним тощо. В такому випадку іронія розуміється як явно змістовна категорія, але тоді немає чітких критеріїв, якими ж формальними чинниками іронічний сміх буде відрізнятися від гумористичного чи сатиричного. Однак у багатьох роботах зазначається, що іронія, гротеск та сарказм є формальними елементами комічного, які різними виражальними прийомами спрямовані на досягнення основного ефекту комічного – підкреслення контрасту як основоположного підходу до сприйняття і змалювання дійсності в художньому творі.

Ключові слова: комічне, гумор, сатира, іронія, гротеск, сарказм, зміст, форма.

Постановка проблеми. Поштовхом для написання даної статті послужило одне тестове завдання з української літератури для випускників на зовнішньому тестуванні. Їм пропонувалося визначити, що є основою «сцени генерального мордобиття» в поемі Т.Шевченка «Сон»: іронія, гумор, сарказм, пародія, інвектива [1, с. 86]. Важко сказати, чим керувалися укладачі тесту, але, як бачимо, серед можливих варіантів відповіді

наведені категорії різних рівнів. Тут і якісна ознака сміху (гумор), і виражальні прийоми досягнення комічного (іронія, сарказм), і жанрові дефініції (пародія, інвектива). І викликане це змішування, як нам видається, не стільки прагненням ускладнити пошук єдиної правильної відповіді, скільки існуючою на сьогодні в літературознавстві нечіткістю в розумінні природи деяких категорій комічного. Тож для з'ясування існуючих серед науковців поглядів, міркувань, уявлень стосовно багатьох категорій комічного звернімося до розгляду ряду робіт, які в нашій ситуації можуть виступати працями основоположного фундаментального характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спочатку зупинимося на працях, які належать до наймасовішого типу фахових видань – словників та енциклопедій. Так, автори «Краткой литературной энциклопедии», формулюючи сутність іронії, зауважують, що «іронічне ставлення реалізується досить різноманітно: за допомогою гротеску, парадоксу, пародії, гіперболи...» [2, с. 181]. З подібним твердженням, напевне, важко погодитися беззаперечно, оскільки сутність одного поняття (іронія) пояснюється через називання іншого, тим більше, що зазначені категорії належать до різних понятійних рівнів: гротеск – виражальний прийом, гіпербола – троп, пародія – жанр комічного мистецтва. Не знаходимо чіткості і в «Літературознавчому словнику-довіднику», оскільки там іронія характеризується і як художній троп, і, водночас, як одна із фігур у стилістиці [3, с. 321].

Різнорманітність суджень стосовно однієї і тієї категорії комічного спостерігаємо й у вузівських підручниках, які, формально належачи навчальній літературі, повинні б мати певну унормованість. Якщо О. Золкін сарказм сприймає аналогом сатири, властивим для епіграм, афоризмів, малих форм [4, с. 183], то Л. Сморг зауважує, що сатира проявляється у формі злої іронії [5, с. 98]. Тобто, в першому випадку сатира та іронія розуміються як явища одного змістового рівня, але з різними виражальними можливостями, а в іншому іронія вже подається як формальний чинник, через який реалізується певний комічний зміст.

Не вносять ясності у предмет нашого розгляду і монографічні дослідження найавторитетніших фахівців у галузі комічного. Так, Ю. Боров цілком доречно визначає гумор і сатиру як протилежні полюси сміху, відмічаючи між ними цілий світ відтінків комічного. І серед них, зокрема, називається іскристий гумор Бомарше, веселий гумор Марка Твена, іронічний гумор Бернарда Шоу, ліричний гумор Чехова [6, с. 79]. Думається, підмічені нюанси дійсно підкреслюють митецьку індивідуальність кожного з письменників, але ними важко оперувати на рівні літературознавчо категоріальних понять.

Питання, які залишаються невирішеними. Як бачимо, основним дискусійним моментом на сьогодні є невирішеність питання щодо розмежування змістовно-формальних кордонів між різними категоріями комічного. Відсутність цього «водоподілу» вносить певну плутанину при з'ясуванні художніх особливостей того чи іншого твору, позбавляючи літературознавчий аналіз чітких наукових дефініцій, надаючи дослідженням небажаної метафоричності.

Отже, ми усвідомлюємо всю складність і неоднозначність обраного нами для розгляду предмета. А тому ні в якому разі не беремо на себе право розставляти крапки над «і», однак **актуальність** і **мету** розвідки вбачаємо в тому, щоб спробувати унормувати вживання певних літературознавчих термінів, чіткіше провести грань між змістовними і формальними категоріями комічного, що сприятиме поглибленню аналізу творів з комедійним «модусом художності», а також кращому опануванню студентами гуманітарних спеціальностей усім комплексом категоріального апарату комічності.

Як нам видається, розгляду перш за все потребує співвідношення таких категорій, як гумор, сатира, іронія, гротеск, сарказм. Це обумовлено тим, що одними дослідниками [2, 4, 7, 8] ці поняття характеризуються як різномістовні явища одного естетичного рівня – комічного, а інші науковці [5, 6, 9, 10, 11] сприймають їх як зміс-

товно-формальні (курсив наш – В.С.) чинники, наявність яких і надає комічному світосприйняттю дійсності найрізноманітніших відтінків. Для ілюстрації сказаного наведемо два протилежні висловлювання: «Комічне є різноманітним, має різні ступені і форми вираження, такі, зокрема, як гумор, сатира, сарказм, іронія. Усі вони є знаряддям подолання недоліків у людині та соціальних процесах, руйнації хибних ілюзій людей про себе, засобом утвердження торжества ідеалу через заперечення старого, віджилого» [12, с. 98]; «основним формотворчим принципом сатири, поряд з викриттям і засудженням історично приреченого, морально недосконалого, естетично недолугого і т.п., є сміх – іронічне, гротескне або саркастичне глумління над яким-небудь об'єктом, явищем чи особою, котрим притаманне порушення органічності, зовнішньої або внутрішньої гармонії, розлад між явним і сутнім, формою і змістом, дійсністю та ідеалом» [11, с. 67]. Наведені цитати не лише потребують нашого коментування, але і виявлення особистісного, як літературознавця, ставлення до висловлених міркувань.

Для цього звернімося до твердження, проголошеного Л.Пінським у монографії «Магістральний сюжет: Ф.Війон, В.Шекспір, Б.Грасіан, В.Скотт»: «Сатира, на відміну від близької їй по сутності іронії, відкрито викриваючи об'єкт, тенденційна, прямо «викриваючи» (вказуючи його «обличчя»), *відверта* (курсив Л.Пінського – В.С.) у своїй меті, тенденційна...» [7, с. 350]. Не можна не помітити того, що вченим підмічена певна відмінність між сатиричним та іронічним. І ця відмінність осмислюється на змістовому рівні («сатира відверта у своїй меті...»). Не заперечуючи явно підмічених нюансових відмінностей, все-таки поставимо питання: це відмінності на рівні змісту чи формального вираження? Якщо перше, то якими *формальними* чинниками вони реалізуються? Напевне, наведене висловлювання відповіді на поставлене питання не дасть. А причина, як ми розуміємо, пояснюється ігноруванням діалектичного характеру змістовно-формальної взаємообумовленості. Адже саме на цьому наголошує М.Бахтін: «Перш за все необхідно відзначити, що зміст подано в художньому об'єкті цілком оформленим, інакше він є негідним прозаїзмом, не розчиненим у художньому цілому моментом. Не може бути виділений будь-який реальний момент художнього змісту, як, до речі, *realiter* немає і чистої форми: нерозділені, однак, для естетичного аналізу і незлиті, тобто є значеннями різного порядку: для того щоб форма мала чисто естетичне значення, зміст, який охоплюється нею, повинен мати можливе пізнавальне й етичне значення, формі потрібна позаестетична вагомість змісту, без неї вона не могла б здійснити себе як форма» [13, с. 34].

Отже, маючи справу з цілим рядом категорій комічного, ми схильні поділяти їх на змістовні (гумор і сатира) та формотворчі (прийоми творення комічного) – іронія, гротеск, сарказм. Підставою для виокремлення гумору і сатири в окрему (змістовну) групу слугує те, що базисом їхньої сміхової комічної природи є контраст (це одна з типологічних моделей комічного [6, с. 9]), однак об'єктом їхнього сміхового осмислення виступають різні феномени дійсності: гумор – «різновид комічного, відображення смішного в життєвих явищах і людських характерах. Гумор не заперечує об'єкта висміювання і цим відрізняється від сатири, для якої характерне цілковите заперечення й різке осміяння зображуваного» [3, с. 176]; «гумор, стверджуючи сутність світу, заперечує часткові недоліки, прагнучи удосконалювати світ, не змінюючи його і без того прекрасної суті. Сатира ж заперечує світ, знищує його недосконалість в ім'я перетворення відповідно до якоїсь ідеальної програми. Вона заперечує реальний недосконалий світ в ім'я цілого ідеального світу досконалих уявлень, ймовірностей, принципів» [6, с. 41].

Однак констатація факту, що в художньому творі ми спостерігаємо гумористичний чи сатиричний сміх, ще не вичерпує питання щодо «технічного інструментарію», який власне й увиразнює відчуття контрастного світосприйняття. До таких формотворчих понять ми і схильні зараховувати іронію, гротеск, сарказм, про

що, наприклад, говорить А.Танасов («Комізму властиві гротескні *форми*» (курсив наш – В.С.) [10, с. 123]. По суті іронію як форму комічного зображення розцінює й Ю. Боров, коли зауважує, що «*сатирична*» (курсив наш В.С). іронія, удавано стверджуючи предмет, висміює і заперечує його сутність. *Гумористична* іронія удавано стверджує все в предметі, жартує і завдає критиці окремі його сторони» [6, с. 98-99]. При цьому ми не схильні сприймати сарказм як різновид іронії: «Сарказм – вищий ступінь *іронії*» (курсив наш – В.С), зле висміювання, яка нібито вириває зубами м'ясо» [14, с. 252], оскільки досягнення як іронічного, так і саркастичного зображення ґрунтується на різних лексико-семантичних, ситуативних та емоційно-чуттєвих засобах. Власне це мають на увазі автори «Літературознавчого словника-довідника», наголошуючи, що сарказм «не має подвійного, часто прихованого дна, як іронія, близько до якої він стоїть, виражається завжди прямо. Сарказму притаманне поєднання гніву, ненависті з гіркою посмішкою» [3, с. 624].

Свої міркування ми проілюструємо окремими творами з курсу «Дитяча література», при вивченні якої студенти спеціальності «Початкове навчання» опановують літературознавчим матеріалом «Комічне як пафос. Категорії комічного».

Звернімося до віршів «Льошенько, Льошенько», «Перше кохання» А. Барто. Будучи комічними за своєю пафосною наснаженістю, вони явно відрізняються якісним спрямуванням сміхового світовідчуття. Підставою цьому слугують обрані авторкою конфліктні ситуації. У першому маємо явно суспільну заангажованість, оскільки порушуються не стільки вузько шкільні питання (встигатиме чи не встигатиме Льошенька), скільки проблема формування громадянської позиції, відповідальності індивіда перед суспільством. Адже логічним продовженням образу Льошеньки можуть слугувати негативні образи Феді (кіноновела «Напарник» з комедії Л.Гайдая «Операція «І» та інші пригоди Шурика») та Афоні з однойменного кінофільму Л. Данелії. Цей типологічний ряд засвідчує, що сатиричного загострення зазнають не окремі негативні якості названих персонажів, а таке негативне суспільне явище, як безпринципність, невимогливість, уседозволеність.

Зовсім інше конфліктне підґрунтя спостерігаємо в поезії «Перше кохання». Героям вірша 12-13 років, а це той статеві-віковий період, коли об'єктивно виникає потреба особисто пережити нові незнайомі почуття і поривання, але ще повністю відсутній суб'єктивний досвід досягнення нових вершин. Тим-то це виглядає комічно, однак авторка виявляє надзвичайний такт, щоб не образити душевних переживань підлітків, а у сміховий спосіб допомагає їм органічно увійти в наступний психічно-віковий цикл.

Ми навмисне зосередилися на якісних сміхових характеристиках віршів, оскільки, як нам видається, формотворчою базою обох поезій виступає іронія – «насмішка, замаскована зовнішньою благородною формою» [3, с. 321]. Адже цілком зрозуміло, що, називаючи Олексія поблажливо-схвальним іменем Льошенька, поетеса висловлює презирство до самої системи:

*С ним и в школе нянчатся,
И дома уважение...
... Так и не меняется
Это положение!* [15, с. 70].

І навпаки, жорстока поведінка Аліка відносно «закоханої» («Перше кохання») об'єктивно сприймається як іронічно-поблажливе співчуття до Наталки:

*Так вот с первого свиданья
Начинаются страданья* [15, с. 21].

І тут ніяк не можна погодитися з твердженням Л. Пінського, що «іронія, якій інколи властивий відтінок уїдливого (сардонічного), торкається, поранює, ображає власне – не тільки непривабливим змістом, що відкривається, але і самою формою «гри», знущальним способом демонстрації «особи»...» [7, с. 348]. Їй, як можна переконатися, підвладний прояв й інших почуттів – схвалення, співчуття, порозуміння, що переконує нас у правомірності розгляду іронії не як сміхового різновиду (можна включити до синтаксично однорідного переліку гумор – іронія – сатира) комічного, а його формальних чинників, що сприяє увиразненню комічного контрасту.

По-іншому досягається комічний ефект у віршах С. Михалкова «Хома» та С. Маршака «Ось який незосереджений». У першому об'єктом сатиричного викриття виступає такий моральний недолік, як гіпертрофована упертість, затятість, а в іншому – теж доведена до абсурду неухважність, незібраність людини, з приводу чого автор по-доброму кепкує, бо не можна осуджувати природні вади. Та саме гіпертрофованість підмічених рис і знаходить своє адекватне художнє вираження через постійне нанизування гротескових ситуацій, в яких опиняються персонажі. Завдяки цьому відбувається «поєднання в одному предметі або явищі несумісних, різко контрастних якостей <...>, що веде до абсурду, робить неможливою логічну інтерпретацію гротескного образу...» [3, с. 173]. Дійсно, поведінка і Хоми, і людини неухважної абсурдна, чим вони і протиставляються оточуючій реальності, водночас залишаючись її часткою. Це важливо пам'ятати, бо гротескові образи та ситуації виростають не з фантазування, вони мають «місце не там, де художника цікавить вигадана реальність сама по собі, а там, де його увага звернена на її парадоксальне сусідство з реальністю об'єктивною. Як художній прийом гротеск покликаний зламати штампи звичного сприйняття, подати дійсність у всій багатоманітності її проявів» [4, с. 186]. Отже, в обох творах спостерігаємо відхід від звичного, що знаходить свою естетичну реалізацію в сміхові різного гатунку. І це зайвий раз переконує, що гротеск варто розглядати не як якісну категорію на рівні з гумором і сатирою, а формальний художній прийом, покликаний привернути читацьку увагу до неординарного факту дійсності.

Найменше в дитячій літературі представлено твори саркастичного характеру. Безумовно, це пов'язано не стільки з тим, що подібного зображення зазнають лише різко негативні моральні пороки чи суспільно болючі негаразди, а естетичною природою сарказму як комедійного феномену, бо в його основі лежить неприкрита грубість, брутальність, потворне і бридке. Тому в дитячій лектурі його найчастіше зустрічаємо у фольклорних прозивалках:

*Грицько пикатий,
Соломою напхатий,
Гвіздочком прибитий,
Щоб не був сердитий* [16, с. 178].

Як бачимо, даний сатиричний образ «не тільки смішить, але і відштовхує, викликаючи огиду, жахає» [17, с. 373]. А виникає подібне відчуття завдяки лексики певного семантичного поля, портретних деталей та оціночних зауважень, якими творець тексту відверто познущався з мізантропії Грицька та йому подібних. Тобто, відзначені нами засоби характеротворення є ніщо інше, як «будівельний матеріал», формальні показники, якими і твориться образ. А це знову-таки дає нам підставу твердити, що сарказм є одним із прийомів, спроможним викликати сатиричний сміх.

Узагальнюючи сказане, доходимо певних **висновків**. При розгляді творів комічного пафосу слід обов'язково встановлювати грань між змістовою якістю сміху (гумористичного чи сатиричного) та різноманітними формальними прийомами, які різними виразальними засобами підкреслюють контрастну сутність обраного факту дійсності.

При цьому іронія та гротеск, відповідно до своєї естетичної природи, здатні передавати широкий спектр сміхових ситуацій – від схвально-жартівливих до осудливо-викривальних, а сарказмові притаманне лише образливо-ніщивне змалювання виключно негативних суспільних явищ та рис характеру людини.

Наостанок зауважимо, що **в перспективі** порушена проблема, безумовно, потребує ґрунтовних теоретичних розробок із застосуванням творів не лише художньої літератури, а й інших видів мистецтва, що допоможе виявити спільні ознаки, які й обумовляють наукову об'єктивність одержаних спостережень і результатів.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются различные подходы к пониманию таких категорий комического, как юмор, сатира, ирония, гротеск, сарказм. Высказывается мысль, что эти понятия следует разбединять за качественными смеховыми характеристиками (юмор, сатира) и формальными приемами (ирония, гротеск, сарказм), благодаря которым и достигается комичное изображение избранного писателем явления действительности

Ключевые слова: комическое, юмор, сатира, ирония, гротеск, сарказм, содержание, форма.

SUMMARY

The article considers different approaches to understanding of the following comic categories: humor, satire, irony, grotesque, sarcasm. The idea that these notions should be differentiated according to quality funny characteristics (humor, satire) and formal ways (irony, grotesque, sarcasm) is underlined, because they create comic depiction of the event of reality chosen by the author.

Key words: comic, humor, satire, irony, grotesque, sarcasm, contents, form.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко, О. М. Українська мова та література. Збірник тестових завдань. Вид. 2-е, випр. і допов. [Текст] / О.М.Авраменко, Л.Т.Коваленко. – К. : Грамота, 2008. – 212 с.
2. Краткая литературная энциклопедия [Текст]; гл. ред. А.А.Сурков. Т. 3. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 976 стб.
3. Літературознавчий словник-довідник [Текст] / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
4. Золкин, А. Л. Эстетика: учебник для студентов вузов, обучающихся по гуманитарно-социальным специальностям [Текст] / А.Л. Золкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 447 с.
5. Сморг, Л. О. Эстетика[Текст] : Навч. посіб. / Л. О. Сморг. – К. : Кондор, 2007. – 334 с.
6. Боров, Ю. Комическое или о том, как смех казнит несовершенство мира, очищает и обновляет человека и утверждает радость бытия [Текст] / Ю. Боров. – М. : Искусство, 1970. – 267 с.
7. Пинский, Л. Е. Магистральный сюжет: Ф.Вийон, В.Шекспир, Б.Грасиан, В.Скотт [Текст] / Л. Е. Пинский. – М. : Советский писатель, 1989. – 416 с.
8. Ткаченко, А. О. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства [Текст] : Підруч. для студ. гуманіт. спец-ей вищих навчальних закладів. – 2-е вид., випр. і доповн. / А. О. Ткаченко. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. – 448 с.
9. Николаев, Д. П. Смех Щедрина: Очерки сатирической поэтики [Текст] / Д. П. Николаев. – М. : Советский писатель, 1988. – 400 с.

10. Танасов, А. М. Эстетическая природа карикатуры // Вопросы истории и теории эстетики [Текст]; под ред. М.Н.Афасижева / А.М.Танасов. – М.: Издательство Московского университета, 1975. – С. 120-128.
11. Філоненко, С. «Юля косу носить»: гендерні стереотипи в сучасній політичній сатирі [Текст] / С. Філоненко. // Слово і час. – 2007. – № 11. – С. 62-73.
12. Эстетика [Текст]: Підручник / Л.Т. Левчук, В.І. Панченко, О.І. Оніщенко, Д.Ю. Кучерюк; За заг. ред. Л.Т.Левчук. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К.: Вища школа, 2005. – 431 с.
13. Бахтин, М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет [Текст] / М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1975. – 504 с.
14. Квятковский, А. П. Поэтический словарь [Текст] / А. П. Квятковский. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 376 с.
15. Барто, А. Лешенька, Лешенька [Текст] / А. Барто. – М.: Детская литература, 1965. – 183 с.
16. Дитячий фольклор [Текст]; упоряд. і передм. Г. В. Довженок. – К.: Дніпро, 1986. – 304 с.
17. Тимофеев, Л. И. Основы теории литературы. – 2-е изд. испр. и доп. [Текст] / Л. И. Тимофеев. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1963. – 454 с.

Надійшла до редакції 16.11.2011 р.

УДК 821.161.2–4'343

ДИСКУРС КАРПАТСЬКОГО МІФУ В ЕСЕЇСТИЦІ Ю. АНДРУХОВИЧА

К. Н. Баліна

Київський національний університет ім. Бориса Грінченка

Реферат. Досліджено авторський міф як матеріал для постмодерністської гри на матеріалі збірок есеїв українського письменника Ю. Андруховича «Дезорієнтація на місцевості. Спроби», «Диявол ховається в сирі. Вибрані спроби 1999-2005 років», есею «Центрально-Східна ревізія». Особливу увагу при цьому приділено одній з визначальних характеристик наративної стратегії Ю. Андруховича – інтертекстуальності (різноманітним виявам цитат і алюзій, які вписали авторський міф у контекст світової і національної літератури).

Ключові слова: авторський міф, постмодернізм, інтертекстуальність, цитата, алюзія.

В естетичній свідомості українських письменників кінця ХХ століття провідне місце посідає найрізноманітніша міфологія. Звернення до міфу в силовому полі українського постмодернізму пояснюється намаганням сучасних письменників збагнути кризову добу як неусталену, рухому, перехідну, тому виникає «прагнення віднайти в хаосі життя певні сталі вічні універсалії, якими і виступають архетипні образи» [1, с. 197]. Серед різновидів міфів, що побутують в українській літературі початку ХХІ ст., О. Бондарева зокрема виокремлює міф як авторський формально-семантичний конструкт [2, с. 50]. Такий «неоміф» як виплид індивідуальної авторської творчості стає власне міфом і допомагає створити уявлення про світ, яке не можна ані верифікувати, ані сфальсифікувати. У такий площині авторський міф можна розглядати як матеріал для гри, що оновлює поетику жанру. Тому з огляду на пріоритети наративних стратегій

Ю. Андруховича, метою даної розвідки є спроба розглянути дискурс Карпатського міфу крізь призму інтертекстуальності, адже дослідження «чужого слова» в жанрі есе все ще залишається на маргінесах наукових зацікавлень.

Останнє культурне помежів'я засвідчило зміну пріоритетів на користь космогонічного міфічного начала, що уособило ідею «повернення до джерел» (М. Еліаде). Космогонічний міф, який не стільки відтворюється, скільки створюється у текстах письменників, став тематичною і структурною матрицею для різноманітніших сюжетів. Магічний космос Карпат творили у поетичних збірках В. Герасим'юк («Смереки», «Космацький узір»), І. Андрусяк («Дерева і води»), П. Мідянка («Зелений фірос», «Трава Господня»), романах і повістях Ю. Покальчук («Заборонені ігри»), Т. Прохасько («НепрОсті»), Т. Малярчук («Згори вниз») та ін. Так звана альтернативна міфологія Карпат, створена у дусі «магічного реалізму», не випадково народилася на західних теренах, бо в цій частині світу, де *«міфологія компенсує історію, а родинні перекази важливіші і достовірніші від підручників»* [3, с.121], історія і сама є не більше, ніж різновидом міфології.

Іхаб Хассан назвав колись німецького письменника Г. Гессе «логофілом, можливо, логопатом, і, звичайно, міфоманом» [4, с.227]. Здається, те ж саме можна сказати і про Юрія Андруховича, який створив персональну міфологію Карпатського краю, ствердивши, що географічні мапи тут і досі *«лжесвідчать про Край Землі, про черепах і про китів, про море на місці теперішніх Карпат, про сплячі карпатські вулкани...»* [3, с.77]. Попри особливу любов до географічних мап, письменник так і не навчився функціонального ставлення до них – вони залишаються для нього лише *«фантазійною сумішшю, гібридом літератури й малярства, назви і візії»* [5, с.117], й аж ніяк не засобом для знаходження правильного шляху.

Власна презентація Карпатського міфу, представлена Ю. Андруховичем в есе «Carpatologia cosmophilika», увиразнена в романах «Перверзія», «Дванадцять обручів», продовжена у низці есеїв «Центрально-Східна ревізія», «Вступ до географії», «Атлас. Медитації», «Живокіст серцевидний» тощо. Єдність Карпатського макроміфу в його творах забезпечує система сталих, індивідуально-авторських мотивів: спроба фіктивного краєзнавства, тема псевдонаукових семінарів, знакове запрошення героїв, зникнення або, навпаки, знайдення тексту героя. Усі орфічні персонажі його романів – мандрівні поети і чужинці – мають безпосередній зв'язок із Карпатським міфом: за версією Ю. Андруховича, Орфей був розірваний варварами *«десь у Скіфії, чи у Фракії, тобто в тих же Карпатах»* [6, с. 43].

Ігноруючи саму ідею історичного розвитку, Ю. Андрухович створив Карпати місцем, де перетинаються не політичні вектори армій та імперій, а таємні впливи космічних тіл і окультичних знань, що свого часу були викрадені, за його версією, одним із рахманських племен з Індії. Розмежування латинського та візантійського світів, що пройшло лінією Карпат, зробило цю структуру зоною особливих енергетичних можливостей. Ландшафт його частини світу заглиблений у примхливий світ руїн замків, стародавніх морів, рештки кораблів, вражає різнобарвною топонімікою, яка є вагомою складовою стиля Ю. Андруховича. Акустичні асоціації назв карпатських вершин і полонин – Драгобрат, Данциж, Гаджина, Говерля, Микуличин, Туркул, Петрос – являють собою додаткове свідчення авторської гіпотези про те, що географія є насправді поезією.

Сам грецькомовний заголовок есе «Carpatologia cosmophilika» містить топонімічний складник «Карпати» й імітує форму «наукової» розвідки. Цитатою-епіграфом із підручника природознавства для початкової школи починає письменник презентацію Карпатського міфу, задаючи тон «наукового» дискурсу: *«Важко повірити, але вчені стверджують, що Карпати в далекому минулому були морським дном. У горах зустрічаються рештки морських тварин: черепашок, морських лілій та ін.»* [3, с.15]. Озброївшись улюбленою мапою, вірогідно, австрійського військового зразка (як кращою у

карпатській топографії), Ю. Андрухович пересуває нас дном цього неіснуючого моря лінією Чорногірського хребта. Міфопоетичний простір невід’ємний від предметів, що його заповнюють. Кожний крок мандрів символічний – риб’ячі скелети, китовий вус, зітлілі линви та вітрила як «наочні докази» морського минулого Карпат, та найголовніше – каркаси загиблих кораблів. Відтак дно стародавнього моря в есе «*Carpatologia cosmophilika*» стає ключовим просторовим образом. Накладаючи на твір матрицю авторського трактування геопоетики як «*географії, перекладеної мовою художніх образів*», усвідомлюємо необхідність прочитання географічного і культурологічного простору як єдиного тексту [7, с.21].

У центрі авторської уваги – руїни суден: «...продовжимо свій похід крізь чимраз альпійськіші ландшафти до, як уже було запроваджено, найграндіознішого з умерлих кораблів. Він постає перед нами як фортеця фортець, матеріалізована вигадка, скажімо, Діно Буццаті, його вежі і мури залишають враження іншого світу...» [3, с. 21]. Цей архітектурний релікт – рештки колишньої польської обсерваторії, що знаходяться на дні Карпат неподалік урочища з румунською назвою Дземброня – асоціюється у автора з гнітючою символікою забутого форту з роману Буццаті «Татарська пустеля» (1940) з його позбавленим сенсу існуванням. У сучасному часі обсерваторія більше не здатна на високі цілі споглядання за ангелами і кометами, вона втрачає цілісну структуру і виконує лише побутові функції – схову від дощу і вітру. Занедбана радянською владою, колишня обсерваторія позбавлена можливості поновити космічний зв’язок Карпат. Примарність її архітектури дозволяє письменнику вдатися до алюзій не лише з творчості італійця Діно Буццаті, а й використати, як наприклад в есе «Центрально-Східна ревізія», інші культурні маркери: «Потім руїни кораблів – ті, що лежать на дні («Титаник» звісно, що «Титаник», але не тільки – цілі флотилії, ескадри!), а також ті, що викинені на берег, у тому числі знайдений Буендіа Маркесом посеред сільви ... іспанський талеон» [8, с.76]. Актуалізація «колумбійського міфу» Г. Г. Маркеса у цьому контексті, можливо, дає усвідомлення паралелі: занепад Макондо і занепад Карпат є наслідком людської неповноцінності.

Есхатологічне звучання Карпатського міфу посилюється низкою виразно містичних персонажів – віщунів і планетників, яким притаманні таємні знання, зокрема здатність прочитувати минуле і передрікати майбутнє, відраховувати істинний відлік часу. Ці персонажі своїм походженням завдячують гуцульським народним віруванням, легендам і традиціям краю, звідки родом сам автор. Віра письменника у відродження охоронної функції Карпат співвідноситься з аксіологічною функцією образу планетників, що втілено у власному міфі про Юрія Федьковича. Створений для художніх потреб есе, він розвінчує мовні штампи та кліше, які зазвичай прив’язуються до постаті цього чернівецького письменника. «Буковинський соловейко» та «карпатський Шевченко» під пером Ю. Андруховича постає інакшим, космічним, якого ще знала українська література – народником і планетником. Досконалий астролог Ю. Федькович, звісно, оточений у нього австрійським шармом – «абсолютно віденська фізіономія», звання комбатанта австрійського війська, ім’я Фердинанд як складник, доданий до переліку справжніх імен Федьковича (Домінік Фердинанд Осип Юрій кавалер фон Федькович де Гординський), готичні шрифти його астрологічних трактатів. При цьому відсутність первісного джерела інформації (як відомо, федьковичеві праці з астрології не друкувалися) не є суттєвою перешкодою для Ю. Андруховича. Це лише урізноманітнює форми гри. Очевидно, у цьому автор звертається до класичної традиції літературних приміток до загубленого тексту: «Я не певний, чи збережено сам трактат. Можливо, доглядач Фенікса не вважав конечним його, трактату, відродження з попелу. Адже насправді рукописи горять, і кому як не підпалювачам знати про це?» [3, с. 23]. Сторінки трактату стають для письменника власним пошуком «загубленого ключа» для

збереження роду і етносу Карпат. Наскрізне цитування неіснуючого тексту увиразнило бажання «збунтувати архетипи» у непробудженій пам'яті українців. Покинута обсерваторія залишила нам у спадщину погляд угору, а це вселяє надію розгледіти крізь її «діряві шатра» небесні тіла ангелів, адже рух угору – це міфологема усвідомленого вибору шляху, що його кожен торує для себе.

Есе «*Carpatologia cosmophilika*» композиційно тяжіє до навмисного поєднання латинського і візантійського світів, західного і східного обрядів. Таке звернення до історичної пам'яті і міфології Галичини, до історії, спільної з іншими народами, стало поверненням до традиції, яку протягом кількох десятиліть радянська влада виштовхувала на маргінес, цілком ефективно вилучаючи з української історичної пам'яті зв'язки з іншою, не-російською історією і культурою. Археологічні знахідки в Карпатах у текстах Ю. Андруховича унаочнили існування східно-західних впливів, дозволивши стверджувати, що предки місцевих мешканців належали до «однієї з Римських імперій»: *«Осьманські черепи, виорювані щовесни в полях під Хотиним, нагадують не лише про нестерпну тлінність буття, але й про незбагненну дещевизну і розмаїття теперішнього чернівецького базару, настільки щільно забитого всіляким крамом з Туреччини, що жоден Філіп де Мезьєр і Гамалія ніколи не дорівнювались би йому за обсягом здобутих трофеїв»* [3, с. 18]. Поліфонічне сприйняття картини світу підштовхує Ю. Андруховича до думки про замкненість світової моделі Карпат, циклічність і взаємоперетікання різних культурних пластів. Занадто широка і колоритна географія імен має причетність до вселюдських вимірів. Французький дворянин-хрестоносець Філіп де Мезьєр, козацький ватажок Гамалія з поеми Т. Шевченка, також як і чеський письменник М. Кундера, чий роман «Нестерпна легкість буття» принагідно обіграв у тексті Андрухович, уособлюють культури і цивілізації, що перетнулися у точці Карпат – географічному центрі Європи. *«Карпати ділять у сенсі земному, але об'єднують у сенсі космічному... А якщо так, то це початок діалогу. Важливо, щоб він не мав завершення...»* [3, с. 24].

Міфопоетична вертикаль Ю. Андруховича продовжена у низці есеїв «Вступ до географії», «Атлас. Медитації», «Живокіст серцевидний», які засвідчили глибоко інтимні моменти єднання з Карпатами. Образного втілення набувають не лише улюблені дерева і рослини карпатського космосу (ялівець, смерека, ясен, бук, горіх, брустури), а й традиційне лексичне багатоголосся. Так, в есе «Живокіст серцевидний» місцевість Тячівщини викликає асоціації з творчістю екзотичного поета Петра Мідянки, що наближує читачів до автентики карпатського ареалу і є важливою складовою міфу про «малу батьківщину»: *«...вдаючи, ніби користується діалектом, він насправді вигадав власну мову, принаймні багато нових слів: фірес, примош, фараметлики, дижмо»* [5, с. 303]. Можливо, у цих назвах поетичних збірок Мідянки для Ю. Андруховича важливе не так значення слова, як його евфонія – за нею нюанси настроїв читаються краще, ніж «по нотах». Тому у поетичну канву автора, крім діалектизмів тячівського поета, органічно вплітаються дако-фракійські назви, що свідчать про близькість Румунії, – Буштина, Тересва, Брустури.

Юрієві Андруховичу до вподоби власна гіпотеза про те, що наявність гір сформувало європейську людину. Ця думка виразно окреслена автором в есе «Вступ до географії». Його гірсько-лісовий ландшафт – наочне втілення дискретності та різноманітності. Подорожній самотник, заглибившись у нетрища Чорного лісу поблизу Тисмениці, міг виринути з нього десь у південнонімецькому Шварцвальді. Будь-яка старовинна баварська вілла за кордоном нагадує архітектурою карпатський стиль. Як і острів Кавказ, Карпати в уявному світі автора лежать *«між Скіфією та Індією»*, звідки *«доктор Фауст розглядав різні землі і далі морські»* [3, с.32]. У той час як у реальному житті невідання дати собі раду з ландшафтом обертається на тотальне нищення природи і самих себе. Тому, крім віками виплеканого культурного конструкту закарпатської культури,

Ю. Андрухович не може оминати його сірої сучасної рутини. Гори викинутого на береги річок сміття, повальна вирубка лісу на схилах, на яких вже не вирощується молодняк, «етнографічні скелети» покинутих після повеней поселень – зумовили вплив американських, австрійських, російських та інших «проектів» глобалізації карпатського краю. На фоні цих глобалізаційно-космополітичних жорен чи не «імпозантним відтінком» здається автору утопія Дунайської монархії.

Упевнений у тому, що для будування нової української ідентичності «*географію слід починати з азів*» (адже ми тільки готуємося здійснити свій перехід через Альпи), Юрій Андрухович у поєднанні з постмодерністською грою створив надзвичайно зручний черговий міт, який радикально розірвав старі зв'язки історичної пам'яті. Апеляції до «чужого слова» стали одним із засобів його формування, вписали твір у контекст світової і національної літератури. Багатством художніх паралелей і натяків літературні алюзії ввели ситуацію в контекст історичних та культурних подій. Також карпатський міф Ю. Андруховича засвідчив, що карпатологія як наука поступилася у нього місцем географії як мистецтву.

РЕЗЮМЕ

Исследовано авторский миф как материал для постмодернистской игры на материале книг эссе украинского писателя Ю. Андруховича «Дезориентация на местности. Опыты», «Дьявол прячется в сыре. Избранные опыты 1999-2005 годов», эссе «Центрально-Восточная ревизия». Особое внимание при этом уделено одной из главных характеристик нарративной стратегии Ю. Андруховича – интертекстуальности (различным проявлениям цитат и аллюзий, которые вписали авторский миф в контекст всемирной и национальной литературы).

Ключевые слова: авторский миф, постмодернизм, интертекстуальность, цитата, аллюзия.

SUMMARY

One the main feautres of the narrative strategy – intertextuality is explored in the article on the basis collections of essays like «Desorientation on the territory. Tries», «The devil hides in the cheese. Elected tries of 1999-2005» and his essay «The Central-Eastern inspection»by Yu. Andrukhovich.

Key words: author's myth, postmodernism, intertextuality, quotations

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Мережинская, А. Ю. Русская постмодернистская литература [Текст] / А. Ю. Мережинская. – К. : Издат. полиграф. центр «Киевский университет», 2007. – 335 с
2. Бондарева, О. Міф і драма у новітньому літературному контексті: поновлення структурного зв'язку через жанрове моделювання [Текст] / Олена Бондарева. – К. : Четверта хвиля, 2006. – 512 с.
3. Андрухович, Ю. Дезорієнтація на місцевості [Текст] / Юрій Андрухович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 124 с.
4. Hassan, I. The Dismemberment of Orpheus [Текст] / Hassan I. – Madison, Wis : The Univ. of Wisconsin Press, 1982. – xv, 315 p.
5. Андрухович, Ю. Диявол ховається в сирі [Текст] / Юрій Андрухович. – К. : Критика, 2006. – 318 с.
6. Андрухович, Ю. Інший формат [Текст] / Юрій Андрухович / [упорядн. Тарас Прохасько]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ. – 2003. – 59 с.

7. Андрухович, Ю. Я більше людина писання, аніж говоріння [Текст] / Юрій Андрухович // Україна молода, 12 березня 2010. – № 46 (3821). – 21 с.
8. Андрухович, Ю. Центрально-східна ревізія / Анджей Стасюк, Юрій Андрухович // Моя Європа. Два есеї про найдивнішу частину світу. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2005. – 127 с.

Надійшла до редакції 16.11.2011 р.

УДК 81 373

АНТРОПОНИМЫ КАК КОМПОНЕНТ ИДЕОНИМНЫХ СТРУКТУР В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

К. В. Першина

Реферат. При создании идеонимов в русском языке используются различные разряды онимов; наиболее востребованными из них являются антропонимы. Среди антропонимов наибольшей продуктивностью обладают личные имена и фамилии. Как строевой материал для идеонимов антропонимы извлекаются из художественного мира произведений (фильмов), а в идеонимные структуры вводятся в составе определенных антропонимных формул.

Ключевые слова: идеоним, антропоним, личное имя, фамилия, антропонимная формула.

Основным источником производящих слов при создании идеонимов в русском языке служит нарицательная лексика. Онимные единицы для этих целей привлекаются в заметно меньшей мере. Такая ситуация закономерно ставит вопрос о том, какие разряды собственных имен вовлекаются в указанный номинационный процесс и каков удельный номинационный вес каждого из этих разрядов.

Наблюдения показывают, что при создании идеонимов используются различные группы онимной лексики. Наиболее востребованными среди них являются антропонимы. К данным проприальным единицам обращаются при назывании литературных произведений различных жанров, фильмов, опер, балетов, живописных полотен. А среди антропонимов наибольшей продуктивностью обладают личные имена и фамилии. Ср., например, такие данные. В фильмонимах советского времени, содержащих антропонимный компонент, личные имена характеризуются следующими количественными показателями: 30-е годы – представлены в 50 % названий, 40-е годы – в 57 %, 50-е годы – в 55 %, 60-е годы – в 63 %, 70-е годы – в 46%, 80-е годы – в 57 %; представленность фамилий имеет следующие показатели: 30-е годы – в 30 % названий, 40-е годы – в 57 %, 50-е годы – 50 %, 60-е годы – в 41 %, 70-е – в 40%, 80-е годы – в 32 %.

В данной статье анализируется использование антропонимов различных разрядов при создании заглавий прозаических и драматических произведений русской литературы (библионимов), а также названий кинофильмов и телесериалов (фильмонимов). Данное объединение анализируемых единиц обусловлено высокой степенью единства их референтной природы: в своих истоках фильмонимы – это одна из ветвей библионимов.

В литературном произведении, в том числе и в сценарии художественного фильма, как правило, функционирует созданная и организованная авторской волей определенная антропонимная среда (антропонимное пространство), включающая в себя тот или иной набор антропонимных единиц и их вариантов, реализующихся в составе определенных формул именования и синтаксических конструкций. Ее существование

задається общими механизмами лексемного наполнения актов речетворческой деятельности носителей русского языка (как и всякого другого), иначе говоря, антропонимная среда литературного произведения или фильма определенным образом соотносится с реальным антропонимным пространством языка; она представляет собой авторской волей организованный и художественно преобразованный фрагмент общенародного антропонимикона, приобретающий в рамках произведения характер целостности.

Антропонимы как строевой материал для идеонимов извлекаются из антропонимного мира произведений / фильмов в их поэтонимной ипостаси, а не непосредственно из реального антропонимикона, поскольку как заглавие [1, с. 56], так и фильмоним представляют собой свернутое содержание текста. Но при этом они так или иначе отражают пропущенные через авторское сознание представления о статусе, месте, значимости антропонимных единиц в языковом узусе, характерные для соответствующей лингвокультурной общности.

Широкое использование антропонимов в процессе озаглавливания литературных произведений началось в XIX в., важную роль в этом сыграло творчество романтиков [2, с. 102–103]. С этого времени они становятся традиционными производящими словами для библионимов.

По своим структурным характеристикам идеонимы, функционирующие в современном русском языке, весьма разнородны. Этот класс онимов – одно из ярких доказательств неправомерности отождествления понятий *слово* и *имя* (Ср. в этой связи рассуждения в: [3; 4]). Кроме того, к данному классу собственных имен практически неприменима традиционная методика анализа, оперирующая понятиями аффиксации и трансонимизации. Вследствие этого представляется необходимым в самых общих чертах представить наше понимание места и статуса идеонимов в общем онимном пространстве языка и вытекающие из него подходы к анализу процесса создания данных единиц.

Центр идеонимного поля в русском языке формируют библионимы. Каждый библионим воспринимается как начальный фрагмент текста, как предложение (высказывание); однако вместе с функцией открывать/ начинать текст, быть первым предложением текста, у библионима одновременно наличествует и вторая функция – репрезентировать весь текст целиком, порождаясь тем, что заглавие входит в раму произведения [5]. Эта вторая функция и делает заглавие онимом. Наличие первой функции обуславливает следующее: анализ библионимов с точки зрения их формального построения из конкретного лексического материала того или иного языка должен ориентироваться на типологию предложений (высказываний). Соглашаясь в принципе с мыслью, что заглавие не тождественно ни предложению, ни словосочетанию, ни слову [6, с. 8–10], мы, тем не менее, полагаем, что оно сохраняет свою формально-структурную соотнесенность с предложением. В рамках библионимии складываются формальные приемы использования антропонимов, которые затем перемещаются в фильмонимию и другие отделы идеонимии.

Вторым принципиально важным моментом является то, что антропонимные единицы вводятся в идеонимы в составе определенных формул; в основной своей массе эти формулы совпадают с теми, которые функционируют в русском языке и отражаются в поэтонимии. Соответствующая антропонимная формула занимает в составе идеонима определенную синтаксическую позицию, ср.: «*Тарас Бульба*», «*Жизнь Клима Самгина*», «*Старуха Изергиль*», «*Знакомьтесь, Балувев!*», «*Маркес, не умирай!*», «*Куда исчез Фоменко?*», «*Про Клаву Иванову*», «*Антон Иванович сердится*», «*Лев Гурыч Синичкин*».

Основная цель, которая преследуется в данной работе, – выявить, в составе каких антропонимных формул включаются в идеонимные структуры личные имена, фамилии, отчества, прозвища, псевдонимы и каковы формально-синтаксические характеристики этих идеонимных структур. Такой анализ является необходимым этапом определения закономерностей отбора антропонимов в анализируемом секторе онимного прост-

ранства, кроме того, он дает определенное представление об иерархии антропонимных форм в сознании номинаторов.

В составе анализируемых идеонимов регулярно получают отражение одно- и двухкомпонентные антропонимные формулы. И те, и другие заполняются личными именами, фамилиями, отчествами, прозвищами, псевдонимами.

Личные имена – это традиционные производящие слова для библионимов и фильмонимов. Среди фильмонимов, например, отмечаются такие, в которых специально подчеркивается опора на личное имя персонажа при создании названия: *«По имени Любовь»*, *«Его зовут Роберт»*. В составе однокомпонентных формул личные имена вводятся в идеонимы и в полных, и в производных формах. Полные (официальные, литературные) формы личных имен могут формировать идеонимную единицу как самостоятельно, так и в сочетании с другими лексическими средствами, апеллятивными и онимными. В первом случае идеоним представляет собой единицу, формально соотносящуюся с односоставным нераспространенным номинативным предложением, например: *«Ася»*, *«Аглая»*, *«Ариадна»*, *«Аграфена»*, *«Евдокия»*, *«Пелагея»*, *«Иван»*, *«Валентин»*, *«Максимилиан»*, *«Ермил»*, *«Васса»*, *«Галина»*, *«Варвара»*, *«Анна»*, *«Ефросинья»*. Во втором случае идеонимные единицы по своей структуре более разнообразны, они соотносятся с: а) нераспространенными номинативными предложениями, где личное имя входит в состав количественно-именного сочетания – *«Два Федора»*, *«Две Юлии»*; б) осложненными номинативными предложениями с обособленными приложениями – *«Ксения, любимая жена Федора»*, *«Яков, сын Сталина»* или однородными членами – *«Руслан и Людмила»*, *«Роман и Франческа»*, *«Валентин и Валентина»*, *«Ольга и Константин»*, *«Ясь и Янина»*, *«Иван да Марья»*, *«Мастер и Маргарита»*, *«Алиса и Букинист»*, *«Анна и командор»*, *«Тимур и его команда»*; в) распространенными номинативными предложениями, в которых личное имя занимает позицию главного или второстепенного члена предложения – *«Маленькая Вера»*, *«Благочестивая Марта»*, *«Возвращение Будулая»*, *«Судьба Марины»*, *«Любовь Авроры»*, *«Возвращение Максима»*, *«Юность Максима»*, *«Юность Петра»*, *«Дом для Серафима»*, *«Водитель для Веры»*, *«Деньги для Мариш»*, *«Дочь Ивана, мать Ивана»*; г) определенно-личными предложениями с обращениями – *«Прощай, Инесса!»*, *«Прощай, Павел!»*, *«Салют, Мария!»*, *«Аэлита, не приставай к мужчинам»*; *«Жди меня, Анна!»*, *«Будь счастлива, Юлия!»*, *«Прощай, Павел!»*; д) двусоставными предложениями – *«Жил-был Петр»*, *«Адам женится на Еве»*, *«Антонина обернулась»*, *«Вероника не придет»*, *«Я – Иван, ты – Абрам»*. Полная форма личного имени может вводиться в идеоним в составе этикетной формулы, например, *«Пани Мария»*.

Производные (вариантные) формы личных имен также широко используются в идеонимии, как самостоятельно, так и в сочетании с другими лексическими средствами. При самостоятельном их употреблении создаются (как и в случае с полными формами) идеонимные единицы, соотносящиеся с номинативными односоставными предложениями, например, *«Серезжа»*, *«Клаша»*, *«Олеся»*, *«Леночка»*, *«Алька»*, *«Настя»*, *«Таня»*, *«Маша»*, *«Максимка»*, *«Машенька»*, *«Саша»*, *«Сашка»*, *«Вовочка»*, *«Юлька»*, *«Влад»*, *«Алеша»*, *«Катя»*, *«Катенька»*, *«Маргоша»*, *«Дунечка»*, *«Ксюша»* и др. В этом типе идеонимов могут объединяться два варианта имени в единое целое: *«Саша-Сашенька»*, *«Катя-Катюша»*, *«Зина-Зинуля»*, правда, количество таких названий невелико.

Сочетаясь с другими лексическими средствами, вариантные формы личных имен формируют практически те же структурные типы идеонимов, что и полные формы, а именно: соотносительные с: а) осложненными односоставными номинативными предложениями – *«Женя, Женечка и «катюша»*, *«Катька и шиз»*, *«Д'Артаньян и три мушкетера»*, *«Люба, дети, завод»*; б) распространенными номинативными предложениями с определениями и приложениями – *«Бедная Лиза»*, *«Бедная Маша»*, *«Бедная Настя»*, *«Сашка, любовь моя»*; в) односоставными номинативными предложениями, где

личное имя занимает позицию дополнения – «Операция Б1, или другие приключения Шурика», «Новогодние приключения Маши и Вити», «Рассказы о Кешке и его друзьях»; г) односоставными определенно-личными предложениями, где личное имя занимает позицию обращения – «Найди меня, Ленья», «Садись рядом, Мишика», «Прости меня, Алеша»; д) двусоставными предложениями с личным именем-подлежащим – «Саша вступает в жизнь», «Шурка выбирает море», «Петька на даче», «Петька в космосе». Как и полное, производное имя может занимать позицию приложения – «Друг мой Колька» или выступать в этикетных формулах – «Дядя Ваня», «Тетья Маруся».

В конце XX в. в фильмонимах (названиях сериалов) получает отражение усеченный вариант формулы-граффити «он + она / она + он = любовь», заполняемый гипокористическими вариантами имен: «Леся + Рома», «Оля + Коля», «Саша + Маша». Идеоним похожей структуры – «Валерка, Рэмка + ...» появился еще в 70-е годы, однако он имеет иное содержательное наполнение (герои фильма, имена которых вынесены в название, влюблены в одну и ту же девушку). Расширение лексической наполняемости данной структурной модели наблюдается в идеониме «*Franz + Poline*» (создан в 2006 г.), в котором с иноязычными графическими образами имен связана этническая характеристика влюбленных. Это более экспрессивный способ передачи указанного содержания (специально ориентированный на визуальное восприятие названия) по сравнению с более традиционным объединением двух имен, входящих в разные национальные именники. Ср. «*Роман и Франческа*». Полные формы личных имен в традиционном для русского языка фонетико-графическом облике в таких идеонимных конструкциях пока не употребляются, что обусловлено в первую очередь дискурсивно-эмоциональными характеристиками указанного клише, типичного для непринужденного общения в молодежной среде. По своей ономаσιологической природе такие идеонимы входят в один ряд с традиционными наименованиями типа «*Ольга и Константин*», представляя собой их стилистико-смысловую модификацию.

В идеонимной единице могут сочетаться полная и производная формы личных имен разных персонажей. Средством стилистической гармонизации таких имен выступают нарицательные обозначения лица, например, «*Дед Архип и Ленька*».

Несомненный интерес представляет выяснение мотивов выбора конкретной формы личного имени для заглавия в случаях, когда в тексте/фильме персонаж именуется несколькими формами. Однако в данной статье мы этот аспект не затрагиваем.

Фамилии в составе однокомпонентных формул тоже регулярно используются в качестве производящих единиц в рассматриваемом сегменте русской идеонимии. Ср.: «*Рудин*», «*Иванов*», «*Гусев*», «*Чапаев*», «*Котовский*», «*Войнаровский*», «*Дубровский*», «*Исаев*», «*Есенин*», «*Королев*», «*Мичурин*», «*Зайчик*», «*Каменская*». В приведенных примерах фамилия самостоятельно формирует идеонимную структуру, аналогичную номинативному предложению. Такая структура может соотноситься с осложненным номинативным предложением – «*Достигаев и другие*», «*Анискин и Фантомас*», «*Кулагин и партнеры*» (в название сериала вынесено название частного детективного агентства). Одиночные фамилии могут занимать синтаксическую позицию второстепенного члена предложения: «*Жизнь Арсеньева*», «*Кадкина всякий знает*», «*Мариш Турецкого*», «*Возвращение Турецкого*», «*Свадьба Кречинского*», «*Несколько дней из жизни Обломова*», «*Дело Румянцева*», «*Разбудите Мухина*», «*Если верить Лопотухину*», «*Охота на Берю*», «*Поручить генералу Нестерову*». Фамилия может занимать позицию именной части сказуемого двусоставного предложения – «*Я – Шаповалов*». Есть названия, в которых фамилия занимает позицию обращения: «*Хрусталеv, машину!*»

В процессе создания идеонима фамилия (в пределах формулы именованного) может сочетаться с нарицательными обозначениями лица. Такие расширенные формулы занимают синтаксические позиции главного члена номинативного предложения – «*Доктор*

Живаго», *«Разведчик Вихров»*, *«Гражданин Уклеikin»*, *«Мичман Панин»*, *«Матрос Чижик»*, *«Инспектор Лосев»*, дополнения в номинативном предложении – *«Дни хирурга Мишкина»*, *«Личное дело судьи Ивановой»*, *«Семь невест ефрейтора Збруева»*, *«Завещание профессора Доуэля»*, подлежащего двусоставного предложения – *«Вас ожидает гражданка Никанорова»*, *«Жил-был Шолов»*. Встречаются идеонимные структуры, в которых фамилии занимают две синтаксические позиции: *«Сергеев ищет Сергеева»*.

Фамилия в составе идеонима может быть представлена в форме мн.ч.: *«Братья Карамазовы»*, *«Зыковы»*, *«Дни Турбиных»*, *«Пряслины»*, *«Строговы»*, *«Громы», «Громы. Дом надежды»*, *«Семья Ивановых»*.

Отчества, прозвища, псевдонимы в рамках однокомпонентных антропонимных формул в идеонимах отражаются значительно реже, чем личные имена и фамилии. Отчества могут входить в состав идеонимов, соотносящихся с нераспространенными и распространенными односоставными предложениями – *«Ионыч»*, *«Федосевна»*, *«Хоттабыч»*, *«Африканыч»*, *«Алексеич»*, *«Тайский вояж Степаныча»*, реже – с двусоставными предложениями, где отчество занимает позицию обращения – *«Ай лав ю, Петрович»*. Прозвища представлены в идеонимных структурах: соотносительных с: а) номинативными предложениями, неосложненными и осложненными, где прозвище занимает позицию главного члена – *«Овод»*, *«Шуза»*, *«Глухарь»*, *«Черчилль»*, *«Снегирь»*, *«Журавушка»*, *«Мимино»*, *«Кукарача»*, *«Голубка»*, *«Сармат»*, *«Кузнечик»*, *«Слепой»*, *«Зверобой»*, *«Звездочет»*, *«Глухарь»*, *«Ванька-Встанька»*, *«Миколка-паровоз»*, *«Коля-Перекаати-поле»*, *«Сонька-Золотая Ручка»*, *«Кныш и Два портфеля»*, *«В. Давыдов и Голиаф»*, *«Кактус и Елена»*, *«Алиса и Букинист»*, *«Катька и Шиз»*, *«Горыныч и Виктория»*, *«Авария – дочь мента»*; б) номинативными предложениями, где прозвище занимает позицию второстепенного члена предложения – *«Люди Шпака»*, *«Конец Чирвы-Козыря»*, *«Капитан Соври-голова»*. Позиция приложения может быть заполнена синтаксемой *по прозвищу / имени...* – *«По прозвищу «Зверь»*, *«По имени Барон»*, *«Руанская дева по прозвищу Пышка»*.

Псевдонимы включаются в идеонимные структуры, аналогичные по структуре выше рассмотренным – *«Артем»*, *«Майор Вихрь»*, *«Мистер Икс»*, *«Псевдоним «Албанец»*, *«Псевдоним : Лукач»*, *«Последний подвиг Камо»*, *«Я – Береза»*.

Двукомпонентные антропонимные формулы в составе идеонимов представлены моделями *«личное имя + фамилия»*, *«личное имя + отчество»*, *«личное имя + прозвище»*. Первая из этих моделей имеет очень высокую продуктивность и в библионимии, и в фильмонимии. Структурно-синтаксические типы идеонимов, в которых она отражается, аналогичны рассмотренным выше. В одних из них анализируемая формула занимает позицию главного члена односоставного или двусоставного предложения, в других – позицию второстепенного члена предложения, как правило, дополнения, например: *«Прокофий Ляпунов»*, *«Евгений Онегин»*, *«Анна Каренина»*, *«Анна Снегина»*, *«Александр Пархоменко»*, *«Тарас Шевченко»*, *«Екатерина Воронина»*, *«Егор Булычев и другие»*, *«Иван Бровкин на целине»*, *«Леон Гаррос ищет друга»*; *«Жизнь Клим Самгина»*, *«Удивительные приключения Дениса Кораблева»*; *«Будни и праздники Серафимы Глюкиной»*, *«Девять жизней Нестора Махно»*, *«Посылка для Маргарет Тэтчер»*. Есть отдельные примеры использования рассматриваемой формулы в позиции приложения: *«Мой друг Иван Лапшин»*, *«Солдат Иван Бровкин»*, *«Жизнь и необычайные приключения солдата Ивана Чонкина»*.

Обычно эта формула в составе идеонима заполняется полной формой личного имени. Производные формы имен в такие формулы вводятся реже: *«Антоша Рыбкин»*, *«Карьера Димы Горина»*, *«Даша Васильева. Любительница частного сыска»*, *«Про Клаву Иванову»*, *«В моей смерти прошу винить Клаву К.»* (фамилия героини – Королева; в фильмониме отражается графический образ формулы с сокращенной до начального звука фамилией).

Антропонимная формула «*фамилия + личное имя*» в состав идеонимов вводится очень редко. Ср.: Среди 820 фильмонимов с антропонимным компонентом, созданных с 1931 по 2010 гг., выявлено только два таких названия – «*Странные мужчины Семеновы Екатерины*», «*Личная жизнь Кузьева Валентина*»

Антропонимную формулу «*личное имя + отчество*» используют при создании идеонимов не так активно, как формулы «*личное имя*», «*фамилия*», «*личное имя + фамилия*». Так, среди проанализированных фильмонимов с антропонимным компонентом она встречается в 1,9 % названий. Указанная формула может занимать позицию главного члена нераспространенного номинативного предложения – «*Алексей Алексеич*», «*Ольга Сергеевна*», «*Игорь Саввович*», «*Анна Петровна*», подлежащего двусоставного предложения – «*Иван Васильевич меняет профессию*», «*Иван Иванович сердится*», «*Сергей Иванович уходит на пенсию*», второстепенного члена предложения – «*Муж и дочь Тамары Александровны*», обращения – «*Валентина Георгиева, Ваш выход!*». Относительно редко отражается в идеонимах и формула «*личное имя + прозвище*»: «*Петя Великолennyй*», «*Коля Перекаати-поле*», «*Макар-следопыт*».

Трехкомпонентная формула – редкость в идеонимии. В нашем материале есть лишь две такие единицы – «*Лев Гурыч Синичкин*» и «*Последний день Булкина И.С.*»

Как видим, репертуар используемых антропонимных формул, выносимых в названия, сравнительно небогат. Авторы ориентируются в большинстве на наиболее частотные и употребляемые, а стало быть, хорошо опознаваемые формулы. Вполне отчетливо прослеживается и тенденция ограничивать формальные типы личных имен, тоже ориентируясь на наиболее привычные. Состав форм личных имен свидетельствует, что агрессивная жаргонизация языка, получающая отражение как в текстах, так и в заглавиях современных литературных произведений [7], антропонимную их составляющую практически не затрагивает.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються способи введення до складу ідеонімічних структур антропонімічних одиниць різних розрядів.

Ключові слова: ідеонім, антропонім, особове ім'я, прізвище, антропонімна формула.

SUMMARY

A creation of ideonyms in Russian are widely used antroponyms different digits. The personal first and last names possess most productivity. As productive units they are extracted from antroponym space of the named objects. In a structure ideonyms antroponymunits are entered in composition certain antroponym formulas.

Key words: ideonym, antroponym, personal name, last name, antroponym formula.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Грицюк, Л. Ф. До питання про лінгвістичний статус заголовка [Текст] / Л. Ф. Грицюк // Мовознавство. – 1981. – № 5. – С.55–58.
2. Ламзина, А. В. Заглавие [Текст] / А. В. Ламзина // Введение в литературоведение. Литературное произведение. Основные понятия и термины. – М. : Высшая школа, 2000. – С.94-107.
3. Матвеев, А. К. Апология имени [Текст] / А. К. Матвеев // Вопросы ономастики. – 2004. – № 1. – С. 7–13.
4. Рут, М. Э. Антропонимы: размышления о семантике / М. А. Рут // Известия Уральского государственного университета. – 2001. – №20 [Электронный ресурс]. –

Режим доступа: http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0020%2801_04-2001%29&xsl=showArticle.xslt&id=a08&doc=../content.jsp. – Загл. с экрана.

5. Саморукова, И. В. Заглавие как индекс дискурсивной стратегии произведения / И.В. Саморукова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vestnik-samgu.samsu.ru/gum/2002web1/litr/200210601.html>. – Загл. с экрана.

6. Кошечая, И. Г. Название как кодированная идея текста [Текст] / И. Г. Кошечая // Иностранный язык в школе. – 1982. – № 2. – С. 8–10.

7. Черняк, В.Д. Заглавия массовой литературы и речевой портрет современника / В. Д. Черняк, М. А. Черняк [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gramota.ru/biblio/magazines/mrs/28_298. – Загл. с экрана.

Надійшла до редакції 02.11.2011 р.

УДК 81 373

«ПУТИ» И ФУНКЦИИ БЕЗЫМЯНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Э. А. Кравченко

Реферат. Предложено разграничивать поэтику безымянности и сокрытия имени в анаграммах, аллюзиях, псевдонимах и под. Доказано, что анализ оппозиции «имя-назренность – безымянность» объясняет причины умолчания имени персонажа в художественном тексте (периферийный статус, пассивное участие в развертывании сюжета, неявленность в повествовании). Выделены постоянная, проявляющаяся в целостном произведении, и временная безымянность (отсутствие имени в каком-либо «отрезке» текста). Установлено, что временная безымянность (безымянность → имя) выполняет семантическую, композиционную, функциональную нагрузку и формирует идейно-содержательную образность текста. «Обратное» движение имя → безымянность приводит к полной или частичной утрате имени, обусловленной изменениями в образной структуре персонажа, а именно разрушением духовного «строения» личности.

Ключевые слова: временная / постоянная безымянность, имяназренность, онимная / безонимная номинация, поэтика, поэтонимосфера, утрата имени.

В последние десятилетия интерес к именам собственным, функционирующим в художественных произведениях, возрос необычайно, однако проблема безымянности все еще остается одной из наименее изученных в поэтонимологии. В монографическом исследовании В.М. Калинкина подчеркивается значимость поэтики безымянности для развития теории дисциплины: «Только широкое исследование стилистических функций апеллятивных и описательных номинаций, перифраз и умолчаний позволит не только сформулировать теоретические положения, касающиеся поэтики этих речевых единиц, но и получить фон, на котором более выпукло и всесторонне могут быть представлены и осмыслены проблемы поэтики онима» [1, с. 376]. На разную степень изученности Имени и Безымянности в связи с вопросами гносеологии и культуры указывает Н.И. Бондарь в статье «Имя и Безымянность в контексте оппозиции норма – антинорма», справедливо полагая, что «Проникновение в сущность и функции Безымянности возможны только при проникновении в сущность и функции Имени, и наоборот» [2, с. 22].

Как правило, отсутствие имени объясняется «статусом» персонажа в художественной системе действующих лиц (второстепенный, эпизодический, упоминаемый), либо жанровой природой произведения. Так, выявив в творчестве К. Паустовского основные тенденции безымянности персонажей, Е.Б. Иванова отметила, что в зависимости от жанра прозаического произведения (рассказ, повесть, роман) меняется характер безымянности [3, с. 5-6]. В диссертации Е.Б. Ивановой проанализированы «приемы» безымянности, характерные для малых прозаических форм: 1) отсутствие имен у героев, оттеняющих центральный поименованный персонаж, 2) отнесение имени на второй план, 3) специальное умолчание, 4) «отсроченное» знакомство [3, с. 5-6]. Предложенная классификация безымянности в повестях и романах представляется не столь бесспорной: 1) персонажи, «запрограммированные на безымянность», 2) упоминаемые лица, имена которых по той или иной причине неизвестны, 3) второстепенные персонажи, «которые в принципе могут быть названы, однако необходимости и художественной целесообразности в этом нет», 4) персонажи, «лишенные имени с определенной целью» (имеются в виду случаи, когда нарицательная номинация оказывается более выразительной) [3, с. 6-7]. Поскольку в литературном произведении отсутствие имени не может быть случайным, формулировку о том, что второстепенные персонажи не имеют «необходимости и художественной целесообразности» в именовании, считаем некорректной. Безымянность, так же как и имя любого литературного героя, обусловлена интенциями автора, который отбирает соответствующие языковые средства для воплощения идейно-художественного замысла. Общий характер имеет положение о персонажах, «лишенных имени с определенной целью», т.к. выбор онимной или безонимной номинации предопределен образностью целостного текста, следовательно, цель, которую «преследует» автор, отказывая персонажу в имени, должна быть четко сформулирована. Не вызывает сомнений аргументированный вывод исследовательницы о том, что в произведениях К. Паустовского безымянность персонажей «имеет широкие мотивационные основы», а «оппозиция собственных и нарицательных именовании получает многообразную и хорошо обоснованную с художественной точки зрения функциональную нагрузку» [3, с. 7].

В статье Н.В. Васильевой «Имя и безымянность (по текстам Милана Кундеры)» предложено рассматривать «разнонаправленные движения» *Имени* и *Безымянности* в зависимости от того, что берется за исходную точку «превращения»: 1) безымянность → имя, 2) имя → безымянность [4, с. 157]. Н.В. Васильева различает три разновидности безымянности: 1) «неимение имени», 2) «незнание имени», 3) «анонимность» (сокрытие имени) и фиксирует шесть пар различных «проявлений» безымянности [4, с. 159]. На «пути» от *Безымянности* к *Имени* выделены следующие пары: 1) безымянность – акт «наречения именем», который «не всегда эксплицитно представлен в нарративном пространстве текста»; 2) неопределенные дескрипции – «ввод имени»; 3) утаивание – раскрытие имени. В другой группе (имя → безымянность) рассматриваются приемы: 1) «потери» подлинного имени, 2) забывания («затухания») СИ и 3) сознательного сокрытия имени персонажа [4, с. 159]. Данные наблюдения представляют собой чрезвычайно ценный «вклад» в теорию поэтономологии с единственной оговоркой о неправомерном смешении понятий *безымянность* и *сокрытие*.

Фрагментарность исследований поэтики безымянности связана с отсутствием системности и упорядоченности терминологического аппарата. В первую очередь, необходимо установить точный объем понятия *безымянность*, отграничив приемы языковой игры, которые направлены на сокрытие имени в анаграммах, криптонимах, аллюзиях, псевдонимах и под. Согласно «Толковому словарю живого великорусского языка» В. Даля, «БЕЗ(Ы)ИМЕННЫЙ, *безымянный*, кому или чему не дано имени, названія, клички; не называемый, неименуемый; чье имя или прозвание неизвестно, кто сам его не оглашалъ». *Безыменность* – отсутствие имени, названія» [5, с. 80]. В

Академическом «Словаре русского языка» под редакцией А.П. Евгеньевой слова *безымянный* и *безымянный* семантизированы как «не имеющий имени, названия» [6, с. 76]. Таким образом, и под *безымянностью* в художественном тексте следует понимать отсутствие имени у референта. Поскольку в вымышленном денотативном пространстве отсутствие СИ может быть постоянным и временным, целесообразно выделить *постоянную* и *временную* безымянность. *Постоянная* безымянность «проявляется» только в целостном – завершенном тексте произведения, когда какой-либо персонаж или другой объект «действительности» обозначен не собственным именем, а его различными «заместителями»: дескрипциями, местоимениями, перифразами, не имеющими в своем составе онимных единиц. Разумеется, чаще всего имена отсутствуют у персонажей, чье участие в сюжетном действии «ограничено»: это упоминаемые, эпизодические или (реже) второстепенные действующие лица. Однако и главные герои могут не иметь личного имени. В обоих случаях безымянность «заложена» в целях и задачах автора и становится важным средством формирования индивидуальной концепции мира произведения. Выявление функции умышленно не обозначенных именем персонажей входит в круг исследования поэтонимологии, лингвистической и литературоведческой поэтики и других дисциплин, занимающихся вопросами объективно-авторской интерпретации текста.

Исследование поэтонимосферы художественного произведения как целостной, организованной совокупности собственных имен уместно начинать с выделения оппозиции «именареченность – безымянность». Продуктивной для поэтики онима и поэтики безымянности может оказаться разработанная В.Н. Топоровым признаковая классификация персонажей, представленная в монографии «“Бедная Лиза” Карамзина. Опыт прочтения». Отмечая парадоксальный эффект «просторности» персонажного пространства «Бедной Лизы», в котором количество действующих и упоминаемых лиц неожиданно велико (19 позиций), ученый классифицирует персонажей по целому ряду противопоставленных признаков: центральный – периферийный, активный – пассивный (действующий – недействующий), актуальный – потенциальный, явленный – неявленный («видимый» – «невидимый»), настоящий – прошлый (план будущего – план прошлого), «полномасштабный» – стаффажный, объектный – метаобъектный [7, с. 125].

Анализируя *dramatis personae*, В.Н. Топоров выделяет особую группу «периферийных», «пассивных» и «неявленных» персонажей, находящихся все время за сценой: сын богатого крестьянина (потенциальный жених Лизы), богатая вдова (ставшая женою Эраста) и наемник, приведший в запустение хозяйство после смерти Лизиного отца. «Упоминаемые попарно и/или функционально, подобные персонажи (как индивидуальные, так и коллективные) образуют три парные группы. К таким группам относятся седой старец и юный монах, татары и литовцы и «потенциальные» жених и дети, упоминаемые в мечтаниях Лизиной матери о желанном будущем ее дочери. Пастухи, “мимоходящие” и “люди” образуют еще одну группу, для которой (как и для татар и литовцев) важна “стаффажность”» [7, с. 129]. Список всех этих условно «действующих» лиц характеризуется признаком периферийности (маргинальности), вследствие чего ученый определяет еще две особенности персонажного уровня повести, разграничивая принадлежность к «нарративной» *vice versa* «экспозиционной» части «Бедной Лизы» и «именареченность» *vice versa* «безымянность». В отношении «именареченности» – «безымянности» установлены носители имен – *Лиза*, *Эраст*, *Анюта* и *Иван* (отец Лизы); все остальные персонажи оказываются безымянными [7, с. 129-130].

В исследовании смысловой, функциональной и композиционной нагрузки персонажей «второго плана» важная роль отводится «признаку» безымянности, который (наряду с описанием внешности, характером вхождения в сюжетные ситуации и др.) организует «группу Лизы» и группу всех остальных персонажей, «главное назначение которой – быть именно фоном, поддерживающим элементарную правдоподобность и

создающим иллюзию «минимальной» заселенности повести»»; «На первом плане, в фокусе интересов и автора и читателей – Лиза и Эраст и как бы “предстоящая” мать Лизы; на заднем плане, в дальней перспективе – все остальные: они видимы, но неясно, приглушенно – так, чтобы не отвлекать внимания читателей от двух фигур первого плана. Такая выделенность Лизы и Эраста (прежде всего – “говорящими” в русской и мировой литературной традиции именами – Э.К.) соответствует их роли в тексте “Бедной Лизы”: структура персонажного уровня держится именно на них» [7, с.145].

Взяв за основу признак «именареченность – безымянность», можно не только воссоздать иерархическую систему персонажей, но объяснить причины отсутствия имени в художественном произведении. Так, в «Бедной Лизе» «показателями» безымянности «сына богатого крестьянина» и «богатой вдовы» являются: 1) периферийный статус, 2) пассивное участие в разворачивании сюжета («недействующий» персонаж), 3) неявленность в повествовании («невидимый» персонаж). Исследование взаимосвязанных и взаимодействующих систем поименованных и безымянных персонажей способствует выявлению специфики поэтоимосферы художественного произведения и – шире – адекватной интерпретации его содержательно-концептуальной информации.

Безымянность представляет собой один из ключевых приемов поэтики Н.В. Гоголя, используемый при создании системы упоминаемых лиц «Ревизора», которые не принимают участия в сюжетном действии. В лекции «Николай Гоголь» В. Набоков отметил особую манеру писателя «<...> заставлять «второстепенных» персонажей высказываться при каждом повороте пьесы (романа или рассказа), чтобы на миг блеснуть своим жизнеподобием» и больше никогда не появиться на сцене [8, с. 60]⁸. Этот «Потусторонний мир, который словно прорывается сквозь фон пьесы, и есть подлинное царство Гоголя» [8, с. 66], – пишет Набоков, иронизируя над критиками, увидевшими в Гоголе предшественника «натуральной школы» и реалистического живописания русской жизни [8, с. 87]. Упоминаемые лица «Ревизора» расширяют пространство пьесы, придавая ей «чрезвычайную сценичность» [8, с. 66]. В соответствии с классификацией В.Н. Топорова, все гоголевские безымянные «фантомы» принадлежат к периферийным, пассивным и неявленным персонажам. «Недействующие» и «недействительные» лица существуют в вымышленных пересекающихся мирах пьесы и образуют несколько композиционно обусловленных групп.

В первой группе находятся «побочные» персонажи, «обустраивающие» текстовый континуум: упомянутые городничим *учитель*, «что имеет толстое лицо... Не вспомню его фамилию, никак не может обойтись без того, чтобы взошедши на кафедру, не сделать гримасу <...> и потом начнет рукою из-под галстука утюжить свою бороду» [9, с. 13] и *учитель истории*, с жаром рассказывающий об Александре Македонском [9, с. 14]; *незаконный сын* Добчинского, подающий «большие надежды» [9, с. 72]; «*пребойкий мальчик*» (В трактире, где Бобчинский и Добчинский увидели персону, которую ошибочно приняли за ревизора, они выпрашивают трактирщика Власа, и читатель получает подробнейшие сведения о его семье: «у него жена три недели назад тому родила, и такой *пребойкий мальчик*, будет так же, как и отец, содержать трактир» [9, с. 19]⁹).

Вторая группа гоголевских «фантомов» образует «линию Хлестакова», в создании которой на передний план выступает оппозиция *актуальный – потенциальный* персонаж. Актуальным упоминаемым лицом, которое относится к «плану прошлого» Хлестакова, является *пехотный капитан*, удивительно срезывавший штосы, – Хлестаков вспоминает, как в Пензе проиграл ему деньги [9, с. 29]. Потенциальные персонажи –

⁸ Перефразируя А.П. Чехова, В. Набоков говорит, что “ружья Гоголя висят в воздухе и не стреляют; <...> обаяние его намеков и состоит в том, что они никак не материализуются” [8, с. 61].

⁹ В. Набоков обращает внимание, как “новорожденный и еще безымянный Власович умудряется вырасти и в секунду прожить целую жизнь” [8, с. 63].

«чистые фантомы», выдуманные красующимся перед дамами Хлестаковым. В. Набоков замечает, что «благодаря набирающему высоту вранью Хлестакова эти потусторонние существа влияют на ход пьесы гораздо сильнее, чем идиллические пируэты мелких персонажей, составлявших фон первого действия» [8, с.65]. Они только условно представляют «план прошлого» Хлестакова, поскольку его вдохновенное вранье «взаправду» воспринимается лишь трясущимися от страха городскими тузами. На самом деле, бравада мнимого ревизора представляет собой как бы «вымысел в вымышленном пространстве» пьесы. В разгоряченном мозгу Хлестакова мелькают *начальник отделения, «чиновник для письма, такая крыса», офицер и солдаты*, принявшие Хлестакова за главнокомандующего, *министр иностранных дел, французский, английский и немецкий посланники* [9, с. 50–52]. «И пока Хлестаков несется дальше в экстазе вымысла, – пишет В. Набоков, – на сцену, гудя, толпясь и расталкивая друг друга, вылетает целый рой важных персон: министры, графы, князья, генералы, тайные советники (у Хлестакова нет времени, чтобы обозначить их именами – Э.К.), даже тень самого царя и «курьеры, курьеры... тридцать пять тысяч одних курьеров», эти сперматозоиды мозга, а потом все они разом исчезают в пьяной икоте; но не раньше, чем сквозь просвет в монологе Хлестакова, среди всей этой своры позолоченных привидений и приснившихся послов, на один опасный миг появится подлинная фигура (...) затрапезной кухарки бедного чиновника, Маврушки, которая помогает ему снять худую шинель» [8, с. 65].

Безымянность в «Ревизоре» выполняет несколько функций, определяя композиционную структуру и своеобразную динамику сюжета, который, по мнению Б. Эйхенбаума, «<...> всегда бедный, скорее – нет никакого сюжета, а взято только какое-нибудь комическое (а иногда даже само по себе вовсе не комическое) положение, служащее как бы толчком или поводом для разработки комических приемов» [10, с. 46]. Введение персонажей, лишенных имени и не участвующих в действии, не только создает иллюзию «заселенного» пространства фантастического города N, но усиливает образность «Ревизора» как гротескно-сновидческой пьесы.

Под *временной* безымянностью понимается отсутствие имени у действующего лица в каком-либо «отрезке» текста различной протяженности. Появление персонажа в произведении и называние его по имени не всегда совпадают, поскольку автор может использовать безонимные номинации (местоименные замены, дескрипции, контекстные синонимы и т.д.), которые предваряют собственное имя персонажа. Этот прием достаточно часто используется в литературе, однако функции безонимных наименований, предшествующих *первому употреблению имени*, остаются за пределами внимания исследователей.

«Путь» от безымянности к имени может быть «прямым» и «тернистым», но всегда намеренно выбранным, поскольку автор «объявляет» имя героя в наиболее подходящий, с его точки зрения, момент повествования. Так, например, в рассказе И. Бунина «В Париже» («Темные аллеи») СИ главных действующих лиц (*Ольга Александровна* и *Николай Платоныч*) возникают в сцене «знакомства» – во время второго посещения героем русской столовой, где «она» работает официанткой [11, с. 113]. «Представление» главного героя романа И. Ильфа и Е. Петрова «Двенадцать стульев» и наречение его именем происходит одновременно. Остап Бендер появляется в главе «Великий комбинатор» – эта повторяющаяся перифраза станет одним из наиболее ярких образных средств, формирующих содержательную структуру поэтонима: «В половине двенадцатого с северо-запада, со стороны деревни Чмаровки, в Старгород вошел *молодой человек лет двадцати восьми*» [12, с. 33]. Последующие обозначения героя также носят безонимный описательный характер: «*пешеход*», «*продавец астрлябии*», «*молодой человек*», «*веселый молодой человек*», «*гость*» [12, с. 34–36]. И только после того как Остап Бендер обосновывается в дворницкой, авторы

называют его имя: «Звали молодого человека *Остан Бендер*. Из своей биографии он обычно сообщал только одну подробность: «Мой папа, – говорил он, – был турецко-подданный»» [12, с.36].

Вариантом временной безымянности можно считать «частичное» отсутствие собственного имени персонажа, полная структура которого «восстанавливается» хотя бы в одном фрагменте текста. Так, в «Защите Лужина» В. Набокова главного героя называют по фамилии, и только в финале читатель узнает его имя и отчество¹⁰. Роман начинается неожиданной вступительной фразой «Больше всего его поразило то, что с понедельника он будет Лужиным» [13, с. 5], которая погружает нас в героя прежде, чем мы понимаем, где находимся. На время автор оставляет читателя в неведении и, окинув глазами прошлое Лужиных, возвращается к сказанному: маленький Лужин, которого до сих пор воспитывала гувернантка, должен после летних каникул пойти в школу. Его отец, «настоящий Лужин», предвидит очередную истерику сына и поэтому упоминает между прочим, словно стараясь задобрить, «что его, как взрослого, будут звать по фамилии» [13, с. 6]. При этих словах сын не расплакался и задал трогательно-детский вопрос, «будут ли и дома звать его Лужиным» [13, с.7]. Поступление в школу воспринимается героем как переход в другой, «невозможный, неприемлемый мир» [13, с. 9]. Не подготовленный к «взрослому» имени и «взрослой» жизни, он в отчаянии сбегает со станции, «со смутной, мстительной мыслью, добраться до дому и там спрятаться», но будет называться «*Лужиным*» вплоть до смерти. Повествователь и все лужинское «окружение» именуют героя по фамилии, «настойчивое» звучание которой напоминает об отсутствии «личностного» имени: «“*Лужин*, – сказал он (отец – Э.К.) с деланной веселостью, – а, *Лужин*?” – и под пледом мягко толкнул сына ногой. *Лужин* подобрал коленки» [13, с.7]; «А на следующий день он долго беседовал со знаменитым психиатром, в санатории которого лежал *Лужин* <...> Он сказал, что *Лужин* не эпилептик и не страдает прогрессивным параличом, что его состояние есть следствие длительного напряжения и что, как только с *Лужиным* можно будет столкнуться, придется ему внушить, что слепая страсть к шахматам для него гибельна<...>» [13, с. 81] и т.д.

Имя Лужина, шахматного гения, по-детски не приспособленного к «посюсторонней» жизни, существующего на границе миров, не узнают и родители его невесты: «Виноват... ваше имя-отчество?», «простите, ваше имя-отчество?» [13, с. 68-69], но вопросы как будто повисают в воздухе. Невеста, взявшая на себя роль посредника между Лужиным, отстраненным в шахматный мир, и внешним миром, называет его по фамилии: «*Лужин* здоров. *Лужин* гуляет. *Лужин* очень милый» [13, с. 94]. В дни супружества она «<...> так же звала *Лужина* по фамилии и на вы. “Мой бедный *Лужин*, – говорила она, нежно выдвигая губы, – мой бедный, бедный”» [13, с. 111].

Один раз предпринимается попытка наречения героя «персональным» именем, но оказывается лукаво-обманчивым ходом Набокова, возвращающим читателя в детство героя. Знаменательная встреча с одноклассником Петрищевым происходит на балу, где «смуглый господин с тончайшими усиками», услышав обращение «Лужин», с любопытством спрашивает: «“Ваша фамилия – *Лужин*?” <...> “*Лужина* я одного знал <...> Вы не учились случайно в Балашевском училище?”» [13, с. 116]. Господин Петрищев вспоминает имя: «Позволь, *Лужин*... Твое имя-отчество... Ах, кажется, помню, – *Антон*... *Антон*... Как дальше?» «Ошибка, ошибка», – содрогнувшись, сказал Лужин» [13, с. 116]. Неверно угаданное «*Антон*» становится ретроспекцией в прошлое героя. Представляя маленького Лужина, воспитатель советует ученикам прочитать

¹⁰ Утверждая, что «в романе главная драма кроется скорее не в конфликте между его действующими лицами, а в схватке между его автором и читателем», Набоков задает задачи «с самого первого предложения (почему мальчика должны с понедельника называть Лужиным?) и до последнего (почему имя и отчество героя до сих пор утаивались?)», – пишет Б. Бойд в биографии «Владимир Набоков: русские годы» [14, с. 389].

книгу его отца «Приключения Антоши, изд. Сильвестрова», и в течение двух-трех месяцев после этого Лужина называют *Антошей* [13, с.13]¹¹. Ложное имя приобретает здесь символический смысл – невозможность «возврата» в «утраченное» детство. Встреча с прошлым пугает Лужина; свое возвращение в реальность после «шахматных болезней» герой воспринимает как «комбинационное повторение» ходов, ужасное для души [13, с. 126]: «Отсутствие опыта восприятия действительности у этого персонажа с душой ребенка и с сознанием, познавшим “ужас шахматных бездн”, ведет его к заведомо неправильному прочтению текста жизни» [15, с. 714]. И если в предшествующих фрагментах тема “защиты Лужина”, вынесенная в заглавие, эксплицитно связывалась с сюжетной сценой шахматного поединка с Турати (“Турати, хотя и получил белые, однако не пустил в ход своего громкого дебюта, и *защита*, выработанная *Лужиным*, пропала даром» [13, с. 78]), то теперь на «поверхность» выходят скрытые смыслы названия романа. В «повторяющихся» узорах судьбы Лужин чувствует угрозу и пытается придумать «*защиту* против этой коварной комбинации» [13, с. 126]. «Пробная *защита*» Лужина обозначает «любопытный прием, которым, пожалуй, можно было обмануть козни таинственного противника. Прием состоял в том, чтобы по своей воле совершить какое-нибудь нелепое, но неожиданное действие, которое бы выпадало из общей плановости жизни и таким образом путало бы дальнейшее сочетание ходов, задуманных противником» [13, с. 143]. Но и тут он натывается на очередное «повторение». Предложение «шахматного опекуна» Валентинова принять участие в съемках фильма и сыграть самого себя, «гроссмейстера Лужина», воспринимается героем как ловушка судьбы. Лужин понимает, что «Его *защита* оказалась ошибочной. Эту ошибку предвидел противник, и неумолимый ход, подготавливаемый давно, был теперь сделан» [13, с. 146]. Единственный выход, который находит герой, – «Нужно выпасть из игры» [13, с. 149]¹².

Лужин запирается в ванной и уничтожает границу между мирами, разбив «непрозрачное» стекло окна. За дверью слышатся голоса, «кто-то громко позвал его по имени», совершенно ясно звучит голос жены: «Милый Лужин, отоприте, пожалуйста» [13, с. 151]. Но выход в «черную звездообразную дыру» уже предуготован судьбою и «вечность угодливо и неумолимо раскинулась перед ним» [13, с. 152]. Трагическое несоответствие Лужина, «человека другого измерения, особой формы и окраски, несовместимого ни с кем и ни с чем» [13, с. 59], реальности разрешается переходом в «потусторонность», и имя «*Александр Иванович*» уже не имеет ничего общего с тем, кто назывался «*Лужиным*»: «Дверь выбили. “*Александр Иванович, Александр Иванович!*” – заревело несколько голосов.

Но никакого Александра Ивановича не было» [13, с. 152]. С точки зрения А. Долинина, одного из самых проницательных критиков В. Набокова, намеренно двусмысленная последняя фраза текста указывает на несуществование героя вне игры и творчества [16, с. 463]. Прием временной безымянности Лужина становится доминантным языковым средством содержательно-концептуальной информации романа, поскольку отсутствие «личностного» имени выполняет двойную семантическую нагрузку, становясь «знаком» утраченного детства героя, его «незащищенности» и «особости» в реальном мире.

¹¹ «Скоро, впрочем, его оставили в покое, только изредка вспыхивала глупая кличка, но так как он упорно на нее не отзывался, то и она, наконец, погасла» [14, с.14].

¹² «Осуществляя свой замысел, высшие силы на последнем этапе жизни Лужина подчиняют себе противоборствующие повторения его прошлого и поднимают его комбинационный талант на сверхъестественный уровень, откуда он способен разглядеть узоры времени: новый триумф его странного сознания, который, однако, имеет следствием такую душевную растерянность, что он не видит для себя другого выхода, как расстаться со своей нелепой жизнью», – так интерпретирует финал романа Б. Бойд [14, с. 393].

Временная безымянность может реализовываться «обратным» движением: от СИ – к безымянности, т.е. полной или частичной утрате имени. Частичная утрата предполагает сущностные изменения в образной структуре персонажа, направленные на разрушение духовного «строения» личности. Поскольку имя, по П. Флоренскому, представляет собой «Формулу личности, ключ к складу и строению личного облика» [17, с. 466], постольку и любые изменения в личностном «облике» не могут не проявиться в трансформации звуковой оболочки собственного имени. «Расстройство личности, – отмечает П. Флоренский, – нередко сопровождается утратой именем его сосредоточного места. Элементы личной жизни ослабляют свои связи с именем, стремясь каждый к самостоятельности. Личность распадается и разлагается, причем имя перестает быть ясно сознаваемым коренным сказуемым Я, перестает быть идеальной формой всего содержания личной жизни» [17, с. 493].

Структурная формула имени – «средоточного ядра личности» главного героя рассказа А.П. Чехова «Ионыч» разрушается с развитием сюжетного действия. Традиционное *полное* имя *Дмитрий Ионыч Старцев*, которым персонаж назван в начале рассказа, в финале превращается в отчество «*Ионыч*». Утрата личностного (*Дмитрий*) и родового (*Старцев*) имен, подчеркнутая сильной позицией заглавия, ознаменовывает «перестройку» в семантической структуре, которая развивается, устремляясь к «нижнему полюсу» имени. Это понятие возводим к «вертикали» имени П. Флоренского, полагавшего, что личность свободна в пределах *своего* имени: «каждое данное имя есть целый спектр нравственных самоопределений и пучок различных жизненных путей» [17, с. 511]. Согласно П. Флоренскому, верхний полюс имени – «первообраз совершенства, мерцающий в святом данного имени»; нижний полюс того же имени – «полное извращение божественной истины»; «Между верхним и нижним полюсом помещается точка нравственного безразличия, <...> [где] собираются обыкновенные средние люди» [17, с. 511]. Все указанные степени духовной высоты осуществляют «один духовный тип. С данным именем можно быть святым, можно быть обывателем, а можно – и негодяем, даже извергом» [17, с. 511]. В художественном тексте такая «вертикаль» создается автором, который определяет «восхождение» или «снижение» личностной структуры имени-образа, развивающегося в соответствии с заданным направлением.

«Снижение» *Дмитрия Ионыча Старцева* до *Ионыча* не раз привлекало внимание исследователей. По мнению Л.Н. Саркисовой, «вынесенное в заглавие просторечно-сниженное имя, обрастая по мере развития сюжета дополнительными коннотациями, выражает уже не обычное противопоставление будничного *Ионыч* общепринятому в русском языке двучленному имени – *Дмитрий Ионыч* и официально полному – *Дмитрий Ионыч Старцев*, а нечто большее. *Ионыч* – уже нарицательное имя, превратившееся в своеобразный символ перерождения <...> человека, способного мыслить, любить и чувствовать красоту, в оплывшего жиром стяжателя <...>» [18, с.169]. Полностью разделяя точку зрения Л.Н. Саркисовой на «перерождение» чеховского персонажа, предполагаем, что СИ *Ионыч* превращается не в нарицательное существительное, а в коннотативный оним, в семантике которого актуализированы мотивированные «прямым» значением пейоративные семы «*обыватель*», «*стяжатель*», «*человек, утративший духовный облик; нравственно опустившийся, обезличенный*» и под. Это переносное значение «созревает» в целостном произведении с помощью приемов создания подтекстовой содержательной информации антропонима.

Первое употребление СИ совпадает с «представлением» персонажа: «И доктору *Старцеву*, *Дмитрию Ионычу*, когда он был только что назначен земским врачом и поселился в Дялиже <...> говорили, что ему, как интеллигентному человеку, необходимо познакомиться с Туркиными» [19, с. 313]. Скрытые смыслы имени возникают в контексте «приезда Старцева в губернский город С.», где особую функциональную нагрузку получает слово «*кстати*»: «Весной, в праздник – это было

вознесение, – после приема больных, Старцев отправился в город, чтобы развлечься немножко и *кстати* купить себе кое-что» [19, с. 313]. Л.Н. Саркисова считает, что это слово становится компонентом формирования глубинного содержания текста: «Сейчас он еще молод, он жаждет развлечений, любви и счастья, и покупки для него почти ничего не значат <...> Главное же – то душевное состояние, в котором находится герой» [18, с. 170]. Это состояние праздничности, влюбленности в жизнь (герой все время напевает романс о любви), но в проскользнувшем (в скобках) замечании повествователя: «Он шел пешком, не спеша (*своих лошадей у него еще не было*)» угадываются сокровенные мысли Старцева: еще нет, но должны быть свои лошади [19, с. 170]. Тем не менее после посещения Туркиных герой вновь отправляется «*пешком* к себе в Дялиж», «всю дорогу» напевая романс. Этот смысловой и ситуативный повтор завершает контекст главы, в котором образная структура поэтонима «накапливает» семы 'бескорыстие', 'склонность к возвышенному и поэтическому'.

Во второй главе «внутреннее единство» имени нарушается очевидным противоречием. С одной стороны, влюбленный в Екатерину Ивановну Старцев с увлечением говорит с ней «о литературе, об искусстве», как будто искренно волнуется и страдает от неразделенности чувства. В то же время упоминаемое отчество писателя Писемского, произведение которого читает Котик: «– А как смешно звали Писемского: Алексей *Феофилактыч!*» [19, с. 317], содержит первый иронический намек на отчество самого Старцева. Отношение героя к свиданию на кладбище, которое, дурачась, назначает Котик, обнаруживает новые «приращения смысла» в имя: «И к лицу ли ему, земскому доктору, умному, солидному человеку, вздыхать, получать записочки, таскаться по кладбищам, делать глупости <...>?» [19, с. 318]. Двойственность содержательной структуры имени-образа формируется с помощью повтора-противопоставления, отсылающего к предтексту «*своих лошадей у него еще не было*» – «*У него уже была своя пара лошадей* и кучер Пантелеймон в бархатной жилетке» [19, с. 318]. Постепенно страстное ожидание свидания с Екатериной Ивановной, любовное томление «становилось тягостно» для Старцева и «сядаясь с наслаждением в коляску, он подумал: «Ох, не надо бы полнеть!»» [19, с. 319]. Эта финальная фраза является эксплицитным указанием на разрушение «духовной формулы» личности. Ценностные ориентиры героя определились, и в третьей главе автор, используя прием внутреннего монолога, открыто заявляет о стремлении доктора к наживе: приехав делать предложение Екатерине Ивановне, Старцев думает: «А приданого они дадут, должно быть, немало» [19, с. 319].

В отказе героини реактуализируется экспрессивно-оценочная коннотема 'смешного отчества' Старцева, ретроспективно связанная с восприятием отчества Писемского: «*Дмитрий Ионыч*, – сказала Екатерина Ивановна с очень серьезным выражением, подумав. – *Дмитрий Ионыч*, я очень вам благодарна за честь, я вас уважаю <...>, но, извините, быть вашей женой я не могу. Будем говорить серьезно, *Дмитрий Ионыч*, вы знаете, больше всего в жизни я люблю искусство <...> Человек должен стремиться к высшей, блестящей цели, а семейная жизнь связала бы меня навеки. *Дмитрий Ионыч* (она чуть-чуть улыбнулась, так как, произнеся «*Дмитрий Ионыч*», вспомнила «Алексей Феофилактыч»), *Дмитрий Ионыч*, вы добрый, благородный, умный человек, вы лучше всех <...>» [19, с.321]. Иронические созначения «отчества» создаются приемом повтора СИ *Дмитрий Ионыч*, с помощью которого внимание сосредотачивается на этом компоненте антропонимной формы.

Отношение Старцева к отказу Екатерины Ивановны свидетельствует об угасании духовного начала: «У Старцева перестало беспокоить сердце»; «Дня три у него дело валилось из рук, он не ел, не спал, но когда до него дошел слух, что Екатерина Ивановна уехала в Москву <...> он успокоился и зажил по-прежнему» [19, с.321]. К концу третьей главы в поэтониме развивается архисема 'духовная деградация

личности», содержащая компоненты *‘стремление к наживе’*, *‘душевная инертность’*, *‘равнодушие’*, *‘лень’*.

Далее события переносятся в иной временной план («Прошло четыре года»). В изображении Старцева доминируют описания внешнего облика («пополнел, раздобрел и неохотно ходил пешком, так как страдал одышкой») и материального достатка («уже большая практика», «уезжал уже не на паре, а на тройке с бубенчиками»). «Разведенный на расстояние ряд – *шел пешком... у него уже была пара лошадей и кучер Пантелеймон...*, *уезжал уже не на паре, а на тройке с бубенчиками*», – замечает Л.Н. Саркисова, – убеждает в том, что главная цель жизни Ионыча – нажива [18, с. 170]. «Отстраненность» же Старцева от «обывателей», которые раздражают его «своими разговорами, взглядами на жизнь и даже своим видом», только кажущаяся. Герой уже не противопоставлен «обывателям» города С., наоборот, мелочность и низменность его интересов, сосредоточенных на наживе, ведет к интенсификации этой личностной характеристики в поэтониме: единственное «развлечение» доктора – «это по вечерам вынимать из кармана бумажки, добытые практикой, <...> и когда собиралось несколько сот, он отвозил в Общество взаимного кредита и клал там на текущий счет» [19, с. 322]. Тенденция к утрате имени возникает с появлением иронически сниженного прозвища *«поляк надутый»*, семантизированного в контексте: «И Старцев избегал разговоров, а только закусывал и играл в винт <...> он садился и ел молча, глядя в тарелку; и все, что в это время говорили, было неинтересно, несправедливо, глупо, он чувствовал раздражение, волновался, но молчал, и за то, что он всегда сурово молчал и глядел в тарелку, его прозвали в городе *«поляк надутый»*, хотя он никогда поляком не был» [19, с. 322].

Встреча с Екатериной Ивановной не способна возродить в его опустошенной душе какие-либо чувства, помимо удовлетворения: «А хорошо, что я на ней не женился» [19, с. 324]. Старцев определяет цель своей жизни, отождествляя себя с обычателями, которых, по его словам, ненавидит. «Саморазоблачение» подчеркивается заменой личного местоимения *Я* на *Мы*, вследствие чего в поэтониме воспроизводятся семы *‘обывательство’*, *‘жажда наживы’*, *‘стяжательство’*, *‘отсутствие духовных интересов’*, объединенные в архисему *‘духовный распад личности’*: «– Вы вот спрашиваете, как *я* поживаю. Как *мы* поживаем тут? Да никак. Старимся, полнеем, опускаемся. День да ночь – сутки прочь, жизнь проходит тускло, без впечатлений, без мыслей... Днем нажива, а вечером клуб, общество картежников, алкоголиков, хрипунов, которых я терпеть не могу» [19, с. 324]. По мнению Л.Н. Саркисовой, языковым средством раскрытия внутреннего мира персонажа является и нанизывание однородных членов предложения, которые обозначают постепенную утрату чего-то важного, существенного [18, с. 171].

«Прошло еще несколько лет» – и имя главного героя доходит до «нижнего полюса», предзаданного автором: «Старцев *еще больше пополнел, ожирел*, тяжело дышит и уже ходит, откинув назад голову. Когда он *пухлый, красный*, едет на тройке с бубенчиками и Пантелеймон, *тоже пухлый и красный, с мясистым затылком*, сидит на козлах, протянув вперед прямые, точно *деревянные, руки*, и кричит встречным «Ппррава держи!», то картина бывает внушительная, и кажется, что едет *не человек, а языческий бог*. У него в городе громадная практика <...> есть имение и два дома в городе, и он облюбовывает себе еще третий, повыгоднее, <...> он без церемонии идет в этот дом и, <...> не обращая внимания на не одетых женщин и детей, которые глядят на него с изумлением и страхом, тычет во все двери палкой <...>» [19, с. 326]. Отвратительно изменившийся внешне Старцев приобретает сходство с Пантелеймоном: повторяющиеся определения *«пухлый»* и *«красный»* в сопровождении анафорического компонента *«тоже»* позволяют соотнести последующее описание с двумя персонажами: оба с мясистыми затылками и деревянными руками, оба напоминают истуканов («не человек, а языческий бог»). Разрушение духовного «строения» лич-

ности приводит к частичной утрате имени, от которого «отделяются» индивидуальное (личностное имя) и родовое (фамилия) и остается пренебрежительное «отчество» *Ионыч*: «У *него* много хлопот, но все же *он* не бросает земского места: жадность одолела, хочется поспеть и здесь и там. В Дялиже и в городе его зовут уже просто *Ионычем*. «Куда это *Ионыч* едет?» или «Не пригласить ли на консилиум *Ионыча*?» <...> Характер у *него* тоже изменился: стал тяжелым, раздражительным. Принимая больных, *он* обыкновенно сердится <...> *Он* одинок. Живется *ему* скучно, ничто *его* не интересует <...> и старшины клуба, и повар, и лакей – знают, что *он* любит и чего не любит, стараются изо всех сил угодить *ему*, а то, чего доброго, рассердится вдруг и станет стучать палкой о пол.

Ужиная, *он* изредка оборачивается и вмешивается в какой-нибудь разговор:

– Это вы про что? А? Кого? [19, с. 326].

Страх, который он вызывает у окружающих, невозможность самовыражения в слове низводят образ персонажа до такой степени, что точка зрения автора-повествователя не совпадает с оценкой «обывателей» города, называющих Старцева «*Ионычем*». Авторская позиция проявляется в полном лишении персонажа имени, которое актуализируется «нагромождением» местоимений-заменителей *он*, *его* (*у него*), *ему*. Растление собственного Я – полное моральное разложение личности подчеркивается последней репликой Старцева и заключительной фразой повествователя: «И когда, случается, <...> заходит речь о Туркиных, то *он* спрашивает:

– Это вы про каких Туркиных? Это про тех, что дочка играет на фортепьянах?

Вот и все, что можно сказать про *него*» [19, с. 326].

Итак, в рассказе «*Ионыч*» поэтика безымянности проявляется в частичной (точка зрения персонажей) и полной (точка зрения автора-повествователя) утрате имени главного героя. Этот прием становится доминантным средством формирования идейно-содержательной образности текста, заключающейся в изображении духовной деградации личности *Дмитрия Ионыча Старцева*. Вспомогательные приемы, используемые для «движения» имени к «нижнему полюсу», демонстрируют особенности «подтекстовой» поэтики А.П. Чехова: 1) измененный и дополненный повтор; 2) экспрессивно-оценочные коннотации, усиливающие иронический характер контекста; 3) ретроспективные отсылки; 4) семантизация прозвища; 5) замена формы единственного числа на множественное; 6) повторяющиеся определения, использованные при описании внешности семантически «связанных» персонажей; 7) замена имени личным местоимением.

Полная утрата (имя → безымянность) обусловлена кардинальными изменениями внешнего облика персонажа вплоть до трансформации объекта именования. Такие метаморфозы с именем возможны в абсурдном мире «*Die Verwandlung*» («Превращения») Ф. Кафки, где коммивояжер Gregor Samsa (Грегор Замза) однажды утром обнаруживает, что «превратился в страшное насекомое. Лежа на панцирно-твердой спине, он видел <...> свой коричневый, выпуклый, разделенный дугообразными чешуйками живот <...>. Его многочисленные плачевно тонкие по сравнению с остальным телом ножки беспомощно копошились у него перед глазами» [21, с. 188]. Утратив человеческий облик, Грегор потеряет имя и умрет как безличное существо – *Zeug* «хлам». Рассказ состоит из трех частей, представляющих собой различные ступени «перевоплощения» сознания трагически абсурдного героя.

Часть I. Грегор уже превратился в жука, «но человеческие впечатления еще мешаются с новыми инстинктами насекомого» [20 с. 337]. Сознание его раздваивается, он ждет, «как рассеется его сегодняшний морок» [21, с. 191]¹³. Все члены семьи

¹³ В пометках В. Набокова к рассказу эта сцена прокомментирована следующим образом: «Он наполовину проснулся – он воспринимает свое состояние без удивления, приемлет по-детски и в то же время цепляется за человеческие воспоминания, за прошлый опыт. Превращение еще не завершилось» [20, с. 332].

обеспокоены тем, что Грегор остался дома, и попеременно обращаются к нему, выясняя причину: «*Gregor, rief es – es war die Mutter – es ist dreiviertel sieben. Wolltest du nicht wegfahren?*» (« – *Грегор*, – услышал он (это была его мать), – уже без четверти семь. Разве ты не собирался уехать?»); «*Gregor, Gregor, rief er, was ist denn?*» («<...> в одну из боковых дверей стучал отец – слабо, но кулаком. – *Грегор! Грегор!* – кричал он. – В чем дело?»); «*Gregor? Ist dir nicht wohl?*» («А за другой дверью тихо и жалостно говорила сестра: – *Грегор? Тебе нездоровится?*») [21, с. 190–191]. Хотя семейство не видит жукообразного Грегора, но изменившийся голос, к которому «примешивался какой-то подспудный, но упрямый болезненный писк», пугает его самого [21, с. 190].

Грегор с мучительным трудом выбирается из постели. «Здесь рассчитывает человек, а действует жук, – говорит В. Набоков в лекции о Кафке. – Грегор еще думает о своем теле как о человеческом, но теперь нижняя часть человека – это задняя часть жука, верхняя часть человека – передняя часть жука» [20, с. 339]. Из фирмы приходит управляющий выяснить, почему Грегор не явился на вокзал. Сестра Грета шепотом предупреждает о приходе управляющего, отец просит открыть дверь. Члены семьи обращаются к нему по имени (*Gregor*); управляющий через дверь вежливо здоровается с «*Herr Samsa*» («*господином Замза*»). Мать уверяет, что ее мальчику нездоровится. Но когда отец спрашивает, может ли управляющий войти, Грегор отвечает отказом. Наконец, Грегор решается выйти, чтобы узнать, какое произведет впечатление. Услышав так странно изменившийся голос Грегора, мать в слезах восклицает: «может быть, он тяжело болен, а мы его мучим»; она посылает Грету за врачом, отец приказывает служанке отправиться за слесарем, а управляющий открыто замечает: «*Das war eine Tierstimme*» [22] («Это был голос животного» [21, с. 197]). Утрата имени начинается с искажения голоса, который больше не похож на человеческий, хотя самому Грегору его речь кажется «достаточно ясной, даже более ясной, чем прежде». Все же ему становится гораздо спокойнее: узнав, что семья готова помочь, он «чувствовал себя вновь *приобщенным к людям*» [21, с. 197]. Самовосприятие и чувства Грегора – человеческие: он боится увольнения, потому с огромными усилиями открывает дверь и появляется перед потрясенным семейством. «Отлично сознавая, что спокойствие сохранил он один», Грегор, не входя, а только заглядывая в комнату, убеждает управляющего, что сейчас же отправится на работу, ведь на нем лежит забота о родных. Он как будто хочет убедиться, что ничего сверхъестественного не произошло, но управляющий с ужасом устремляется прочь из дома. Пытаясь задержать его, Грегор падает на лапки и «телу его впервые за это утро стало удобно» [21, с. 201]. Он пускается за управляющим, но его останавливает отец, который «топая ногами, размахивая газетой и палкой, стал загонять Грегора в его комнату» [21, с. 201]. Отец наступает, издавая шипящие звуки, хотя Грегор не оказывает сопротивления. Он просто не может пролезть в одну створку двери и застревает. Один бок его изранен, «лапки повисли, дрожа вверх», и тогда отец дает ему пинка, и Грегор, обливаясь кровью, влетает в комнату. Дверь за ним захлопывается.

В первой части рассказа семья безжалостно отстраняется от жукообразного Грегора, который внушает страх и отвращение. В речи персонажей имя используется только «до» выхода Грегора из комнаты. После – никто из членов семьи не только не обращается к нему по имени, но даже не пытается заговорить с ним.

Часть II. Очнувшись после похожего на обморок сна, Грегор с радостью обнаруживает, что ему поставили миску с молоком, но желудок жука не переносит еды млекопитающих. Хотя он очень голоден, молоко кажется отвратительным. Ползая по комнате, Грегор останавливается у двери, чтобы «залучить нерешительного посетителя», но ожидание оказывается напрасным. Семья Замза безмолвствует. «С их сыном и братом случилась ужасная перемена, – замечает В. Набоков, – тут-то, казалось бы, и высочить на улицу в слезах и с воплями о помощи, вне себя от горя, но нет, эти трое

мещан живут себе как ни чем не бывало» [20, с. 343]. Высокая пустая комната, в которой Грегор прожил пять лет, теперь пугает его, и «жук постепенно вытесняет в Грегоре человека» [20, с. 344].

Утром сестра, увидев его под диваном, в ужасе захлопывает дверь, но затем возвращается и, «als sei sie bei einem *Schwerkranken* oder gar bei einem *Fremden*» [22] («как к *тяжелобольному* или даже как к *чужому*»), входит в комнату. Реакция сестры показательна – родные отчуждаются от Грегора, а сам он думает, что «обязан своим терпением и тактом облегчить семье неприятности, которые причинил своим теперешним состоянием» [23, с. 204]. Сестра уносит миску с молоком – не просто руками, а «при помощи тряпки», и приносит на выбор несколько блюд. Возвратившись, она сметает «веником в одну в кучу не только его объедки, но и снедь, к которой Грегор вообще не притрагивался» [21, с. 206]. Так он получает еду ежедневно, когда родители спят. Вероятно, «сестра старалась избавить их хотя бы от маленьких огорчений, ибо страдали они в самом деле достаточно» [21, с. 206]. О чувствах и страданиях самого Грегора речь вообще не идет – все обсуждают, как себя вести в новом положении.

Только после «превращения» выяснилось, что семейство обманывало Грегора, который поступил на кошмарную службу, желая помочь обанкротившемуся отцу. Однако от старых времен сохранилось (и даже немного выросло благодаря тому, что семью содержал Грегор) их маленькое состояние. «Человечность» жука Грегора подчеркивается тем, что он воспринимает этот обман, как «утешительную новость» и радуется, что отец распорядился деньгами таким образом. Его мечты – тоже человеческие; он вспоминает, как собирался на будущий год определить сестру в консерваторию. Предаваясь бесполезным в нынешнем состоянии мечтам, он иногда нечаянно ударялся головой о дверь и тогда отец раздраженно замечал: «Was er nur wieder treibt?» [22] («Что *он* там опять вытворяет?» [21, с. 208]). Грегор же продолжает с нежностью и заботой воспринимать беды семьи: слушая разговоры родных о необходимости зарабатывать деньги на жизнь, он «бросался на прохладный кожаный диван <...> ибо ему делалось жарко и стыдно от горя» [21, с. 209].

Часто Грегор придвигал кресло к окну, «что было явно только каким-то воспоминанием о чувстве освобождения, охватывавшем его прежде» [21, с. 209]. В. Набоков пишет, что тяга Грегора к окну обусловлена не человеческими воспоминаниями, а типичной реакцией насекомого на свет. Человеческое зрение Грегора слабеет, он уже не различает дом на другой стороне улицы. – «Общая идея насекомого доминирует над человеческими деталями» [20, с. 347].

Отвращение сестры к Грегору усиливается, и она не считает нужным скрывать свои чувства. Грегор, проявляя необыкновенную чуткость и пытаясь избавить ее от мерзкого зрелища, переносит простыню на диван. «Превращение в жука, исказившее, изуродовавшее его тело, кажется, еще ярче высветило его человеческую прелесть <...>. Мастерство Кафки проявляется в том, как он накапливает, с одной стороны, энтомологические черты Грегора, все печальные подробности облика насекомого, а с другой – прозрачно и живо раскрывает перед читателем его нежную, тонкую человеческую душу» – отмечает В. Набоков [20, с. 348]. Инстинкты насекомого и человеческое сердце, человеческая чувствительность – такой Грегор противопоставлен семье Замза, уподобившейся бесчувственным насекомым с человеческими инстинктами.

Только мать «относительно скоро пожелала навестить Грегора», но отец и сестра силой удерживают ее, порывающуюся войти в комнату: «Laßt mich doch zu **Gregor**, er ist ja mein unglücklicher **Sohn**! Begreift ihr es denn nicht, daß ich zu ihm muß?» [22] («Пустите меня к **Грегору**, это же мой несчастный **сын**! Неужели вы не понимаете, что я должна пойти к нему?!» [21, с. 211]). Вскоре находится предлог, связанный с привычкой жука Грегора ползать по стенам и по потолку. Сестра решает освободить комнату от мебели, и ей приходится позвать на помощь мать. «Та направились к

Грегору с возгласами взволнованной радости», но перед дверью его комнаты внезапно умолкла [21, с. 212]. Сестра, убедившись, что Грегора не видно, ведет мать за руку. Откровенный ее страх означает, что госпожой Замза движет долг и обязанность («я *должна* пойти к нему»), быть может, материнский инстинкт, но не любовь и не сострадание. Когда женщины возятся с тяжелой мебелью, мать высказывает, по словам В. Набокова, «человечную мысль, наивную, добрую, беспомощную, но продиктованную чувством» [20, с. 349]: «<...> разве, убирая мебель, мы не показываем, что перестали надеяться на какое-либо улучшение и безжалостно предоставляем его самому себе? По-моему, лучше всего постараться оставить комнату такой же, какой она была прежде, чтобы *Грегор, когда он к нам возвратится*, не нашел в ней никаких перемен и поскорее забыл это время» [21, с. 212]¹⁴. Впервые в семье Замза жалеют «несчастливого» Грегора, но парадокс состоит в том, что это чувство с Грегором-жуком никак не связано. В словах «Грегор, когда он к нам возвратится» имя отделяется от носителя: Грегор – человек, следовательно, жук, об удобстве которого они пекутся, – не Грегор. Сознание героя тоже раздваивается: у жука появляется «потребность» ползти в пустой комнате, но голос матери возрождает в нем «человеческое прошлое» именно тогда, когда он «уже был близок к забвению» [21, с. 213]. «Человеческое» возобладало, но привело к трагическим для Грегора последствиям.

Когда деспотичная сестра решает вынести мебель, Грегор понимает, что у него отнимают все самое дорогое, и – выскакивает из-под дивана, чтобы уберечь хотя бы портрет, закрыв его своим телом. Несмотря на предосторожности сестры, мать замечает «*den riesigen braunen Fleck*» («огромное бурое пятно»), вскрикивает, «прежде чем до ее сознания по-настоящему дошло, что *это и есть Грегор*», и падает в обморок [21, с. 215]. Семантически нагруженным здесь является местоимение *это*, использованное в анафорической функции: «огромное бурое пятно» – *Грегор* не может совместиться в сознании матери, ибо «разделение» жизни Грегора на прошлое (человек) и настоящее (насекомое) уже произошло. По сути, утверждение *das Gregor war (это и есть Грегор)* прочитывается как *это – не может быть Грегором*, следовательно, *это – и не есть Грегор*.

Но, угрожая, сестра называет «это» Грегором («– Ну, ты, *Грегор!* – крикнула сестра, подняв кулак и сверкая глазами» [21, с. 215]), при этом Кафка подчеркивает «первые» «после случившегося с ним *превращения слова, обращенные к нему непосредственно*» [21, с. 215]¹⁵. Грегор устремляется на помощь матери, казнится раскаянием и тревогой... Грета же сообщает отцу: «Грегор вырвался», как будто речь идет о зловредном и жестоком животном. Прямая угроза сестры, которая звучит в обращении по имени, направлена против Грегора-жука, а не брата Грегора: новое же «обозначение» для него пока не найдено.

Грегор боится, что отец превратно истолкует слова сестры и выражает готовность вернуться к себе в комнату. Но отец движется на него с «искаженным от злости лицом» и ему приходится бежать. Отец начинает бомбардировать жука яблоками: одно застряло в спине и он растянулся, теряя сознание. Мать бросается к отцу на грудь и умоляет, чтобы он сохранил Грегору жизнь [21, с. 217]. Подводя итоги второй части, В. Набоков пишет: «Сестра стала относиться к Грегору с нескрываемой враждебностью <...> теперь он вызывает у нее гнев и отвращение. В госпоже Замза чувства борются с астмой. Она довольно механическая мать и по-своему, механически, любит сына; но и

¹⁴ Ср.: «Ich glaube, es wäre das beste, wir suchen das Zimmer genau in dem Zustand zu erhalten, in dem es früher war, damit *Gregor, wenn er wieder zu uns zurückkommt*, alles unverändert findet und um so leichter die Zwischenzeit vergessen kann» [22].

¹⁵ Ср.: «Du, *Gregor!* rief die Schwester mit erhobener Faust und eindringlichen Blicken. Es waren seit der Verwandlung die ersten Worte, die sie unmittelbar an ihn gerichtet hatte» [22].

она готова отказаться от него. Отец <...> жаждет нанести физический ущерб своему беспомощному сыну <...>» [20, с.352].

Часть III. В начале третьей части представлена новая позиция семьи Замза: физическое насилие над Грегором кажется им нарушением «семейного долга», а его тяжелое ранение «<...> напомнило, кажется, даже отцу, что, несмотря на свой нынешний плачевный и омерзительный облик, *Грегор все-таки член семьи, что с ним нельзя обращаться как с врагом*, а нужно, во имя семейного долга, *подавить отвращение и терпеть, только терпеть*» [21, с. 218]¹⁶. Они идут на уступки, открывая под вечер дверь гостиной и приобщая таким образом жука Грегора к жизни семьи. Теперь Грегор может издали наблюдать за родными и слушать «с общего разрешения» их разговоры [12, с. 218].

Начинается «физический» распад семьи. Расходы сокращаются, приходится уволить служанку и продать драгоценности. От перемены квартиры семью удерживает не забота о Грегоре, а «полная безнадежность и мысль о том, что с ними стряслось такое несчастье, какого ни с кем <...> никогда не случалось» [21, с. 219–220]. Мысли и чувства Грегора раздваиваются. Последние человеческие воспоминания мелькают в его сознании, и вызваны они «еще живой потребностью заботиться о семье» [20, с. 354]. Иногда Грегор думает, что откроется дверь, и он снова «совсем как прежде, возьмет в свои руки дела семьи <...> А потом он опять терял всякую охоту заботиться о семье, его охватывало возмущение плохим уходом <...>» [21, с. 220]. Семейная ссора матери и сестры за право убирать в комнате Грегора окончательно «отстраняет» его от семьи: жук Грегор «*громко шипел от злости*, потому что никому не приходило в голову закрыть дверь и избавить его от этого зрелища и от этого шума» [22, с. 221].

«Ожуковление» вроде бы совершилось, и именно теперь Грегору «подбирается» новое наименование. Единственным человеком, не питающим к нему отвращения, оказывается служанка, которую совсем не пугает «омерзительный облик». Она подзывает Грегора «приветливыми» словами: «Komm mal herüber, alter *Mistkäfer!*!» oder «Seht mal den alten *Mistkäfer!*!» [22] («Поди-ка сюда, *навозный жучок!*» или «Поглядите-ка на этого *навозного жука!*» [21, с. 221]). Хотя Грегор никак не отвечает на подобные обращения, метаморфоза с именем уже совершилась.

В доме появляются постояльцы, и комната Грегора постепенно заставляется пыльным хламом, где он ползает «со все возрастающим удовольствием». «Угасание» человеческих потребностей проявляется в том, что открытая дверь гостиной больше не привлекает внимание Грегора – часто он остается в темном углу своей комнаты, не интересуясь происходящим. Но однажды служанка оставляет дверь полуоткрытой, и жук, наблюдая за ужином постояльцев, выделяет из всех разнообразных шумов звук «жующих зубов». «Как жадно и много *эти люди* едят, а я погибаю!» [21, с. 223], – озабоченно думает Грегор-жук, противопоставляя себя «людям»¹⁷.

Последний «проблеск» человеческого в сознании Грегора возникает в сцене игры сестры на скрипке. После «превращения» сестра играет впервые, и Грегор безбоязненно продвигается в гостиную, не обращая внимания на свой «неопрятный вид» и расположившихся в комнате съемщиков. «Чуткость», которой прежде он так гордился, несвойственна его изменившейся натуре. Фразу «Был ли он животным, если музыка так волновала его?», с точки зрения В. Набокова, следует понимать так, что в бытность свою человеком он ее не очень любил, а теперь, став жуком, не может перед ней устоять. Такое толкование восходит к мнению Кафки о музыке, в которой он чувство-

¹⁶ Ср.: «<...> schien selbst den Vater daran erinnert zu haben, daß *Gregor trotz seiner gegenwärtigen traurigen und ekelhaften Gestalt ein Familienglied war*, das man nicht wie einen Feind behandeln durfte, sondern dem gegenüber es das Gebot der Familienpflicht war, *den Widerwillen hinunterzuschlucken und zu dulden, nichts als dulden*» [22].

¹⁷ Ср.: «Wie sich *diese Zimmerherren* nähren, und ich komme um!» [22].

вал нечто животное, одурманивающее [20, с. 357]. Звуки скрипки наполняют жука решимостью пробраться к сестре и завлечь ее в комнату, «ибо здесь никто не оценит ее игры так, как оценит эту игру он» [21, с. 225]. Он готов «шипением отпугивать всякого», но хочет, чтобы сестра осталась у него не по принуждению, а добровольно. Съемщики, наконец, замечают продвигающегося вперед Грегора, вид которого не возмущает, а, скорее, занимает их. Все же они считают своим «долгом» отказаться от комнаты.

Отец неподвижно замирает в кресле, а Грегор ждет, что с минуту на минуту «все вообще рухнет» [21, с. 226]. И действительно, окончательное предательство сестры оказывается фатальным для Грегора: «Ich will vor diesem **Untier** nicht den Namen meines Bruders aussprechen und sage daher bloß: wir müssen versuchen es loszuwerden <...> **es** bringt euch noch beide um, ich sehe es kommen» [22]. – «Я не стану произносить при этом **чудовище** имя моего брата и скажу только: мы должны попытаться избавиться от него <...> **оно** вас обоих погубит, вот увидите» [21, с. 227]. Следующая «стадия превращения» заключается в утрате не только родственной связи между Грегором и семьей, но статуса «человека». Звуковая оболочка «Грегор» отделяется от носителя и осознается как имя несуществующего в «настоящем» объекта, который обозначается как **Untier** (**чудовище**) – **es** (**оно**). Сестра убеждает родителей поверить в произошедшую с Грегором метаморфозу, доказывая, что жук – не Грегор, а *Tier* – *животное, зверь*: «Ты должен только избавиться от мысли, что это Грегор. В том-то и состоит наше несчастье, что мы долго верили в это. Но какой же он Грегор? Будь это Грегор, он давно бы понял, что люди не могут жить вместе с таким **животным**, и сам ушел бы. <...> А так этот **зверь** преследует нас, прогоняет съемщиков и явно хочет занять всю квартиру и выбросить нас на улицу» [21, с. 228].

Трансформация дошла до завершающей стадии: утратив возможность быть человеком и называться человеческим именем, Грегор понимает, что должен исчезнуть. «То, что он исчез как человеческое существо и как брат, а теперь должен исчезнуть как жук, стало смертельным ударом для Грегора», – отмечает В. Набоков [20, с. 360]. Слабый и искалеченный, он с огромным трудом доползает до комнаты, но и в последние часы жизни «с нежностью и любовью» думает о своей семье. Убедившись, что только его смерть принесет родным освобождение, он со смирением умирает, доказав, что действительно является «Грегором».

Утром служанка находит высохшее тело и во весь голос кричит: «– Sehen Sie nur mal an, **es** ist krepirt; da liegt **es**, ganz und gar krepirt!» [22] («Поглядите-ка, **оно** издохло, вот **оно** лежит, совсем-совсемдохлое!» [21, с. 229]). Для родных умерло «**оно**», и «семью насекомых охватывает могучее, теплое чувство облегчения. <...> Грегор – человек в обличье насекомого; его родичи – насекомые в человеческом обличье. Грегор умер, и насекомые их души сразу ощущают, что теперь можно радоваться жизни» [20, с. 360]. Семья решает посвятить этот день отдыху и прогулке, и когда служанка сообщает: «<...> also darüber, wie das **Zeug** von nebenan weggeschafft werden soll, müssen Sie sich keine Sorge machen. Es ist schon in Ordnung» [22] («<...> насчет того, как убрать **это** можете не беспокоиться. Уже все в порядке» [21, с. 232]), все напряженно отмалчиваются. Воспрянув к новой жизни, семейство Замза едет за город, обсуждая виды на будущее¹⁸.

«Превращение» Грегора, начавшееся с изменения внешнего облика, привело к утрате личностных («не Грегор»), а затем общечеловеческих («не человек») качеств. Метаморфоза *Грегор* – *жук* подчеркивается в системе безонимных номинаций, выбранных для обозначения «преображенного» объекта: от нарицательных существительных *Mistkäfer* / *навозный жучок*, *Tier* / *зверь, животное*, *Untier* / *чудовище* – до

¹⁸ В экземпляре «Превращения» В. Набоков делает пометки к этой сцене: «С Грегором умерла душа; восторжествовало здоровое молодое животное. Паразиты отъелись на Грегоре» [16, с.363].

полностью обезличенного *es / оно, это*. Замена имени местоимениями означает окончательное уничтожение человеческого «я», с которым персонаж лишается «права на жизнь». В оригинале используется еще более «сильное» средство – онимизированная лексема *Zeug* в значении «хлам» [23, с. 694], с помощью которой герой «овеществляется», превращаясь не только в неодушевленный, но в негодный предмет. Все эти наименования демонстрируют точку зрения семьи Замза, относящейся к миру «нелюдей», в котором Грегор Замза занимает обособленное положение. В. Набоков пишет, что абсурдный герой Кафки обитает в абсурдном мире, но «трогательно и трагически бьется, пытаясь выбраться из него в мир человеческих существ – и умирает в отчаянии» [20, с. 329]. Безымянность, сформированная как движение от *наделенности* именем к *утрате* личного имени, становится одним из ключевых приемов формирования идейного содержания «*Die Verwandlung*». Метаморфоза Грегора относится к временному плану прошлого, оставшегося за рамками повествования. Бесчеловечное отношение семьи, «паразитирующей» на Грегоре, и привело к «превращению» героя в жука, распаду личности и утрате имени.

Итак, оппозиция «именареченность – безымянность» объясняет причинную обусловленность временного или постоянного отсутствия имени в художественном тексте. Поэтика безымянности, реализуемая в разнообразных «превращениях» (имя → безымянность, безымянность → имя), является одним из доминантных языковых средств создания семантической структуры поименованного или не названного именем персонажа и идейно-содержательной сферы целостного произведения.

РЕЗЮМЕ

Запропоновано розмежовувати поетику безіменності та приховування імені в анаграмах, алюзіях, псевдонімах тощо. Доведено, що аналіз опозиції «ім'янареченність – безіменність» пояснює причини умовчання імені персонажа в художньому тексті (периферійний статус, пасивна участь у розгорненні сюжету, нез'явлення в оповіданні). Виділено постійну, що виявляється у цілісному творі, та тимчасову безіменність (відсутність імені в будь-якому текстовому «відрізку»). Встановлено, що тимчасова безіменність (*безіменність* → *ім'я*) здійснює семантичне, композиційне, функціональне навантаження й формує ідейно-змістовну образність тексту. «Зворотний» рух *ім'я* → *безіменність* спричиняє повну або часткову втрату імені, обумовлену змінами в образній структурі персонажа, а саме руйнуванням духовного «будування» особистості.

Ключові слова: тимчасова / постійна безіменність, ім'янареченність, онімна / безонімна номінація, поетика, поетонімосфера, втрата імені.

SUMMARY

The differentiation of poetics of nameless and concealment in the anagrams, allusion, pseudonyms is proposed. It is affirmed that the analysis of opposition «namecall – nameless» is explained causes of name's preterition in the literary text (the periphery status, passive participation in the development of plot, disappearance in the narration). The constant nameless (whole text) and temporary nameless (lack of name in the text's «segment») are proved. It is revealed that temporary nameless (*nameless* → *proper name*) is realized semantic, composition, function loading and formed text's idea content. The «reverse» movement result to the complete or the partial loss of name, stipulated the changes in the image-bearing structure of personage to wit the destruction of the spiritual «construction» of the personality.

Key words: temporary / constant nameless, namecall, onym / appellative nominations, poetics, poetonymosphere, loss of name.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Калинин, В. М. Поэтика онима [Текст] / В.М. Калинин. – Донецк : Юго-Восток, 1999. – 408 с.
2. Бондарь, Н. И. Имя и Безымянность в контексте оппозиции норма – антинорма [Текст] / Н. И. Бондарь // Имя: внутренняя структура, семантическая аура, контекст: Тезисы международной научной конференции (Москва, 30 января – 2 февраля 2001 г.). – Ч. 1. – М. : Институт славяноведения РАН. – С.19-22.
3. Иванова, Е. Б. Стилистические функции собственных имен (на материале произведений К. Г. Паустовского) [Текст] : автореф. дис. ... к. филол. н. / Е. Б. Иванова – Одесса, 1987. – 16 с.
4. Васильева Н. В. Имя и безымянность (по текстам Милана Кундеры) [Текст] / Н. В. Васильева // Имя: внутренняя структура, семантическая аура, контекст: Тезисы международной научной конференции (Москва, 30 января – 2 февраля 2001 г.). – Ч. 1. – М. : Институт славяноведения РАН. – С.157–160.
5. Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст] / В. И. Даль. – Т. 1 – 4. – М. : Русский язык, 1981. – Т. 1. А–З. – 699 с.
6. Словарь русского языка: В 4-х т. [Текст] ; АН СССР, Ин-т рус. яз.; Под ред. А.П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Русский язык, 1981. – Т. 1. А–Й, 1981. – 698 с.
7. Топоров, В. Н. «Бедная Лиза» Карамзина. Опыт прочтения: К двухсотлетию со дня выхода в свет [Текст] / В. Н. Топоров. – М. : Изд. центр Российск. гос. гуманит. ун-та, 1995. – 512 с.
8. Набоков, В. Николай Гоголь [Текст] / В. Набоков // В. Набоков. Лекции по русской литературе / Пер. с англ. Предисловие Ив. Толстого. – М. : Независимая Газета, 2001. – С. 31–134.
9. Гоголь, Н. В. Ревизор [Текст] / Н. В. Гоголь // Н.В. Гоголь. Собрание сочинений в семи томах / Под общ. ред. С.И. Машинского, Н.Л. Степанова, М.Б. Храпченко. – Т. 4. Драматические произведения. – М. : Художественная литература, 1967. – С. 5–105.
10. Эйхенбаум, Б. Как сделана «Шинель» Гоголя [Текст] / Б. Эйхенбаум // Б. Эйхенбаум. О прозе. О поэзии. Сб. статей / Сост. О. Эйхенбаум; Вступ. ст. Г. Бялого. – Л. : Художественная литература, 1986. – С.45-63.
11. Бунин, И. А. В Париже [Текст] / И. А. Бунин // И.А. Бунин. Собрание починений в девяти томах. – Т.7. Темные аллеи. Рассказы 1931–1952. – М.: Художественная литература, 1966. – С. 110-120.
12. Ильф И. Двенадцать стульев [Текст] / И. Ильф, Е. Петров // И.А. Ильф, Е.П. Петров. Двенадцать стульев. Золотой теленок. Романы. – Одесса : Маяк, 1990. – С. 5–297.
13. Набоков, В. Защита Лужина [Текст] / В. Набоков // В. Набоков. МСС в 4 томах. – М. : Правда, 1990. – Т. 2. – С. 5–152.
14. Бойд, Б. Владимир Набоков: русские годы: Биография [Текст] / Б. Бойд / Пер. с англ. – СПб. : Издательство «Симпозиум», 2010. – 696 с.
15. Дьячковская, Л. Свет, цвет, звук и граница миров в романе «Защита Лужина» [Текст] / Л. Дьячковская // В. В. Набоков: pro et contra. – Т. 2 / Сост. Б. В. Аверин, библиогр. С.А. Антонова. – СПб. : РХГИ, 2001. – С. 695–715.
16. Долинин, А. Цветная спираль Набокова [Текст] / А. Долинин // Набоков В. Рассказы. Приглашение на казнь. Роман. Эссе, интервью, рецензии. – М., 1989. – С. 438–469.
17. Флоренский, П. Имена: Сочинения [Текст] / П. Флоренский. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во Фолио, 1998. – 912 с.
18. Саркисова, Л. Н. О лингвистической природе подтекста [Текст] / Л. Н. Саркисова // Восточноукраинский лингвистический сборник: Выпуск второй: Сб. науч. тр. / Редколлегия: Е.С. Отин и др. – Донецк : ДонГУ, 1996. – С. 166–172.

19. Чехов, А. П. Ионыч [Текст] / А. П. Чехов // Избранные сочинения. – М. : Художественная литература, 1988. – С. 312–327.
20. Набоков В. Франц Кафка. «Превращение» // В. Набоков. Лекции по зарубежной литературе / Пер. с англ. под редакцией Харитоновой В. А. – М.: Независимая газета, 2000. – с.325-364.
21. Кафка, Ф. Превращение [Текст] / Ф. Кафка // Ф. Кафка. Замок. Рассказы / Отв. ред. А.В. Гулыга. – М. : Наука, 1990. – С.188-233.
22. Kafka, F. Die Verwandlung [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gutenberg.org/2/2/3/6/22367>. – Загл. с экрана.
23. Deutsch-Russisches wörterbuch [Текст] / von Edmund Daym und Werner Schenk. – Leipzig : Veb Verlag Enzyklopädie, 1971. – 718 p.

Надійшла до редакції 26.10.2011 р.

УДК 81'373. 231

КОНФРОНТАТИВНАЯ ВАРИАТИВНОСТЬ АНТРОПОНИМИЧЕСКИХ КОННОТАЦИЙ

Т. Ф. Шумарина, И. В. Мурадян

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова

Реферат. Вопросы, связанные с функционированием личных имен в речевой коммуникации, где наиболее сильно проявляется их историческая, социальная и индивидуальная детерминация, относятся к числу наиболее актуальных проблем антропонимики. Между тем в функциональном аспекте антропонимические единицы изучены далеко не всесторонне, причем особого внимания в связи с проблемой нормативной организации антропонимического поведения заслуживают эпохи, отмеченные гетерогенной структурой общества. Вследствие этого выявление функционального своеобразия антропонимических единиц XIX в., анализ их коннотативного содержания в условиях кодирования и декодирования представляется актуальным и может быть плодотворным для решения проблем, стоящих перед ономастикой и социолингвистикой.

Ключевые слова: антропонимия, собственное имя, коммуникация.

Понятие коннотативной вариативности в ономастике базируется на столкновении (противостоянии) ролевых антропонимических экспектаций. Иными словами, имеется в виду одностороннее или двустороннее расхождение коммуникативных партнеров в оценке конкретного содержания антропонимической формы (АФ) и уместности (допустимости) ее употребления в данной речевой ситуации. Подобный диссонанс апперцепционных характеристик коммуникантов обусловлен, среди прочего, и особенностями речевого общения определенной исторической эпохи.

Для реконструкции функционирования антропонимического этикета интересующего нас XIX века обоснованным представляется предпочтение наследия русского писателя-реалиста И. С. Тургенева. Его творческая деятельность охватывает большую часть столетия – 30-е – 80-е годы, что увеличивает достоверность выводов об антропонимической ситуации века в целом. Кроме того, есть все основания полагать, что тургеневская интерпретация антропонимического этикета XIX века объективна: работая над речью персонажей, писатель стремится отобразить наиболее частотные, общепринятые, контрастные лингвистические маркеры экстралинг-

вистической обусловленности речевого поведения, освобождая его от случайного, индивидуального, того, что фиксируется в записях разговорной речи как отступление от нормы.

Как отмечает А. В. Суперанская, «варьирование определяется не только временем и местом употребления имени, но и сферой, в которой оно употребляется, и отношением говорящего и слушающего к именуемому объекту» [1, с. 355]. Именно этот последний фактор и является основой, на которой развивается вариативность антропонимических номинаций эмоционально-оценочного характера. Вследствие данного обстоятельства конфронтативная вариативность антропонимических коннотаций в коммуникации позапрошлого столетия может быть представлена двумя основными типами: вариативность эмоционально-оценочных коннотаций АФ сферы адресанта и вариативность эмоционально-оценочных коннотаций АФ сферы «адресант – адресат». Целесообразность подобной дихотомии очевидна.

Значительные трудности, связанные с установлением эмоционально-оценочного содержания языкового знака, регулярно отмечаются специалистами, начиная с работ, традиционно причисляемых к классике лингвистической литературы. Одна из причин этого явления, как считали представителя Пражского лингвистического кружка, скрывается в том, что в «эмоциональном акценте, больше, чем в вещественном содержании и символической значимости, наряду с точкой зрения говорящего проявляется также установка на слушающего» [2, с. 457]. Данное обстоятельство и послужило причиной для постановки вопроса о степени адекватности кодирования и декодирования антропонимических эмоционально-оценочных коннотаций, то есть вариативности АФ в сфере «адресант – адресат».

Активным же началом, направляющим процесс варьирования эмоциональных коннотаций антропонимических форм от одного коммуникативного акта к другому, является говорящий (адресант). Из выделяемых исследователями в настоящее время видов эмоционально-оценочных коннотаций АФ сферы адресанта к числу анализируемых в данной работе конфронтативных единиц можно отнести лишь группу эмоционально-оценочных коннотаций социально недопустимых / неуместных антропонимических отклонений. Как известно, ролевые антропонимические нормы, являясь конвенциональными, допускают варьирование АФ лишь в своих пределах. Нарушение последних воспринимается обществом как неуместное либо вообще недопустимое. В результате употребления функционально ограниченных форм в неадекватных ситуациях и возникают «диссонансные» эмоционально-оценочные коннотации.

С целью описания инвентаря и адекватного обозначения эмоционально-оценочных коннотаций вышеназванного типа на основе методики, применяемой специалистами-психологами, по материалам словарей русского языка, по данным психологических и лингвистических работ, а также руководствуясь тургеневскими обозначениями эмоциональных состояний был составлен список лексем, называющих эмоциональное отношение говорящего к протагонисту, а именно: презрительное, бранное, саркастическое и т.д. В некоторых случаях, где встречались оригинальные эмоциональные коннотации АФ, не имеющие специфического терминологического обозначения, нами использовались аналитические дериваты: иронично-презрительное, гневно-презрительное, озлобленно-осудительное и под.

Эмоционально-оценочные коннотации социально недопустимых антропонимических отклонений возникают, как правило, у форм, стоящих на второй, третьей и далее ступени выше (ниже) нормативных. Отклонение на одну ступень квалифицируется как неуместное. В социально недопустимое оно превращается при условии ограничения ролевой антропонимической нормы одним членом. Например, антропонимический этикет XIX века декларирует в обращении слуги к господину

лишь один антропонимический вариант – имя + отчество, и потому функционирование в данной ситуации любого другого именованного является социально недопустимым и, следовательно, содержащим эмоционально-оценочные коннотации.

Методика определения эмоционально-оценочных коннотаций АФ данного типа предполагает осуществление ряда операций. Необходимо: 1. установить степень нарушения ролевой антропонимической нормы – объективно, то есть с точки зрения общества исследуемого исторического периода. Степень нарушения может быть меньшей (неуместное употребление) и большей (недопустимое употребление); 2. установить степень нарушения ролевой антропонимической нормы – субъективно, то есть с точки зрения адресанта (у каждого номинатора может сложиться свое представление об уместности употребления АФ и их социальных коннотациях, поскольку каждая социальная роль интернализуется); 3. сопоставить социальные коннотации индивидуально-нормативного варианта и нового, отклоняющегося варианта; 4. учесть все интра-и экстралингвистические условия возникновения эмоционально-оценочных коннотаций (контекст, конситуацию, прагматические presuppositions).

Данная методика позволила выявить типичные для рассматриваемого исторического периода коннотации, возникающие у разных АФ при неуместном и недопустимом именовании объекта, то есть именовании, отличающемся от индивидуальной антропонимической нормы, но не вступающем либо вступающем в противоречие с интернализованным адресантом представлением об этикете.

Так, у формулы «имя + отчество» регулярно отмечается неуместная с точки зрения адресата коннотация возвеличивания (например, в ситуации обращения старика к юной воспитаннице – *Марья Васильевна*) или строго официальной, возникающая вследствие замены распространенного в XIX в. в сфере интимно-дружеских отношений обращения по фамилии: «*Но Федор Иванович... (Теодором она его больше не звала)*» [3, с. 250]. Эмоциональная коннотация неодобрения, отчужденности наводится вследствие употребления имени-отчества вместо имени в официальной паспортной форме либо мелиоратива. Шутливо-ироничная коннотация может быть вызвана неуместностью отнесения имени-отчества к ребенку.

Наиболее интересным с точки зрения исторического своеобразия является фамильный способ антропономинии, поскольку специфика его конфронтативной вариативности существенно отличается от современной. В исследуемый период предпочтение фамилии осуществлялось с целью демонстрации сокращения ролевой дистанции коммуникантов. Однако однозначно определить социальную коннотацию этой АФ невозможно. Она представляла собой сплав интимности (доверительности, задушевности) и фамильярности (неуместной развязности, бесцеремонности). В зависимости от того, какой из элементов этого единства доминировал, проявлялся соответствующий знак эмоциональной коннотации – плюс или минус. Как известно, этические нормы XIX в. не допускали обращения по фамилии к незнакомым, а также к женщинам, независимо от степени близости и характера отношений. И потому любое нарушение данного положения расценивалось обществом как негативное отношение к объекту именованного, а эмоциональную коннотацию подобной номинации можно было квалифицировать как неуважительность. Следовательно, с точки зрения социальных антропонимических норм позапрошлого столетия (объективно) обращение к женщине посредством одной лишь фамилии являлось недопустимым. В качестве доказательства можно сослаться на мнение персонажа из романа И. С. Тургенева «Новь», оказавшегося в крайне неловком положении ввиду отсутствия антропореферентной компетенции: «*Вот и насчет имени и отчества... Знаете: как-то неловко говорить прямо: Маширина!*

Мне, правда, известно, что вы и под письмами вашими иначе не подписываетесь, как Бонапарт – то бишь: Маширина! Но все-таки в разговоре...» [3, с. 10]. Как видим, различные основания оценки АФ приводят к варьированию коннотации от минуса (адресант) к плюсу (адресат). Варьирование знака оценки наблюдается и в случае игнорирования норм национального этикета под давлением традиций малой социальной группы: *«Да, да, я знаю вас, Базаров, – повторила она. (За ней водилась привычка, свойственная многим провинциальным и московским дамам, – с первого дня знакомства звать мужчин по фамилии)»* [3, с. 259]. Объективно эмоциональные коннотации подобного употребления следует определить как неуважительность, субъективно, то есть с точки зрения говорящего, – как доверительность.

Наиболее отчетливо конфронтативная вариативность АФ проявляется при рассмотрении коммуникативного акта как процесса активного функционирования обоих его участников, вследствие чего можно непосредственно наблюдать факты неадекватного кодирования и декодирования содержательной стороны антропонима. Данное явление оказывается следствием ряда причин. Одной из них можно считать классово-политическое мировоззрение современников И. С. Тургенева. Эмоционально-оценочные коннотации АФ варьируют в ходе употребления слова разными социальными группами. Например, формула «имя + отчество», адресованная рабочим представителю привилегированного сословия, в определенной ситуации наполняется коннотацией доверительности, однако объектом именованного, как правило, воспринимается как уничижительная. Находясь под давлением стратификационных антропонимических форм, крестьяне не могут использовать в адрес дворян обращение по имени (даже если последние расценивают его как эмоционально нейтральное), сознавая уничижительность коннотаций подобного употребления. Например: *«Да на что вам мое отчество? Зовите меня просто Марианной. Зову же я вас Татьяной».* *«И то – да не то. Вы уж лучше скажите»* [3, с. 205].

Причиной вариативности при кодировании и декодировании эмоциональных коннотаций может стать стандартная в малой социальной группе нейтрализация знака оценки при реализации индивидуальной антропонимической нормы. Так, при реализации, например, семейных отношений конфронтативная вариативность проявляется следующим образом: для девушки, удивленно задающей молодому человеку вопрос: *«А отчего вы меня не зовете Верочкой»* [3, с. 72], мелиоратив эмоционально нейтрален в силу его традиционного употребления в ее социальном поле. Для собеседника же мелиоратив лишен ситуативной окраски и по-прежнему коннотирует ласкательность, неуместную в данном коммуникативном акте. Характер межличностных отношений говорящего и объекта номинации также порождает вариативность коннотаций. *«Я боюсь его до смерти, хоть он зовет меня Suzon.»* [3, с. 106]. Доверительность, интимность, которую, вероятно, желает продемонстрировать номинатор, употребляя иностранную огласовку имени, неадекватно воспринимается донотатом имени. Немаловажно и эмоциональное состояние слушающего в момент антропономинии, поскольку в таких условиях даже уважительные формы обращения могут восприниматься как инвективные. Например, обращение жениха (посредством имени-отчества) к находящейся в этот момент в состоянии аффекта невесте трактуется ею как отчуждение и даже оскорбление. Причиной вариативности при кодировании и декодировании эмоциональных коннотаций оказывается также индивидуальное представление говорящего относительно коннотативного содержания той или иной АФ. И если это представление у одного из коммуникантов существенно отличается от социального, неизбежен конфронтативный эффект. Например, для говорящего такая АФ, как гипокористика актуализирует вполне прогнозируемую коннотацию ласкательности, в то

время как для объекта именования она может оказаться инвективной: *«Вот вам, – сказала она, – мой милый Володя (она в первый раз так меня называла), товарищ. Его тоже зовут Володи»*. (Прибытие этого мальчика превращало меня самого в мальчика)» [3, с. 62].

Вариативность наблюдается также тогда, когда адресат неверно трактует интенцию употребления той или иной АФ адресантом. *«Эй, Володька!» – крикнул он своему зятю»* [3, с. 199]. Обращение посредством пейоратива с точки зрения говорящего, как свидетельствует широкий контекст, несет эмоциональную коннотацию безразличия. Слушающий, то есть сам объект именования, расценивает ее как презрительную, уничижительную, даже обесцененную, что подтверждается сравнением с крепостным: *«Для него – что я, что какой-нибудь ничтожный казачок Максимка – все едино»* [3, с. 200].

Итак, конфронтативная вариативность эмоционально-оценочных коннотаций может проявляться в следующих аспектах: а) в аспекте отсутствия – наличия коннотации, б) в вариативности оценочных коннотаций: любая АФ под воздействием экстра- и интралингвистических факторов способна изменить оценочный знак, в) в вариативности собственно эмоциональных коннотаций. Вариативность данного типа обусловлена переходом от общего эмоционального представления говорящего, формируемого им на основании максимально детализированных эмоциональных компонентов, к слушающему, где это представление может быть лишь вероятно интерпретировано, что приводит к его крайней эллиптичности. Вследствие этого и возникает неадекватность кодирования и декодирования эмоциональных коннотаций АФ, на чем и зиждется вариативность названного выше типа.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено виявленню залежності вибору варіантів номінації комунікантів від міжособистісних стосунків. Антропонімія аналізується як емоційно-експресивна та оцінна лексика.

Ключові слова: антропонімія, власне ім'я, комунікація.

SUMMARY

The article is devoted to selection of the communicants. Anthroponymy is analysed as emotionally-expressive and evaluation vocabulary.

Key words: Anthroponymy, personal name, communication.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Суперанская, А. В. Ономастические универсалии [Текст] / А. В. Суперанская // Восточнославянская ономастика. – М. : Наука, 1972. – С. 346-356.
2. Матезиус, В. Язык и стиль [Текст] / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок: сб. статей. – М. : Прогресс, 1967. – С. 444 – 523.
3. Тургенев, И. С. Полн. собр. соч. и писем в 28 томах [Текст] / И. С. Тургенев. – М. : Наука, 1978.

Надійшла до редакції 12.04.2011 р.

УДК 81'373.23

АСТРОПОЭТОНИМ *ЗЕМЛЯ* В ЦИКЛЕ ПОВЕСТЕЙ БРАТЬЕВ СТРУГАЦКИХ «ПОЛДЕНЬ, XXII ВЕК»

Инь Че

Реферат. В статье анализируется функциональная нагрузка астропоэтонима *Земля* в цикле повестей братьев Стругацких «Полдень, XXII век». Выявлены и всесторонне рассмотрены минимальные, а также широкие контексты при поэтониме *Земля* в названном произведении. Рассмотрены элементарные связи астропоэтонима *Земля* с другими поэтонимами и с ближайшим контекстом.

Ключевые слова: оним, астропоэтоним, компоэтоним, художественное произведение.

Одним из перспективных и вместе с тем недостаточно изученным направлением поэтической ономастики является комплексное изучение космо- и астропоэтонимов. Вместе с тем астронимы как компонент художественного текста на материале творчества К.Г. Паустовского рассматривались в вышедшей еще в 1987 г. статье Л.Ф. Фоминой, которая по праву считается пионерской работой в области анализа писательской астрономии в русской ономастике [1]. Изучению астро- и космопоэтонимов (термин В.М. Калинкина) на разном материале посвящены работы Г.Ф. Ковалева, В.М. Калинкина, В. Н. Росляковой, А.Н. Талпы, В.А. Кофановой, О.А. Бирюковой, О.В. Стафеевой, А.В. Бадыхшиной и др. [2–9].

При этом интересным объектом анализа с точки зрения ономастического пространства в целом и сферы астро- и космопоэтонимов в частности являются произведения так называемой космической фантастики.

Объектом анализа предлагаемой работы является ономастическое пространство цикла повестей братьев Стругацких «Полдень, XXII век», в частности представленная в названном произведении система астропоэтонимов. **Цель работы** – рассмотреть тексто-, жанро- и циклообразующие функции астропоэтонима *Земля* в цикле повестей «Полдень, XXII век».

Путем сплошной выборки была составлена авторская картотека, которая включает 179 контекстов, содержащих космо- и астропоэтонимы, а также безонимные номинации и перифразы названий небесных тел и зон космического пространства, функционирующих в рассматриваемом произведении. Было выявлено 348 словоупотреблений астро- и космопоэтонимов, а также апеллятивов определенной семантики, которые условно можно распределить по следующим группам (цифра в скобках указывает на количество словоупотреблений каждой выявленной единицы):

1. Названия туманностей: *туманность Андромеды* (1), *туманность Мессье-33* (1).
2. Названия созвездий: *созвездие Лиры* (1).
3. Названия планет: *планета Белинда* (1), *планета Венера* (38), *планета Венита* (1), *планета Владислава* (8), *планета Земля* (41), *планета Леонида* (8), *планета Марс* (23), *планета Меркурий* (1), *планета Нептун* (2), *планета Пандора* (24), *Планета* (13), *Планета Крукса* (5), *Планета Синих Песков* (4), *планета Плутон* (3), *планета Ружена* (3), *планета Тагора* (2), *планета Трансплутон* (3), *планета Юпитер* (1), *планета Яйла* (3).
4. Названия звезд: *звезда ЕН-6* (3), *звезда ЕН-9* (1), *звезда Ен-17* (6), *звезда ЕН-23* (1), *звезда ЕН-92* (1), *звезда UV Кита* (3), *звезда Солнце* (35).
5. Названия спутников разного типа: *спутник Владя* (5), *спутник Слава* (5), *спутник Игрек-один* (1), *спутник Игрек-два* (1), *система естественных и искусственных спутников «Империя Бадера»* (1), *естественный спутник Луна* (10), *Спутник*

Зеркало (1), *Спутник Восемь* (2), *Спутник Семнадцать* (1), *спутник Фобос* (7), *спутник Деймос* (1), *спутник Пальмира* (1), *спутник Цифея* (2).

6. Аpellятивы, обозначающие астрономы и космонимы: *Вселенная* (9), *галактика* (1), *звезда* (28), *планета* (35).

Как видим, наибольшую частотность в цикле повестей «Полдень, XXII век» среди астропозтономов имеет поэтоним *Земля* (41 употребление, или 11,8 % от общего числа лексических единиц в выборке). Такая частотность названного астропозтонома, на наш взгляд, обусловлена его особой важностью и в связи с этим его особой функциональной нагрузкой в данном художественном произведении. Можно предположить, что поэтоним *Земля* выступает центром ономастического пространства цикла повестей братьев Стругацких «Полдень, XXII век». Именно на этом астропозтониме замыкается все то, что является проявлением цикличности анализируемого текста. Квинтэссенцией же обозначенных цикличности и ядерности являются, по нашему мнению, слова одного из героев цикла рассказов – Евгения Славина: «– *Отличная планета – Земля*, – сказал он [*Славин*] вслух» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»), которые были им произнесены в заключительной повести цикла – повести «Какими вы будете».

Рассмотрим, каким образом происходит постепенное семантическое, оценочное и т. п. приращение поэтонома *Земля*, проследив его переход к обозначенной оценке («*отличная планета – Земля*») и выяснив, в каких семантических и оценочных корреляциях находятся астропозтонимы *Венера*, *Владислава*, *Леонида*, *Марс* и *Земля* в анализируемом произведении.

Онимные номинации планеты Земля в тексте цикла повестей братьев Стругацких «Полдень, XXII век» представлены такими вариантами:

1. Форма *на Земле* (15 употреблений): «*На Земле археологи имеют дело с остатками культуры, которым самое большое сотня тысяч лет*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*Десятки лет проходят в звездолете, и только месяцы на Земле*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*А на Земле тем временем, спасибо Эйнштейну, прошло сто пятьдесят лет*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*Так, писклявая Марина, оказавшаяся оператором неких тяжелых систем, летела на Венеру, потому что на Земле с ее тяжелыми системами стало не развернуться*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*А на Земле теперь стало трудно тратить энергию*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век») и др. Как правило, астропозтоним *Земля* в составе словоформы *на Земле* в силу специфики предложного (местного) падежа прежде всего служит средством локализации определенного события как такого, которое происходит именно на этой планете. Также обращает на себя внимание специфика использования формы *на Земле* в структуре определенных синтаксических конструкций как одного из средств противопоставления астропозтонома *Земля* другим астропозтономам (*Земля – Марс*, *Земля – Венера* и др.)

2. Форма *на Землю* (8 употреблений): «*Обойти всю видимую Вселенную за десять-пятнадцать локальных лет и вернуться на Землю спустя год после старта*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*Вышел и пойдет дальше бродить по планете, похожей и не похожей на Землю, которую мы покинули так давно и так недавно*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «– *Всякому времени своя мечта, – сказала Шейла. – Ваша мечта унесла человека к звездам, а наша мечта вернет его на Землю*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*Он должен был прибыть на Землю спустя семь месяцев после старта «Таризеля» к звезде ЕН 17*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*Ладно, – подумал Сидоров, – это их дело. Но что делать мне? Опять сидеть сложа руки и радировать на Землю, что очередная обойма киберразведчиков сгорела в атмосфере*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*Давным-давно с Марса на Землю были привезены мимикродоны – крупные, меланхоличного нрава ящеры, отлично приспособленные к резким сменам условий сущест-*

вовання» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*Не хватает еще, чтобы меня жалели девчонки, – думал он. – Совершенно расклеился. Наверное, мне больше не нужно возвращаться на Землю*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*Но он радовался, узнавая, что Салье-младший поймал наконец чешуйчатого скрытожаберника, что Володя Бабкин доставил на Землю живым слизняка-глайдера, а Бруно Бельяр подстрелил все-таки на Пандоре горбоноса с белой перепонкой, за которым охотился уже несколько лет*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»). Астропоэтоним Земля в составе словоформы на Землю в анализируемых контекстах в первую очередь формирует семантику 'Земля как место, куда возвращаются', а также 'Земля как место, куда привозят что-то новое с других планет'. В одном из примеров словоформа на Землю наряду с другими средствами выступает в функции компаратива: «*Вышел и пойдет дальше бродить по планете, похожей и не похожей на Землю, которую мы покинули так давно и так недавно*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»).

3. Форма Земли (4 употребления): «*Оставаясь землянином, он перестает быть человеком Земли*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*Яркое африканское солнце – доброе горячее солнце Земли – освещало залитых в стеклопласт зверей, родившихся под другими солнцами, за сотни миллиардов километров отсюда*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*Если ридера изолировать в специальной камере, защищенной от внешнего мира (в том числе от человеческих мыслей) толстым слоем мезовещества, то в этой камере останется только гравитационное поле Земли, безразличное к психодинамическому полю и гипотетическому «полю связи», приходящему из соседствующих пространств*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*Правда, они сразу же погибли в воздухе Земли, сгорели от избытка кислорода, но шум был страшный, и зоологи так до сих пор и не знают, как это могло произойти*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»). В форме родительного падежа поэтоним Земля служит средством характеристики определенного явления как специфического именно для этой планеты (человек Земли, солнце Земли, гравитационное поле Земли, воздух Земли). Примечательно, что в примере «*Оставаясь землянином, он перестает быть человеком Земли*» создаются контекстуальные антонимы землянин – человек Земли. Человек Земли – это тот же землянин, но сознание которого, а точнее самосознание, по Стругацким, претерпело значительные трансформации в силу его интеграции в бесконечное Пространство: «*Перси Диксон работал в области космопсихологии и космофизиологии человека. Он был стар, очень много знал и провел над собой и над другими массу сумасшедших экспериментов. Он пришел к заключению, что человек, пробывший в Пространстве в общей сложности больше двадцати лет, отвыкает от Земли и перестает считать Землю домом. Оставаясь землянином, он перестает быть человеком Земли. Перси Диксон сам стал таким и не понимал, почему Горбовский, налетающий пять с половиной парсеков и побывавший на десятке лун и планет, время от времени вдруг поднимает очи горе и говорит со вздохом: «На лужайку бы. В травку. Полежать. И чтобы речка»*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»). Очевидно, что такие трансформации воспринимаются как отрицательные.

4. Форма Земля (4 употребления): «*– Оверсаном Земля – Плутон! – сказал Гургенидзе*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*И нет ни темноты, ни ужаса перед соленой трясиной. Только земля и солнце*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*– Отличная планета – Земля, – сказал он вслух*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*Вот, – говорит Петр Петрович и показывает пальчиком. – Вон там наша Земля*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»). Как уже отмечалось, характеристика «отличная планета – Земля» служит своего рода итогом приращений астропоэтонима Земля в анализируемом произведении. Показательно в этом смысле и то, что в цикле повестей «Полдень, XXII век» единственный раз и также своего рода в

обобщающей функции в заключении финальной повести цикла использовано атрибутивное словосочетание *наша Земля*, т. е. Земля как наш общий дом.

5. Форма *с Земли* (2 употребления): «*И вообще пора вызывать с Земли хорошего педиатра*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*С Земли перебросили целый корабль арбузов для планетологической станции*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»). Данная форма анализируемого астропозтонима передает семантику 'Земля как источник того, чего нет на других планетах'.

6. Форма *от Земли* (2 употребления): «*здесь – это на расстоянии в триста пятьдесят тысяч километров от Земли, на звездолетной базе*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*он пришел к заключению, что человек, пробывший в Пространстве в общей сложности больше двадцати лет, отвыкает от Земли и перестает считать Землю домом*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»). Как свидетельствуют приведенные контексты, данный грамматический вариант позтонима *Земля* прежде всего передает отдаленность от этой планеты в разных смыслах: в первичном – сугубо локальном, а также в переносном – духовном.

7. Форма *с Землю* (1 употребление): «*и вообще, построили там три искусственные планеты размером с Землю*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»). Как видно из примера, данный случай, как и ряд вышеприведенных, демонстрирует использование астропозтонима *Земля* как средства, мерила сравнения.

8. Форма *Второй Землей* (1 употребление): «*Очередь была за пустынями Венеры, за большой страшной планетой, которую надо было сделать Второй Землей*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»).

9. Форма *во вторую Землю* (1 употребление): «*мы летим на Венеру, – сказал Саша. – Понимаете, Москвичеву приспичило превратить Венеру во вторую Землю*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»). Варианты *Второй Землей* и *во вторую Землю* передают общую семантику, выражающую все стремления человека преобразовать как Землю, так и всю Вселенную.

10. Форма *Земле* (1 употребление): «*Он давал Земле семнадцать процентов энергии, восемьдесят пять процентов редких металлов и жил как собака, то есть месяцами не видел голубого неба и неделями дожидался очереди полежать в оранжевое на травке*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»).

11. Форма *до Земли* (1 употребление): «*Ведь расстояние до Земли невообразимое*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»).

12. Форма *Землю* (1 употребление): «*он пришел к заключению, что человек, пробывший в Пространстве в общей сложности больше двадцати лет, отвыкает от Земли и перестает считать Землю домом*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»).

Примеры (10-12) являются частными проявлениями семантической нагрузки астропозтонима *Земля* в анализируемом произведении.

Отметим, что в тексте цикла повестей «Полдень, XXII век», помимо апеллятива *планета*, также встречается довольно частотный астропозтоним *Планета*, который выступает как синоним астропозтонима *Земля*:

Например: «*Я океанолог и давно работаю в организации, которая называется Океанская Охрана. Мы выращиваем планктон – это протеин, и пасем китов – это мясо, жир, шкуры, химия. Врач Протос сказал нам, что вам категорически запрещено покидать Планету. А нам всегда нужны люди. Особенно сейчас, когда многие уходят от нас в проект «Венера». Я приглашаю вас к нам*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*Они вышли в гостиную, и штурман оглядел комнату. Он с отчетливостью подумал, что, куда бы он ни приехал на этой Планете, всюду в его распоряжении будет такой вот прекрасный тихий домик, и добрые соседи, и книги, и сад за окном...*» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «*На Планете было около ста тысяч скотоводческих ферм. Были фермы, разводившие коров, были фермы,*

разводившие свиней, были фермы, разводившие слонов, антилоп, коз, лам, овец. В среднем течении Нила работали две фермы, где пытались разводить гиппопотамо» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век»); «Изъездил всю **Планету**, корреспондент, старая гиена пера... Область научных интересов – сравнительное языкознание» (А. и Б. Стругацкие. «Полдень, XXII век») и др.

Астропоэтоним *Планета*, выступающий как синоним астропоэтонима *Земля*, как бы создает дистанцию между восприятием Земли как планеты, на которой живут современные читатели, и планеты (*Планеты*), которой она может (должна) стать в будущем, т. е. такой, какой ее воспринимают герои произведения братьев Стругацких «Полдень, XXII век».

Как видно из вышесказанного, астропоэтоним *Земля* вполне оправданно можно считать центральным в цикле повестей братьев Стругацких «Полдень, XXII век». Наряду с другими художественными средствами названный астропоэтоним выполняет циклообразующую функцию, формируя образное и жанровое единство рассматриваемого произведения.

Обозначенная ядерность астропоэтонима *Земля*, как свидетельствует предварительный анализ, поддерживается также теми отношениями, в которые данный поэтоним вступает с астропоэтонимами *Венера*, *Владислава*, *Леонида* и *Марс*. Установление обозначенных корреляций должно стать предметом самостоятельного изучения.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено аналізу функціонального навантаження астропоетоніма *Земля* в циклі повістей братів Стругацьких «Полдень, XXII век». Виявлено й всебічно розглянуто мінімальні, а також широкі контексти при поетонімі *Земля* у зазначеному творі. Визначено елементарні зв'язки астропоетоніма *Земля* з іншими поетонімами і з найближчим контекстом.

Ключові слова: поетонім, астропоетонім, космопоетонім, художній твір.

SUMMARY

The article focuses on the analysis of functions of astropoetonym *Earth* in the work of literature «Noon, 22-th century» by brothers Strugackije. The minimal as well as wide contexts of astropoetonym *Earth* in the mentioned work have been established. The primary connections of astropoetonym *Earth* with other poetonyms as well as with minimal context have been put up.

Key words: poetonym, astropoetonym, cosmopoetonym, work of art.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Фомина, Л. Ф. Наблюдения над функционированием космонимов в произведениях К. Г. Паустовского [Текст] / Л. Ф. Фомина // Язык и стиль произведений В.П. Катаева, К.Г. Паустовского и Л.И. Славина. – Одесса : Изд-во Одесского гос. ун-та, 1987. – С. 42-49.
2. Ковалев, Г. Ф. Небеса поэтов. Астронимы в русской литературе [Текст] / Г. Ф. Ковалев // Вестник Воронежского государственного университета. Сер. Гуманитарные науки. – 2003. – № 1. – С. 109-130.
3. Калинин, В. М. «Тайный смысл их царственных имен» [Текст] / В. М. Калинин // Восточноукраинский лингвистический сборник : сб. науч. тр. ; отв. ред. Е. С. Отин. – Вып. 9. – Донецк : Донеччина, 2002. – С. 3-19.
4. Рослякова, В. Н. Астронимы в поэзии В.С. Высоцкого [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mediaplanet.ru/.../Rosliakowa 2005 Astro.doc>. – Загл. с экрана.

5. Талпы, А. Н. Астронимы в художественной литературе [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2009/russian/.../talpy.pdf. – Загл. с экрана.
6. Кофанова, В. А. Языковые особенности геопоэтики авторской песни (на материале текстов произведений Б.Ш. Окуджавы, А.А. Галича, А.М. Городницкого, Ю.И. Визбора) [Текст] : дис. к. филол. н. / Вера Александровна Кофанова. – Ставрополь, 2005. – 236 с.
7. Бирюкова, О. А. Текстобразующие функции имён собственных в аспекте идиостиля (на материале коротких англоязычных рассказов XX века) [Текст] : автореф. дис. к. филол. н. / О. А. Бирюкова. – Нижний Новгород, 2009. – 24 с.
8. Стафеева, О. В. Космонимы «Солнце» и «Луна» как объекты лексикографического и текстологического описания (на материале современного английского языка) [Текст] / О. В. Стафеева // Язык, сознание, коммуникация : сб. ст. ; отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. – М. : МАКС Пресс, 2001. – Вып. 17. – С. 38-44.
9. Бадыкшнова, А. В. Космонимы как объект исследования в романе Ф.С. Фицджеральда «Великий Гетсби» [Текст] / А. Д. Бадыкшнова // Материалы Всероссийской научно-практич. конф. студентов и аспирантов «Современная Россия: проблемы и решения», 15 мая 2009 г. – Т. 2. – Казань : Изд-во «Познание» Ин-та экономики, управления и права, 2009. – С. 217.

Надійшла до редакції 29.10.2011 р.

УДК 81'373.7:81'367=161.2

СТАТУС СИНТАКСИЧНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У СИСТЕМІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Г. В. Ситар

Донецький національний університет

Реферат. У статті розглянуто класифікацію фразеологізмів за типом мовної одиниці, у межах якої відбувається фразеологізація. Проаналізовано погляди лінгвістів на явище синтаксичної фразеологізації, яка відбувається на рівні речення. З'ясовано статус синтаксичних фразеологізмів у системі фразеологічних одиниць. Зіставлено ознаки традиційних (лексичних) і синтаксичних фразеологізмів.

Ключові слова: лексичний фразеологізм, синтаксичний фразеологізм, фразеологізація, фразеологізоване речення, українська мова.

Сучасне бачення обсягу фразеології порівняно з традиційним суттєво розширилося. У широкому розумінні фразеологічними одиницями вважають не тільки власне-фразеологізми, а й прислів'я, крилаті вислови, штампи, кліше, етикетні формули, каламбури, складені терміни і под. (праці С. Г. Гавріна, Ф. П. Медведєва, Л. Г. Скрипник та ін.).

Питання про обсяг фразеології безосередньо пов'язане з проблемою встановлення параметрів її одиниць. Представники широкого підходу А. М. Баранов та Д. О. Добровольський визначають як диференційні ознаки фразеологізмів неоднослівність, стійкість та ідіоматичність, яка включає три компоненти – переінтерпретацію, непрозорість та ускладнений спосіб вказівки на денотат [1, с. 27–30].

У різний час і в межах різних лінгвістичних концепцій учені створили низку класифікацій фразеологізмів, які ґрунтуються на таких критеріях: семантичному (В. В. Виноградов, П. С. Дудик, М. М. Шанський та ін.), лексико-граматичному (О. І. Молотков, М. М. Шанський), генетичному (Л. А. Булаховський, Ф. П. Медведєв,

Л. Г. Скрипник та ін.), функціональному (Д. Х. Баранник, С. Г. Гаврін та ін.), ідеографічному (Ю. Ф. Прадід, В. Д. Ужченко).

На сьогодні статус синтаксичних фразеологізмів залишається дискусійним. У класифікаціях, побудованих за перерахованими критеріями, цей тип фразеологізмів не виокремлено, оскільки в них не враховано такий параметр диференціації, як тип мовної одиниці, у межах якої відбувається фразеологізація. Доцільність залучення цього критерію для створення типології фразеологічних одиниць обґрунтована в працях І. О. Мельчука [2; 3].

У типології фразеологізмів, запропонованій А. М. Барановим та Д. О. Добровольським у межах широкого підходу, синтаксичні фразеологізми виділено як окремий різновид. Дослідники розмежовують п'ять типів фразеологізмів: ідіоми (рос. *шишка на ровном месте*), колокації (рос. *зло берет*), прислів'я (рос. *цыплят по осени считают*), граматичні (рос. *во что бы то ни стало*) і синтаксичні (рос. *Х он и в Африке Х*) фразеологізми (приклади А. М. Баранова та Д. О. Добровольського) [1, с. 67], проте місце останніх у наведеній класифікації є неоднозначним, як і критерії їх відмежування від інших типів фразеологічних одиниць. З урахуванням цього визначення статусу та параметрів синтаксичних фразеологізмів як особливих мовних одиниць, що перебувають на межі синтаксису і фразеології, є актуальним завданням сучасного мовознавства.

Мета дослідження – з'ясувати статус синтаксичних фразеологізмів у системі фразеологічних одиниць. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) проаналізувати погляди дослідників на явище синтаксичної фразеологізації;
- 2) диференціювати типи фразеологізмів за характером мовної одиниці, у межах якої відбувається фразеологізація;
- 3) виділити диференційні ознаки синтаксичних фразеологізмів у зіставленні з власне-фразеологізмами (лексичними фразеологізмами).

Синтаксичні фразеологізми є одним із яскравих виявів взаємодії фразеології і синтаксису, під яким розуміємо не синтаксичну поведінку власне-фразеологізмів (виконувати ними функції членів речення або можливий їх формальний збіг з реченням), а наявність стійких схем речення, змінна частина яких може наповнюватися різним лексичним матеріалом, напр.:

– *Це до тебе лист. Певно, пише твій татунь з Канева, а може, й грошаки шле на якусь потребу*, – сказав Червінський, подаючи лист Літостанському. [...]

– *Що за okazія!* – крикнув Літостанський, – пише якась Кміта. Я такої й не знаю, навіть не чував про неї. А може, воно чоловік! (Іван Нечуй-Левицький);

А пам'ятаєш, Ганю, той яр в Нестеринцях, де ми часто гуляли, ту бідну економію, де ми жили? Чи думали, чи гадали ми тоді, що нам трапиться такий талан, що ми житимемо поруч з великими панамі! Що за багатство, що за пишнота, що за розкіш у тому дворці! (Іван Нечуй-Левицький);

– *От ви, баби, – без злості говорить Нечипір, – кого хочеш перетруть язиками. Дівчина як дівчина* (Микола Зарудний);

А жінка як жінка. Поки був хазяїн, то було й хазяйство. Почала вона одно продавати, друге продавати. І дійшло до того, що стала така бідна, як був колись менший брат її чоловіка. Нема чоловіка – нема щастя (Щастя бідного брата. Українська народна казка).

Своєрідність таких і подібних одиниць підкреслена і фразеологами, і синтаксистами [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18 та ін.]. Варто зазначити, що вчені вживають різні терміни на позначення досліджуваних нами одиниць – «синтаксичний фразеологізм», «граматичний фразеологізм», «синтаксична ідіома», «граматична ідіома», «синтаксична фразема», «фразеологічна конструкція», «фразеосхема», «фразеологічна модель», «комунікативний фразеологізм», «фразеологізоване речення» та ін. Ми використовуємо термін «синтаксичний фразеологізм»,

оскільки він містить безпосередню вказівку на взаємопроникнення явищ двох мовних ярусів – синтаксису і фразеології.

Одним із перших протиставив так звані лексичні й синтаксичні фразеологізми (у термінології вченого «фразеологічні конструкції», або «фразеосхеми») відомий російський лінгвіст Д. М. Шмельов [16; 17]. На відміну від лексичних фразеологізмів, які є наслідком перетворення певного словосполучення у зв'язане, фразеосхеми є «результатом своєрідної лексикалізації окремих синтаксичних конструкцій, що мають (саме як конструкції, а не поєднання яких-небудь конкретних слів) фразеологічний характер» [17: 327] (виділення Д. М. Шмельова – Г. С.). На думку вченого, особливість фразеосхем мотивується тим, що вони мають незмінну схему побудови, фіксований порядок слів, характеризуються наявністю чітко визначених граматичних форм повнозначних слів або заповненістю службовими словами, водночас можливістю різного лексичного наповнення в межах заданої схеми [17: 327]. Зазначимо, що на винятковій ролі службових частин мови у формуванні фразеологізованих речень та застиглості, відірваності форми повнозначного слова в межах постійного компонента таких конструкцій наголосила Н. Ю. Шведова, з ім'ям якої пов'язані перші спеціальні дослідження синтаксичних фразеологізмів як особливих одиниць у зіставленні з традиційними (нефразеологізованими) реченнями на матеріалі російської мови [15; 10 та ін.].

В. І. Кодухов кваліфікує як синтаксичний фразеологізм ідіоматичну модель речення. Аналіз переважно складнопідрядних речень, фразеологізація яких, на погляд мовознавця, полягає в семантичному опрощенні й обмеженні формально-організувальних здатностей, дав змогу сформулювати таке визначення: «Синтаксична фразеологізація полягає у втраті звичайної синтаксичної мотивованості і членованості, у лексичній і морфологічній скруті синтаксичної моделі...» [7, с. 125]. Лексичні й синтаксичні фразеологізми об'єднують такі ознаки, як утрата семантичної, парадигматичної і синтагматичної повноцінності, вторинність і зв'язаність; відмінність же полягає у співвідносності лексичного фразеологізму зі словом, а синтаксичного – із синтаксичними конструкціями (словосполученнями і реченнями) [7, с. 126–127].

О. В. Шавкунова вважає, що існують два шляхи формування незамкнених предикативних фразеологічних одиниць:

1) первинно стійкі мовні одиниці (переважно прислів'я, приказки, цитати, крилати вислови і под.) набувають можливості лексичного варіювання залежно від потреб контексту, внаслідок чого формується здатність залучати до свого складу й інші елементи, незв'язані ні лексично, ні граматично;

2) у межах первинно незв'язаних (вільних) речень відбувається «застигання фразеологічної одиниці», що супроводжується частковою або повною втратою формотворення опорними компонентами фразеологізму [14].

Г. Я. Солганик використовує термін «фразеологічна модель» на позначення фразеологізму, що «зазнав узагальнення, абстрагування і в сучасній мові перетворився на образну модель, що складається з постійних і змінних елементів і має самостійне значення, яке не збігається із синтаксичним значенням конструкції і з індивідуальним значенням фразеологізму, від якого бере початок модель» [12, с. 73].

Т. М. Ніколаєва виділяє як окремий клас «комунікативні фразеологізми» [19, с. 112] – особливі комунікативні одиниці, що функціонують для вираження інтенції мовця і його ставлення до предмета або явища. Цей підхід підтримано в дослідженнях К. В. Фоміної, яка виокремила три параметри цих одиниць: 1) комунікативні фразеологізми функціонують як самостійні висловлення-реакції мовця на ситуацію або висловлення інших учасників комунікації; 2) для них властива ідіоматичність значення; 3) вони складаються з кількох компонентів, переважно з часток і займенникових слів (типу як же, ну і що, що ти) [13, с. 3]. За К. В. Фоміною, синтаксичний фразеологізм є

видовим поняттям щодо комунікативного фразеологізму, який охоплює три групи одиниць: а) синтаксичні фразеологізми (або фразеосхеми): *Що йому керівництво!*; б) фразеологізовані висловлення-формули: *Що ж поробиш!*; в) жаргонні і просторічні елементи у функції вигуківих висловлень: *Клас!* [13, с. 7]. Запропоноване трактування спирається на однакову або подібну комунікативну роль висловлень різного типу й не акцентує уваги на відмінностях в їх будові, членованості / нечленованості, належності одиниць до певного мовного рівня і под., тому «комунікативні фразеологізми» включають одиниці різної природи та статусу.

Грунтовний аналіз типів фразеологічних одиниць здійснено в дослідженнях І. О. Мельчука (у його термінології – «фразем»). Лексичну фразему (*phrasème lexical*) він визначає як таку, яка «має принаймні два вузли, що є повнозначними лексемами», а синтаксична фразема (*phrasème syntaxique*) – це «фразема, у якій кожен вузол є змінною лексемою або граматичною лексемою (= зв'язка, частка [наприклад, заперечення], прийменник або сполучник)» [3, с. 341] (переклад з французької авторки статті). Отже, лексичні й синтаксичні фраземи лінгвіст розмежовує передусім за повнозначністю / службовістю компонентів, що входять до їх складу.

У пізніших працях І. О. Мельчук запропонував типологію фразем, побудовану на послідовному протиставленні чотирьох параметрів:

1) залученість прагматики до фразеологізації (ситуація зобов'язує / не зобов'язує до вживання цього вислову): прагматери vs. семантичні фраземи;

2) мовна одиниця, у межах якої відбувається фразеологізація (словосполучення, словоформа або синтаксична конструкція): фраземи-словосполучення vs. морфологічні фраземи vs. синтаксичні фраземи;

3) компонент мовного знака, заторкуваний фразеологізацією (означуване, означувальне або синтактика): фраземи з фразеологізованим означуванем vs. фраземи з фразеологізованим означувальним vs. синтаксичні фраземи;

4) ступінь фразеологізації (повні фраземи, напівфраземи і квазіфраземи): ідіоми vs. колокації vs. квазіідіоми» [6, с. 301–302].

Відповідно до виділених чотирьох опозицій у будь-якій мові гіпотетично можливими є 54 типи фразем ($2 \times 3 \times 3 \times 3 = 54$), проте через логічні та власне-мовні причини деякі поєднання параметрів у певній мові залишаються не реалізованими [6, с. 302].

Отже, тип мовної одиниці, у межах якої відбувається фразеологізація, є однією з опозицій у системі фразеологічних одиниць. Саме це протиставлення і визначає статус синтаксичної фраземи (синтаксичного фразеологізму). За І. О. Мельчуком та Л. М. Іорданською, «Синтаксична фразема становить поверхнево-синтаксичне дерево, у числі вузлів якого немає повнозначних лексичних вузлів (а є тільки лексемні змінні або службові слова), але яке при цьому має своє особливе означуване, має як означувальне особливу синтаксичну конструкцію й особливу просодію і виявляє специфічну поведінку, яка описується особливою синтактикою» [6, с. 298], напр.: *Ти в мене підеш працювати!* (залежно від інтонації цей приклад може бути витлумачений як погроза, спрямована на те, щоб запобігти праці адресата, або як погроза досягти праці адресата за будь-яку ціну).

Виходячи із засад європейської континентальної та англо-американської шкіл та прагнучи поєднати їхні досягнення, В. М. Савицький пропонує вживати термін «ідіома» на позначення будь-якої мовної одиниці, у якій значення цілого не дорівнює сумі значень його частин. Водночас дослідник наголошує на потребі розмежування внутрішньомовної і міжмовної ідіоматичності. На його думку, при створенні ідіом можуть порушуватися будь-які первинні правила семантичної комбінаторики [11, с. 9–12, 80–96].

З-поміж досить ємного класу ідіом В. М. Савицький виділяє підкласи за такими критеріями:

1) ступенем семантичної цілісності: повні та неповні ідіоми;

2) характером інтерпретації номінального значення (у термінології В. М. Савицького – «семантичної неоднаковооб'ємності»): ідіоми зі звуженим, розширеним, зсунутим і переносним значенням;

3) характером мовного десигнатора: фразові (з подальшою диференціацією двох підтипів за ознакою ступеня транспонованості значення (частковий / повний) – фразеосоматизмів і фразеологізмів), лексичні та граматичні ідіоми;

4) складом цілісного компонента значення: денотативно-сигніфікативні, денотативно-конотативні та конотативні ідіоми;

5) динамікою цілісного компонента значення: ідіоми з постійним та змінним цілісним компонентом;

6) ступенем мотивованості значення: повноцінні і неповноцінні ідіоми [11].

На погляд дослідника, граматичні ідіоми, або фразеосхеми, мають подвійну природу: з одного боку, вони є фразами, а з іншого, – моделями. Вони утворюють «структурно-семантичні моделі, які мають семантичні константи, що обмежують діапазон лексичного варіювання понад звичайні обмеження, зумовлені первинними правилами семантичної комбінаторики» [11, с. 186]. Граматичні ідіоми В. М. Савицький називає ще метаідіомами, оскільки ці моделі «мають цілісний семантичний компонент і здатні породжувати протоідіоми (потенційні ідіоми)» [11, с. 186]. Лінгвіст наголошує на наявності спільних і відмінних рис фразових (традиційних, формально тотожних словосполученню) і граматичних ідіом. Спільним він вважає те, що їх породжують цілісні сполучення слів; основні ж відмінності вбачає в чотирьох моментах: 1) фразеосхеми мають більшу активність і продуктивність; 2) вони є менш евристичними; 3) фразеосхеми породжують такі поєднання слів, які у своїй більшості є змінними; 4) константами в них переважно є службові слова [11, с. 135].

Зазначимо, що попри різну термінологію і нетотожність запропонованих класифікацій розмежування В. М. Савицьким фразових, лексичних та граматичних ідіом загалом відповідає диференціації І. О. Мельчуком фразем-словосполучень, морфологічних і синтаксичних фразем.

Опозиція «лексичні vs. синтаксичні фразеологізми» підтримується багатьма лінгвістами, які викладають російську мову як іноземну [4; 5; 20 та ін.]. Так, Л. О. Балобанова під синтаксичними фразеологізмами розуміє «такі побудови, в основі яких є визначена фіксована модель, компоненти якої пов'язані ідіоматично і функціонують не за чинними в мові правилами» [20, с. 7]. Дослідниця виділяє сім ознак, які визначають специфіку синтаксичних фразеологізмів порівняно з лексичними: 1) у синтаксичних фразеологізмів відсутня образність; 2) вони мають предикативність і становлять судження; 3) синтаксичні фразеологізми виражають різноманітні модальні значення; 4) вони є структурно й семантично цілісними, мають у своєму складі постійні і вільні компоненти; 5) стрижневі словоформи в межах синтаксичних фразеологізмів відірвані від своїх звичних лексичних і граматичних значень; 6) для синтаксичних фразеологізмів властивий фіксований порядок слів; 7) для цих одиниць характерне різне лексичне наповнення в межах однієї моделі [20, с. 7-8].

Посилена увага викладачів до фразеологізованих речень зумовлена значними труднощами, які виникають під час їх вивчення іноземцями, оскільки ці одиниці не будуються за чинними синтаксичними правилами, а становлять застиглих конструкції, немотивовані і часто нерозкладні з погляду сучасних норм мови; зміст таких речень часто інтерпретується іноземцями неправильно в силу того, що вони намагаються вчинити з ними так само, як із нефразеологізованими одиницями, – поділити на частини та вивести значення цілого зі значень частин. Як приклад наведемо розмову викладача і студента-іноземця з приводу пошуку аудиторії для перенесення заняття:

– (Студент:) *Як складно стало на філологічному факультеті з аудиторіями!*

– (Викладач:) *І не кажіть!*

– (Студент:) *Чому я не повинен про це говорити? Це ж правда.*

Фразеологізовану модель *I ne V_{imp}* іноземець сприйняв як модальну конструкцію із значенням заборони, недоцільності дії (=«Ви не повинні говорити про це») у той час, як викладач вжив її із семантикою згоди з попередньою реплікою співрозмовника.

Узагальнюючи погляди дослідників [3; 4; 5; 6; 10; 11; 15; 16; 17; 20; 21; 22 та ін.], подаємо протиставлення лексичних і синтаксичних фразеологізмів за 8 ознаками у вигляді таблиці (див. Табл. 1).

Таблиця 1

Відмінні ознаки лексичних і синтаксичних фразеологізмів

Ознака	Лексичний фразеологізм	Синтаксичний фразеологізм
1	2	3
Тип мовної одиниці, у межах якої відбувається фразеологізація	Словосполучення, одиниця номінації	Речення, предикативна одиниця
Відтворюваність	Відтворюється повністю, без змін (не рахуючи варіативності) і відразу включається в контекст.	Не відтворюється, а будується мовцем у більш чи менш готовому вигляді.
Призначення	Призначені для номінації	Призначені для вираження суб'єктивно-модальних значень – оцінки, згоди, заперечення, необхідності, неможливості та ін.
Структурні ознаки	Характеризуються постійністю складу: той чи інший компонент фразеологізму не можна замінити близьким за значенням словом.	Характеризуються структурною стійкістю: мають постійний і змінний компоненти. Постійний компонент синтаксичного фразеологізму – застигла форма, яка є відірваною від парадигми відповідного слова і втратила в тому чи іншому ступені первинне лексичне і категорійне значення.
Особливості лексичного складу	Властива чітка закріпленість лексичного складу. Утворюються поєднаннями кількох компонентів, що мають переважно окремий наголос, але не зберігають при цьому значення самостійних слів. Більшості лексичних фразеологізмів властива непроникність структури: до їх складу не можна довільно включати певні елементи.	Не властива чітка закріпленість лексичного складу. Мають фіксовану і незмінювану схему побудови, обов'язковий порядок слів, але допускають різне лексичне наповнення змінного компонента та можливість введення поширювачів, які є специфічними для кожної моделі.
Граматичні ознаки	Властива стійкість граматичної форми їх компонентів: кожен член фразеологічної сполуки відтворюється в певній граматичній формі, яку не можна довільно змінювати.	Зв'язки і відношення компонентів синтаксичного фразеологізму з погляду чинних синтаксичних правил виявляються непояснюваними. Варіювання граматичних форм є обмеженим. Мають парадигму речення, обмежену модифікаціями кількох типів.

Продовження табл. 1

1	2	3
Чинники, що впливають на формування значення фразеологічної одиниці	Цілісне значення лексичного фразеологізму формується внаслідок семантичної транспозиції (повної або часткової), переінтеграції сем.	Модель речення формує структуру синтаксичного фразеологізму і служить виразником типового значення. Конкретне значення створюється за рахунок лексичного наповнення змінного компонента. Крім цього, на значення синтаксичного фразеологізму впливають контекст, ситуація та інтонаційні засоби.
Еквіваленти	Еквівалентом лексичного фразеологізму є слово.	Еквівалентом синтаксичного фразеологізму є речення, що належать до нейтрального синтаксису. Тлумачення змісту є досить багатослівним, іноді складається з кількох речень, що пояснюються семантичною ємністю синтаксичних фразеологізмів.

Отже, процес фразеологізації відбувається в межах різних мовних одиниць. Результатом фразеологізації речення як предикативної синтаксичної одиниці є утворення окремого типу фразеологічних одиниць – синтаксичних фразеологізмів, або фразеологізованих речень.

Лексичні й синтаксичні фразеологізми мають такі спільні ознаки, як неоднослівність, стійкість, цілісність значення, неможливість вивести його із суми значень компонентів, що утворюють фразеологічну одиницю, та ескспресивність. Водночас вони відрізняються за типом мовної одиниці, у межах якої відбувається фразеологізація; відтворюваністю / невідтворюваністю, призначенням, низкою структурних, лексичних і граматичних параметрів; чинниками, які беруть участь у формуванні зв'язаного значення, та характером еквівалентних мовних одиниць.

Оскільки синтаксичні фразеологізми перебувають на межі синтаксису й фразеології, подальший етап дослідження передбачає встановлення їх диференційних ознак у зіставленні з традиційними (нефразеологізованими) реченнями, що дасть змогу визначити місце синтаксичних фразеологізмів у загальній системі мовних одиниць і стане теоретичним підґрунтям для вивчення структурних і семантичних особливостей різних груп та окремих моделей у межах фразеологізованих речень української мови.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрена классификация фразеологизмов по типу языковой единицы, в рамках которой осуществляется фразеологизация. Проанализированы взгляды лингвистов на явление синтаксической фразеологизации, происходящей на уровне предложения. Определён статус синтаксических фразеологизмов в системе фразеологических единиц. Сопоставлены признаки традиционных (лексических) и синтаксических фразеологизмов.

Ключевые слова: лексический фразеологизм, синтаксический фразеологизм, фразеологизация, фразеологизированное предложение, украинский язык.

SUMMARY

The article deals with the classification of phraseological units by type of language, within which there is phraseologization. The views of linguists on the phenomenon of syntactic phraseologization that occurs on a sentence level have analyzed. Status of syntactic idioms in a phraseological units system has shown. Characteristics of traditional (lexical) and syntactic idioms have compared.

Keywords: lexical idiom, syntactic idiom, phraseologization, phraseological sentence, the Ukrainian language.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Баранов, А. Н. Аспекты теории фразеологии [Текст] / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский; Российская акад. наук, Институт рус. яз. им. В. В. Виноградова. – М. : Знак, 2008. – 656 с.
2. Mel'čuk, I. Un affixe dérivationnel et un phrasème syntaxique du russe moderne: Essai de description formelle [Text] / I. Mel'čuk // Revue des études slaves. – 1987. – Vol. 59. – P. 631-648.
3. Мельчук, И. А. Русский язык в модели «Смысл $\Leftrightarrow$ Текст» [Текст] / И. А. Мельчук. – М. – Вена : Школа «Языки русской культуры», 1995. – 682 с.
4. Величко, А. В. Синтаксическая фразеология для русских и иностранцев [Текст] / А. В. Величко : Учебное пособие / МГУ им. М. В. Ломоносова. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 96 с.
5. Всеволодова, М. В. Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов: На материале синтаксических фразеологизмов со значением оценки [Текст] / М. В. Всеволодова, Ён Лим Су. – М. : МАКС Пресс, 2002. – 164 с.
6. Иорданская, Л. Н. Смысл и сочетаемость в словаре [Текст] / Л. Н. Иорданская, И. А. Мельчук. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 672 с.
7. Кодухов, В. И. Синтаксическая фразеология [Текст] / В. И. Кодухов // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе / Редкол.: Р. Н. Попов и др. ; Вологод. пед. ин-т ; Череповец. пед. ин-т. – Череповец : Северо-Западное книжное изд-во, 1967. — С. 123–137.
8. Личук, М. І. Ступені фразеологізації речень [Текст] : автореф. дис. ... к. філол. н.: / М. І. Личук 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2001. – 16 с.
9. Личук, М. І. Ступені фразеологізації речень [Текст] / М. І. Личук, В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2001. – 136 с.
10. Русская грамматика: В 2-х т. – Т. 2. Синтаксис [Текст] / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Наука, 1980. – 709 с.
11. Савицкий, В. М. Основы общей теории идиоматики [Текст] / В. М. Савицкий. – М. : Гнозис, 2006. – 208 с.
12. Солганик, Г. Я. Фразеологизированные модели в современном русском языке [Текст] / Г. Я. Солганик // Русский язык в школе. – 1976. – № 5. – С. 73-78.
13. Фомина, Е. В. Коммуникативные фразеологизмы с компонентами «что» и «как»: структура и семантика [Текст] : Автореф. дисс... к. филол. н.: 10.02.01 / Е. В. Фомина / МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2000. – 23 с.
14. Шавкунова, О.В. К вопросу о формировании незамкнутых предикативных фразеологических единиц (незамкнутых устойчивых фраз) [Текст] / О. В. Шавкунова // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе / Редкол.: Р. Н. Попов и др. ; Вологод. пед. ин-т ; Череповец. пед. ин-т. – Череповец : Северо-Западное книжное изд-во, 1967. — С. 241-250.
15. Шведова, Н. Ю. О некоторых типах фразеологизированных конструкций в строе русской разговорной речи [Текст] / Н. Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1958. – № 2. – С. 93–100.

16. Шмелев, Д. Н. О «связанных» синтаксических конструкциях в русском языке [Текст] / Д. Н. Шмелев // Вопросы языкознания. – 1960. – № 5. – С. 47–60.
17. Шмелев, Д. Н. Современный русский язык. Лексика [Текст] / Д. Н. Шмелев. – Изд. 4-е, стереотипное. – М. : КомКнига, 2006. – 336 с.
18. Veyrenc, Jean. Phrases et idiomes tautonymiques en russe moderne (*obed kak obed* et ses variations) [Text] / J. Veyrenc // IVe Colloque de linguistique russe (Toulouse, 18-20 mai 1984), Paris : Institut d'études slaves. – Toulouse : Service des Publications U.T.M., 1986. – P. 301–324.
19. Николаева, Т. М. Функции частиц в высказывании [Текст] / Т. М. Николаева. – М. : Наука, 1985. – 168 с.
20. Балобанова, Л. А. Семантико-прагматический потенциал синтаксических фразеологизмов и их лексикографическое представление в словаре учебного типа [Текст]: Автореф. дисс. ... к. пед. н.: 13.00.02 / Л. А. Балобанова / МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2004. – 28 с.
21. Копотев, М. В. Принципы синтаксической идиоматизации [Текст] / М. В. Копотев. – Хельсинки: Helsinki University Press, 2008. – 126 с.
22. Лим Дон, Мюн. Структурно-семантическая организация синтаксических фразеологизмов со значением отрицания (на материале фразеологизмов типа *Праздник не праздник, Где там успел, Что ему работа*) [Текст]: Магистерская работа / Лим Дон Мюн / МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2001. – 76 с.

Надійшла до редакції 29.10.2011 р.

УДК 81'367.04

СЛАБКЕ КЕРУВАННЯ, ПРИЛЯГАННЯ, ВІЛЬНЕ ПОЄДНАННЯ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ

М. В. Балко

*Донецький юридичний інститут Луганського державного університету
внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*

Реферат. Дослідження синтаксичних зв'язків у словосполученні має значну історію, протягом якої сформувалося декілька підходів до виділення типів прислівної підрядності. Традиційна граматики виділяє три основні типи підрядного прислівного зв'язку – узгодження, керування і прилягання, у межах яких виокремлюють певні підтипи. Проте оскільки в системі способів прислівної підрядності існує багато синкретичних, перехідних явищ, різні вчені кваліфікують їх по-різному. Мовні явища, що підводяться під поняття слабкого керування, прилягання та вільного поєднання, часто сплутуються. Таким чином, розмежування цих понять, а також визначення найбільш доцільних з них, є важливим завданням сучасного теоретичного синтаксису.

Ключові слова: словосполучення, синтаксичний зв'язок, керування, прилягання, вільне поєднання.

Синтаксичні зв'язки, їх ієрархія, формальні та функційні вияви є предметом вивчення лінгвістів давно (пор. праці В. А. Белошапкової, Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова, І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, Г. О. Золотової, Н. Л. Іваницької, Є. В. Кротевича, Є. Куриловича, Н. М. Лаврентьєвої, В. П. Малащенко, М. В. Мірченка, О. М. Пешковського, О. О. Потєбні, О. Б. Сиротініної, О. С. Скобликової, Л. Д. Чесно-

кової, М. А. Шапіро, Н. Ю. Шведової та ін.). Проте й досі залишаються нерозв'язаними деякі питання теорії синтаксичних зв'язків.

Для правильного визначення тієї чи тієї форми підрядного зв'язку не завжди достатньо керуватися тільки морфологічними показниками, а традиційна граматики, ґрунтуючись саме на них, подекуди неточно інтерпретує синтаксичні явища. З-поміж найбільш суперечливих і найбільш дискусійних питань сучасного українського мовознавства залишається кваліфікація типів підрядного прислівного зв'язку в словосполученні.

Мета нашої статті – схарактеризувати основні підходи до кваліфікації понять слабого керування, прилягання та вільного поєднання, визначити критерії їх розмежування.

У сучасній лінгвістиці склалося два підходи до розгляду керування як способу підрядного прислівного зв'язку: традиційний (широкий) і новий (вузький). Прихильники традиційного погляду під керуванням розуміють усі випадки вживання відмінкових чи прийменниково-відмінкових форм у залежній позиції. За такого підходу при виборі підпорядкованого слова домінує соціально-психологічний чинник, тобто комунікативна потреба у вираженні певних смислових відношень між компонентами словосполучення. Таке визначення керування є найбільш поширеним у лінгвістичній літературі (пор., наприклад, роботи К. І. Билінського [1], Л. А. Булаховського [2], Є. В. Кротевица [3], Б. М. Кулика [4], О. С. Скобликової [5], М. А. Шапіро [6] та ін.). Проте широке розуміння керування не відбиває синтаксичної специфіки зв'язку, оскільки ґрунтується на морфологічних показниках членів, що його утворюють [7, с. 37], не передбачає розгляду детермінантів як поширювачів структурно-смислової основи всього речення, а відповідно, і можливості виділення прийменниково-відмінкової форми як первинної одиниці синтаксису.

В. В. Сидоренко наголошує, що ще в граматиках XIX століття спостерігається спроба звузити поняття керування [8, с. 12]. За такого підходу вибір залежної форми зумовлюється лексичними і граматичними особливостями, категорійною специфікою опорного елемента, характером семантико-синтаксичних відношень між компонентами словосполучення (пор., наприклад, роботи І. Р. Вихованця [9], В. Г. Войцехівської [10], А. П. Загнітка [11], Н. М. Лаврентьєвої [12], Н. А. Москаленко [13] та ін.). Розрізнення ступенів залежності між компонентами словосполучення, поєднаними зв'язком керування («сили керування»), є невід'ємною складовою вузького підходу до його визначення.

Поняття сильного і слабого керування вперше вводить О. М. Пешковський, розмежовуючи їх на основі максимум (обов'язковий вияв) / мінімум (необов'язковий вияв) зв'язку. Слабке керування, на думку дослідника, визначається у випадках, коли необхідний внутрішній зв'язок між дієсловом і керованим компонентом відсутній, пор.: *помер 22 лютого, стою з другом* і под. Виділяючи випадки слабого керування, О. М. Пешковський «намагається «утримати» всі непрямі відмінки з прийменником чи без прийменника у сфері керованих другорядних членів» [14, с. 5].

О. М. Пешковський, зберігаючи традиційне визначення керування («підпорядкування іменника будь-якому іншому слову» [15, с. 84]), називає операційні правила (особливості) вирізнення слабкокерованих форм:

- функціонування слабкокерованого елемента словосполучення зумовлене порядком слів (пор.: *печеню з кролика вже приготовлено* та *печеню приготовлено з кролика*);

- зв'язок слабкокерованого члена з певним словом може залежати від неграматичних чинників і ситуації (пор.: у словосполученні *їж пиріг із грибами* компонент *з грибами* стосується слова *пиріг*, а в словосполученні *їж млинці з ікрою* елемент *з ікрою* підпорядковується дієслову *їж*);

- слабкокеровані елементи не тісно пов'язані зі стрижневим словом, тобто відмінкова форма імені приєднується до будь-якого дієслова: *лежати* (як і *стояти, висіти, сидіти*) *на чому, за чим, у чому, біля чого*;

– слабкокеровані компоненти можуть залежати від цілої сполуки слів (пор.: *Щоб ти мені поведилася достойно!*);

– слабе керування іноді створює багатозначність словосполучення, яка нівелюється певними контекстними умовами (пор.: *я бачив його дитиною*) [15, с. 270].

Критерії вирізнення слабкого вияву керування, що їх пропонує О. М. Пешковський, залишаються розмитими, неясними, і на основі таких операційних правил можна розмежувати невелику кількість випадків або, як зауважує В. П. Малащенко, говорити про будь-який спосіб підрядного зв'язку [14, с. 18].

Думка О.М. Пешковського про «максимум» і «мінімум» зв'язку при керуванні вплинула на погляди багатьох мовознавців ХХ століття. В україністиці поділ керування на сильне і слабе обґрунтовують Л. А. Булаховський, А. П. Загнітко, Б. М. Кулик, Г. М. Удовиченко, Л. А. Юрчук та ін.

Більшість дослідників (пор. роботи Л. А. Булаховського, Є. В. Кротевича, І. Й. Ревзіна, О. І. Смирницького та ін.) називають такі основні принципи виділення слабкокерованих форм: 1) неспецифічність зв'язку опорного слова з певною формою керованого; 2) смислова автономність стрижневого слова у фразі. Отже, якщо головне слово зберігає значення за відсутності залежного, маємо випадки слабкого керування (пор.: *рубати дрова* – сильне керування, *рубати в сінях* – слабе керування).

Незважаючи на велику кількість праць, присвячених розрізненню видів керування, під слабкий вияв цього зв'язку й досі підводять різні за своєю природою мовні одиниці, наприклад, *лежить на столі, у столі, під столом, біля столу* (Б. М. Кулик); *відпочивав на курорті, минулого року, місяць* (Є. В. Кротевич); *обличчя без посмішки, одягатися зі смаком* (М. М. Прокопович); *стрибнути з танку* (І. Й. Ревзін) тощо. Не всі з цих словосполучень реалізують зв'язок керування. Ще В. В. Виноградов застерігав, що «термін «слабе керування» потребує перегляду тих фактів, які під нього підводяться, конкретизації й уточнення, оскільки ним охоплено й тісний граматичний зв'язок між членами словосполучення, і зв'язок вільного приєднувального характеру» [16, с. 27].

Розглядаючи прилягання як спосіб підрядного зв'язку, зазвичай розрізняють власне прилягання (*бігти швидко, люблю читати*) і відмінкове (іменне) прилягання (*вітер з поля, пляшка з-під молока*).

При власне приляганні роль залежного компонента виконує повнозначне слово, позбавлене форм словозміни (прислівник, дієприслівник, інфінітив). Зв'язок власне прилягання не базується на жодних формально-синтаксичних показниках морфологічного характеру. Виділяючи цей тип зв'язку поряд з іншими типами, О. С. Мельничук наголошує, що «прилягання характеризується нульовим морфематичним показником» [17, с. 69]. Синтаксичний зв'язок між компонентами словосполучення виявляється тут «не у формі об'єднаних слів, а в їх контактному розташуванні, у залежній граматичній функції підпорядкованого слова, у його смислі, у несамостійному характері вираженого ним граматичного відношення» [18, с. 52–53].

Питання про доцільність виділення відмінкового (іменного) прилягання ще й досі належить до дискусійних. Одні лінгвісти (пор. роботи Н. С. Валгіної та ін.) вважають «керованими будь-які відмінкові форми в залежній позиції» [19, с. 58], а отже, заперечують існування відмінкового прилягання. Проте більшість мовознавців (пор. праці І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, Є. Куриловича, Г. М. Удовиченка, К. Ф. Шульжук та ін.) схилиються до того, що відмінкові форми все-таки мають здатність прилягати. Г. М. Удовиченко наголошує, що «в сучасній українській літературній мові є такі словосполучення, в яких залежні елементи, виражені прийменниковою конструкцією іменників, більше прилягають до поширюваних слів, аніж керуються ними. Вони найменшою мірою об'єднуються у синтаксично-семантичні одиниці граматичними формами зв'язку. За таких умов говорити про керування, навіть слабе, немає підстав» [20, с. 32]. Основним у цьому випадку лінгвіст визначає такий підрядний зв'язок, як

прилягання, пор.: *небо в зорях, казати з приємністю, [волошка] засушена в книзі, поводити під ручку* і под. Форма зв'язку між компонентами таких словосполучень є досить складною, як зазначає Н. Ю. Шведова – «синтаксично нерегулярною: керування тут має суто умовний характер, а форма зв'язку наближається здебільшого до прилягання, а інколи й до узгодження» [21, с. 77], пор.: *небо в зорях – зоряне небо, джемпер із шерсті – шерстяний джемпер, дивитися у світлицю – дивитися усередину* і под.

Як бачимо, поняття прилягання як типу підрядного прислівного зв'язку є розмитим, мовні явища, що під нього підводяться, часто суперечать одне одному. Таким чином, уже давно виникла необхідність активного вживання іншого терміна, який дозволить більш чітко кваліфікувати вияви підрядного прислівного зв'язку в словосполученні, що не є ані керуванням, ані узгодженням.

На користь доцільності виділення вільного поєднання як специфічного способу прислівної підрядності свідчать декілька фактів.

По-перше, у лінгвістиці відомі випадки використання терміна «прилягання» не лише на позначення однієї з форм підрядного синтаксичного зв'язку. Так, І. І. Мещанінов, Т. П. Ломтев та ін. уживають його у двох значеннях: у вузькому – для позначення зв'язку слів, що не характеризуються синтаксично зумовленим морфологічним оформленням і сполучаються між собою за семантичними ознаками, та широкому, маючи на увазі будь-яке контактне розташування слів у реченні. Більш доречним є запропонований І. Р. Вихованцем термін «вільне поєднання», оскільки така номінація більш точно відбиває природу цієї форми підрядного синтаксичного зв'язку – установлення його на підставі зовнішнього взаєморозташування компонентів, адже в основу дефініції вільного поєднання покладено вказівку на відсутність у компонентів будь-яких передумов для сполучення [22, с. 7]. По-друге, основним критерієм розмежування типів підрядного прислівного зв'язку має стати функційно-синтаксичний, а не морфологічний.

Підґрунтям сполучуваності слів у різноманітних синтаксичних побудовах є взаємодія активної валентності опорних компонентів та пасивної валентності залежних компонентів. Генетично здатністю прогнозувати місця для відповідних актантів наділені дієслова, вони є первинними носіями активної валентності. Прикметники набувають її у зв'язку з виконанням неспеціалізованих синтаксичних функцій – за переміщення в предикативну або напівпредикативну позицію; іменники успадковують її від твірних дієслів і предикативних прикметників, а також, подібно до прикметників, переміщуючись у предикативну зону. Отже, принципового значення набуває той факт, що активна валентність є властивістю компонента як такого, що посідає певну синтаксичну позицію в структурі речення, а саме – позицію предиката на семантико-синтаксичному рівні чи позицію присудка на формально-граматичному рівні. Це дає підстави наголошувати на тому, що валентні характеристики певної словоформи потрапляють у залежність від її функції в реченні [22, с. 9]. Таким чином, для вивчення підрядного зв'язку принципового значення набуває функційно-синтаксична позиція компонентів, від якої залежать їхні валентні характеристики, а отже, і форма підрядного синтаксичного зв'язку, що встановлюється між синтаксичною домінантою й залежним елементом. Ураховуючи функційно-синтаксичний принцип розмежування способів прислівної підрядності, а також особливості компонентів у конструкціях з реалізацією зв'язку вільного поєднання, наголошуємо на невалентному характері такої форми синтаксичного зв'язку (у конструкціях з вільним поєднанням залежний компонент не заміщує позицію, відкриту семантико-синтаксичною валентністю синтаксичної домінанти).

Залежний компонент у конструкціях, де підрядний синтаксичний зв'язок репрезентований формою вільного поєднання, характеризується морфологічною

розмаїтістю. На цій підставі розрізняють власне вільне поєднання та вільне поєднання у відмінковому вияві.

Власне вільне поєднання функціонує в побудовах, залежний компонент яких виражений незмінним словом, напр.: *Поволі почав мене цілий острів цікавити, щось знайоме, своє будилося в мені* (М. Яцків), скам'янілою формою, напр.: *Життя прожи-ти як належить – єдине, що від нас іще залежить* (Л. Костенко) або цілісним слово-сполученням, напр.: *З тих пір він більше не з'являвся перед моїм вікном, той маленький хлопчик з метеликовими крилами мстився мені за те, що я одного разу схотів його побачити і зіпсував його красиве метеликове крило* (В. Голобородько).

Вільне поєднання у відмінковому вияві поширюється на утворення, залежний компонент яких виражений відмінковою формою. Н. В. Кобченко стверджує, що в українській мові вільно поєднуватися з синтаксичною домінантою може будь-який відмінок, окрім кличного, єдиною умовою для цього є його вживання в некатегорійному значенні [22, с. 10], напр.: *Укінці підлив все це, наче юшкою, довгою цитатою з найбільшого національного поета* (Б.-І. Антонич); *В кожному революціонері живе певна доза авантюризм, але це авантюризм на користь цілому трудящому класу, а не на свою особу...* (В. Поліщук); *Дали у віконце хлоп'яті сухого Шматок того хліба* (Б. Грінченко); *Далі під стіною дрімав Павло Дулич з ячменем на оці* (М. Яцків) і под.

Явища вільного поєднання у відмінковому вияві протягом тривалого часу кваліфікували як слабке керування, проте між цими типами зв'язку є суттєві відмінності. Найбільш поширеними в сучасному мовознавстві є два способи розмежування слабого керування й вільного поєднання у відмінковому вияві – метод запитань і метод використання функційних ідентифікаторів.

Метод запитань обґрунтовують В. А. Добромислов, Д. Е. Розенталь [23], Л. Д. Чеснокова [24] та ін. Відповідно до цього методу керуваними є ті субстантиви, до яких можна поставити тільки запитання непрямих відмінків, пор.: *Тільки психічно ненормальні люди не бояться смерті* (В. Поліщук); у конструкціях, де до відмінкової форми можна поставити запитання і додатка, і обставини, реалізується слабке керування, пор.: *Перепрошую тебе, дорогий читальнику, що забираю час, який ти міг би вжити на господарювання...* (В. Шевчук); якщо ж до залежного іменника взагалі не можна поставити відмінкового запитання, він пов'язаний з опорним компонентом вільним поєднанням, пор.: *Цікаво приглядалися присутні, особливо ж жінки, нещасливій покиненій, що лежала, мов підстрілена велика птаха, з чудовими, невимовно смутними, як ніч, чорними очима...* (О. Кобилянська). На нашу думку, такий метод розмежування слабого керування і вільного поєднання у відмінковому вияві не є оптимальним, оскільки ним не можна скористатися для визначення форми підрядного прислівного зв'язку в сполуках, де до залежного компонента, крім запитання непрямого відмінка, можна поставити запитання який? або чий?, пор.: *Виступам майстрів мистецтв та художніх колективів...передувала виставка творів образотворчого мистецтва, знайомлячись з якою, можна було відчувати, як подих давнини органічно переплітається з духом сучасності* (Культура і життя. – 2004. – 17 березня).

Метод використання функційних ідентифікаторів, роль яких виконують прономінативні субстантиви, ад'єктиви й адвербіативи, запропонувала В. В. Луцай [25]. Розглядаючи вільне поєднання крізь призму теорії функційної еквівалентності, дослідниця вбачає реалізацію зв'язку вільного поєднання у відмінковому вияві за умови використання непрямих відмінків іменників як функційних (позиційних) еквівалентів прикметників і прислівників. За такого підходу, у конструкціях із зв'язком вільного поєднання у відмінковому вияві залежний компонент можна замінити займенниковими прикметниками та прислівниками (пор.: *сукня з волаком – така (ця) сукня, тихо в саду – там (тут) тихо*), тоді як за наявності в конструкціях керування, позиції залежних компонентів заповнювалися б відповідними формами особових чи

вказівних займенників (пор.: *сукня з ним (з цим), тихо в ньому (в цьому)* і под.). На нашу думку, цей метод розмежування слабкого керування й вільного поєднання у відмінковому вияві теж не можна вважати оптимальним, оскільки він спрацьовує далеко не завжди, що подекуди зумовлює помилкове витлумачення синтаксичних явищ. Наприклад, у словосполученнях типу *вийшов з лісу, увійшов у хату* В. В. Лушай констатує наявність вільного поєднання, проте тут реалізовано зв'язок керування, причому сильного, доказом чого є кореляція в цих конструкціях префіксів і прийменників.

На наш погляд, варто дослухатися думки Н. В. Кобченко, яка наполягає на пріоритетності таких критеріїв розмежування слабкого керування й вільного поєднання у відмінковому вияві: а) керованими є лише ті відмінкові форми, які посідають позицію, відкриту семантико-синтаксичною валентністю опорного компонента, пор.: керування – *Був там гроз кривавий подих, дощ топив людей, звірят, – та із нурт із темноводних вирнув новий Арарат* (М. Драй-Хмара) і вільне поєднання – *І не каже нічого на слова батька, просто повертається і спокійно, тихо, зі спущеними вздовж тіла руками йде собі сходами нагору* (В. Винниченко); б) між компонентами, поєднаними зв'язком керування, виникають субстанційні або комплетивні відношення, між компонентами, поєднаними вільним поєднанням у відмінковому вияві, – атрибутивні й адвербіальні, пор.: керування – *А ще мене вабить ця історія, бо розпочалася вона.... на землі, якою я й сам сходив босоніж чимало стежок...* (Ю. Мушкетик) і вільне поєднання – *Знизу підіймався до Івана і затоплював гори глухий гомін ріки, а в нього капав од часу до часу прозорий дзвін коло кільця* (М. Коцюбинський) і под.

Через відсутність морфологічних показників цієї форми підрядного синтаксичного зв'язку в її реалізації значну роль відіграє семантичний чинник. Вільне поєднання – форма зв'язку з семантичною природою, хоча її граматична сутність теж виявляється, оскільки нерідко в реченнєвій побудові певний компонент можна вважати поширювачем декількох синтаксичних домінант, а якій саме воно підпорядковується насправді залежить від семантичної сумісності компонентів. Наприклад, у реченні *В Журавці панський двір стояв край села над ставком* (І. Нечуй-Левицький) граматична форма елементів *край села* та *над ставком* вказує на можливість їх підпорядкування і слову *двір*, і слову *стояв*, однак насправді синтаксичною домінантою цих компонентів є дієслово.

Отже, незважаючи на тривале вивчення теорії прислівної підрядності, наявність синкретичних мовних одиниць змушує дослідників шукати нових шляхів розв'язання дискусійних питань. На нашу думку, типи підрядного прислівного зв'язку в словосполученні, виділені традиційною граматикою (узгодження, керування, прилягання), не завжди дозволяють чітко розмежувати деякі мовні явища. Більш доцільним вважаємо виділення таких способів прислівної підрядності на словосполученнєвому рівні: узгодження, керування і вільне поєднання. Основним критерієм розмежування керування й вільного поєднання вважаємо функційно-синтаксичний.

РЕЗІЮМЕ

В статье рассматриваются основные подходы к разграничению понятий слабого управления, примыкания и свободного присоединения. Обобщив сложившиеся в традиционной грамматике точки зрения лингвистов на определение этих понятий, автор статьи делает попытку обосновать нецелесообразность использования термина «примыкание», а также приводит критерии разграничения слабого управления и свободного присоединения.

Ключевые слова: словосочетание, синтаксическая связь, управление, примыкание, свободное присоединение.

SUMMARY

The article deals with the main approaches to the differentiation of the notions of the weak control, the contiguity and the free combination. After summarizing existing in the traditional grammar views of the definition of these concepts, the author of the article makes an attempt to substantiate the inexpediency of the term «contiguity» and results the criteria for distinguishing of the weak control and free combination.

Key words: word-combination, syntactic link, control, contiguity, free combination.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Былинский, К. И. Некоторые случаи управления в современном русском языке [Текст] / К. И. Былинский // Русский язык в школе. – 1939. – № 5. – С. 66–67.
2. Булаховський, Л. А. Керування [Текст] / Л. А. Булаховський // Булаховський Л. А. Вибрані праці : в 5-ти томах. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 2. – С. 553–568.
3. Кротевич, Е. В. Управление как способ выражения синтаксических отношений [Текст] / Е. В. Кротевич // Вопросы русского языкознания / под ред. Е. В. Кротевича. – Львов : Изд-во Львовского ун-та, 1958. – Кн.3. – С. 3–11.
4. Кулик, Б. М. Курс сучасної української літературної мови [Текст] / В. М. Кулик. – К. : Рад. школа, 1965. – Ч.2. – 283 с.
5. Скобликова, Е. С. Очерки по теории словосочетания и предложения : монография [Текст] / Е. С. Скобликова. – Куйбышев : Изд-во Саратовского ун-та, 1990. – 141 с.
6. Шапиро, М. А. О типах подчинительной связи внутри словосочетания [Текст] / М. А. Шапиро // Русский язык в школе. – 1950. – № 2. – С. 299–305.
7. Вихованець, І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
8. Сидоренко, В. В. Формальні і функціональні вияви керування [Текст] : дис. ... к. філол. н. / Вікторія Вікторівна Сидоренко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 214 с.
9. Вихованець, І. Р. Граматичні вияви керування [Текст] / І. Р. Вихованець // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – Вип. 2. – С. 9–13.
10. Войцехівська, В. Г. Синтаксичні зв'язки дієслова [Текст] / В. Г. Войцехівська // Українська мова і література в школі. – 1972. – № 7. – С. 36–41.
11. Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис : монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
12. Лаврентьева, Н. М. Изменение структуры глагольно-именных словосочетаний, моделируемых по типу управления : уч. пособие по спецкурсу [Текст] / Н. М. Лаврентьева. – Саранск : Изд-во Мордовского ун-та, 1977. – 97 с.
13. Москаленко, Н. А. Нарис історії української граматичної термінології [Текст] / Н. А. Москаленко. – К. : Рад. школа, 1959. – 224 с.
14. Малащенко, В. П. Свободное присоединение предложно-падежных форм имени существительного в современном русском языке [Текст] / В. П. Малащенко. – Ростов н/Д : Изд-во Ростовского ун-та, 1972. – 171 с.
15. Пешковский, А. М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А. М. Пешковский. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 544 с.
16. Грамматика русского языка: Синтаксис [Текст] / под ред. В. В. Виноградова. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – Т.2. Ч.1. – 702 с.
17. Мельничук, О. С. Словосполучення [Текст] / О. С. Мельничук // Сучасна українська літературна мова / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 51–117.
18. Филичева, Н. И. О словосочетаниях в современном немецком языке : монография [Текст] / Н. И. Филичева. – М. : Высшая шк., 1969. – 205 с.

19. Валгина, Н. С. Синтаксис современного русского языка : учебник для вузов по специальности «Журналистика» [Текст] / Н. С. Валгина. – М. : Высш. шк., 1991. – 432 с.
20. Удовиченко, Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові : монографія [Текст] / Г. М. Удовиченко. – К. : Наук. думка, 1968. – 288 с.
21. Шведова, Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения [Текст] / Н. Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6. – С. 77–93.
22. Кобченко, Н. В. Граматична характеристика вільного поєднання в структурі простого речення [Текст] : Автореф. дис. к. філол. н / Н. В. Кобченко. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 28 с.
23. Добромыслов, В. А. Трудные вопросы грамматики и правописания : пособие для учителей [Текст] / В. А. Добромыслов, Д. Е. Розенталь / под ред. А. Б. Шапиро. – М. : Учпедгиз, 1958. – Вып. 1. – 315 с.
24. Чеснокова, Л. Д. Связи слов в современном русском языке : пособие для учителей [Текст] / Л. Д. Чеснокова. – М. : Просвещение, 1979. – 110 с.
25. Лушай, В. В. Члены предложения и виды синтаксической связи в их взаимообусловленности : учеб. пособие [Текст] / В. В. Лушай. – Донецк : Изд-во ДонГУ, 1981. – 64 с.

Надійшла до редакції 11.04.2011 р.

УДК 81'367.332=161.1

О ФУНКЦИОНАЛЬНОМ СТАТУСЕ СЛОВОФОРМ С «ПОНИЖЕННЫМ СИНТАКСИЧЕСКИМ РАНГОМ» В ПОЗИЦИОННОМ СОСТАВЕ БЕЗЛИЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Н. П. Курмакаева

Реферат. В статье рассматриваются дискуссионные вопросы, связанные с функционально-синтаксической квалификацией ряда субстантивных словоформ в иерархии компонентов позиционного состава безличных предложений. Методом интроспективного анализа установлен неподлежащий статус генитива, датива, аккузатива, инструментива, делибератива, локатива. Обоснована их дифференцирующая роль на внутрисхемном уровне и приядерное положение в иерархии компонентов позиционного состава.

Ключевые слова: безличное предложение, позиционный состав, предикативная основа, приядерная синтаксическая позиция.

В современной русистике относительно позиционного состава предикативной основы безличных предложений (далее БП) существует по крайней мере четыре точки зрения. Первая – традиционная, трактующая БП как предложения, в которых нет и не может быть подлежащего (А. Н. Гвоздев, Е.М. Галкина Федорук, В. В. Бабайцева и др.). Вторая развивается в русле функционально-коммуникативного направления, представители которого отстаивают убеждение, что подлежащее может получать выражение не только в формах именительного падежа (см., например: [1; 2; 3]). К такому подходу склонялся и Н. А. Луценко [4, с. 349-350]. Третья точка зрения принадлежит исследователям, рассматривающим БП как предложения с «нулевым» подлежащим [5; 6,

с. 310-315]. Четвертый взгляд представлен в Русской грамматике (РГ), где предикативная основа предложения отождествляется с его структурной схемой, позиционный состав предложения заменен компонентами структурной схемы, главные и второстепенные члены – главными и распространяющими членами, к ним отнесены не только общепринятые подлежащее и сказуемое, но и «все те компоненты нераспространенного предложения, которые характеризуются грамматически независимой позицией» [7, с. 90]. Иначе говоря, в состав предикативной основы БП предложено включать такие словоформы в косвенных падежах, без которых предложение не может считаться самодостаточным.

Последняя точка зрения нам представляется наиболее компромиссной, но не бесспорной, что и подтверждается продолжающимися дискуссиями вокруг так называемого «подлежащего» в БП, или словоформ с «пониженным синтаксическим рангом». Ряд уточнений к концепции РГ находим в [8; 9, с. 130-131]. Критическое осмысление опыта изучения данной проблемы позволяет нам считать ее **актуальной**, и поиски решения вопроса о статусе единиц позиционного состава БП следует продолжить.

Накопленные теоретические сведения по проблеме структурной организации предикативного ядра БП свидетельствуют, что уход от традиционного учения о членах предложения (ЧП) не внес ясности в ее разрешение. Попробуем вернуться в его русло, поставив **цель** – уточнить функционально-синтаксическую квалификацию спорных единиц позиционного состава БП с учетом полевого подхода к устройству языка.

Замечено, что язык в процессе развития вырабатывает определенную, с одной стороны, достаточно жестко, а с другой – предельно гибко иерархизированную в направлении «ядро – периферия» систему конструктивно-семантических средств выражения той или иной понятийной категории, в том числе и на уровне ЧП. В русском языке, как в языке номинативного строя, таким важнейшим прототипическим (специализированным) средством, маркирующим синтаксическую позицию подлежащего двусоставного предложения, является словоформа, выраженная именительным падежом существительного, равно как для функции сказуемого такой прототипической (специализированной) формой может считаться финитная форма глагола. По схеме $N_1 - V_f$, базовой для русского предложения, оформляется большая часть узуальных предикативных построений. При этом периферийных, неядерных (неспециализированных) средств выражения подлежащего (как и сказуемого) имеется значительное множество, т. е., в терминологии В. В. Лушай, функциональных эквивалентов N_1 (или V_f) [10, с. 22–37 и след.]. Однако интерпретация субъекта средствами языка, на наш взгляд, не должна отождествляться с интерпретацией подлежащего как репрезентанта синтаксической позиции, предназначенной для прямого носителя предикативного признака или предикативной оценки. «Субъектоцентризм» как основополагающий признак антропоцентрической сущности языка и предложения в том числе, надо признать, не является релевантным в отношении иерархии компонентов состава предикативной единицы с учетом всех разновидностей и модификаций русского предложения, в том числе БП. Однако в науке постоянно предпринимаются попытки пересмотреть синтаксический статус припредикатных компонентов позиционного состава, т.е. дискуссионными остаются ведущие синтагматические связи главного члена БП в таких конструкциях, как (1) *Денег не хватает*; (2) *Ему нездоровится*; (3) *Старика знобит*; (4) *Лодку уносит течением*; (5) *Об этом регулярно сообщается в газетах*; (6) *В боку колет* и др.

Если оставить в стороне мнение приверженцев «синтаксического нуля», то разногласия ученых сводятся в основном к дискуссии о способности / неспособности косвенных падежей быть заместителями именительного при его отсутствии, о понятии «косвенное подлежащее» (Сравним: «Только морфологический предрассудок против неноминативного подлежащего мешает увидеть в этих предложениях два организующих компонента, как во всякой синтаксической модели предложения: субъект и

предикат, или имя предикативного признака, состояния и его носителя» [2, с. 122] и: «введение понятия «косвенное подлежащее» <...> «в принципе неверно, а по сути излишне» [11, с. 187-188]). Очевидно, что отсутствие полного изоморфизма между семантическим субъектом и грамматическим подлежащим оставляет простор для дискуссии.

Следует отметить, что даже противники идеи односоставности предложений (1) – (6) признают «инволютивность», «демиактивность», «демпассивность» и т.п. – ведущими семантико-грамматическими признаками БП, т.е. косвенно соглашаются с тем, что в подобных конструкциях абсолютизирован предикат, а субъект понижен в синтаксическом ранге и подвергся определенной семантической трансформации. Именно поэтому подобные конструкции достаточно свободно укладываются в модель-эталон БП <таково делается / происходит>. Данная структурно-семантическая модель, в отвлеченности от конкретных проявлений в языке-функции, с наибольшей степенью абстрагированности передает семантику БП и без остатка накладывается на речевые структуры, уточняющие направленность на среду или человека стихийных процессов или самопроизвольных состояний.

Так, в предложении (1) *Денег не хватает* припредикатная позиция занята объектной словоформой N_2 со значением партитивности. Семантический субъект не назван, но может эксплицироваться: *У него денег не хватает*. Либо обнаруживается локативный детерминант в препозиции: *В доме денег не хватает*. Налицо уровень присловных (чего? – денег) и неприсловных детерминантных (у кого? – у нас; где? – в доме) связей. В модели с объектным генитивом функционируют, как правило, бытийные или перцептивные глаголы, либо их функциональные эквиваленты: (не) *хватает/нет/не чувствуется того-то*; (не) *видно/не заметно того-то* и др. Позицию N_2 может занимать и субъектная словоформа. Тем не менее, «субъектность, находящая выражение в формах косвенных падежей» (например: *Ее здесь не было*), всегда так или иначе «снижается в ранге» по сравнению с субъектностью, выраженной подлежащим в форме именительного падежа (ср.: *Она здесь только что была*), потому что «на денотативно-понятийную основу семантики субъекта наслаивается тот или иной оттенок объектной языковой интерпретации, связанной с формой дополнения» [12, т. 4, с. 48]. Таким образом, субъект в генитивных конструкциях грамматически пассивизирован и, по существу, выровнен в функционально-синтаксическом ранге с возможным истинным семантическим субъектом-посессором или квазиллокативом – обладателем данного признака. Сравним: *Детей у них не было* (Л.Андреев); *Мне очень не хватает тебя*; *А отчего у нас в доме мышей нету?* (Т.Толстая).

К неподлежащно-сказуемостному типу отнесены исследуемые построения в РГ [§2311-2320]. Особенностью таких генитивосодержащих конструкций является то, что в речевых реализациях они могут быть представлены двумя разновидностями – коммуникативно расчлененные (*Времени не хватает*) и коммуникативно нерасчлененные (*Не хватает времени*). Тематическая позиция генитива в предложениях первой разновидности и отсутствие распространителей создает условия для повышения его семантико-функциональной нагрузки, выводя на уровень структурообразующего компонента предложений внутри модели $V_{\beta s}$, но не подлежащего. Та же словоформа в предложениях второй разновидности, содержащих обычно в препозиции детерминанты различной семантики, располагается в постпозиции состава предложения, подтверждая свой зависимый присловный статус, например: *Ребенку не хватает ухода* (С.Довлатов). В обоих случаях имеем дело с одной и той же словоформой в одной и той же синтаксической позиции N_2 в коммуникативно различных контекстах. Сравним их семантические схемы: <того-то не хватает/недостает> и <не хватает/недостает того-то>. Передвижение генитивного компонента из препозиции в постпозицию не вызывает семантического сдвига в конструкции, следовательно, это единый структурно-семантический подтип со схемой $V_{\beta s} N_2$.

В предложении (2) *Ему нездоровится* дательный субъектный, или датив, является членом скорее не валентных, а присоставных отношений, однако остается падежом формально зависимым, управляемым предикативной основой, в отличие от абсолютно независимого N_1 . Разговорная речь хранит код возможной былой двусоставности подобных конструкций в реализациях типа: *Мне что-то нездоровится*, *Что-то не везет ему сегодня* (сравним: *Счастье везет дураку*. В.Даль), которые допускают неоднозначное толкование в синхронии вследствие возможной двойственной квалификации словоформы *что-то*: как синкретичный компонент состава предложения, являющийся либо местоименным существительным в именительном падеже в функции подлежащего, либо лексико-грамматическим субституту местоименного наречия *отчего-то*, *почему-то*. В первом случае наше сознание ориентируется на базовую схему русского предложения $N_1 - V_f$, во втором – на модель V_{fs} , которая находится в деривационных отношениях с базовой через эллипсис формально пустого подлежащего. Возможность интерпретаций свидетельствует не в пользу ядерного функционально-синтаксического статуса словоформы *мне*. По справедливому утверждению О.Б. Сиротининой, «в односоставных конструкциях есть предикативность, но нет предикативного отношения, так как нет соотнесения признака с подлежащим» [13, с. 54]. Сравним тождественные функции компонента N_3 в иных по структурно-семантической устроенности предложениях: *Мне нравится картина <тому-то нравится то-то>*; *А вам все нипочем* (А.Островский) *<тому-то то-то таково>*; *Мне памятно другое время* (А. Пушкин) *<тому-то таково такое-то то-то>* и др. Вряд ли возможно подвести выделенные словоформы под определение подлежащего. Но вполне возможно видеть в ряде случаев приосновный (присоставный) распространитель модели предложения – субъектный детерминант [7, с. 150-152; 9, с. 130]. Семантическая схема данной разновидности БП: *<тому-то таково делается>*. Структурная схема подтипа: $V_{fs} N_3$.

Употребление винительного падежа N_4 в предложении (3) *Старика знобит* очень точно характеризует Е.С.Скобликова, считая, что его «можно объяснить (едва ли не «этимологически»!) тем, что субъект состояния представляется в этих случаях объектом [выделено нами. – Н.К.] некой стихийно воздействующей силы» [14, с. 48]. Почти любое из подобных предложений способно включить описанный выше синкретичный компонент *что-то*, одно из значений которого подлежащее: *Вот уж вас (что-то) и затрясло* (Ю. Даниэль); *После такого громкого чтения вслух еще больше (что-то) животы скрутило* (А. Приставкин). Сравним: *...только вдруг меня за плечо что-то тронуло* (Н. Лесков). Структурная схема подтипа: $V_{fs} N_4$.

В предложении (4) *Лодку уносит течением* представлен творительный субъекта N_5 , совмещающий функции орудия действия. Модель неоднократно обсуждалась в лингвистике (А. А. Потебня, Е. М. Галкина-Федорук, Т. П. Ломтев, Р. Мразек, Е. Баранек и др.). Функционально-семантическую нагрузку N_5 и его позиционную специфику в составе БП первым отметил и сформулировал А. А. Потебня, указывая, что «...субъект превращается в творительный действующего предмета...», в связи с чем «за объектом дается возможность предполагать неизвестный субъект» [15, с. 329]. Отнесенность его ко второму составу членов предложения уже видна хотя бы из того, что предложение без творительного самодостаточно (*Лодку уносит*), а без винительного, но с творительным неполно (*Уносит течением*). Ближе к грамматическому центру видится N_5 в конструкциях типа *Пахнет гарью*, однако и в этом случае его синтаксическая функция может быть идентифицирована с помощью ввода в предложение формального подлежащего (*Все кругом пропахло гарью*). Семантический идентификатор позиции – *<тем-то>*. Структурная схема разновидности: $V_{fs} N_5$.

В конструкциях (5) и (6) *Об этом регулярно сообщается в газетах* и *В боку колет* делибератив (*об* N_6) и локатив (*в* N_6) менее всего претендуют на роль подлежащего, потому что экспликация N_1 делает очевидным факт: роль словоформ N_6 не претер-

певає смислових трансформацій. Сравнимо: *Об этом что-то сообщалось; В боку что-то колет*. Семантические идентификаторы позиции – *<о том-то>* и *<там-то>*. Структурная схема подвидов: V_{fs} о N_6 и V_{fs} Adv ($\approx$ Adv).

Проанализированные факты свидетельствуют: манифестирование грамматической объективации процесса или состояния осуществляется по специфическим правилам оформления ни с чем не согласующегося предикатного компонента БП и диктует своеобразную позиционно-семантическую маркированность ближайшему синтагматическому окружению. Очевидно, что подлежащего в его истинном понимании в исследуемых конструкциях нет. Генитив, датив, аккузатив, инструментив, делиберитив и локатив вступают с главным членом БП в особого рода отношения на уровне предложенческих связей, что является основным реляционным свойством синтаксической позиции предиката БП. Каждая из этих семантико-синтаксических ролей специфична. И ясно, что «субъект, выраженный косвенными падежами местоимения или существительного *<...>*, в его отношении к лицу не равнозначен субъекту-подлежащему», потому что в его позиции «отсутствует та координационная функция лица, которая характерна для глагола сказуемого в его отношении к подлежащему» [12, т. 3, с. 16]. Анализ подтверждает мысль о том, что выражение субъекта в форме косвенных падежей – это «определенный сдвиг от субъектности к объектности, относящийся к интерпретационному аспекту грамматических значений» [12, т. 3, с. 16].

Нельзя не согласиться с Е. С. Скобликовой в том, что «выразители «косвенного субъекта», как их именуют в лингвистической традиции, не должны быть приравнены к «классическому» подлежащему в абстрактных по грамматической семантике двусоставных предложениях в их традиционном понимании» [14, с. 53]. Еще ранее А.А.Камынина доказывала, что «косвенный падеж при любом употреблении является падежом зависимым» [16, с. 89].

Относительно именования названных компонентов в косвенном падеже тоже имеются различные мнения: «детерминант» (по Н. Ю. Шведовой) как свободный распространитель модели, в том числе «субъектный детерминант» (датив, генитив и др.), «обстоятельственный детерминант» (локатив и др.); «расширители» (по В. А. Белошапковой) структурных схем предложений, «конститутивные компоненты» [17, с. 650–654], представляющие «особый объект науки, сущность которого отнюдь не постигается его изучением как компонента словосочетания» [17, с. 656].

Проведенный анализ дает нам основания считать, что отмеченные спорные компоненты состава БП, входя в расширенную структурно-семантическую схему соответствующих разновидностей БП, остаются за пределами грамматического ядра этих конструкций и представляют собой разного рода присловные или детерминантные распространители структурной схемы V_{fs} . Их специализация в этих позициях предопределена либо конструктивно-семантическим потенциалом модели предложения в целом, либо грамматико-семантическими свойствами репрезентанта позиции предиката. Удобнее всего было бы именовать их в соответствии с семантической ролью в составе того или иного предложения субъектными, объектными, орудийными, локативными и другими распространителями грамматической основы БП. С точки зрения традиционной системы ЧП, не включающей данные компоненты в предикативное ядро, словоформы модели N_{2-6} располагаются на периферии состава предложения, т.е. на уровне обычных второстепенных членов. Однако такая трактовка нам представляется не вполне адекватной существующему положению дел.

Для выявления всего многообразия подтипов БП русского языка необходимо учитывать в условиях расширенной структурной схемы важнейшие конструктивные компоненты предложения, маркирующие его принадлежность к тому или иному структурно-семантическому разряду внутри общей модели V_{fs} . Следовательно, роль исследуемых функций нельзя назвать второстепенной. Как показал анализ, данные

распространители претендуют на промежуточное (обусловленное синкретизмом их синтактико-семантической функции) место между главными и второстепенными ЧП в иерархии компонентов позиционного состава БП.

В терминах полевой организации единиц языка мы предлагаем назвать их позицию приядерной [18, с. 10]. Особенностью замещающих приядерную позицию компонентов считаем их дифференцирующую функцию на внутримодельном уровне. Это позволяет квалифицировать их как структурообразующие компоненты частных разновидностей БП общей структурной схемы V_{fs} , таких как генитивная $V_{fs} N_2$, дативная $V_{fs} N_3$, аккузативная $V_{fs} N_4$, орудийная или инструментивная $V_{fs} N_5$, делиберативная $V_{fs} oN_6$, локативная $V_{fs} Adv_{loc}$. В синхронии подобное положение распространителей модели можно объяснить разнообразными трансформационными сдвигами в структуре исходного (базового) предложения, которые вызвали возможность говорить об особом положении словоформ с «пониженным синтаксическим рангом» в позиционном составе безличного предложения.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються дискусійні питання складу предикативної основи безособових речень. Методом інтроспективного аналізу з'ясовано непідметовий статус генитиву, дативу, акузативу, інструментиву, деліберативу, локативу. Обґрунтовано їхню диференціюючу роль на внутрішньосхемному рівні і приядерне положення в ієрархії компонентів позиційного складу.

Ключові слова: підмет, безособове речення, позиційний склад, приядерна позиція.

SUMMARY

The article deals with discussion questions of predicative base of impersonal sentences. By means of introspectical analysis the notsubject status of genitive, dative, accusative, instrumentive, deliberative, locative has been established. Their differential role in the internal level of the sentence scheme as well as their place near the centre in the hierarchy of positional components have been put up.

Key words: subject, impersonal sentence, positional components, syntactical position near the centre.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Дручинина, Г. П. Предложения с локативным субъектом [Текст] / Г. П. Дручинина // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – С. 152–158.
2. Золотова, Г. А. О главных членах предложения: дискуссионные вопросы [текст] / Г. А. Золотова // Функциональные и семантические характеристики текста, высказывания, слова / Под ред. М.Л.Ремневой и Е.В.Клобукова. – М. : МГУ, 2000. – С. 11–23.
3. Козел, Н. Я. К вопросу о подлежащем и субъекте [Текст] / Н. Я. Козел // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – С.140–143.
4. Луценко, Н.А. О безличности [Текст] / Н. А. Луценко // Восточноукраинский лингвистический сборник. Вып. 7 / Редколл. Е.С.Отин (отв. ред.) и др. – Донецк : Донеччина, 2001. – С.341–353.
5. Мельчук, И. А. О синтаксическом нуле [Текст] / И. А. Мельчук // Типология пассивных конструкций. Диатезы и залоги. – Л. : Наука, 1974. – С.343–361.
6. Тестелец, Я. Г. Введение в общий синтаксис [Текст] / Я. Г. Тестелец. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 800 с.
7. Русская грамматика: [В 2-х т.] [Текст] / АН СССР, Ин-т русского языка; [Редкол.: Н.Ю.Шведова (гл. ред.) и др.]. – М. : Наука, 1982. – Т. II. – 710 с.

8. Брицин, В. М. Односкладні речення слов'янських мов у функціонально-граматичному та етнолінгвістичному аспектах [Текст] / В. М. Брицин, В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2003. – № 2-3. – С. 86–95.
9. Чикина, Л. К. Присловные и предложенческие связи в русском синтаксисе: учеб. пособие [Текст] / Л. К. Чикина, В. В. Шигуров. – М. : Флинта : Наука, 2009. – 192 с.
10. Лушай, В. В. Заполнение позиционного состава предложения по принципу функциональной эквивалентности: интроспективный анализ в русле экспликационной грамматики [Текст] / В. В. Лушай. – Донецк : ДонНУ, 2010. – 255 с.
11. Всеволодова, М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка [Текст] / М. В. Всеволодова. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 506 с.
12. Теория функциональной грамматики [Текст]; под ред. А. В. Бондарко. Т. 3.: Персональность. Залоговость. – СПб. : Наука, 1991. – 370 с.; Т. 4: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность / неопределенность. – СПб. : Наука, 1992. – 304 с.
13. Сиротинина, О.Б. Лекции по синтаксису русского языка [Текст] / О. Б. Сиротинина. – М. : Высшая школа, 1980. – 141 с.
14. Скобликова, Е. С. Концептосфера человека и модели предложения [Текст] / Е. С. Скобликова // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 2001. – № 4. – С. 45-53.
15. Потебня, А. А. Из записок по русской грамматике [текст] / А. А. Потебня. – Т. III. Гл. XII. – М. : Просвещение, 1968. – С. 317–380.
16. Камынина, А. А. О синтаксической зависимости падежей, распространяющих предложения в целом [Текст] / А. А. Камынина // Исследования по современному русскому языку. – М. : МГУ, 1970. – С. 75 – 89.
17. Современный русский язык [Текст] ; под ред. В.Н.Белошапковой. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высшая школа, 1989. – С. 602–705.
18. Курмакаева, Н. П. Закономірності заповнення позиції головного члена безособових речень у зв'язку з дією принципу функціональної еквівалентності [Текст] : Автореф. ... к. філол. н. / Н. П. Курмакаева. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.

Надійшла до редакції 02.11.2011 р.

УДК 811.161.2(477.83/.86)(093) «18/19»

УТВЕРЖДЕННЯ СТАТУСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ: СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

С. П. Гірняк

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка

Реферат. У статті розглядаються суспільно-історичні передумови розвитку української мови в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ століть, адже регіональне функціонування української мови в окреслений період, зокрема на західноукраїнських землях, мало принциповий вплив на подальший розвиток української літературної мови (її норми, правопис, лексичний склад, термінологічну систему, стильову своєрідність).

Ключові слова: суспільно-історичні процеси, Наддніпрянська Україна, Східна Галичина, західноукраїнська мовно-літературна практика, українська мова.

Проблема аналізу суспільно-історичних чинників, що впливали на розвиток української мови в Галичині кінці ХІХ – початку ХХ століть набуває сьогодні особливої актуальності, адже власне ті політичні, суспільні, національні, культурні проблеми,

якими жила Галичина та галичани в окреслений період, мали безпосередній вплив на розвиток та функціонування української мови загалом.

З сучасних праць із обраної сфери особливу увагу привертають наукові розвідки Ю. Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус» та «Внесок Галичини у формування української літературної мови», що й досі залишаються єдиними, а тому надзвичайно цінними дослідженням у цій мовній ділянці. Вагомий вклад у аналіз окресленої проблеми здійснила Л. Ткач, яка у докторському дисертаційному дослідженні на тему «Мовна ситуація на Буковині в кінці XIX – на початку XX століття і розвиток української літературної мови» /2008 р./ та монографії: «Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина 1: «Матеріали до словника» /2000 р./; Частина 2: «Джерела і соціокультурні чинники розвитку» /2007 р./; Частина 3: «Буковинська фразеологія у міжмовних зв'язках та загальноукраїнському контексті» /2007/ схарактеризувала галицько-буковинське койне та його роль у становленні норм загально національного мовного стандарту. Дослідниця подає цілісну характеристику регіонального функціонування української мови кінця XIX – початку XX ст. на Буковині у контексті історико-культурних чинників, які впливали на соціальний статус української мови, її функціональні сфери та ступінь внутрішнього розвитку. Доповнюють і розширюють коло наукових пошуків ґрунтовні дослідження М. Мозера «Причинки до історії української мови», «Галицький варіант української мови та антиукраїнський дискурс сучасних інтернет-джерел»; І. Матвіяс «Варіанти української літературної мови»; словник «Лексикон львівський: поважно і на жарт», що охоплює понад 12 тисяч лексичних одиниць (іноді уже призабутих слів, сталих словосполучень, фразеологізмів, прислів'їв та приказок), які уклали львівські дослідниці Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястремської, Г. Дидик-Меуш, а також низка праць львівських мовознавців про українське наукове терміноутворення цього періоду.

Мета статті – окреслити суспільно-історичні передумови розвитку української мови в Галичині кінця XIX – початку XX століть.

Перспективи дослідження вбачаємо у тому, що вивчення історичних умови регіонального функціонування української мови в кінці XIX – на початку XX ст., зокрема на західноукраїнських землях, матимуть принциповий вплив на розуміння і подальший розвиток української мови, дозволять зрозуміти ті соціолінгвістичні проблеми та ідеологічні стереотипи в політикумі й масовій свідомості, які характеризують сучасне функціонування української мови.

Історія української мови є невід'ємною частиною історії України та її культури. Суспільно-політичні події, що відбувалися в Наддніпрянській Україні та Східній Галичині, сприяли формуванню впливової національної еліти, яка, як зазначає О. Ткаченко, «стає взірцем для наслідування інших верств народу» [1, с. 8]. У кінці XIX – на початку XX століть виникає усвідомлена потреба розвивати українське мовне середовище, чому мали сприяти «не лише вчителі і службовці, а й суто міські верстви – ремісники, промисловці, купецтво, ... українське селянство» [2, с. 30]. Статус української мови на різних територіях був неоднаковим, «в найгіршому стані – і де юре, і де факто – перебувала українська мова на підросійській Україні (офіційно заборонена у громадському житті, шкільництві й літературі) та під Угорщиною (без правових гарантій, а в дійсності цілком усунена з громадського життя); ... в найкращому стані була вона в Галичині, де її вживано публічно», стверджує Ю. Шевельов [3, с. 19]. В Австро-Угорщині українці мали статус рівноправної етнічної групи, а тому українська мова більш активно використовувалася не лише в побуті, а й у різних сферах життя Східної Галичини, що й забезпечило її розвиток та утвердження. Українці (русини) мали право брати участь у суспільно-політичному житті краю, розвивати свою культуру, мистецтво, освіту. Л. Ткач наголошує: «Попри всі малосприятливі обставини для українського національно-культурного розвитку, що були характерні для кінця XIX –

початку ХХ ст., саме Галичина й Буковина стали у цей час середовищем формування національно свідомої української еліти, що дбала про культурні та політичні потреби свого народу й уживала практичних заходів до розбудови соціальної бази української мови й утвердження її прав у всіх сферах життя» [2, с. 31].

Зауважимо, що практично до 1870-х рр. галицьких впливів на літературну мову Наддніпрянської України майже нема, увесь період проходить під знаком засвоєння Галичиною літературної мови Великої України. З цього приводу Ю. Шевельов писав: «Переважну частину свого історичного існування Галичина жила в іншому політичному організмі, ніж велика частина решти українських земель. ... У процесі взаємовпливів відмінності з Галичиною вирівнювалися, але ніколи це вирівнювання не доходило до кінця, до цілковитої тотожності» [4, с. 13]. «Указ царського уряду про заборону друку українських книжок і періодики в межах Російської імперії (1876 р.) змусив перенести майже всю літературно-видавничу (газетно-журнальну) діяльність до Львова, до Галичини взагалі. Аж до 1905–1906 рр. літературна мова розвивається переважно на терені Галичини. Це створило передумови для внесення галицьких елементів до літературної мови», наголошує Ю. Шевельов [4, с. 15–16].

У кінці ХІХ ст., як зауважує Я. Грицак, національно свідомі частина української інтелігенції звернула свої погляди на Галичину, з її незрівнянно кращими умовами для легальної діяльності [5]. З цього приводу В. Вернадський у 1878 р. зазначав, що у Галичині малоросійська народність дуже піднялася. Кращі малоросійські сім'ї перебралися туди.

Нові віяння в Галичині зініціювала східноукраїнська інтелігенція, яка на той час була більш розвиненою в інтелектуальній площині. Цьому сприяла енергійна діяльність М. Драгоманова, який закликав молодь розширювати свій інтелектуальний обрій, знайомитися з кращими надбаннями європейської та російської культури, науки, йти далі старшого покоління, не лише словом, а й ділом піднімати українське суспільство. Так, невелика група західноукраїнської молоді, що відгукнулася на заклики громадсько-політичного діяча, утворила радикальну течію в українському русі. Перші прихильники М. Драгоманова з'явилися у віденському клубі українських студентів «Січ», а наприкінці 70 рр. ХІХ ст. його ідеї підтримували два львівські студентські гуртки: «Академический кружок» та «Дружній лихвар». Згодом коло прибічників розширювалося, а найбільш здібними послідовниками поглядів М. Драгоманова стали Іван Франко та Михайло Павлик, які піднесли український рух у Галичині на новий інтелектуальний рівень, подолавши його провінційну обмеженість і консерватизм.

М. Павлик спільно з І. Франком видавали журнал *«Громадський друг»*, альманахи *«Дзвін»* і *«Молот»*. М. Павлик був одним із засновників Русько-української радикальної партії та редактором її друкованих органів *«Хлібороб»* і *«Народ»* (1890–1895 рр.). У 1895–1905 рр. він – перший бібліотекар Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), а у 1914 р. – заступник голови Головної української Ради.

У цей період з'являється також низка періодичних видань народовсько-українофільського напрямку, що мають важливе значення у національно-культурному русі західноукраїнських земель – передусім тому, що в них (журналах *«Мета»*, *«Нива»*, *«Русалка»*, *«Правда»*; газетах *«Діло»*, *«Буковина»* та інших) передруковувалися найкращі, в Галичині до того часу невідомі, твори українських письменників: Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчок, О. Стороженка, Є. Гребінки, М. Костомарова, Ю. Федьковича, Л. Глібова, О. Кониського, М. Мордовця, М. Старицького, С. Воробкевича, К. Климовича та інших.

Ідея національного відродження започаткована «Руською трійцею» – М. Шашкевичем, І. Вагилевичем і Я. Головацьким, знаходить палких прихильників серед передової громадськості, особливо серед молоді. У гімназіях Галичини виникають численні учнівські громади. Найактивнішим їх організатором був Д. Телякевич, який під-

тримував жваві взаємини з громадами у гімназіях Львова, Станіслава, Тернополя, Самбора, Бережан, Перемишля. Метою організаторів громад була самоосвіта (вони вивчали українську мову і літературу, історію України, збирали фольклорний матеріал та ін.), їхня діяльність сприяла пробудженню національної самосвідомості громадян й формуванню світогляду тих, хто згодом очолив суспільно-політичний і національно-культурний рух в Галичині, серед них – О. Терлецький, В. Навроцький, І. Пулюй, брати Барвінські, Є. Желехівський, О. Маковей, А. Чайковський, брати Заклинські, І. Франко та інші.

Важливим чинником утвердження української мови в Галичині було створення українських інституцій, зокрема Наукового товариства імені Шевченка, Пласту, Української академічної гімназії. Як наголошує Л. Ткач, саме реформоване у 1893 році «Наукове товариство імені Шевченка заповнювало культурну й мовну прогалину, що виникла через недостатній рівень функціонування української мови у сфері вищої освіти, через неможливість відкрити у Галичині суто український університет» [2, с. 31].

Галичина кінця ХІХ – початку ХХ століть стає тим середовищем, в якому формується національно свідомо українська еліта, що чітко розуміє й усвідомлює національні, культурні, політичні потреби народу й очолює процес розбудови соціальної бази української мови, активно утверджує її в усіх сферах життя. З цього приводу М. Бойчук зазначає: «Зусиллями наддністрянців (головним чином галичан) створюється нова «руська» літературна мова, побудована на базі живих західноукраїнських говорів, яка згодом зливається з українською літературною мовою, створеною наддніпрянцями і слобожанами» [6, с.83].

Сприяли розвитку української мови в Галичині численні видання, адже саме в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. значно активізується видавнича діяльність, зокрема виходять друком:

➤ *часописи* *Народ*» (1890–1895 рр.), *«Громадський голос»* (1895–1899 рр.), *«Життє і Слово»* (1895 р.), *«Будучність»* і *«Свобода»* (1895 р.); *«Літературно-Науковий Вістник»* (Львів-Київ-Львів, 1898–1932 рр.);

➤ *календарі товариства* *«Просвіта»* (1880–1918 рр.);

➤ *жіночий часопис* *«Жіноча Доля»*;

➤ *ілюстрований мистецько-публіцистичний двотижневик* *«Світ»*;

➤ *мистецько-публіцистичний часопис* *«Назустріч»*;

➤ *газети* *«Діло»* (1880–1939 рр.); *«Національна політика»*, *«Шлях нації»*, *«Новий час»* (1923–1939 рр.), *«Наше слово»* (1927–1930), *«Нова Зоря»* (1926–1930 рр.); *«Народна справа»* (1928–1939 рр.) – популярне ілюстроване видання для селян;

➤ *журнали* *«Нова культура»* і *«Культура»* (1924–1931 і 1933–1934 рр.); *«Наш лемко»*, (1934–1939 рр.); *«Життя і мистецтво»*, *«Життя і знання»*, *«Дзвони»*, *«Вісник»*, *«Наш путь»* (1935–1938 рр.);

➤ *ілюстрований щомісячний журнал, часопис історії і культури* *«Стара Україна»* (1924–1925 рр.);

➤ *календар-альманах* *«Дніпро»* (1927–1940 рр.);

➤ *суспільно-політичний та мистецько-літературний часопис* *«Нові шляхи»*;

➤ *журнал для домашнього читання* *«Нова хата»* (1925–1939 рр.);

➤ *педагогічний журнал* *«Шлях виховання й навчання»*;

➤ *літературні альманахи* *«Ластівка»* та *«Ватра»* та *часописи* *«Зорі»*, *«Діла»*;

➤ *дитячі журнали* *«Дзвіночок»*, *«Дитина»* (1936–1939 рр.) та інші.

Побачили світ видання:

➤ *українського педагогічного товариства «Рідна школа»* (1881–1939 рр.): педагогічні журнали, шкільні підручники та посібники, педагогічний часопис *«Рідна школа»*;

➤ *кооперативу «Червона калина»* (1921–1939 рр.): «Історичний календар-альманах «Червоної Калини» (1921–1939 рр., вийшло 18 випусків та місячний журнал «Літопис Червоної Калини» (1929–1939 рр.);

➤ **центрального українського товариства «Союз українок»** (1917–1939 рр.): журнали «Жінка» та «Українка»;

➤ **Верховної пластової команди:** статті, доповіді, реферати, лекції, оповідання, вірші про історію пластунського руху, а також ілюстрований журнал Українського Пласту «*Молоде життя*» (1921–1933 рр.) та інші.

До участі в підготовці до друку численних періодичних видань Галичини Іван Франко (редактор і дописувач багатьох видань) залучає письменників, учених, перекладачі з усіх українських земель, найбільш продуктивно співпрацює з М. Драгомановим, П. Грабовським, Лесею Українкою, А. Кримським, друкує твори О. Кобилянської, В. Стефаника, Леся Мартовича, Уляни Кравченко та інших.

Долучилися до видавничої діяльності члени Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), що почало працювати за оновленим у 1892 році статутом й перетворилося в багатопрофільну академію наук – з незмінним пріоритетом до проблем українознавства. Знаменним для НТШ був 1894 рік, коли Михайло Грушевський переїздить до Львова та очолює історично-філософську секцію Товариства. У 1895 р. учений стає редактором «*Записок НТШ*» і керує видавничою діяльністю Товариства, а з 1897 р. М. Грушевський – голова НТШ. За час його головування НТШ видало близько 800 томів наукових праць, у тому числі 112 томів «*Записок*». Михайло Грушевський ініціював низку інших періодичних видань: «*Хроніку НТШ*» (тт. 1–74, 1900–1939), «*Збірник історично-філософської секції НТШ*» (тт. 1–17, 1898–1934; у цій серії він почав видавати 10-томну монографію «*Історія України-Руси*», причому в період з 1898 до 1913 вийшло 8 томів, а останній том було завершено у 1936 році), а також велику збірку матеріалів «*Джерела до історії України-Руси*» (тт. 1–22, 1895–1924 рр.) та багато інших праць. Членами секції були відомі історики С. Томашівський, О. Терлецький, І. Крип'якевич, І. Кревецький. Виходили також: «*Збірник філологічної секції*» (тт. 1–23, 1898–1937 рр.), «*Збірник математично-природничо-лікарської секції*» (тт. 1–32, 1897–1939 рр.), «*Українсько-руський архів*» (тт. 1–15, 1906–1921 рр.), «*Етнографічний збірник*» (тт. 1–40, 1895–1929 рр.), «*Студії з поля суспільних наук і статистики*» (тт. 1–5, 1909–1938 рр.) та інші. У період з 1892 до 1939 рр. НТШ видавало «*Записки Наукового товариства ім. Шевченка*» (їх вийшло 155 томів), його «*Хроніку*», збірники матеріалів окремих секцій та комісій Товариства.

Значну роль у формуванні академічного обличчя НТШ відіграли І. Франко та В. Гнатюк. Вони очолювали різні структурні одиниці товариства, редагували серійні та окремі видання, зокрема випускали у 1898–1905 рр. «*Літературно-Науковий Вісник*», керували Українською Видавничою Спілкою, роботою філологічної секції та етнографічної комісії. М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк – це інтелектуально-організаційне осереддя НТШ (їх ще називали «*золотою трійцею*» Товариства).

До складу філологічної секції, окрім її голови – Івана Франка, входило особливо багато видатних вчених, серед яких: Омелян Огоновський, Степан Смаль-Стоцький, Микола Сумцов, Кирило Студинський, Сергій Єфремов, Василь Щурат, Євген Тимченко, Михайло Возняк, Іван Зілінський та інші.

У виданнях НТШ, зокрема «*Збірниках філологічної секції*» надруковано чимало праць І. Франка, В. Гнатюка, В. Щурата, М. Возняка, К. Студинського, І. Свенціцького, А. Кримського, Ф. Колесси та ін.

Завдяки зусиллям М. Грушевського осередок української науки поширився від Галичини до Наддніпрянської України, і цим учений прагнув досягнути всеукраїнського об'єднання наукових сил.

Таким чином, в останні десятиріччя ХІХ ст., у результаті переслідування українства в Росії, центром української науки і культури стає Галичина. У цей період на арену суспільно-політичного та культурного життя краю виходять молода та здібна українська інтелігенція (письменники, публіцисти, філософи, історики, юристи,

вчителі, духівництво, актори та інш.), які й започатковують так звану «добу» національно-культурного відродження Галичини.

Як відомо, кінець XIX ст. – початок XX ст. – це бурхливий і разом з тим дуже плідний період в історії мови, що багатий знаменними подіями, які сприяли розвитку і зміцненню соціального престижу української мови: від утвердження реформованого в 1893 р. НТШ до видання першого офіційного українського правопису 1918 р.

На цей період припадає й російська революція 1905 р., яка була справжньою подією в суспільному розвитку української мови, оскільки аж до початку першої світової війни зростала українська преса, множилася кількість видань, відбувалися певні зміни в мовному менталітеті міщан: у них похитнулася впевненість у тому, що українська мова «мужича», а російська «панська».

Особливе місце серед інших подій, що відбувалися у згаданий період, належить дискусії 1906–1913 рр., учасниками якої були І. Нечуй-Левицький, М. Грушевський, А. Кримський, Є. Пеленський, І. Стешенко, Б. Грінченко, В. Гнатюк, І. Огієнко, В. Чапленко, Б. Дідицький, П. Куліш, М. Левицький, І. Франко, М. Филипович, М. Пачовський, С. Єфремов, В. Сімович, Л. Когут, М. Жученко, О. Лотоцький та інші відомі особистості. У ній йшлося про те, на яку базу має спиратися українська літературна мова – наддніпрянську чи галицьку, й що саме взяти в спільноукраїнську літературну мову з західноукраїнської мовно-літературної практики. Одні дискусанти (І. Нечуй-Левицький, А. Кримський) обстоювали думку, що це мають бути окремі лексичні одиниці, інші (М. Пачовський, І. Верхратський, І. Франко) – наголошували на тому, що практику розвитку української літературної мови у західних землях не можна змарнувати. М. Грушевський з цього приводу писав: «Ігнорувати цю культурну мову, вироблену тяжкою працею кількох поколінь, відкинути, спуститися на дно і пробувати незалежно від тої «галицької» мови творити нову культурну мову з народних українських говорів наддніпрянських чи лівобережних, як деякі хочуть тепер, – це був би вчинок страшенно шкідливий, хибний, небезпечний для всього нашого національного поступу» [7, с. 8].

На початку XX ст. тимчасово зменшилися урядові обмеження щодо вживання української мови, активно й швидко розвивалися україномовні видання, разом з якими зміцнювалась українська літературна мова, поповнюючись новими словами. При цьому відбувалися певні крайнощі, зокрема відштовхування від інших мов: своє – це не схоже на чуже. І все ж обійтися без запозичень ніяк не можна було. Такі слова, як *пошта*, *телеграф*, *електрика*, *квадрат*, *кілограм* і подібні заміняти витвореними на власному ґрунті ніхто не наважувався, хоча вони приходили з сусідніх (російської і польської) мов. В. Чапленко з цього приводу зазначає, «потроху став вироблятися компромісовий стан: відкидались рішуче переважно побутові галицькі слова типу «*емерит*», «*рутинований*», «*мешти*», «*атут*», «*ас*», а засвоювались наукові та промисловотехнічні назви й вислови, навіть у галицькому генетично польському оформленні «*хемія*», «*аритметика*» – замість давнішого наддніпрянського «*арихметика*»; «*ліхтар*», «*електричність*» або «*електрика*» тощо. Нові тенденції відбивалися і в мові художньої літератури» [8, с. 225].

Важливим етапом розвитку української мови став «Словарь української мови» в 4-х томах, який побачив світ у 1907–1909 роках і, безперечно, став найбільшою заслугою Б. Грінченка перед українською культурою. Без цього справжнього подвижника словник ніколи не побачив світу або ж був би виданий далеким від досконалості. Сам упорядник у передмові до словника зауважив: «...Ми не вважаємо пропонований словник ні таким, що вичерпує багатства української мови, ні доведеним до такого ступеня досконалості, яка могла б задовольняти принаймні нас самих, і знаходимо собі виправдання лише в тому, що обмеженість часу, протягом якого треба було виконати всю роботу, була в цьому разі перешкодою, якої не могла збороти крайня напруга сил

працівника. Ми вважаємо свою працю першим щаблем на шляху створення наукового українського словника, і усвідомлюючи його численні вади, все ж наважуємося випустити його в світ, щоб дати точку опори подальшій роботі у тому ж напрямі» [9, с. XXXIII]. І все ж словник суттєво вплинув на процес нормування української літературної мови, хоча такої мети упорядник перед собою і не ставив.

До цього періоду належать і три роки відносної самостійності української держави. Він неповторний ще й тому, що його наповнювала творчість корифеїв української літератури, чий талант виявив себе уже в XIX ст. – І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, А. Тесленка, П. Грабовського, а також тих письменників, які почали свій творчий шлях у другій половині XIX ст., а завершили в 30–50 рр. XX ст. – М. Вороного, В. Винниченка, С. Васильченка, О. Кобилянської, У. Кравченко та ін.

Нову якість мови започаткував у другій половині XIX ст. І. Франко, проте його творчість служила зразком і на початку XX ст., в цей час були написані поема «Мойсей», повість «Пережесні стежки» та інші твори. Письменнику вдалося розкрити особливості мови українсько-галицької інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. Мова І. Франка – це, з одного боку, феномен високорозвиненої, філософськи вираженої мови українського інтелігента, з другого – зразок побутової мови освічених галичан.

Західноукраїнські говори знайшли найбільше відображення в мові В. Стефаника, М. Черемшини, Л. Мартовича, У. Кравченко. Як зазначає В. Чапленко, твори В. Стефаника, написані покутським діалектом, уже жили незалежним від автора життям.

Леся Українка, творчість якої розпочалася в XIX ст., а розквіт – на початок XX ст., дбала про те, щоб українська мова розвивалася на рівні інших європейських мов. Письменниця не брала участі в лінгвістичних дискусіях, але з її листів, а головне з мовної практики, випливає, що вона дотримувалася усталених на той час літературних традицій, наслідувала не лише Т. Шевченка, але й користувалася виробленим у Галичині культурним лексичним мінімумом і не цуралася діалектизмів. В. Чапленко з цього приводу зауважує: «Незалежно від діалектних явищ її мова надзвичайно багата лексично, граматично й фразеологічно. В цьому розумінні вона використала українську народну мову так, як ніхто інший з українських письменників. Це багатство чарує читача особливо в її пізніших драматичних поемах» [8, с. 232].

До непересічних явищ української літературної мови цього періоду належить мовотворчість М. Коцюбинського, який хоча і писав тією мовою, яка усталилася в Східній Україні, однак він не ігнорував і мови І. Франка та О. Кобилянської. Тому трапляються у нього так звані «галицизми», які доречніше кваліфікувати як елементи тодішнього західноукраїнського варіанту літературної мови. Це, скажімо, такі слова, як *реченець «строк», таким робом, робучий, спочувати, зарібок, не годен, навчитель, бюрко, хлоп, як ся маєте* та інші.

У творчій манері О. Кобилянської простежується помітне намагання писати загальноукраїнською літературною мовою, однак у її творчості все ж відчувається вплив галицької літературної традиції. І це, на думку дослідників мови, явище закономірне, оскільки вона накладалася на ту мову, якою користувалася галицька, покутська і буковинська інтелігенція, і яка позначалася на мові простолюдинів.

Художні твори, науково-публіцистичні та суспільно-політичні видання досліджуваного періоду й досі не втратили свого наукового значення. Вони стали джерелом вивчення історії розвитку української мови, культури та історії народу, філософської думки й права. Саме з їх допомогою ми можемо простежити етапи формування національної самосвідомості українського народу, що проживав на різних територіях: Великій Україні (Наддніпрянина і Слобожанщина), Східній Галичині (Наддністрянщина і Надсяння).

Результатом схарактеризованих процесів стало те, що українська літературна мова першої чверті XX ст. мала вже вироблену суспільно-політичну термінологію, з

допомогою якої можна було повністю передати характер суспільно-політичних рухів як тодішнього часу, так і попередніх епох. У літературі початку XX ст. значно вільніше уживалися діалектні, локальні слова й вирази – як західні, так і східні.

У процесі становлення норм літературної мови динамічно розвивається лексична система мови. Одні лексичні одиниці розширюють сферу свого вживання, доповнюються, наприклад, синонімами, у інших слів, що мають народне походження, але не здатні термінологізуватися, відбувається певний відсів синонімів. Це явище як цілком природне помітив ще Б. Грінченко: «В молодих літературних мовах раз у раз стриваються паралельні форми того самого значення. Часом одна з них бере перевагу, друга зникає, а іноді обидві лишаються і живуть собі любісінько разом» [9, с. 42]. Таким чином, йде пошук слова. У цьому процесі розвиваються синонімічні ряди: те саме абстрактне поняття виражається двома, а то й трьома словами, напр.: *нинішня хвиля – момент, будущина – будучність – будучина* [9, с.62-81]. Відбувається й низка інших, надзвичайно важливих для становлення літературної мови, явищ.

Кінець XIX – початок XX ст. – це короткий, однак дуже плідний період у розвитку української літературної мови. Він збігається з пробудженням національної свідомості українського народу, зі спробами збудувати свою власну державу, з бурхливим наростанням художньої творчості як у галузі літератури, так і в інших ділянках мистецтва.

Національне відродження, осередком якого стала Галичина, створило той особливий клімат, який позитивно позначився на формуванні нації, визначив подальшу історію України, а також вплинув на розвиток і статус української мови. Сьогодні існує реальна можливість довести, що Галичина кінця XIX – початку XX ст., Галичина сьогодні – це, як писав Микола Жулинський – вічна українська ностальгія за Україною ... в якій Галичина могла б бути справді великою завдяки історично «забезпеченій» потузі бути патріотичним серцем України. Галичина завжди боялася втратити саму себе, тому чіпко хапалася в тяжкі часи випробувань за всеукраїнську єдність за етноохоронну пасіонарність. І не помилялась. Бо вірила у Велику Україну, яку вона своєю присутністю в ній витворить і забезпечить їй національне обличчя [11, с. 5], тоді як національне обличчя Галичини творили і творить люди, що не вагаються іти новим, хоча й тернистим шляхом обнови. Культура, національні ідеї, мовна практика Західної України мали й мають значний вплив на формування норм української мови, традиції і звичаї українського народу.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются общественно-исторические предпосылки развития украинского языка в Галичине конца XIX – начала XX веков, ведь региональное функционирование украинского языка в данный период, а именно на западноукраинских землях, имело принципиальное влияние на дальнейшее развитие украинского литературного языка (его нормы, правописание, лексический состав, терминологическую систему, стилевое своеобразие).

Ключевые слова: общественно-исторические процессы, украинский язык, Надднепрянская Украина, Восточная Галичина, западноукраинская литературно-языковая практика.

SUMMARY

The article examines the socio-historical background of the Ukrainian language in Halichyna late 19 – early 20th centuries, as the regional functioning of Ukrainian language in the outlined period, particularly at the Western part of Ukraine, had a fundamental impact on the further development of Ukrainian language (its rules, spelling, vocabulary composition, terminological system, stylistic originality).

Key words: social and historical processes, Naddnipyrianska Ukraine, Eastern Halicia, Western linguistic and literary practice, the Ukrainian language.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ткаченко, О. Б. Проблема мовної стійкості та її джерела [Текст] / О.Б. Ткаченко // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 3–10.
2. Ткач, Л. О. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. – Ч. 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку: монографія [Текст] / Л. Ткач. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2007. – 704 с.
3. Шерех, Ю. Пороги і Запоріжжя (Література. Мистецтво. Ідеологія). У 3 т. – Т. 3. [Текст] / Ю. Шерех. – Харків : Фоліо, 1998. – 431 с.
4. Шевельов, Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови [Текст] / Ю. Шевельов. – К. : ВД «КМ Академія», 2003. – 157 с.
5. Грицак, Я. Наукове товариство ім. Т. Шевченка [Електронний ресурс] / Статті про Львів. Інтернет ресурс. Режим доступу: <http://map.lviv.ua/statti/grycak.html>. – Загол. з екрану.
6. Бойчук, М. К. Про періодизацію історії української літературної мови [Текст] / М.К. Бойчук // Питання історичного розвитку української мови: Тези доп. міжвузівської наук. конф. 15–20 грудня 1959 р. – Харків, 1959. – С. 81–84.
7. Грушевський, М. Про українську мову і українську справу [Текст] / М. Грушевський. – К., 1907. – С. 1–23.
8. Чапленко, В. Історія нової української літературної мови [Текст] / В. Чапленко. – Нью-Йорк, 1970. – 448 с.
9. Грінченко, Б. Тяжким шляхом [Текст] / Б. Грінченко. – К., 1907. – 74 с.
10. Грушевський, М. Виїмки з жерел до історії України-Руси [Текст] / М. Грушевський // Вісник АН України [Текст]. – 1992. – № 9. – С. 62–81.
11. Жулинський, М. Культурологічний дискурс Галичини. Вступна стаття до книжки: Стефанії Андрусів «Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років XX ст.». [Текст] / М. Жулинський. – Тернопіль, 2000. – С. 5–10.
12. Грінченко Б. Словарь української мови (Надруковано з видання 1907 – 1909 рр. фотомеханічним способом. – К., 1907. – Т. I.). [Текст] / Б. Грінченко. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – 494 с.

Надійшла до редакції 05.10.2011 р.

УДК 81'37:811.161.1

КОНЦЕПТ «ДОЛГ» 'ОБЯЗАННОСТЬ' ПО ДАННЫМ «НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА РУССКОГО ЯЗЫКА»

Н. А. Ярошенко

Реферат. Предлагаемая статья продолжает серию публикаций автора, посвященных исследованию репрезентации концепта «долг» в русской языковой картине мира. Выявляются особенности объективации семантики долг 'обязанность' по данным «Национального корпуса русского языка». Анализируются минимальные и достаточные контексты, содержащие в своем составе лексику долг 'обязанность', а также соотносимые с ней репрезентанты описываемого концепта. Сопоставляется структура номинативного поля, вербализуемого словом долг, относительно двух семантических реализаций ключевой лексики-репрезентанта: 'долг как обязанность' и 'долг как задолженность'.

Ключевые слова: концепт, структура концепта, ключевое слово концепта.

К актуальным проблемам когнитивной лингвистики в целом и лингвоконцептологии в частности относится комплексное описание ключевых концептов той или иной национальной картины мира. Как известно, для русскоязычной картины мира к

числу значимых концептов относятся такие концепты, как *любовь, вера, долг, стыд и совесть, правда и истина, добро и благо, судьба, душа, жалость, тоска, удасть, воля* и др. Что касается концепта *долг*, то определенные особенности его структуры и семантики рассматривались в работах Т. В. Булигиной, А. Д. Шмелева, А. Д. Кошелева, О. В. Степановой, М. С. Пресной, Л. П. Дроновой [1–5]. Однако в силу многогранности и сложности обозначенного концепта многие его аспекты остаются неизученными.

Цель предлагаемой статьи, продолжающей серию наших публикаций, посвященных концепту *долг* в русской языковой картине мира (см. [6–7]), заключается прежде всего в установлении особенностей лексической объективации концепта *долг* ‘обязанность’ в русской языковой картине мира.

Следует отметить, что среди многочисленных дефиниций термина *концепт* в работе в качестве рабочего используем определение концепта, предложенное З.Д. Поповой и И.А. Стерниним: *концепт – «дискретное ментальное образование, являющееся базовой единицей мыслительного кода человека, обладающее относительно упорядоченной внутренней структурой, представляющее собой результат познавательной (когнитивной) деятельности личности и общества и несущее комплексную, энциклопедическую информацию об отражаемом предмете или явлении, об интерпретации данной информации общественным сознанием и отношении общественного сознания к данному явлению или предмету»* [8, с. 34].

Материал исследования извлекался путем сплошной выборки из Интернет-версии «Национального корпуса русского языка» (www.ruscorpora.ru) [9]. Авторская картотека охватывает 2374 контекста, из которых для непосредственного анализа нами было отобрано 560 наиболее показательных примеров, содержащих в своей структуре лексему *долг*, а также некоторые другие репрезентанты анализируемого концепта.

На предварительном этапе анализа рассматриваемых контекстов было установлено, что 310 из них (55,4 %) объективируют значение ‘обязанность перед кем-, чем-л. (родиной, народом, семьей и т. п.)’, в то время как 250 (44,6 %) отражают значение ‘то, что взято или отдано заимообразно (преимущественно деньги)’ (см. [6]).

Наш материал подтверждает высказанную Т. В. Булигиной и А. Д. Шмелевым мысль о том, что важной особенностью концепта *долг* является «межличностный характер долга, проявляющийся в наличии у слова *долг* валентности разнонаправленного характера (чей долг? долг перед кем?)» [1, с. 20] (ср. [6–7]).

При этом, если лексема *долг* ‘задолженность’, как свидетельствует анализ фактического материала, реализует обозначенный содержательный компонент с помощью таких семи конструкций, как 1) «**долг кого (чего)**» (*внешний долг Российской Федерации*), 2) «**долг кому (чему)**»/«**в долг кому (чему)**» (*давая в долг неизвестным людям без гарантии*), 3) «**долг по чему**» (*получился самый большой в стране долг по зарплатам бюджетников*), 4) «**долг за что**» (*долг за телевизор буду регулярно и спокойно погашать в течение года*), 5) «**в долг у кого**»/«**долг у кого**» (*вы не пробовали у Виталии в долг просить*), 6) «**долг перед кем (чем)**» (*на пресс-конференции Чепель сказал, что долги перед игроками не такие уж и большие*), 7) «**в долг для кого**» (*взяла у одной пожилой, из десятой палаты, двадцать рублей в долг, не для себя, а для другой*) (см. [7]), которые охватывают 82 минимальных контекста, то для лексемы *долг* ‘обязанность’ вербализация обозначенного смысла хотя и осуществляется в пределах девяти конструкций, но представлена 61 минимальным контекстом.

Итак, контексты, отражающие значение ‘обязанность перед кем-, чем-л. (родиной, народом, семьей и т. п.)’, реализуют межличностный характер долга с помощью таких средств:

1. **Конструкция «долг перед кем-то»:** *нравственный долг перед учителями; долг для людей перед Богом; у моего пред родней священный долг; у вас нет священного долга перед его родней; долг перед мамочкой* в долблен с детства; исполнить свой

долг перед Богом и Отчизной; мы не просто исполняли последний долг перед нашим другом и коллегой; это как раз долг, долг живых перед мертвыми; долг перед Учителем считался неоплатным.

2. Конструкция «долг перед чем-то»: долг *перед священной для меня памятью*, ваш долг *перед обществом*; исполняет свой главный долг *перед государством и обществом*; пусть он выполняет долг *перед родиной*; исполнить свой долг *перед Богом и Отчизной*; русская литература исполнила свой долг *перед памятью* о гениальном русском скульпторе; потребность выполнить свой долг *перед Отечеством*; выполнен долг *перед страной и народом*; выполняя долг *перед страной и народом*; исполняя свой долг *перед Родиной*; должны в молодости исполнить свой воинский долг *перед Родиной*; чувство гордости за достойно исполненный *перед Отечеством* долг.

3. Глаголы соответствующей семантики, усиленные определенными местоимениями и прилагательными: Убедительно *просим* *вникнуть* в серьёзность положения и *выполнить свой долг в наших общих интересах*.

4. ИмPLICITно валентность «долг перед кем» или «долг кого» заполняется прилагательными (гражданский долг = долг гражданина, воинский долг = долг воина, интернациональный долг = долг воина-интернационалиста, монашеский долг = долг монаха, христианский долг = долг христианина, инженерный долг = долг инженера, врачебный долг = долг врача, рыцарский долг = долг рыцаря, революционный долг = долг революционера, патриотический долг = долг патриота, родительский долг = долг родителей, материнский долг = долг матери, братский долг = долг брата, сыновний долг = долг сына, супружеский долг = долг супруга, священнический долг = долг священника, самурайский долг = долг самурая, союзнический долг = долг союзника и т. п.).

5. Конструкция «долг кому»: увеличит наш вековой *долг народу*; отдать последний долг *своему благодетелю*; он вернул свой *долг учителю*; отдать последний долг *отцу Василию Афонину*; воздаст долг памяти *одному из талантливых оружейников земли русской*.

6. Конструкция «долг чего»: долг *справедливости* требует сказать; налагали каждому *долг терпения*; исполняю долг моего *служения*; долг *философии* обязывает меня; люди забывают *долг повиновения*; исполнил величайшую миссию свою – *долг сыновней заботы*; будем исполнять наш христианский *долг служения ближним*; он отдаст *долг памяти* таким космонавтам, как Валентин Лебедев; *долг чести* – их дамоклов меч; воздаст *долг памяти* одному из талантливых оружейников земли русской; Встретьтесь хотя бы с Фархадовым перед отлетом! *Долг вежливости*

7. Конструкция «долг чему»: заплатив этим *долг условиям чести*; платила *долг природе*; отдавать *долг Родине*.

8. Конструкция «долг по отношению к»: Чехов свой *долг – и по отношению к живым, и по отношению к мертвым* – исполнял всегда; пресловутый «*долг по отношению к народу*».

9. Конструкция «долг по чему»: исполняя *свой долг по защите родины в армии*.

Таким образом, для вербализации смысла долг 'задолженность' наиболее типичными являются конструкции «долг кого (чего)», «долг кому (чему)», «в долг у кого», то для смысла долг 'обязанность' – конструкции «долг перед чем-то», «долг перед кем-то», «долг чего» и имPLICITное заполнение определенных семантических позиций прилагательными.

Личная, субъектная ориентированность долга как обязанности объективируется в анализируемых контекстах такими средствами:

1. Возвратное местоимение *свой*: до конца исполнили *свой* долг; добросовестно выполняют *свой* служебный и гражданский долг; честно выполнял *свой* долг; они просто выполнили *свой* долг; видел в том *свой* долг молодого безбожника-большевика, он исполнял *свой* воинский и партийный долг; забыл про *свой* долг; с честью исполнит

свой гражданский долг; надо исполнить свой инженерный долг; исполнить долг свой; исполнив «долг свой», не остались в живых; исполнял свой долг; сознающая свой долг и свои обязанности; выполнить свой долг в наших общих интересах; я готов выполнять свой патриотический долг; отказываетесь выполнять свой патриотический долг; он выполнял свой долг; я выполнял свой партийный долг и др. (87 употреблений)

2. Прямые номинации субъекта долга: долг *таких женщин, как мы*; долг *каждого честного человека*; видел в том свой долг *молодого безбожника-большевика*, долг *всякого живущего*; моральный долг *власти*; долг *мужчины*; мой долг *человека – свидетеля века*; долг *человека благородного*; долг и обязанность *граждан СССР*; долг и обязанность *хранителей и владельцев антикварной мебели*; *человек долга*; долг *каждого человека*; долг *христианина* повелевал; долг *хозяина*; священнейший долг *всякого народа*; долг *правительства*; он должен безоговорочно выполнить свой высокий долг *солдата*; прямой долг *врача*; первостепенный долг *Русской Православной Церкви*; моральный долг *научного сообщества и учеников*; первейший долг *газеты* – информировать; долг *материнства* Санд полагала святым; это как раз долг, долг *живых* перед мертвыми и др. (42 употребления).

3. Личное местоимение я (мы): *я* выполнил долг; долг перед священной *для меня* памятью; *мне* остаётся исполнить последний нравственный долг; *мы* отдаём ей долг; *на меня лично* возложен приятный долг; долг революционный к тому *нас* обязывает; *я* готов выполнять свой патриотический долг; *я* выполнял свой партийный долг; *я* лишь исполняю свой долг на императорской службе!; *я* приехал исполнить свой долг; долг философии обязывает *меня*; *мы* весь родительский долг исполнили; *мы* выполнили свой братский долг и др. (24 употребления).

4. Притяжательное местоимение наши: *мы* умрём, исполнив долг *наш*; *наш* врачебный долг; *наш* долг – её находить и отстаивать; увеличит *наш* вековой долг народу; ещё и долг *наш* требует; восстановление духовного единства народа – *наш* неотложный долг; *наш* долг – беспристрастно обозреть все аспекты; будем исполнять *наш* христианский долг служения ближним; *наш* долг – призывать всех к преданности вере; *наш* христианский долг обязывал бы нас и др. (19 употреблений)

5. Притяжательное местоимение его: *его* стремлению исполнить нравственный долг перед учителями; *его* долг – всем предоставлять слово; *его* монашеский долг; *его* долг; это *его* долг; это *его* долг и обязанность; не сумели объяснить ему *его* долг; думать – был *его* долг; напоминает ему *его* рыцарский долг; *его* долг по всякому подобному поводу; куда зовёт *его* долг; развитие Дальнего Востока – *его* долг; таков *его* гражданский долг; *его* долг – донести письмо (14 употреблений).

6. Притяжательное местоимение мой: *мой* долг человека; это *мой* долг; *мой* долг – предостеречь тебя; это *мой* последний революционный долг; таков *мой* долг; *мой* долг вам повиноваться; *мой* долг был к вам приехать самому; исполняю долг *моего* служения; сокрушение твоё и долг *мой* требуют; для меня стал неотразимо ясен *мой* долг; *мой* долг обязывает меня охранять интересы моего владыки; *мой* долг рассказать им правду (12 употреблений).

7. Личное местоимение он (она): не сумели объяснить *ему* его долг; напоминает *ему* его рыцарский долг; *он* выполнял свой долг; пусть *он* выполняет долг перед родиной; так *ему* повелевал долг; свой моральный долг *он* выполнил; даёт *ему* силы исполнить свой долг; *он* вернул свой долг учителю; *он* честно выполнил свой профессиональный долг; *они* выполняли патриотический долг; свой гражданский и воинский долг *он* выполняет (11 употреблений).

8. Личное местоимение ты (вы): *вы* до конца исполнили свой долг; *вы* исполните свой моральный долг; выполняя свой священный долг, *ты* страницу за страницей пишешь биографию своей военной службы; выполняя воинский долг, укрепляя боеготовность своего подразделения, части, *вы* тем самым воплощаете в конкретные дела

свои убеждения; если ты не живешь, то **ты** выполнять моральный долг не можешь; он был могуч и прекрасен, – и этим **ты** исполнишь долг свой (6 употреблений).

9. Притяжательное местоимение **твой (ваши)**: куда велит **твой** долг идти; **ваши** долг перед обществом; **Ваши** гражданский долг рассказать мне правду; более того, это **ваши** долг; **ваши** гражданский долг дать показания (5 употреблений).

10. Притяжательное местоимение **их**: это **их** долг (1 употребление).

11. Конструкция **наш с вами**: **наш с вами** гражданский долг (1 употребление).

Как свидетельствует анализ фактического материала, при объективации межличностных отношений для содержательного признака долг ‘задолженность’ наиболее частотными являются контексты с личными местоимениями: **я (мы)** – 20 употреблений, **он (она, они)** – 15 употреблений, **ты (вы)** – 9 употреблений. Следует отметить, что для значения долг ‘задолженность’ сочетаемость с местоимениями в целом менее существенна, чем для значения долг ‘обязанность’. Если в рамках контекстов, вербализующих значение долг ‘обязанность’, было выявлено 180 употреблений с местоимениями разного типа, то в контекстах, репрезентирующих значение долг ‘задолженность’, в нашем материале представлено всего лишь 54 употребления. При этом обращает на себя внимание тот факт, что для содержательного признака долг ‘обязанность’ наиболее существенным оказывается восприятие долга как своей личной обязанности (первое место по частотности занимают контексты с притяжательным местоимением **свой**). Также для объективации смысла долг ‘обязанность’ характерна прямая номинация с помощью существительных соответствующей семантики субъекта долга как того, на кого возложена определенная обязанность (42 употребления). В случае же с содержательным признаком долг ‘задолженность’ осуществляется прямая номинация как должников, так и кредиторов (57 употреблений).

Существительное долг ‘обязанность’ в анализируемых контекстах сочетается со следующими прилагательными:

Существительное долг в значении ‘обязанность’ в анализируемых контекстах сочетается со следующими прилагательными:

1) гражданский долг: добросовестно выполняют свой служебный и **гражданский долг**; это **гражданский долг**; с честью исполнит свой **гражданский долг**; **наш с вами гражданский долг**; исполнил свой **гражданский долг**; **Ваши гражданский долг** рассказать мне правду и др. (15 употреблений); 2) воинский долг: он исполнял свой **воинский** и **партийный долг**; речь про **воинский долг**; выполняющих свой служебный и **воинский долг**; клянусь достойно выполнять **воинский долг**; Джордж Буш исправно исполнял свой **воинский долг**; исправно ли исполняли свой **воинский долг** и др. (13 употреблений); 3) священный долг: **священнейший долг** всякого народа; у вас нет **священного долга** перед его родней; выполняя свой **священный долг**, ты страницу за страниц пишешь биографию своей военной службы и др. (10 употреблений); 4) моральный долг: **моральный долг** научного сообщества и учеников; свой **моральный долг** он выполнил; вы исполните свой **моральный долг**; **моральный долг** требует для своего выполнения того, чтобы субъект **морального долга** был жив и др. (9 употреблений); 5) последний долг: **последний** нравственный долг; это мой **последний** революционный долг; нужно исполнить только один **последний долг**; отдать **последний долг** своему благодетелю; мы не просто исполняли **последний долг** перед нашим другом и коллегой; Поеду на кладбище. Это **последний долг** этого года; отдать **последний долг** отцу Василию Афонину; оставалось выполнить **последний долг** (8 употреблений); 6) интернациональный долг: **интернациональный долг** – это значит, что надо умереть в двадцать два года; поставили задачу – выполнять **интернациональный долг**; выполняют **интернациональный долг** советские товарищи; пришло время выполнить **интернациональный долг** и др. (7 употреблений); 7) партийный долг: он исполнял свой **воинский** и **партийный долг**; я выполнял свой **партийный долг**;

выполняй свой **партийный долг**; Почему он хотел быть искренним? **Партийный долг**? Ложь!; когда **партийный долг** разошелся с истиной, она осталась на стороне истины (5 употреблений); 8) **профессиональный долг**: ещё выполнял свой **профессиональный долг**; он честно выполнил свой **профессиональный долг**; выполнить свой **профессиональный долг**; все-таки исполнять свой **профессиональный долг**; достойно выполняют свой **профессиональный** и **человеческий долг** (5 употреблений); 9) **нравственный долг**: исполнить **нравственный долг**; последний **нравственный долг**; наука или **нравственный долг**; вот высшее правило, определяющее наш **нравственный долг** (4 употребления); 10) **патриотический долг**: свой **патриотический долг**; отказываешься выполнять свой **патриотический долг**; и **патриотический долг**, и лучшая помощь; они выполняли **патриотический долг** (4 употребления); 11) **святой долг**: **долг материнства Санд** **полагала святым**; я исполнила свой **святой долг**; наш **святой долг** – как-то на эту любовь отвечать (3 употребления); 12) **служебный долг**: добросовестно выполняют свой **служебный** и **гражданский долг**; выполняющих свой **служебный** и **воинский долг**; исполняя таким образом свой **служебный долг** (3 употребления); 13) **христианский долг**: **христианский долг**; будем исполнять наш **христианский долг** служения ближним; наш **христианский долг** обязывал бы нас (3 употребления); 14) **революционный долг**: **революционный долг** для них был выше всего; **долг революционный** к тому нас обязывает; это мой последний **революционный долг** (3 употребления); 15) **маленький долг**: состоит из множества **маленьких долгов**; понятие Большой Долг – это не множество **маленьких долгов** (2 употребления); 16) **большой долг**: понятие **Большой Долг** – это не множество **маленьких долгов**; понятие **Большой Долг** в сущности из множества **маленьких долгов** (2 употребления); 17) **врачебный долг**: наш **врачебный долг**; свой **врачебный долг** мы выполнили (2 употребления); 18) **высший долг**: **высший долг** каждого солдата – не отходить ни на шаг; защита социализма – **высший** интернациональный **долг** (2 употребления); 19) **общественный долг**: на первом месте – **общественный долг**; **общественный долг** поставил выше (2 употребления); 20) **супружеский долг**: и голосом конферансье громко произносит: – **Супружеский долг**; не способным выполнить **супружеский долг** (2 употребления); 21) **высокий долг**: и есть **высокий долг**; он должен безоговорочно выполнить свой **высокий долг** солдата (2 употребления); 22) **минимальный долг**: **минимальный долг** его памяти (1 употребление); 23) **монашеский долг**: **монашеский долг** (1 употребление); 24) **инженерный долг**: надо исполнить свой **инженерный долг** (1 употребление); 25) **комсомольский долг**: **комсомольский долг** трубил (1 употребление); 26) **рыцарский долг**: напоминает ему его **рыцарский долг** (1 употребление); 27) **главный долг**: исполняет свой **главный долг** перед государством и обществом (1 употребление); 28) **тяжелый долг**: человека, удачно исполнившего **тяжелый долг** (1 употребление); 29) **немалый долг**: **долг** на себя ты **немалый** взяла (1 употребление); 30) **вековой долг**: увеличит наш **вековой долг** народу (1 употребление); 31) **неприятный долг**: исполнив этот **неприятный долг** (1 употребление); 32) **родительский долг**: мы весь **родительский долг** исполнили (1 употребление); 33) **прямой долг**: **прямой долг** врача (1 употребление); 34) **неотложный долг**: восстановление духовного единства народа – наш **неотложный долг** (1 употребление); 35) **священнический долг**: обязывает это делать **священнический долг** (1 употребление); 36) **первостепенный долг**: **первостепенный долг** Русской Православной Церкви (1 употребление); 37) **конституционный долг**: выполнить свой **конституционный долг** (1 употребление); 38) **братский долг**: мы выполнили свой **братский долг** (1 употребление); 39) **первейший долг**: **первейший долг** газеты – информировать (1 употребление); 40) **неоплатный долг**: **долг** перед Учителем **считался неоплатным** (1 употребление); 41) **сыновний долг**: нарушая **сыновний долг** (1 употребление); 42) **национальный долг**: революция «превратилась в патриотический сим-

вол, в **национальный долг** (1 употребление); 43) **неоплаченный долг**: из прошлого есть и еще один **неоплаченный долг** (1 употребление); 44) **самурайский долг**: не верил он в **самурайский долг** (1 употребление); 45) **пресловутый долг**: **пресловутый** «долг по отношению к народу» (1 употребление); 46) **страшный долг**: командиры несли **страшный долг** (1 употребление); 47) **тяжкий долг**: для спасения народа исполняя **тяжкий долг** (1 употребление); 48) **союзнический долг**: есть лишь «**союзнический долг**» и занятый красными **Екатеринодар** (1 употребление); 49) **пастырский долг**: священнослужители видят свой **пастырский долг** (1 употребление); 50) **материнский долг**: исполнив до конца свой **материнский долг** (1 употребление); 51) **человеческий долг**: достойно выполняют свой профессиональный и **человеческий долг** (1 употребление); 52) **фискальный долг**: лучше всего выполняют **фискальный долг** те наши сограждане (1 употребление); 53) **мамин долг**: **мамин долг** перед искусством (1 употребление).

Лексема **долг** 'обязанность' сочетается с бoльшим числом прилагательных (53 прилагательных) по сравнению с лексемой **долг** 'задолженность' (34 прилагательных).

При этом прилагательные репрезентируют следующие классификационные признаки долга-обязанности: 1) принадлежность долга-обязанности определенному субъекту в силу его социального положения, общественного статуса, профессии, а также связь долга-обязанности с определенными общественными институтами (**гражданский долг**, **воинский долг**, **интернациональный долг**, **служебный долг**, **партийный долг**, **монашеский долг**, **инженерный долг**, **врачебный долг**, **общественный долг**, **революционный долг**, **комсомольский долг**, **рыцарский долг**, **родительский долг**, **священнический долг**, **конституционный долг**, **братский долг**, **сыновний долг**, **профессиональный долг**, **национальный долг**, **супружеский долг**, **самурайский долг**, **пастырский долг**, **материнский долг**); 2) связь долга-обязанности с категориями нравственности, морали, религии (**нравственный долг**, **христианский долг**, **высокий долг**, **патриотический долг**, **священный долг**, **моральный долг**, **неоплатный долг**, **святой долг**, **высший долг**, **человеческий долг**); 3) долг-обязанность как поклонение перед памятью умерших (**последний долг**); 4) размер долга-обязанности (**минимальный долг**, **маленький долг**, **большой/ Большой долг**, **немалый долг**); 5) первостепенность долга-обязанности (**главный долг**, **прямой долг**, **неотложный долг**, **первостепенный долг**, **первейший долг**); 6) негативное субъективное восприятие долга-обязанности (**тяжелый долг**, **неприятный долг**, **пресловутый долг**, **страшный долг**); 7) время существования долга-обязанности (**вековой долг**).

Отметим, что первостепенный характер долга подчеркивается в следующих высказываниях: *Однако долг я сизмальства ставила **превыше всего***. [Марина Палей. Поминовение (1987)]; *Но у отца **на первом месте** – общественный долг, он спешит на пожар, тушит его с дружиной, и так он увлёкся, что не заметил, как загорелся магазин его хозяина, Алешинского*. [Анатолий Рыбаков. Тяжелый песок (1975–1977)]; *И хотя магазин не сгорел: был уже конец пожара, магазин каменный, и к тому же застрахованный, всё добро приказчики успели вытащить, и, в общем, Алешинский ничего не потерял, но он не мог простить отцу, что тот общественный долг поставил **выше** интересов своего хозяина, стал придирается, и отцу пришлось от него уйти*. [Анатолий Рыбаков. Тяжелый песок (1975–1977)]; *Для отца долг был **на первом месте, ради долга он мог пожертвовать собой**, и он требовал того же и от Иосифа*. [Анатолий Рыбаков. Тяжелый песок (1975–1977)]; *Но это были железные люди, революционный долг для них был **выше всего**, и они приговорили дядю Мишу к расстрелу*. [Анатолий Рыбаков. Тяжелый песок (1975–1977)]; *К вашему счастью, я долго служил на Кавказе и усвоил заповедь: гость – лицо священное. **Выше всего** – долг гостеприимства. Несмотря на это, я всё же сообщу вам своё мнение по затронутому вопросу: легче выучить наизусть Гоголя, чем вырастить хотя бы одно дерево*.

[И. Грекова. На испытаниях (1967)]; Однако долг, вы понимаете, **прежде всего**: человек умирает. [И. С. Тургенев. Уездный лекарь (1848)]; Однако, думаю, делать нечего: долг **прежде всего**. [И. С. Тургенев. Уездный лекарь (1848)]; Еще дядя Вася говорил, что, даже изменяясь к лучшему, открывая новые вершины и всякие каньоны, путешественник по горной стране не должен забывать, что он – **прежде всего** гонец-часкис, и его долг – донести письмо. [Инка (2004)]; И предотвратить ее можно, лишь осознав, что **нет выше долга, чем долг человека обрести Богоподобие**, реализовав в себе, прежде всего, богоданное творческое начало. [Георгий Киреев. От национальной утопии к национальной идее (2003) // «Лебедь» (Бостон), 2003.06.23].

Также смысловое содержание первостепенности долга реализуют такие прилагательные, как неотложный, первейший, главный, первостепенный, высший (восстановление духовного единства народа – наш **неотложный долг**; **первейший долг** газеты – информировать; исполняет свой **главный долг** перед государством и обществом; **первостепенный долг** Русской Православной Церкви; **высший долг** каждого солдата – не отходить ни на шаг).

Реализации значения ‘долг как обязанность’, в том числе и вышеназванных содержательных признаков сопутствуют следующие наречия:

1) **честно**: **честно** выполнял свой долг; будем **честно** выполнять свой долг; он **честно** выполнил свой профессиональный долг; **честно**, добросовестно и инициативно выполняют свой воинский долг; пытался **честно** выполнять свой долг человека и инженера; **честно** выполнил свой долг, сообщив куда следует (6 употреблений); 2) **достойно**: клянусь **достойно** выполнять воинский долг; чувство гордости за **достойно** исполненный перед Отечеством долг; но никому не дано перечеркнуть отвагу и мужество наших воинов, **достойно** выполнивших на афганской земле свой воинский долг; в его стремлении **достойно** выполнять священный долг; **достойно** выполняют свой профессиональный и человеческий долг (5 употреблений); 3) **до конца**: **до конца** исполнили свой долг; ваш муж **до конца** выполнил свой долг; офицеров Императорской Армии, выполнивших свой долг **до конца**; исполнив **до конца** свой материнский долг (4 употребления); 4) **добросовестно**: **добросовестно** выполняют свой служебный и гражданский долг; **добросовестно** выполняет свой долг; честно, **добросовестно** и инициативно выполняют свой воинский долг (3 употребления); 5) **исправно**: Джордж Буш **исправно** исполнял свой воинский долг; **исправно** ли исполняли свой воинский долг (2 употребления); 6) **с честью**: **с честью** исполнит свой гражданский долг (1 употребление); 7) **просто**: они **просто** выполнили свой долг (1 употребление); 8) **пока**: его долг, так и не исполненный **пока** (1 употребление); 9) **пора**: **пора** было и Бабуцкому исполнить долг свой (1 употребление); 10) **полно**: **насколько полно** долг этот выполнен (1 употребление); 11) **всегда**: Чехов свой долг – и по отношению к живым, и по отношению к мертвым – **исполнял всегда** (1 употребление); 12) **сознательно**: способных **сознательно** выполнять гражданский долг (1 употребление); 13) **еще**: **еще** выполнял свой профессиональный долг (1 употребление); 14) **с избытком**: Россия **с избытком** выполнила свой долг военной защиты славян (1 употребление); 15) **качественно**: смогут более **качественно** исполнять свой долг (1 употребление); 16) **инициативно**: честно, добросовестно и **инициативно** выполняют свой воинский долг (1 употребление); 17) **самоотверженно**: готовность **самоотверженно** выполнить свой священный долг защитника Отечества (1 употребление); 18) **изо всех сил**: я **изо всех сил**, глупо и неумело пытаюсь исполнить долг (1 употребление); 19) **глупо**: я **изо всех сил**, **глупо** и неумело пытаюсь исполнить долг (1 употребление); 20) **неумело**: я **изо всех сил**, **глупо** и **неумело** пытаюсь исполнить долг (1 употребление); 21) **честь по чести**: **честь по чести** исполнили священный долг (1 употребление); 22) **лучше всего**: **лучше всего** выполняют фискальный долг те наши сограждане (1 употребление); 23) **удачно**: с видом человека, **удачно** исполнившего тяжёлый долг (1 употребление); 24) **безо-**

говорочно: он должен **безоговорочно** выполнить свой высокий долг солдата (1 употребление); 25) обязательно: Из прошлого есть и еще один неоплаченный долг. Этот долг **обязательно** надо «заплатить» и возможно скорее (1 употребление).

Существительное долг ‘обязанность’ в анализируемых контекстах реализуется во сочетаниях со следующими глаголами:

1. Глаголы обозначающие исполнение/выполнение долга-обязанности:

а) выполнить – выполнять: я **выполнил** долг, ты доволен, и я доволен; на протяжении своего ректорского срока он честно **выполнял** свой долг; сотрудники 6-го управления добросовестно **выполняют** свой служебный и гражданский долг; они просто **выполнили** свой долг и др. (59 употреблений); б) исполнить – исполнять: Вы, вместе с воинами Красной Армии, до конца **исполнили** свой долг; его стремлению **исполнить** нравственный долг перед учителями; мне остаётся **исполнить** последний нравственный долг перед священной для меня памятью государя императора и др. (52 употребления).

2. Глаголы и предикативы, передающие семантику долженствования:

а) обязан отдать (понимать): книга, составленная из его текстов и из воспоминаний знавших и любивших его людей, – это тот минимальный долг, который «Мемориал» **обязан отдать** его памяти; **обязаны понимать** свой долг (2 употребления); б) надо исполнить (исполнять, заплатить): **надо исполнить** свой инженерный долг; **надо** только, по мере сил, **исполнять** свой долг; Из прошлого есть и еще один неоплаченный долг. Этот долг обязательно **надо «заплатить»** и возможно скорее (3 употребления); в) нужно исполнить: **нужно исполнить** только один последний долг (1 употребление); г) налагать долг: военные обстоятельства при всеобщих трудностях **налагали** каждому долг терпения (1 употребление); д) должен выполнить (выполнять): он **должен безоговорочно выполнить** свой высокий долг солдата; мы **должны выполнять** свой долг (2 употребления); е) должен исполнить: **должны в молодости исполнить** свой воинский долг перед Родиной (1 употребление).

3. Глаголы, передающие семантику возврата долга-обязанности:

а) отдать (отдавать): И вот книга вышла, **долг памяти отдан**; Теперь мы **отдаём** ей долг, принимая гонимых музыкантов; книга, составленная из его текстов и из воспоминаний знавших и любивших его людей, – это тот минимальный долг, который «Мемориал» **обязан отдать его памяти**; **отдать последний долг** своему благодетелю и др. (10 употреблений); б) заплатить: показав оба **готовность драться** и **заплатив** этим долг условиям чести; Из прошлого есть и еще один неоплаченный долг. Этот долг обязательно **надо «заплатить»** и возможно скорее (2 употребления); в) платить: **платила долг природе** при долговременном ее правлении (1 употребление); г) вернуть: я всегда помнил об этом и рад, что **смог вернуть долг**, когда снимался в фильмах о войне; он **вернул** свой долг учителю, сформулировав центральную идею культурно-исторической психологии (2 употребления); д) воздавать долг памяти: пусть эта статья **воздаст долг памяти** одному из талантливых оружейников земли русской (1 употребление).

4. Глаголы, передающие семантику забвения и нарушения долга-обязанности:

а) забыть (забывать): но выждал день-другой и **забыл про** свой долг; люди **забывают** долг повиновения; некоторые из них сами к себе свой долг **позабывают**; тогда многие самураи **забывали** свой долг (4 употребления); б) нарушить: избегая жертвенного служения Отечеству, **нарушая** сыновний долг, пренебрегая родительскими обязанностями (1 употребление); в) не верить: **не верил он в** самурайский долг и преданность императору Хирохито (1 употребление); г) не рвутся отдавать: **не рвутся отдавать** родине священный долг (1 употребление).

5. Глаголы, передающие значение субъективного восприятия необходимости (реже – ее отсутствия) долга-обязанности:

а) видеть чей-либо долг в: **видел в том свой долг** молодого безбожника-большевика; мы **видим наш долг в** развитии внутреннего миротворчества и общественного

служения; **видел свой моральный долг в том**, чтобы воспрепятствовать браку короля; священнослужители **видят** свой пастырский **долг в единении с народом**; **видела долг свой не в том**, чтобы, нафаршировав детей знаниями, изготовить из них роботов-специалистов (5 употреблений); б) ставит (поставить) долг выше (превыше) всего: однако **долг** я сизмальства **ставила превыше всего**; общественный **долг поставил** выше интересов своего хозяина (2 употребления); в) сознавать свой долг: работающая девушка, **сознающая** свой **долг** и свои обязанности (1 употребление); г) быть готовым выполнять свой долг: **я готов выполнять** свой патриотический **долг** (1 употребление); д) отказываться выполнять свой долг: лучше вы честно напишите, что **отказывается выполнять** свой патриотический **долг** (1 употребление); е) взять на себя долг: **долг на себя ты** немалый **взяла** (1 употребление); ж) сделать свой долг: вы свой **долг сделали – послужили** (1 употребление); з) узнавать свой долг: теперь **знаю** свой **долг** и пришёл сам покориться вам (1 употребление); и) за долг счесть: **за долг счёл** доложить о том наместнику (1 употребление); к) за долг почитать: **за долг почитаю** по сердечной моей преданности уведомить вас о том, в чём вы, конечно, и сами внутренне удостоверены; университетская типография **за долг свой почитает** продолжать помянутые «Московские ведомости» и в будущем; он **почёл за долг** высказать всё сие нравоучение тому, кто просил его усиленно говорить правду без опасения (3 употребления); л) призваны исполнить долг: мы **призваны** осуществить возложенное на нас и **исполнить** свой **долг** перед Богом и Отчизной (1 употребление); м) полагать долг святым: при этом **долг** материнства Санд **полагала святым** (1 употребление); н) считать своим долгом: **я считай свой долг** информировать тебя (искаженная русская речь) – 1 употребление; о) клянусь выполнять долг: **клянусь** достойно **выполнять** воинский **долг**; п) воспринимать как свой долг: **воспринимают** участие в этой важной общегосударственной акции **как свой гражданский долг** (1 употребление); р) стал ясен долг: для меня **стал** неотразимо **ясен мой долг** (1 употребление); с) понимать долг: ты **поймешь наш долг** (1 употребление); т) согласны выполнить долг: более 50 проц. **согласны выполнить** свой воинский и гражданский **долг** (1 употребление); у) нести долг: наши командиры **несли страшный долг** (1 употребление); ф) пытаться исполнить долг: неумело **пытаюсь исполнить долг**; **пытался** честно **выполнять** свой **долг** человека и инженера (2 употребления); х) верить в долг: свято **верил в Долг, Совесть, Присягу, Родину, Честь** и положил за них жизнь (1 употребление); ц) готовиться выполнить: **готовились выполнить наш долг** (1 употребление).

6. Глаголы различной семантики, которые, сочетаясь со словом *долг* ‘обязанность’, передают метафорическое восприятие долга:

а) долг вынуждает: **долг** мужчины **вынудил** его лечь рядом (1 употребление); б) долг велит: В жизненном пути, Куда **велит** твой **долг** идти; это было нужно, так **велел долг, совесть**; каждый из которых думал в первую очередь о своем Отечестве, потому что «так **велели** им **Долг** и **Совесть**» – может быть, самые главные, самые неизменные понятия (3 употребления); в) долг повелевает: **долг повелевал** зайти к Солнцевым и попросить, чтобы они вернули ногу; **долг** христианина **повелевал** кинуть этих язычников в ад; желал потому, что так ему **повелевал долг** (2 употребления); г) долг обязывает: **долг** революционный к тому нас **обязывает**; **долг** философии **обязывает** меня **хвалить** добрые дела и осуждать злые; когда **долг** кого **обязывает открывать** свои мысли другому и др. (6 употреблений); д) долг требует: **долг** справедливости **требует** сказать; однако, как казалось, **требовал** того **долг**, но и самая благопристойность; ещё и **долг** наш **требует**, чтоб мы сие обнародовали и др. (6 употреблений); е) долг удерживает: **долг** меня **удерживает** (1 употребление); ж) долг движет: ею **двигала** похоть, мной [**двигал**] **долг** (1 употребление); з) долг избавляет: там по крайней мере **долг избавляет** (1 употребление); и) долг сводит:

народ, с которым свёл его монашеский долг (1 употребление); к) долг трубит: хотя её комсомольский **долг трубил** (1 употребление); л) долг напоминает: **напоминает** ему его рыцарский **долг** (1 употребление); м) долг зовет: ему надо идти вперёд, куда **зовёт** его **долг** (1 употребление); н) долг привлекает: вас **привлекает** туда **долг** (1 употребление); о) долг приводит: к чему бы этот **долг** ни **привел** (1 употребление); п) долг расходится с: когда партийный **долг разошелся с истиной**, она осталась на стороне истины (1 употребление); р) долг существует: жить надо потому, что **существует** моральный **долг** (1 употребление).

Частотными являются конструкции типа «долг – это ...», «долг – инфинитив», «... – это долг». Например: а) *его долг – всем предоставлять слово; и долг каждого честного человека – всеми силами способствовать этому; Интернациональный долг – это значит, что надо умереть в двадцать два года; долг всякого живущего – стремиться к долголетию; мой долг человека – свидетеля века – восстановить справедливое к ней отношение; долг и обязанность хранителей и владельцев антикварной мебели – обеспечить прежде всего оптимальный температурно-влажностный режим в помещении; это его долг – помочь в страшное время; руководясь тем тезисом, что истина – благо, что наш долг – её находить и отстаивать* и др. (33 употребления); б) *и паломничество к Дому [Священной Каабе] – долг для людей перед Богом; книга, составленная из его текстов и из воспоминаний знавших и любивших его людей, – это тот минимальный долг, который «Мемориал» обязан отдать его памяти; развитие Дальнего Востока – его долг; пересмотр результатов приватизации есть моральный долг власти* и др. (12 употреблений); в) *долг – это не женское слово; долг чести – их дамоклов меч* (1 употребление); г) допустим, *позвонить в милицию и сказать, что под окнами расписают, – это гражданский долг; охранять их – долг каждого человека; позировать Гайку – мамин долг перед искусством; простое человеческое дело – ответить, если спросили, – и есть высокий долг* и др. (7 употреблений); д) *если они члены общества, значит, это их долг* (1 употребление).

Негативно-оценочное восприятие долга как обязанности реализуется в следующих контекстах: *Он уходил в свою жизнь, где больше не было счастья, а только долг и страдания*. [Токарева Виктория. Своя правда // «Новый Мир», № 9, 2002]; *Я её боюсь. И есть долг. И жалость...* [Людмила Улицкая. Пиковая дама (1995-2000)]; *За всю свою почти двадцатилетнюю жизнь Таня никогда не попадала в столь счастливое место, где отменены работа, забота, долг и спешка*. [Людмила Улицкая. Путешествие в седьмую сторону света // Новый Мир, № 8-9, 2000]; *Там по крайней мере долг избавляет, а здесь всё является заново и точит душу*. [Г. Я. Бакланов. В месте светлом, в месте злчном, в месте покойном (1995)]; *Думать. Думать – был его долг. И рок его, и казнь его тоже была – думать*. [Александр Солженицын. В круге первом, т.1, гл. 1-25 (1968) // «Новый Мир», 1990]; *Чем-то это тёмное дело было ему неприятно, но ведь долг!* [Василий Гроссман. Все течет (1955-1963) // «Октябрь», № 6, 1989]; *Долг выдумали жестокие люди, чтобы притеснять слабых*. [З. Н. Гиппиус. Задумчивый странник (о Розанове) (1923)]; – *Ну-с, я вечером опять зайду, – говорит гимназист и, взяв фуражку, уходит с видом человека, удачно исполнившего тяжёлый долг*. [Н. А. Тэффи. Утешитель (1910)]; *Смело с моею судьбою, Долг на себя ты немалый взяла. Я буду биться упорно*, [И. Ф. Анненский. Вторая книга отражений (1909)]; *"Только приступи, – говорил он, – на тебя полетят со всех сторон такие страхи, что божье упаси: долг, гордость, приличие..."* [М. Ю. Лермонтов. Герой нашего времени (1839-1841)]; *Исполнив этот неприятный долг, он бросился вперёд, увлёт за собою солдат и до самого конца дела прехладнокровно перестреливался с чеченцами*. [М. Ю. Лермонтов. Герой нашего времени (1839-1841)] и др.

Позитивно-оценочное восприятие долга как обязанности представлено в таких контекстах:

Я выполнил долг, ты доволен, и я доволен. [Северная сказка (2004) // «Экран и сцена», 2004.05.06]; *А на меня лично возложен приятный долг принять, освободить и*

доставить в Москву, а там уж его сын встретит. [Ю. О. Домбровский. Факультет ненужных вещей, часть 5 (1978)]; – *Вы знаете, с радостью ли исполняю долг моего служения и готов ли я вкушать смерть за истину!* [Д. И. Фонвизин. Каллистен (1788)]; Тем более люди старшего поколения, воспитанные в те спорные времена, когда слова «**скромность**», «**долг**» и «**обязанность**» произносились без иронии. [Юлия Буцик. Накануне юбилея (2004) // «Уральский автомобиль» (Миасс), 2004.01.17]; Этот эпизод можно назвать ключевым для Бориса Морозова в спектакле «Севастопольский марш», позже, в финале, он отзовется сильным эмоциональным ощущением, когда на экранах, расположенных по сторонам сцены, будут сменять друг друга портреты героев Севастопольской обороны, героев России, каждый из которых думал в первую очередь о своем Отечестве, потому что **«так велели им Долг и Совесть» – может быть, самые главные, самые неизменные понятия**. [Долги наши (2004) // «Театральная жизнь», 2004.06.28].

В анализируемых текстах выделяется ряд так называемых контекстуальных синонимов и антонимов по отношению к лексеме *долг* ‘обязанность’:

а) долг – страдание: Он уходил в свою жизнь, где больше не было счастья, а только **долг и страдания**. [Токарева Виктория. Своя правда // «Новый Мир», № 9, 2002];

б) долг – жалость: Я её боюсь. **И есть долг. И жалость...** [Людмила Улицкая. Пиковая дама (1995-2000)];

в) долг – работа – забота – спешка: За всю свою почти двадцатилетнюю жизнь Таня никогда не попадала в столь счастливое место, где отменены **работа, забота, долг и спешка**. [Людмила Улицкая. Путешествие в седьмую сторону света // Новый Мир, № 8–9, 2000];

г) долг – жалость – любовь – совесть: Она не знала, – **жалость** ли это, **любовь, совесть**, ли, **долг**? [Василий Гроссман. Жизнь и судьба, часть 3 (1960)];

д) долг – совесть: Эти бабы спят, сходятся, расходятся потому, что им того хочется, но говорят они совсем по-другому: «Это было нужно, так велел **долг, совесть**, я отказалась, я пожертвовала». [Василий Гроссман. Жизнь и судьба, часть 3 (1960)]; Этот эпизод можно назвать ключевым для Бориса Морозова в спектакле «Севастопольский марш», позже, в финале, он отзовется сильным эмоциональным ощущением, когда на экранах, расположенных по сторонам сцены, будут сменять друг друга портреты героев Севастопольской обороны, героев России, каждый из которых думал в первую очередь о своем Отечестве, потому что **«так велели им Долг и Совесть» – может быть, самые главные, самые неизменные понятия**. [Долги наши (2004) // «Театральная жизнь», 2004.06.28];

е) долг – честь: Там – **хороша ли эта честь и верен ли долг** – это вопрос второй; но важнее для меня именно законченность форм и хоть какой-нибудь да порядок, и уже не предписанный, а самими, наконец-то, выжитый. [К. Н. Леонтьев. Достоевский о русском дворянстве (1891)]; Если **про долг и честь** еще могут что-то выдать преподаватели суворовских училищ и высших военных учебных заведений, то русская национальная школа, в отличие от еврейской, татарской и так далее отсутствует напрочь. [Александр Алексеев. Особенности национальной педагогики (2003) // «Спецназ России», 2003.05.15];

ж) долг – гордость – приличие: "Только приступи, – говорил он, – на тебя полетят со всех сторон такие страхи, что божье упаси: **долг, гордость, приличие...** [М. Ю. Лермонтов. Герой нашего времени (1839-1841)];

з) долг – любовь – невозможность – ревность – стыд – отчаяние: Все, что до сих пор рвало его душу в разные стороны – **любовь, невозможность, ревность, стыд, долг, отчаяние**, – все вдруг сплавилось в его сердце мощным сплавом. [Анна Берсенева. Возраст третьей любви (2005)];

и) долг – скромность – обязанность: Тем более люди старшего поколения, воспитанные в те спорные времена, когда слова «**скромность**», «**долг**» и «**обязанность**» произносились без иронии. [Юлия Буцик. Накануне юбилея (2004) // «Уральский автомобиль» (Миасс), 2004.01.17];

к) долг – бинокль – одиночество: **Бинокль, одиночество. Долг. Мимо – дорога на реку.** [Владимир Крупин. Выбранные места из дневников 70-х годов (2004) // «Наш современник», 2004.04.15];

л) долг – вина – справедливость: Такой энтузиазм был невозможен **без чувства вины** образованного человека перед необразованным и темным, **без чувств долга и справедливости**, без стремления этот долг отдать. [Геннадий Аксенов. Институт человека: Там, за горизонтом // «Знание – сила», 2003];

м) долг – совесть – боевое братство: Вера в него была таким же само собою понятным, само собою разумеющимся чувством, как **совесть, долг или боевое братство**. [Александр Алексеев. Героизм обреченных (2003) // «Спецназ России», 2003.04.15];

н) долг – истина: Когда партийный **долг разошелся с истиной**, она осталась на стороне истины. [Раиса Берг. Варвары на обломках цивилизации // «Знание – сила», №10, 2003];

о) долг – право: Таким образом, там, где действующее право признает **права и долг** учреждений или даже определенных имущественных масс, речь может идти только о фикциях, в силу которых такой предмет может рассматриваться «как будто бы» он был лицом. [Роман Ганжа. О праве вообще и человеческом праве в частности // «Отечественные записки», 2003]

п) долг – совесть – присяга – родина – честь: Но сейчас, когда подавляющее большинство населения России стоит на пороге нищеты и отчаяния и думает только о физиологическом выживании, когда люди разуверились во всех и вся, а власть имущие откровенно и цинично попирают всяческую мораль, что заставляет меня будоражить «пафосную» тему, напоминать согражданам о тех, кто свято верил в Долг, Совесть, Присягу, Родину, Честь и положил за них жизнь? [Ольга Дубова. Солдаты России (2003) // «Наш современник», 2003.10.15];

р) долг – нация – национальная идея: А потому слишком часто Жизнь, Свобода, Достоинство приносятся на жертвенный алтарь идолам со звучными именами **Долг, Нация, Национальная Идея**. [Георгий Киреев. От национальной утопии к национальной идее (2003) // «Лебедь» (Бостон), 2003.06.23].

Таким образом, сопоставление структуры номинативного поля, вербализуемого словом *долг*, относительно двух семантических реализаций ключевой лексики-репрезентанта: ‘долг как обязанность’ и ‘долг как задолженность’ знаменует диалектическое взаимодействие общих и отличительных черт, которое прежде всего проявляется в репрезентации такого содержательного признака анализируемого концепта, как ‘межличностный характер’. Дальнейшее изучение классификационных признаков концепта «долг» предполагает обращение к установлению особенностей его реализации на уровне коммуникативной картины мира, в том числе и наивно-языковой, повседневной, что требует применения различных экспериментальных методик и является объектом отдельного исследования.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено дослідженню репрезентації концепту «долг» в російській мовній картині світу. Виявлено особливості об'єктивації семантики *долг* ‘обов’язок’ за даними «Національного корпусу російської мови». Проаналізовано мінімальні і достатні контексти, що містять у своєму складі лексику *долг* ‘обов’язок’, а також співвідносні з нею репрезентанти досліджуваного концепту. Зіставлено структуру

номінативного поля, що вербалізується словом *долг*, відносно двох семантичних реалізацій ключової лексики-репрезентанта: 'обов'язок' і 'борг'.

Ключові слова: концепт, структура концепту, ключове слово концепту.

SUMMARY

The article focuses on the analysis of concept «dolg» («duty/debt») representation in Russian language world picture. The peculiarities of semantic «dolg» 'duty' objectification according to the database of «Russian language National Thesaurus» have been put up. The minimal as well as sufficient contexts with word «dolg» 'duty' and with other lexical representations of the mentioned concept have been analyzed. The structure of the nomination field of the concept under analysis has been compared according to the two semantic realizations concept key word: 'duty' and 'debt'.

Key words: concept, concept structure, key word of concept.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Булыгина, Т. В. Концепт долга в поле долженствования [Текст] / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев // Логический анализ языка: Культурные концепты ; отв. ред. : Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко, Н. К. Рябцева. – М. : Наука, 1991. – С. 14–21.
2. Кошелев, А. Д. О языковом концепте «долг» [Текст] / А. Д. Кошелев // Логический анализ языка: Языки этики ; отв. ред. : Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко, Н. К. Рябцева. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 119–124.
3. Степанова, О. В. Концепт «долг» в русском языковом сознании: паремиологическое представление [Текст] / О. В. Степанова // Лингвоконцептология ; научн. ред. И. А. Стернин. – Вып. 1. – Воронеж : Истоки, 2008. – С. 158–163.
4. Пресная, М. С. Концепт «долг» и его содержательные признаки в русском языке [Текст] / М. С. Пресная // Філологічний збірник : Зб. наук. пр. – Вип. 6. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2009. – С. 44–50.
5. Дронова, Л. П. Откуда пришло должное? (К проблеме языкового отражения евроазиатского культурного диалога) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : sun.tsu.ru/mminfo/000063105/291/image/291_157-164.pdf. – Загл. с экрана.
6. Ярошенко, Н. А. Репрезентация концепта «долг» в русской языковой картине мира (по данным «Национального корпуса русского языка») [Текст] / Н. А. Ярошенко // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2009/2. – С. 55–66.
7. Ярошенко, Н. А. Концепт *долг* 'задолженность' по данным «Национального корпуса русского языка» [Текст] / Н. А. Ярошенко // Русский язык и литература в школе и в вузе: проблемы изучения и преподавания : сб. науч. тр. – Горловка : Изд-во ГГПИИЯ, 2010. – С. 391–395.
8. Попова, З. Д. Когнитивная лингвистика [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : Восток-Запад, 2007. – 314 с.
9. Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://search.ruscorpora.ru/search.xml?mycorp=&mysent=&mysize=&dpp=&spp=&spd=&text=lexform&mode=main&sort=gr_tagging&lang=ru&req=%E4%EE%EB%E. – Загл. с экрана.

Надійшла до редакції 15.09.2011 р.

УДК 811.161.1'373.611

МОРФЕМНО-ДЕРИВАЦИОННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ ГРУППЫ «УНИЧТОЖЕНИЕ ЖИВОГО ОБЪЕКТА»*А. В. Петров**Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского*

Реферат. В статье анализируется лексико-семантическая группа глаголов «уничтожение живого объекта» с точки зрения деривационного параметра: выявляется частеречная семантика корней слов, формирующих лексическое множество; определяется соотношение между производными и непроизводными предикатами; устанавливается роль служебных морфем в манифестации категориально-лексической семы.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, морфемно-деривационная характеристика ЛСГ, категориально-лексическая сема.

В коллективной монографии «Лексико-семантические группы русских глаголов» Г. Н. Плотникова и М. Ф. Скорнякова впервые предприняли попытку обобщить конкретные исследования, посвященные выявлению словообразовательных связей, описанию словообразовательных структур производных и членимых глаголов в зависимости от их принадлежности к отдельным лексико-семантическим группам (ЛСГ) [1]. В результате исследователи предложили типологию ЛСГ русских глаголов, учитывающую их деривационные особенности: были выделены группы с преобладанием непроизводных или только производных лексем.

Отдельным вопросом в типологии ЛСГ является вопрос о способах манифестации в предикатах архисемы. Некоторые наблюдения были сделаны и в этой области. В непроизводных единицах она манифестируется корнем. Почти во всех деривационно-центрических ЛСГ архисема манифестируется не корнем, а деривационной морфемой [11]. Следующим этапом в развитии типологии ЛСГ, основанной на деривационном факторе, являются исследования Т. В. Поповой, которая выделила следующие разновидности ЛСГ: 1. Лексико-центрические ЛСГ. 2. Деривационно-центрические ЛСГ: 2.1. деривационно-именные ЛСГ, 2.2. деривационно-глагольные ЛСГ: 2.2.1. деривационно-корневые, 2.2.2. деривационно-аффиксальные [2, с. 303–304].

Цель статьи – изучить лексико-семантическую группу глаголов «уничтожение живого объекта» с точки зрения деривационного фактора.

Для решения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

1. Определить удельный вес производных и непроизводных единиц в группе.

2. Выявить роль словообразовательных морфем в манифестации архисемы 'лишить жизни кого'.

Материалом для статьи послужили толковые словари, художественные тексты, а также Интернет-ресурсы.

Глаголы уничтожения живого объекта – это переходные предельные глаголы со значением физического воздействия на объект, в результате которого объект перестает существовать. Идентификатором ЛСГ является предикат *уничтожить*. Околоядерную зону анализируемой ЛСГ составляют общеупотребительные глаголы физического действия, периферия формируется за счет стилистически отмеченных предикатов.

Глаголы уничтожения граничат с глаголами разрушения и глаголами повреждения [3]. Они выявляют одну семантическую область – разрушающее воздействие на объект. Каждая из этих групп самостоятельна, хотя границы между ними зыбки и условны. В основе различий этих трех групп лежит логико-понятийная категория меры: «Если объект совершенно разрушен – это уничтожение. Если он разрушен частично и его можно восстановить – это повреждение» [3, с. 51]. Глаголы уничтожения пересекаются

и с глаголами деформации, абстрактную схему значений которых предложила Г. И. Кустова: 1) исходное состояние объекта; 2) воздействие субъекта на объект; 3) основные импликации: существуют части объекта, существует отверстие / разрыв в объекте, нарушена целостность объекта [4, с. 26]. Применительно к глаголам уничтожения живого объекта абстрактная схема видоизменяется в ее второй и третьей части: 2) способ воздействия субъекта на объект: орудие или средство действия, целенаправленность действия, длительность / мгновенность действия, интенсивность действия, изменение пространственного положения объекта, использование температурного параметра, нарушение целостности объекта; 3) импликация – «объект(ы) перестал(и) существовать».

Морфо-деривационный анализ ЛСГ «уничтожение живого объекта» проводим, опираясь на исследования Т. В. Поповой, предложившей учитывать следующие признаки: 1) удельный вес производных и непроизводных лексем в составе ЛСГ; 2) частеречную семантику корней слов, формирующих ЛСГ; 3) тип и семантику деривационной морфемы (приставка, суффикс, постфикс, конфикс, с помощью которых были образованы производные глаголы, формирующие данную ЛСГ) [2, с. 298].

1. Удельный вес производных и непроизводных семем

Производность / непроизводность составляющих ЛСГ глаголов очень важна, поскольку среди русских глаголов преобладают производные слова [2; 5]. В то же время необходимо учитывать, входят ли глагольные семемы в ту или иную ЛСГ в своем основном значении или в производном, вторичном, значении. Анализируемую ЛСГ составляют 60 непроизводных глаголов (20 в основном значении и 40 во вторичных значениях) и 133 производных предиката (59 в основном значении и 74 во вторичных значениях). Количественное соотношение между производными и непроизводными глаголами различно, внутри ЛСГ преобладают лексические единицы, основанные на деривационной соотнесенности их с производящими.

При этом доминируют предикаты во вторичных значениях, что свидетельствует о том, что роль конкретной морфемы в семантическом насыщении слова становится косвенной, поскольку в действие вступает процесс семантической деривации.

В границах непроизводных единиц выделяются предикаты с ядерной семой уничтожения (*драть* 3 ‘убивать, растерзывать (о хищных животных)’, *душить* 1 ‘убивать, насильственно останавливая дыхание’, *стрелять* 2 ‘убивать из огнестрельного оружия’) и периферийной (*разг. перен. колотить* 3 ‘наносить поражение противнику, побеждать’, *рубить* 3 // Б «наносить удары, поражать холодным оружием» (*рубить казаков шашками*), *распять* ‘пригвоздить к кресту (древний способ казни)’).

В группу непроизводных глаголов входят корнецентричные единицы, состоящие из формально тождественных образований (семем или семемы и оттенка): *бить* 3 – *бить* 4, *губить* 1 – *губить* 2, *давить* 3 – *давить* 4 // А – *давить* 4 // Б, *известить* 2 – *известить* 2 //, *колоть* 2 – *колоть* 3, *пришибить* 1 – *пришибить* 1 //, *рвать* 1 // В – *рвать* 3, *резать* 4 – *резать* 4 //, *рубить* 3 – *рубить* 3 // Б, *разорвать* 1 // Г – *разорвать* 5, *травить* 1 – *травить* 1 // – *травить* 7.

К непроизводным глаголам относятся непроизводные членимые со связанным корнем: *уничтожить* – *изничтожить*, *зашибить* 1 // – *пришибить* 1 // – *ушибить*, *свести* – *известить* – *перевести*, *уложить* 2 – *положить* 5, *укокошить* – *прикокошить*, *снять* 6 // ‘убрать, удалить откуда-л., лишить возможности действовать, убив, связав и т. п.».

Среди производных единиц доминируют деривационно-центричные, образованные одноструктурными глаголами: префиксальными (70), суффиксальными (41) и конфиксальными (22).

В целом же анализируемую ЛСГ формируют деривационно-центричные производные и в меньшей степени корнецентричные, состоящие из формально тождественных единиц.

2. Частеречная семантика корней слов, формирующих ЛСГ

С точки зрения частеречной семантики корней слов, формирующих ЛСГ, наблюдается следующая картина: глагольные (132 единицы: *губить* 2, *известить* 2, *решить* 6 //), субстантивные (48 единиц: *колесовать*, *кончить* 5, *косить* 2), междометные (9 единиц: *цокать* 5, *чикать* 2 //, *целкать* 6), адъективные (2 единицы: *разредить* 1 //, *умертвить*) и корни-числительные (2 единицы: *четверить*, *четвертовать*).

Следовательно, в ЛСГ преобладают лексические единицы с глагольными корнями.

3. Словообразовательная структура глаголов

Этот параметр учитывает тип и семантику деривационной морфемы, с помощью которой были образованы производные глаголы ЛСГ. Было установлено, что в качестве формантов выступают приставки, суффиксы и конфиксы. Среди производных в составе ЛСГ преобладают префиксальные образования.

Незначительным является удельный вес суффиксов: *-ирова-* (*газировать*), *-ова-* (*колесовать*), *-и-* (*крошить*), *-а-* (*чикать*) и конфиксов: *обез-* ... + *-и-* (*обезглавить*), *из-* ... + *-и-* (*изредить*), *пере-* ... + *-и-* (*перекусить*), *про-* ... + *-и-* (*проглотить*), *у-* ... + *-и-* (*усыпать*).

Важно учитывать тип морфемы, с помощью которой образуются составляющие группу предикаты. Это связано с тем, что разные морфемы неодинаково влияют на значение производного. Воздействие семантики словообразовательного префикса может быть значительным, его присоединение к непроизводному глаголу изменяет, мутирует семантику мотиватора таким образом, что заставляет отнести производный глагол к иной ЛСГ [1; 2; 6–8]. Глаголы, образованные в результате мутационного способа, в рамках ЛСГ составляют особого рода парадигмы, в которые входят слова, сходные не только по тем или иным дифференциальным семам, но и по способам их манифестации.

3.1. Префиксальные производные

Исходный список предикатов ЛСГ «уничтожение живого объекта» формируют 70 префиксальных производных (21 в первичном значении), среди которых наблюдаются единицы с приставками *за-*, *пере-*, *про-*, *раз-/рас-*, *в-/во-*.

Материал показал, что изменять семантику мотиватора и актуализовать архисему 'лишить жизни кого', прежде всего, свойственно приставке *за-*. Роль других приставок в этом отношении менее значима, поскольку производные с другими префиксами составляют ограниченное число случаев.

Глаголы с приставкой *за-*

В исследуемой ЛСГ насчитывается 28 лексических единиц с префиксом *за-*, развивающих значение 'лишить жизни кого', которое несвойственно мотиваторам. На это свойство префикса *за-* исследователи давно обратили внимание [7–14]. Приставка имеет словообразовательное значение 'доведение до нежелательного состояния посредством действия, названного мотивирующим глаголом' [12, с. 360]. Е. Р. Добрушина и Д. Пайар выделяют «ЗА-глаголы отрицательного воздействия», так как ЗА-превращает результат действия из просто плохого для С1 в предельно плохой» [10, с. 232]. Ранее об этом писал Б. Н. Головин [8, с. 57].

Выделенное значение префикса коррелирует с чрезмерной интенсивностью действия, названного мотивирующим глаголом, направленного на одушевленный объект, с его многоактностью, в противном случае в производном нейтрализуется сема 'лишить жизни кого'. Возможность нейтрализации семы отмечается в словарных дефинициях, в определении ее статуса как дизъюнктивной: *залагать* 'избить или убить ударами ног' (*лошадь залагала волка*), *забодать* 'убить или ранить рогами', *запырять* 'то же, что забодать', *забрыкать* 2 'избить, убить кого-л., брыкая; залагать' (*гнедой волка забрыкал*). В контексте значение предикатов уточняется через прилагательные

распространители – наречие *насмерть* и предложно-падежную форму *до смерти*. Ср.: *гусь защищал утенка до смерти, лошадь залягала волка насмерть*.

В то же время существуют глаголы, обозначающие более «слабое» физическое воздействие на объект, содержащие сему ‘многоактность’: *дергать, щипать, пинать, толкать* и др. В денотативной части анализируемых глаголов содержатся предпосылки для реализации качественной предельности действия: длительное, повторяющееся воздействие на одушевленный объект, способный быть качественно измененным в результате действия. При сочетании данных глаголов с приставкой *за-* появляется семантический компонент ‘лишить жизни кого’ вопреки нерезультативной семантике мотивирующего глагола.

Значение ‘уничтожение’ у некоторых глаголов может реализоваться в контексте при актуализации актанта со значением средства: *забросать, закидать, зашвырять утенка камнями*. Деструктивное значение таких глаголов определяется как ‘уничтожить в результате неоднократно повторяемого действия, названного в исходном глаголе’.

С глаголами конкретного физического действия в приставке *за-* может проявляться сема ‘полностью или частично закрыть объект, сделать его недоступным для зрения’ [9, с. 57]. В результате «закрывания» объект может перестать существовать: *зарыть пленника в землю, закопать узника живым, замуровать жертву в стене, засыпать раненых песком*, а также в безличных конструкциях альпинистов *засыпало снегом, болото засосало путника*: «Но бунт Старо-Русской еще не прекращен. Военные чиновники не смеют еще показаться на улице. Там четверили одного генерала, *зарывали живых и проч.*» (П., Письмо П. А. Вяземскому, 3 авг. 1831). Это характерно и для глаголов физического действия с другими префиксами, например, *на-* (*снежная лавина накрыла альпинистов*), *по-* (*море поглотило пловцов*).

Значение ‘уничтожить’, конкретизирующее общую деструктивную семантику префиксальной модели, возникает как реакция на несовпадение результативной направленности префикса и семантики мотивирующего глагола, у которого аспект протекания является ведущим.

Глаголы с приставкой пере-

Приставка *пере-*, как и приставка *за-*, также индуцирует в производных сему ‘лишить жизни’, однако способность эта у приставки *пере-* ограничена: *перегрызть* 3 ‘кусать или загрызать всех или многих’, *перебодать* 2 ‘убить или ранить рогами всех или многих’. Приставка *пере-* в составе исследуемых глаголов имеет словообразовательное значение ‘многократного и поочередного действия, распространенного на все или многие объекты или совершенного всеми или многими субъектами’ [12, с. 365], в результате которого происходит уничтожение объекта. Ср.: «Спасут ситуацию специально натренированные птички: *переключают* грызунов и приведут город в соответствие санитарным нормам». – Режим доступа: <http://lib.world-mobile.net>; «Уже нет ни прежних лесов, ни прежних грибов. Ни прежних озер, ни прежней непуганой птицы и белок, ни прежнего изобилия рыбы. Особенно резко пошло это изменение с 1914 года, когда в Посаде расположились войска, *переглушили рыбу*, распугали птицу». – Режим доступа: <http://pravmir.ru>.

Архисема проявляется также в стилистически сниженных предикатах *прост. перепалить* ‘убивать из огнестрельного оружия всех или многих’ (*перепалить бандитов из пулеметов*), *прост. переколотить* 3 // ‘убить всех или многих’, *прост. переколошматить, переглушить* и в производных со связанным корнем *прост. перекокошить* ‘убить всех или многих’, *перешибить* 1 ‘ударом ломать надвое кого-л.’. Ср.: «Была поставлена задача в глухой час ночи ворваться с трех сторон в Середу, *переколотить* и *перестрелять немцев*, поджечь склады, захватить пленных» (Бек, Волоколамское шоссе); «В период брачных страстей самцы [страусы] становятся весьма агрессивны. Говорят, ударом ноги могут *перешибить хребет* даже льву». –

Режим доступа: <http://www.strausowod.ru>; «Выходные дни заядлым рыбакам проводить негде. Единственный способ порвать этот замкнутый круг – вооружиться дробовиками и **перекокошить** всех чаек». – Режим доступа: <http://www.mk.ru>.

Глаголы с приставкой у-

Приставка у- обладает «неотчетливостью денотативной семантики, сниженной стилистической принадлежностью» [9, с. 28]. В ГР-80 глаголы типа *угрохать*, *ухлопать* относятся к пятому непродуктивному типу [12, с. 372].

«Небольшая мощность приставки ведет к ее «вырождению», она перестает быть отделимой, семантически достаточной» [9, с. 32]. Этому способствует и употребление глаголов во вторичных значениях, в том числе и в переносных: *перен.* *унести* 5 ‘уничтожить, прекратить существование кого-л.’, *перен.* *угомонить* 2 ‘прекратить существование кого-л.’, *прост.* *уходить* 2 ‘лишить жизни, убить’, *прост.* *ирон.* *усахарить* 2 ‘избить до смерти, довести до смерти». Ср.: «– Сколько стрелцов **уходили**? – спросил. Никто этого не знал – не считали» (Шукшин, Я пришел дать вам волю); «Удивила фраза о трактиришке, который “две жены **усахарил**”». – Режим доступа: <http://recensent.ru>.

Выделенные значения появились в результате семантической деривации как результат переосмысления исходного значения производящей основы. Исходные глаголы не имеют семы деструктивности, и при присоединении приставки значение ‘лишить жизни’ появляется на основе сложного взаимодействия между лексико-семантическими вариантами с использованием метафорического переноса.

В глаголах *прост.* *уложить* 5 // ‘убить’, *прост.* *укокошить*, *обл.* *ушибить* 4 приставка функционирует в составе связанной основы (ср.: *положить*, *пришибить*, *перекокошить*).

Значительная часть предикатов с приставкой у- обладает стилистически сниженной окраской или относится к некодифицированной лексике. Так, в просторечии употребляются глаголы *прост.* *уколотить* 3 ‘убить’, *прост.* *уколошматить* ‘убить; забить до смерти’. Ср.: «Платонов. **Уколотил бы** Соловья Разбойника? А? Осип. А кто ж его знает. Платонов. **Уколотил бы**. Ведь у тебя **силища**» (Ч., Безотцовщина). Возможно, что часть лексем со стилистически сниженной окраской имеет корни в некодифицированном языке, о чем свидетельствуют лексикографические источники. В словаре-справочнике О. П. Дубягиной и Г. Ф. Смирнова «Современный русский жаргон уголовного мира» зафиксированы следующие единицы, которые в этих же значениях с пометой *прост.* (просторечное) приводятся и в толковых словарях современного русского языка: *убрать*, *уложить*, *уколотить*, *ухлопать*, *укокошить*. К жаргонизмам относятся, например, предикаты *уработать*, *укоцать* и др.: «Деникинцы неизбежно должны были, как он говорил, «**укоцать**» его, но он думал о чем-то далеком от смерти, должно быть о бегстве...» (Паустовский, Кара-Бугаз).

Обращает на себя внимание тот факт, что с приставкой у- сочетаются глаголы с несуществующими корнями -кокошить, -коцать, -хайдакать [7; 15]. «Смысл таких приставочных глаголов создается приставкой, а не основой потому, что эта основа связана...» [15, с. 27]. Принцип анализа подобных глаголов был разработан А. Н. Тихоновым: «В русском языке для членимости различных типов слов существенны не только словообразовательные ряды, но и лексические связи их, лексические парадигмы» [7, с. 218]. Глаголы типа *укокошить*, *укоцать*, *ухайдакать* становятся осмысленными на фоне доминанты *убить* синонимического ряда *пристукнуть*, *ухлопать*, *уколотить*... в который эти единицы входят.

Глаголы с приставкой раз-/рас-

Глаголы с префиксами *раз-/рас-* реализуют значение ‘направить в разные стороны, распространить, разъединить с помощью действия, названного мотивирующим

глаголом' [12, с. 370]. «Глаголы, управляющие одушевленным объектом, сочетаются с приставками *из-* и *раз-*, но пространственный оттенок значения у них значительно ослаблен, а усилен оттенок качественного изменения (ср.: *раздавить собаку, искилывать цыплят*)» [11, с. 122].

Значение 'разделение объекта на части' передают глаголы *разг. разнести* 6 'разорвать, разбить на части' (*собаки разнесли козленка в клочья*), *разорвать* 1 // Г 'растерзав на части, умертвить', *разорвать* 5 'взрывом разнести на части': «Пули буквально **разнесли голову** несчастного и **изрешетили шею**». – Режим доступа: <http://www.somnienie.narod.ru>; *расклевать* 2 'разбить клювом': «Если *попадает* слишком длинная змея, железница или медяница, то он [журавль] **расклевывает** ее носом на несколько частей и проглотит» (С. Аксаков, Записки ружейного охотника).

В глаголе *разг. расшибить* 2 'разбить на части, раздробить' приставка функционирует в составе связанной основы (*ушибить* – *зашибить* – *пришибить*). Ср.: «Приготовлялась охотничья похлебка из круп, картофеля и лука, с прибавкой... очень **расшибленного выстрелом рябчика**... или грибов» (М.-Сибиряк, Зеленые горы).

Однако в устойчивом сочетании образного характера *расшибить в лепешку* не реализуется значение 'разделить объект на части'. Объект претерпевает физические изменения в результате 1) воздействия большой силы или 2) многократного взаимодействия с твердой поверхностью (например, в контексте (б) такой поверхностью является борт корабля), что приводит к деформации объекта, который становится плоским, как лепешка. Ср.: а) «Поразительным образом в городе никто не пострадал – кроме некоего кота, которого несколько раз перевернуло взрывной волной и **расшибло в лепешку**...». – Режим доступа: <http://akunin.int.ru/nefrit> и б) «Шторм слишком сильный... нас реально могло **расшибить в лепешку** об их борт». – Режим доступа: <http://www.ayda.ru>.

Аналогичную ситуацию передает устойчивое сочетание *расплющить в лепешку*, в блин (поверхностью выступает, например, борт баржи): «Течение тащит вас к правому берегу, потом к левому, потом оно выносит вас на середину, заставляет сделать три полных оборота вокруг собственной оси, потом несет обратно и кончает, как правило, попыткой **расплющить** вас в лепешку о какую-нибудь баржу». – Режим доступа: <http://poxod.ru/literature>.

Информацию об уничтожении в результате деформации одушевленного объекта несут также семемы *расплющить* 1 // Б 'давя, убивать': «А как за долей сполз Червяк долой, То мальчик червяка **расплющил** под пятой» (Крылов, Мальчик и Червяк), *расплющить* 1 // А 'раздавить'. Ср.: «Он каждым своим нервом, всем существом понял, что это чудовище может оторвать ему руку или ногу, **расплющить голову**, исковеркать все тело или просто убить» (Куприн, Груня).

Уничтожение живого объекта может быть связано с нарушением его целостности – отделением от организма такого важного для него органа, как голова. В БАСе сочетания префиксальных глаголов *разнести*, *раздробить*, *расколоть*, *раскроить*, *размозжить* с актантом голова квалифицируются как устойчивые. Ср.: «Я видел, как бомба **раздробила голову** 15-летнему соседскому мальчику». – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru>; «Рэмбл оскалил зубы, показывал жестами, что вот-вот **разнесет голову** бортинженеру, если командир скажет не то, что нужно». – Режим доступа: <http://lib.web-malina.com/getbook.php>.

Глаголы с приставкой *про-*

Исследователи выделяют глаголы группы «проделывать отверстие», которые называют частичное разрушение объекта [3]. Однако сквозное отверстие может привести к уничтожению живого объекта, если воздействию подвергаются важные для человека, животного *части тела*, такие, как *голова*, *горло*, *сердце*, *живот*. Пространственное значение 'движение внутрь' имеют приставки *в-/во-* 'поместить, проникнуть во

что-нибудь, внутрь чего-нибудь с помощью действия, названного мотивирующим глаголом» [12, с. 357] и *про-* ‘действие, названное мотивирующим глаголом, направить сквозь что-нибудь, через что-нибудь, вглубь’ [12, с. 369].

Сочетание глаголов физического действия с названными приставками, а также распределенность действия в сторону выделенных объектных актантов актуализируют в производных сему ‘лишить жизни’. Отметим роль и инструментального актанта, с помощью которого проделывается сквозное отверстие. Зафиксировано незначительное количество производных с префиксом *в-/во-*: *вонзить* ‘воткнуть, всадить что-л. острое, колющее’ (*вонзить нож в сердце*), *воткнуть* ‘заставить войти, проникнуть внутрь, вглубь что-л. острое, тонкое’ (*воткнуть в сердце кинжал*), *всадить* ‘с силой воткнуть; вонзить’ (*всадить в горло животного нож*). Приведенные фразы сигнализируют о том, что «определенным образом скоординированы локальное значение приставки *в-* и предлога *в*», это свидетельствует о лексической нейтрализации префикса [6, с. 264].

Подпарадигму составляют предикаты с префиксом *про-*: *проткнуть* ‘нажимом проделывать отверстие, дыру в чем-л.’, *проломить* ‘сделать отверстие, дыру в чем-л.; пробить’ (*проломить череп*), *продырявить* ‘сделать дыру, отверстие в чем-л.’ (*продырявить голову, продырявить раненого*), *пронзить* 1 ‘проколов, проткнув, нанести кому-л. сквозную рану’. Ср.: «*В бою неравном братья пали; В чужбине двое, а меньшей Пронзен штыком передо мной*» (Л., Хаджи Абрек), «– *Наш мир – презнусное место, если в нем разгуливают люди вроде вас, но он, мне думается, не так низко пал, чтобы позволить вам безнаказанно **продырявить** меня*». – Режим доступа: <http://www.fidel-kastro.ru>.

В глаголах *прошить*, *прострочить* сема ‘уничтожить из огнестрельного оружия’ проявляется в сочетаниях с родовым именем *тело* или *человек* (как результат метонимии): «*Савелий дал очередь, и она **прошила** парня в нескольких местах; он упал на асфальт и больше не двигался*» (В. Доценко, Тридцатого уничтожить!); «*Майор, не сходя с места, короткой очередью **прошил** тело сползающего по стене человека – красный след оставался там, где затылок касался белой штукатурки*» (А. Белозеров, Чайка); «*Трое конвоиров уже были убиты, четвертого пулеметчик **прострочил** в упор на глазах у Тимофея*». – Режим доступа: <http://www.sovross.ru>; «*Очереди **прострочили** последних живых, перечеркнув их жизни*». – Режим доступа: <http://www.lib-detective.info>. Однако если актантную позицию занимают существительные-соматизмы, то глагол относится к группе повреждения. Ср. *пуля прошила колено, руку* и т.д.

Та же закономерность проявляется и в глаголе *издырявить*: «*А ты смотри – тебя бы здесь не **издырявили**!*». – Режим доступа: <http://koleso.by.ru>; «– Или он с нами пойдет... или **издырявлю** его штыком!». – Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru>.

Нанесение сквозных отверстий передает глагол *изрешетить*, который относится к группе «проделать отверстия» и своей внутренней формой определяет своеобразный способ уничтожения – «превратить тело в решето». Ср.: «*Другого офицера **изрешетили** автоматной очередью из мчавшейся по улице подводы*». – Режим доступа: <http://www.Hrono.ru>; «*В образовавшийся пролом высочили трое пленных, сбегавшиеся казаки **изрешетили** их выстрелами в упор*» (Шолохов, Тихий Дон).

Нерегулярно значение уничтожения живого объекта передают глаголы с другими префиксами, например, *с-* (*скрутить* 4 // ‘привести к смерти (о болезни)’, *снести* 4 // Б ‘снять, отделить чем-л. острым’ (*снести голову*), *сбить* 1 // Б ‘заставить упасть, подстрелив, подбив на лету (птицу)’, также *стереть* в составе устойчивого сочетания *стереть в порошок* ‘расправиться с кем-л., добиться уничтожения кого-л.’: «*(Враги) Лезут? Хорошо. **Сотрем в порошок***» (Маяковский, Хорошо!)); *пере-* (*переехать* 3 ‘проехав по кому-л., раздавить’ (*переехать котенка*)); *о-* (*окормить* 2 ‘накормив неправильно или вредной пищей, довести до болезни, смерти’ (*окормить ребенка*), спец. *окормить* 2 // ‘отравить, дав отравы в приманке’ (*окормить волков*), устар.

опоить 2 ‘отравить, напоив ядом’ (*опоить матроса*)); *от-* (прост. *оттяпать* 1 // ‘отрубить, отсечь’, глагол реализует архисему ‘лишить жизни кого’ при сочетании с актантом *голова*: «Одноглазый петух то и дело распевал ку-ка-ре-ку, а к вечеру, когда запорожцы проголодались, певуну **оттяпали голову**, оципали его». – Режим доступа: <http://dic.academic.ru>).

3.2. Суффиксальные производные

«Присоединение к глаголу-мотиватору какого-либо суффикса обычно не ведет к изменению категориально-лексической семантики слова-derivата» [2, с. 303]. Среди суффиксальных образований выделяются три группы предикатов – отсубстантивных, отглагольных и отмеждоментных. В количественном отношении преобладают первые: 35 единиц, 3 единицы и 11 единиц.

Отсубстантивные предикаты образуются при помощи следующих аффиксов: *-ова-/-ева-* (*колесовать*, обл. *зверовать* ‘охотиться на зверя’), *-и-* (*крошить*, *лучить*, *морозить* 2 //, *парить* 1), *-ирова-* (*газировать* ‘умерщвлять, умертвить газом’), *-нича-* (обл. *глухарничать*, обл. *гусятничать*). Отмеждоментные предикаты оформляются суффиксом *-а-* (разг. *хлопать* 2 // ‘поражать из огнестрельного оружия; убивать’, прост. *шлепать* 5 ‘убивать’), отглагольные – суффиксом *-и-* (*гибнуть* – *губить*, *мереть* – *морить* 1, *тонуть* – *топить* 1 //).

Глаголы с суффиксом *-ова-/-ева-*

К глаголам с суффиксом *-ова-/-ева-*, мотивированным именами существительными, относятся предикаты со значением ‘охотиться, т. е. добывать что-л., ловя зверя, дичь, рыбу’: *мышковать*, *соболевать*. Тип продуктивен в диалектном языке [16, с. 234]: *белковать*, *бурундуковать*, *гусевать*, *зайцевать*, *козовать*, *котовать*, *лисовать*, *лосевать*, *рябковать*, *утковать*, *щуковать*. В литературном языке действует иная закономерность: «Глаголы, образованные от названий животных (птиц и т. д.), усваивают только переносные значения производящих: *лисить*, *петушиться*, *попугайничать* и т. п.» [17, с. 134]. В диалектах является продуктивной и модель с суффиксом *-нич(а)*: *глухарничать*, *лисятничать*, *медвежатничать*, *стерляжничать*, *утятничать*, *налимничать*. Ср.: «За сеном все собирались мы с ним [Алешкой] ехать. **Налимничать как-то отправились**. Чуть не перетонули» (Астафьев, Где-то гремит война).

Значение ‘охотиться где’ имеют производные устар. *полевать* и *лесовать* «заниматься лесной охотой».

Суффикс *-ова-* выделяется также в предикатах со значением казни *колесовать* ‘осуществлять действие при помощи...’ и *четвертовать* ‘делать каким’, ‘превращать во что’. «Таким глаголам не требуется специальная форма выражения результата, а в значении процесса они употребляются редко» [18, с. 65].

Глаголы с суффиксом *-а-*

В ЛСГ входят несколько стилистически сниженных глаголов с корнями-междометиями, оформленные суффиксом *-а-*: *стукать* 1 // В, *тарарахать* 3, *тюкать*, *хлопать* 5, *цокать* 5, *чикать* 2, *щелкать* 6 и *шлепать* 5.

Архисему ‘лишить жизни кого’ предикаты реализуют не в прямых, а в производных значениях, что свидетельствует о роли семантической деривации в появлении этой семы. В толковании некоторых глаголов подчеркивается способ уничтожения объекта – при помощи огнестрельного оружия, т. е. действие сопряжено со звуком: *стукать* 1 // В ‘ударив, выстрелив, убить или ранить’, прост. *тарарахать* 3 ‘стрелять или выстрелом убивать кого-л.’, прост. *хлопать* 5 ‘убивать выстрелом, пулей’, прост. *щелкать* 6 ‘убивать, расстреливать’.

Направление семантического развития в глаголах определяется следующим образом: от значения, передающего звучание, к значению, обозначающему конкретное действие, связанное со звуковой характеристикой. Семантическая деривация сопровож-

дается изменением субъектно-объектных отношений: субъект является одушевленным (невозможно употребление предиката со значением уничтожения в безличной конструкции, например, *щелкало где-то близко-близко*), объект выступает в форме мн. числа, действие характеризуется предельностью.

Ср.: *щелкать* 4 // Б 'звучать, раздаваться (о выстрелах)' (*щелкали выстрелы, щелкали затворы*) – прост. *щелкать* 6 'убивать, расстреливать' (*щелкать изменников*): « – Ну, что его княжеская милость, как здравствует с того дня, как мы вместе Малютиных опричников **щелкали**?» (А. К. Т., Князь Серебряный); *чикать* 1 'производить короткие, ритмически повторяющиеся звуки (обычно о механизмах)' (*чикали часы*) – разг. *чикать* 2 'нанести рану или убить' (*чикать врагов*); прост. *шлепать* 1 // Б 'ударять чем-л. плоским по воде, грязи, чему-л. мокрому' – *шлепать* 1 // В 'убивать из огнестрельного оружия'.

В глаголах *тюкать* и *цокать* труднее определить направление семантического развития, поскольку в производных акцент сделан на уничтожении объекта, а не на способе осуществления действия: *цокать* 4 // А 'производить отрывистые, короткие звуки при движении' (*цокают пули*) – прост. *цокать* 5 'убивать' (*цокать бандитов*); разг. *тюкать* 2 'производить короткий, отрывистый звук, ударяясь обо что-л.' (*пули тюкают в бруствер*) – разг. *тюкать* 3 'убивать'.

По мнению О. М. Соколова, результативное значение отчетливо выделяется в части глаголов с суффиксом -ну-, «которое формируется в тех случаях, когда действие несет информацию об изменении качественной субстанции предмета, о приобретении им нового устойчивого признака, предопределенного мотивирующей направленностью... Наиболее яркую лексическую группировку составляют здесь глаголы со значением 'убить, умертвить'». Ср.: *шлепать* – *шлепнуть*, *кокать* – *кокнуть* и т. п.» [19, с. 148].

3.3. Конфигуральные производные

Среди конфигуральных производных выделяется группа глаголов, образованных при помощи форманта *обез-* ... + ... -и(ть), передающих значение 'лишить жизни кого'. С точки зрения мотивационных отношений выделяются следующие разновидности: а) глаголы, мотивированные именами, называющими важные для жизнедеятельности человека понятия: *обезглавить*, *обескровить*; б) мотиватором является абстрактное существительное: *обезвредить* (глагол характеризуется двойственной мотивацией), в) предикаты, мотивированные собирательными существительными, называющими лиц: *обездетить*, *обезлюдить*, г) глаголы, мотивированные зоонимами: *обезрыбить*, *обезлосить*. Модель продуктивна, с помощью нее образуются потенциальные единицы: *обезнародить*, *обезлосить*, *обеззверить*, *обезмышить* и др.

Производные *обезвредить* (*банду*), *обезглавить* (*преступника*), *обескровить* (*отряд*) сочетаются с именами, которые являются объектом уничтожения. Глаголы *обезрыбить* (*водоем*), *обезлосить* (*лес*), *обезлосить* (*тайгу*) распределяют свою семантику в сторону актантов с пространственным значением, обозначающих среду обитания животных, объектом уничтожения являются зоонимы, ономаσιологической связкой выступает предикат *лишить* (*уничтожить*): *обезрыбить озеро* – 'лишить озеро рыбы', *обезлосить тайгу* – 'лишить тайгу лосей, уничтожив их'.

Выделены также единичные случаи образования предикатов при помощи следующих конфигов: *о-* ... + *-и-* (*омертвить* 2 'сделать мертвым, безжизненным, лишенным всего живого'), *у-* ... + *-и-* (*усыпить* 3, *умертвить*), *про-* ... + *-и-* (*прокусить*: *прокусить горло кунце*), *пере-* ... + *-и-* (*перекусить* 1 'прокусить насквозь'). Ср.: «Кунца поймала добычу и пьет горячую кровь из **перекушенного горла тетерева**» (Печерский, В Лесах), «Митяйка в прошлом году перебил весь табунчик белых куропаток – **омертвил** здешние **острова**» (Пермитин, Первое отъездное поле).

Таким образом, в результате исследования мы пришли к следующим выводам.

1. Базовый список предикатов ЛСГ «уничтожение живого объекта» состоит из непроизводных и производных единиц с доминированием последних.

2. В составе ЛСГ преобладают предикаты во вторичных значениях, что свидетельствует об опосредованном влиянии морфем на формирование глагольной семантики.

3. Архисема 'лишить жизни кого' в непроизводных глаголах выражается корнем, в производных предикатах при помощи отдельных служебных морфем. Среди приставок выделяются сильноинформативный аффикс *за-* и слабоинформативные префиксы *в-/во-, про-, раз-/рас-*, которые вносят в предикат значение уничтожения лишь при условии сочетаемости глаголов с определенными актантами. Значение 'лишить жизни кого' способны передавать отдельные производные с формантом *обез- ... + ... -и(ть)*.

РЕЗЮМЕ

У статті описано лексико-семантичну групу дієслів «знищення живого об'єкта» з погляду дериваційного параметра; визначено співвідношення між похідними та непохідними предикатами; встановлено роль морфем в маніфестації категоріально-лексичної семи.

Ключові слова: лексико-семантична група, морфемно-дериваційна характеристика, категоріально-лексична сема.

SUMMARY

The article is devoted to the description of the lexico-semantic group «destruction of a living object»; derivational parameter is taken into consideration. Correlation between derivative and non-derivative predicates is established. The role of morphemes in the manifestation of categorial-lexical seme is determined.

Keywords: lexico-semantic group, derivational morphemic characteristic, categorial-lexical seme.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Плотникова, Г. Н. Словообразовательные особенности глаголов различных ЛСГ [Текст] / Г. Н. Плотникова, М. Ф. Скорнякова // Лексико-семантические группы русских глаголов. – Иркутск : Изд-во Иркутского ун-та, 1989. – С. 61–83.
2. Попова, Т. В. Тип мотивированности глагола и семантическое расстояние между ним и его производящим [Текст] / Т. В. Попова // Русская глагольная лексика : пересеканность парадигм : Памяти Эры Васильевны Кузнецовой [под общ. ред. Л. Г. Бабенко]. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1997. – С. 329–336.
3. Потапенко, Т. А. Лексико-семантическая характеристика глаголов с общим значением разрушительного воздействия на объект [Текст] / Т. А. Потапенко // Филологические науки. – 1983. – № 2. – С. 50–56.
4. Кустова, Г. И. Типы производных значений и механизмы семантической деривации [Текст] : Автореф. дис. ... докт. филол. н. / Г. И. Кустова. – М., 2001. – 62 с.
5. Тихонов, А. Н. Формально-семантические отношения слов в словообразовательном гнезде [Текст] : Автореф. дис. ... докт. филол. н. / А. Н. Тихонов. – М., 1974. – 42 с.
6. Соколов, О. М. Вопросы структурно-семантической дивергенции в лексике [Текст] [отв. ред. С. О. Соколова]. – Нежин : ТОВ «Гідромакс», 2009. – 332 с.
7. Тихонов, А. Н. Мотивированность слов с уникальным связанным корнем [Текст] / А. Н. Тихонов // Актуальные проблемы русистики. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 2000. – С. 217–223.
8. Головин, Б. Н. Заметки о словообразовательной типологии глаголов с приставкой ЗА- [Текст] / Б. Н. Головин // Уч. записки. Серия Лингвистическая: Вопросы теории и вузовского преподавания русского языка. – Вып. 68. – Волго-Вятское кн. изд-во, 1964. – С. 47–69.

9. Волохина, Г. А. Русские глагольные приставки : семантическое устройство, системные отношения [Текст] / Г. А. Волохина, З. Д. Попова. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1993. – 196 с.
10. Добрушина, Е. Р. Русские приставки : многозначность и семантическое единство [Текст] / Е. Р. Добрушина, Е. А. Меллина, Д. Пайар. – М. : «Русские словари», 2001. – 270 с.
11. Лебедева, Н. Б. О зависимости характера результативности глагола от одушевленности – неодушевленности объекта [Текст] / Н. Б. Лебедева // Семантическая структура слова. – Кемерово, 1981. – С. 120–127.
12. Русская грамматика [Текст]. – М. : Наука, 1980. – Т. 1. – 789 с.
13. Соколова, С. О. Семантика и стилистика русского глагола [Текст] / С. О. Соколова, Н. П. Шумарова. – К. : Наук. думка, 1988. – 144 с.
14. Тухватова, Л. Р. Деривационный потенциал глаголов убийства (внутриглагольное словообразование) [Текст] / Л. Р. Тухватова // Актуальные проблемы современного словообразования. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 2006. – С. 300–304.
15. Кронгауз, М. А. Приставки и глаголы в русском языке : семантическая грамматика [Текст] / М. А. Кронгауз. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – 288 с.
16. Янценецкая, М. Н. Словообразование [Текст] / М. Н. Янценецкая // Русские говоры Среднего Приобья. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1989. – С. 230–240.
17. Ермакова, О. П. Лексические значения производных слов в русском языке [Текст] / О. П. Ермакова. – М. : Русский язык, 1984. – 152 с.
18. Кнорина, Л. В. Грамматика. Семантика. Стилистика [Текст] / Л. В. Кнорина. – М., 1996. – 240 с.
19. Соколов, О. М. Акциональная система и морфематическая многозначность глагольных лексем (на материале русских и болгарских беспрефиксных глаголов с назальными суффиксами) [Текст] / О. М. Соколов // Семантические категории сопоставительного изучения русского языка. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1981. – С. 144–150.

Надійшла до редакції 01.11.2011 р.

УДК 811.161.1'373.611

КОМПОЗИТЫ И СОЧЕТАНИЯ СЛОВ С КОМПОНЕНТАМИ АВИА-, АЭРО- и ВОЗДУХО- КАК ИСХОДНАЯ БАЗА ДЛЯ АББРЕВИАТУР РУССКОГО ЯЗЫКА

Ю. С. Дубкова

Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского

Реферат. В лингвистике не исследовано соотношение между заимствованными и исконными морфемами и основами. В разное время ученые отмечали сходство отдельных иноязычных знаменательных морфем (основ) с русскими корневыми морфемами или основами. Представляют интерес для изучения сложные слова с компонентами *авиа-*, *аэро-* и *воздухо-*, а также аббревиатуры, соотносительные с сочетаниями, в состав которых входят лексические единицы с этими основами.

Ключевые слова: *иноязычная основа, исконно русская основа, аббревиатуры, абброморфемы.*

В лингвистике особое место отводится вопросам теоретической ономазиологии, неразрывной связи языковых процессов с развитием человеческого общества. Номи-

нативная деятельность языкового коллектива рассматривается как естественное порождение его коммуникативной деятельности, что ведет к практическому аспекту ономазиологии – к словарной фиксации «производных с выводимыми и не полностью выводимыми значениями» [1, с. 264]. Одним из актуальных направлений является также изучение соотношения между заимствованными и исконными морфемами и основами. Исследователи отмечали сходство иноязычных знаменательных морфем (основ) с русскими корневыми морфемами или основами [2; 3]. В этом отношении весьма показательны сложные слова с компонентами *авиа-*, *аэро-* и *воздухо-*, восходящими к одному этимону. Сложные слова рассматриваются как база для создания аббревиатур. В лингвистической литературе отмечался процесс роста производных с сокращенными препозитивными частями *авиа-* и *аэро-* [4]. Так, Л. П. Катлинская писала, что «сложные слова с *авиа-*, *авто-*, *аэро-* и т. п. представлены в словарях ... как варианты словосочетаний с полными прилагательными, значению которых соответствует первая, сокращенная часть сложносокращенного слова», однако сложения быстро меняют и расширяют свое значение и употребление и превращаются в лексикализованные единицы «с не полностью выводимыми значениями» [5, с. 166].

По мнению Д. Н. Шмелева, близкими к сокращенным словам являются образования с компонентами *авиа-*, *авто-*, *гидро-*, *макро-*, *микро-*, *теле-*, *фото-*, *электро-*, обладающие еще большей степенью «раскрепощенности» [6]. Исследователь также отмечает показательную возможность отрыва этих компонентов: *фото-* и *радиотовары*, *авиа-* и *автотранспорт* и другие, а также широкие возможности создания и окказиональных слов с этими компонентами.

Новизна предлагаемого исследования заключается в том, что изучается класс аббревиатур, имеющих своими прототипами сложные слова, устойчивые словосочетания и сочетания слов с компонентами *авиа-*, *аэро-* и *воздухо-*.

Цель предлагаемой работы – исследовать корреляцию аббревиатур с протоединицами, включающими в свой состав компоненты *авиа-*, *аэро-* и *воздухо-*.

Исследование проводится на основе «Нового словаря иностранных слов» Л. П. Крысина, «Словаря сокращений современного русского языка» Г. Н. Скляревской, «Нового словаря сокращений русского языка», «Словаря сокращений русского языка» / под редакцией Д. И. Алексеева, словарных материалов «Новое в русской лексике», словарных материалов «Новые слова и значения 70-х», «Новые слова и значения 80-х», а также на базе Интернет-источников.

Проанализировав более 470 инициальных аббревиатур, мы пришли к выводу, что наиболее частотным базовым элементом является слово с компонентом *авиа-* (290 единиц); например: *АА* (армейская **а**виация), *ББА* (ближняя **б**омбардировочная **а**виация), *АД* (**а**виационная дивизия), *АП* (**а**виационный полк), *АФ* (**а**виационная **ф**угасная бомба) и др. Большинство аббревиатур соотносится с адъективом *авиационный*. Аббревиатуры с компонентом *аэро-* составили 70 единиц: *АУ* (**а**эродромный **у**зел), *АС* (**а**эродромная **с**лужба), *АЗ* (**а**эростат **з**аграждения). Из них 55 аббревиатур соотносится с адъективом *аэродромный*. Аббревиатуры с компонентом *воздухо-/воздушн-* представлены в картотеке 110 единицами, при этом чаще всего используется лексема *воздушный* или композит с одноименной основой (90): *ВА* (**в**оздушная **а**кадемия), *ВД* (**в**оздушный **д**есант), *ВФ* (**в**оздушный **ф**лот), *ВВР* (**в**оздухо-**в**оздушный **р**адиатор) и др.

Инициальные аббревиатуры

Многочисленную группу составляют аббревиатуры, коррелирующие со сложными словами: а) **двухкомпонентными**: *АН* (**а**виана**в**одчик), *АН* (**а**виана**н**осец), *АД* (**а**виана**д**есант), *АП* (**а**виа**п**олк), *ВО* (**в**оздухо**о**чиститель), *ВП* (**в**оздухо**п**одогреватель) и б) **трехкомпонентными**: *АФС* (**а**эро**ф**ото**с**лужба), *АФС* (**а**эро**ф**ото**с**ъемка), *АФУ* (**а**эро**ф**ото**у**становка), *АФА* (**а**эро**ф**ото**а**ппарат), *АФС* (**а**эро**ф**ото**с**нимок), *АГС* (**а**эро**г**амма**с**ъемка) и др.

Протоединицей выступает также словосочетание, одним из компонентов которого является композит. Выделены следующие разновидности:

двучленное словосочетание модели а) «имя сущ. + имя сущ.»: *АГБ* (авиагоризонт бомбардировщика), б) имя прил. + имя сущ.»: *АДД* (авиадесантный дивизион), *АДО* (авиадесантный отряд), *АДП* (авиадесантный полк). Преобладают словосочетания второй модели: *АДР* (аэродинамическое реле), *АДТ* (аэродинамическая труба), *АМП* (аэрометрический пост), *АМС* (аэрометеорологическая станция), *АНО* (аэронавигационный огонь), *АНС* (аэронавигационная служба), *ТАУ* (топографическая аэроустановка), *ТАФА* (топографический аэрофотоаппарат), *ВОУ* (воздухоосушительная установка) и

трехчленное словосочетание: *АКАФУ* (авиационная качающаяся аэрофотоустановка), *АНАБ* (аэронавигационная авиационная бомба), *ЦАГИ* (центральный аэрогидродинамический институт), *БАНО* (бортовые аэронавигационные огни).

Единичны аббревиатуры а) от словосочетаний с юстапозитом: *АПИБ* (авиационный полк истребителей-бомбардировщиков) и б) от сочетаний, включающих гипероним и гипоним: *АГОС* (авиация, гидроавиация (и) опытное строительство).

Не все компоненты сложного слова отображаются в аббревиатурах: *ВВС* (военная воздухоплавательная станция), *ВЭ* (воздухоплавательная эскадрилья). Наблюдается тенденция отражения в инициальной аббревиатуре приставки: *БКВРД* (бескомпрессорный воздушно-ракетный двигатель).

Слоговые аббревиатуры

Аббревиатуры слогового типа коррелируют преимущественно со словосочетаниями, включающими единицы с компонентом *авиа-*. Например: *авиот* (авиационный отряд), *авиаль* (авиационный алюминиевый сплав), *авиамет* (авиационная метеорологическая станция) и др.

Значительной группой являются аббревиатуры смешанного типа – 1) с компонентом *авиа-*:

а) **слово-инициальные**: *БРАБ* (бронебойная авиационная бомба), *БЕТАБ* (бетонобойная авиационная бомба), *ГосНИИАС* (государственный научно-исследовательский институт авиационных систем), *ФОТАБ* (фотографическая авиационная бомба), *АВЭКС* (авиационная электроника (и) компьютерные системы), *СпА* (специальная авиация).

Выделяются слово-инициальные аббревиатуры с варьирующимся графическим оформлением слогов *Ав* (*АВ*): *АвГ* ← авиационная группа, *АвЛ* ← авианосец легкий, *АвМ* ← авианосец многоцелевой, *АвП* ← авианосец противолодочный, *АвПУГ* ← авиационная поисково-ударная группа, *АвР* ← авиационные рантовые часы и *ТР* (*Тр*): *ТРАП* ← транспортный авиационный полк, *ТрА* ← транспортная авиация;

б) **инициально-слововые**: *АГАв* (армейская группировка авиации), *ЛБАЭс* (легкая боевая авиационная эскадра), *УАВ* (ударный авианосец),

ТИАКр (тактическое истребительное авиационное крыло), *ТАКр* (тяжелый авиационный крейсер);

2) с компонентом *воздушный*: а) **словоинициальные**: *ВзПУ* (воздушный пункт управления), *ВзР* (воздушная разведка);

б) **инициально-слововые**: *ВДес* (воздушный десант), *ВШБр* (воздушно-штурмовая бригада) и *вишбр* (воздушно-штурмовая бригада);

в) **инициально-слово-инициальные**: *ВНАР* (воздушное наблюдение и разведка); *УАВТ* (ударный тяжелый авианосец (с перестановкой компонентов)).

В аббревиатурах слово-инициального типа отмечается выпадение гласной *о* в слоге **воз** слова *воздушный*: *ВзПУ* (воздушный пункт управления), *ВзР* (воздушная разведка). Таким образом, прилагательное *воздушный* может быть представлено в аббревиатуре в виде абброморфемы *В* или *Вз*. Ср.: «Это была особая сеть воздушных командных пунктов. Одни их называли *ВКП* (воздушный командный пункт), другие –

ВзПУ (воздушный пункт управления)». – Режим доступа: <http://nvo.ng.ru>; «Для управления войсками, действующими на удаленных направлениях, могут создаваться вспомогательные ПУ (*ВПУ*). В состав КП в качестве элементов могут входить передовой пункт управления (*ППУ*) и воздушный ПУ (*ВзПУ*)». – Режим доступа: <http://catedramilitara.ucoz.ru>.

Аббревиатуры сложносокращенного типа

Следующей группой являются аббревиатуры, состоящие из сочетания начальной части слова с целым словом: *авиабаза* (**авиационная** база), *авиабилет* (**авиационный** билет), *авиабомба* (**авиационная** бомба), *авиасалон* (**авиационный** салон), *авиаразведка* (**авиационная** разведка) и др.

Аббревиатуры этого типа образуются по «продуктивным моделям с *авиа-*, *аэро-*, что приводит к заметным изменениям их смысловой структуры, к расширению семантических границ этих моделей» [4, с. 155].

Необходимо отметить, что, помимо аббревиатур, в языке существуют и слова аббревиатурного типа, которые не имеют в качестве функционального эквивалента сочетания слов, но созданы по образцам собственно аббревиатур. Например, слово *авиамодель* было образовано не от сочетания *авиационная модель*, поскольку в реальности функционально эквивалентным сокращенному наименованию является не оно, а словосочетание *модель летательного аппарата*. В качестве образца здесь выступали собственно аббревиатуры *автомодель* (<модель автомобиля), *судомодель* (<модель судна) (квасисокращение *авиа+модель*) [7, с. 28].

Рассмотрим семантику слов аббревиатурного типа.

1. Единицы с *авиа-* и *аэро-* раскрываются через сочетания с субстантивом *самолет*: *авиапассажир* – пассажир самолета; *авиаподкормка* – подкормка с самолета; *авиаопрыскивание* – опрыскивание с самолета; *авиапроисшествие* – происшествие, произошедшее при эксплуатации самолета, вертолета (НРЛ-88); *аэропатрулирование* – несение патрульной службы на самолете или вертолете (НРЛ-86); *авиапрополка* – уничтожение сорных растений путем распыления гербицидов с самолета (НРЛ-83).

2. Единицы с *авиа-* раскрываются через сочетания с адъективом *авиационный*: *авиамасло* – смазочное масло для авиационных двигателей; *авиапиломатериалы* – пиломатериалы для авиационной промышленности; *авиамастка* – авиационная плавучая база для самолетов; *авиаспорткомплекс* – комплекс сооружений, предназначенный для занятия авиационным спортом (НРЛ-85); *авиарынок* – сфера товарного обращения в области авиационной техники (НРЛ-85); *авиаохрана* – авиационная служба охраны лесов (НРЛ-79).

3. Единицы с *авиа-* восходят к сочетаниям, включающим в свой состав субстантив *авиация*: *авиафильм* – фильм об авиации; *авиаработы* – работы, проводимые сельскохозяйственной авиацией; *авиароботник* – тот, кто служит, работает в авиации (НРЛ-82), *авианалет* – нападение, атака военной авиации (НРЛ-86).

4. Единицы с *аэро-* раскрываются через субстантив *воздух*: *аэрофитотерапия* – лечебное применение насыщенного летучими веществами растений воздуха (НРЛ-85); *аэротерапия* – лечение открытым воздухом; *аэроионотерапия* – лечение ионизованным воздухом; *аэроионы* – это атомы и молекулы газов воздуха, потерявшие или приобретшие электроны; *аэроотит* – воспаление среднего уха (возникающее при резких перепадах барометрического давления окружающего воздуха); *аэровитамины* – полезные для здоровья химические элементы, находящиеся в воздухе; *аэровыбросы* – выбросы промышленных предприятий в воздух вредных веществ.

5. Единицы с *аэро-* восходят к сочетаниям с адъективом *воздушный*: *аэролодка* – лодка-вездеход, приводимая в движение воздушным винтом, *аэролифт* – воздушный элеватор (насос в котором отсутствуют трущиеся части); *аэродизайн* – декорирование

воздушными шарами; *аэрогидросани* – транспортные средства, передвигающиеся по воде, льду, снегу тягой воздушного винта.

6. Единицы с *авиа-* раскрываются через адъектив *воздушный*: *авианалет* – воздушный налет; *авиапочта* – воздушная почта; *авиахимнападение* – воздушный налет с использованием химического оружия; *авиаузел* – аэропорт, обслуживающий ряд воздушных линий, обеспечивающий транспортные воздушные перевозки (НРЛ-88); *авиафирма* – фирма, занимающаяся воздушными перевозками (НРЛ-88); *авиаофис* – контора фирмы, занимающаяся воздушными перевозками (НРЛ-88).

7. Единицы с *авиа-*, коррелирующие с лексемами, которые имеют корень *лет-*: *авиаполе* – летное поле; *авиапарад* – праздничная демонстрация летательных аппаратов и мастерства пилотов (НРЛ-88).

Немногочисленными являются аббревиатуры, образованные из сочетания начала первого слова с началом и концом второго или только с концом **второго**: *авиазент* – **авиационный** **брезент**, *авионика* (от **авиация** и **электроника**) – совокупность всех электронных систем, разработанных для использования в авиации; *аэрошют* (английское «Powered ParaChute») – парашют с мотором): «Это сверхлегкий летательный аппарат, представляющий собой мототележку с крылом». – Режим доступа: <http://vidsverhu.ru/aviatehnika/aeroshut>.

При образовании аббревиатур прослеживается тенденция к пропуску служебных слов – сочинительных союзов, предлогов исходного словосочетания [8]. Однако были выявлены случаи сохранения союзов, предлогов в составе сокращений: *ЦЭНИВС* (**ц**ентральная **э**кспедиция **н**аземной **и** **в**оздушной **с**тереофотограмметрии), *ЦНИИГАиК* (**ц**ентральный **н**аучно-**и**сследовательский **и**нститут геодезии, **а**эрофото**с**ъемки **и** картографии), *АВИКОС* («**а**виационное **и** **к**осмическое **с**трахование»), *АВИКС* («**а**виационные **и** компьютерные системы»).

На современном этапе развития языка разные типы аббревиатур стремятся к «словоподобию»: приближаются к обычным словам» [9]. «“Похожесть” акронима на обычное слово выражается прежде всего в фонетически связанном его произношении» [10, с. 222]. Ср.: *МАГА* (**М**еждународная **а**ссоциация **г**ражданских **а**эро**п**ортов), *АРМАЛ* («**А**эро**ф**лот – **Р**оссийские **м**еждународные **а**виалинии» (компания)), *АЛАК* (**А**кционерная **л**изинговая **а**виа**к**омпания), *АВЭКС* («**А**виационная **э**лектроника и **к**оммуникационные **с**истемы» (акционерное общество)), *МАВТ* (**М**еждународная **а**ссоциация **в**оздушного **т**ранспорта).

«Одной из особенностей современного акронимного словообразования оказывается тенденция к омонимии акронима и обычного слова, т. е. абсолютное “словоподобие” акронима» [10, с. 222]. Ср.: *МАМА* (**М**ежрегиональное **а**гентство **м**еждународных **а**виауслуг «Россия»), *МАКС* (**М**осковский **а**виационно-**к**осмический **с**алон).

Таким образом, стремление к «экономии усилий» вызывает появление вариантов устойчивых сочетаний в виде аббревиатур, сокращенных и сложносокращенных слов. Некоторые из них приобретают более широкую употребительность, чем соответствующие сочетания, другие используются более ограниченно.

В результате исследования мы пришли к следующим выводам:

1. В количественном отношении преобладают аббревиатуры инициального и смешанного типа, которые коррелируют с единицами, включающими в свой состав компонент *авиа-*.

2. Компонент *авиа-* представлен в сокращениях в виде абброморфем *А* (преимущественно в пре- и интерпозиции), *АВ* и в единичных случаях – *ави* (*авиот* – *авиаотряд*).

3. Компонент *аэро-* сокращается в аббревиатурах до абброморфемы *А*.

4. Имя прилагательное *воздушный* может быть представлено в аббревиатурах в виде абброморфем *В* или *Вз*.

5. Наблюдается тенденция к появлению слов аббревиатурного типа, так называемых квазикомпозитов, которые не имеют в качестве функционального эквивалента сочетания слов, однако созданы по образцам аббревиатур.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються аббревіатури різного типу, протоединицями яких є складні слова і словосполучення, що включають компоненти авіа-, аеро- і повітро-. Відзначається тенденція до появи слів аббревиатурного типу, так званих квазікомпозитів, які не мають в якості функціонального еквівалента поєднання слів.

Ключові слова: іношомовна основа, споконвічно російська основа, аббревіатури, аброморфеми.

SUMMARY

The article deals with different types of abbreviations, which protounits are compound words and word combinations that include components of avia, aero-and vozduho-. There is a trend to the appearance of words with the abbreviated type, called quazikompozts that do not have as functionally equivalent the combination of words.

Keywords: foreign language foundation, genuinely Russian base, abbreviations, abbromorfems.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кубрякова, Е. С. Теория номинации и словообразование [Текст] / Е. С. Кубрякова // Языковая номинация (Виды наименований). – М. : Наука, 1977.
2. Лопатин, В. В. О некоторых принципах морфемного анализа слов: (К определению понятия сложного слова в современном русском языке) [Текст] / В. В. Лопатин, И. С. Улукханов // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т. 22. – В. 3. – М., 1963. – С. 190–204.
3. Петров, А. В. Функциональное соответствие русских и иноязычных основ композитов (на материале сложений со вторыми компонентами -люб/-любие – -фил/-филия – -ман/-мания) [Текст] / А. В. Петров // Русский язык, литература, культура в школе и вузе. – К., 2010. – № 3(33). – С. 26–30.
4. Галаванова, Г. П. Словообразовательные модели с авиа-, авто-, аэро-, био- и др. в словаре русского языка [Текст] / Г. П. Галаванова // Современная русская лексикография. – Л. : Наука, 1977. – С. 144–159.
5. Катлинская, Л. П. Варианты сложносокращенных слов и лексикографическая традиция (на материале сложных слов с препозитивными элементами авиа-, авто-, аэро-, кино-, радио-, теле- и др.) [Текст] / Л. П. Катлинская // Терминология и культура речи. – М. : Наука, 1981. – С.164–178.
6. Шмелев, Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка [Текст] / Д. Н. Шмелев. – М. : Просвещение, 1964. – 244 с.
7. Теркулов, В. И. О природе композитной аббревиации [Текст] / В. И. Теркулов // Новітня філологія : журнал. – Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – С. 21-30.
8. Уханов, Г. П. Об отношении сложносокращенных слов к словосочетаниям с той же предметной отнесенностью [Текст] / Г. П. Уханов // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1961. – № 1. – С. 187–196.
9. Смирницкий, А. И. Лексикология английского языка [Текст] / А. И. Смирницкий. – М. : ИЛ, 1956. – 260 с.
10. Суперанская, А. В. Общая терминология: Вопросы теории : [монография] [Текст] / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М. : Наука, 1989. – 246 с.

УСЛОВНЫЕ ОБОЗНАЧЕНИЯ

- НРЛ-79 – Новое в русской лексике. Словарные материалы – 79. – М., 1982. – 320 с.
 НРЛ-80 – Новое в русской лексике. Словарные материалы – 80. – М., 1984. – 287 с.
 НРЛ-81 – Новое в русской лексике. Словарные материалы – 81. – М., 1986. – 288 с.
 НРЛ-85 – Новое в русской лексике. Словарные материалы – 1985. – СПб., 1996. – 351 с.
 НРЛ-86 – Новое в русской лексике. Словарные материалы – 1986. – СПб., 1996. – 381 с.
 НРЛ-87 – Новое в русской лексике. Словарные материалы – 1987. – СПб., 1996. – 352 с.
 НРЛ-88 – Новое в русской лексике. Словарные материалы – 1988. – СПб., 1996. – 420 с.

Надійшла до редакції 01.11.2011 р.

УДК 811.1

ТОПОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ЯДЕРНИХ ЛЕКСЕМ ТЕМАТИЧНОЇ ГРУПИ СМАКУ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКОЇ, УКРАЇНСЬКОЇ І НІМЕЦЬКОЇ МОВ)

М. М. Мохосоєва

Реферат. Епідигматичні відношення лексики тематичної групи смаку знаходять відбиток у семантичній структурі кожного окремого багатозначного слова. Топологічна структура полісемічного слова характеризує його за кількістю лексико-семантичних варіантів, за особливостями їх внутрішньої організації, типами зв'язків значень. У статті встановлені семантичні закономірності розвитку полісемії ядерних лексем тематичної групи смаку, виявлені універсальні і специфічні особливості утворення похідних значень досліджуваних одиниць.

Ключові слова: тематична група, ядро, полісемія, топологічна структура, лексико-семантичний варіант, зіставний аналіз.

Об'єктом дослідження постає тематична група (далі – ТГ) на позначення смаку в англійській, українській і німецькій мовах. За одиницю дослідження взято окреме значення, лексико-семантичний варіант (далі – ЛСВ) найменування смаку.

ТГ смаку має структуру і властивості семантичного поля, у якому виокремлюються ядерна і периферійна зони. Родове поняття *смак* і видові одиниці, які характеризують чотири основні смаки *солодкий*, *гіркий*, *солоний*, *кислий* представлені на мовному рівні однойменними полісемантичними словами. Прямі значення цих лексем формують ядро ТГ смаку у досліджуваних мовах (виняток складає прикметник англійської мови *bitter*, який тільки у четвертому значенні позначає смак: *bitter*⁴ (of food, etc.) 'having a strong, unpleasant taste; not sweet' – (про їжу) «який має сильний неприємний смак, не солодкий» [1, с. 105].

Метою роботи є зіставне дослідження топологічної структури полісемантичних лексем смаку. У статті представлений повний зіставний аналіз іменників англ. *taste*, укр. *смак*, нім. *der Geschmack* і наведені результати аналізу прикметників чотирьох основних смаків. Семантична структура кожного окремого багатозначного слова ТГ смаку відбиває епідигматичні відношення лексичного складу групи. Топологічна структура полісемічного слова характеризує його за кількістю ЛСВ, за особливостями їх внутрішньої організації, типами зв'язків значень.

Лексема *смак* (англ. *taste*, нім. *der Geschmack*) є гіперонімом щодо його гіпонімів – чотирьох основних смаків *sweet* / *солодкий* / *süß*, *bitter* / *гіркий* / *bitter*, *salt* / *солоний* / *salzig*, *sour* / *кислий* / *sauer*. Відношення між лексемами, які презентують основні смаки,

представляють різновид квазісинонімії. Ці слова мають спільний гіперонім і тому називаються когіпонімами або согіпонімами [2, с. 218]. Когіпоніми знаходяться у відношенні несумісності – денотати цих слів не перетинаються, у той час як їх сигніфікати мають спільну частину – сукупність ознак, які складають сигніфікат їх спільного гіпероніма [3, с. 103].

Як відзначає Ю. Д. Апресян, родові слова (гіперонім) пов'язують з кожним з видових позначень (гіпонімами) відношення включення, або контрастної дистрибуції [4, с. 51]. У ТГ смаку такі відношення спостерігаються між родовим словом *смак* і видовими найменуваннями, напр. *солодкий, гіркий, солоний, кислий*.

З погляду семантичних відповідностей зіставляваних одиниць, розрізняються слова з семантичним збігом і семантичними відмінностями, повними і частковими. Ядерна лексика ТГ на позначення смаку характеризується частковими семантичними відмінностями, що відповідає відношенням семантичного включення і семантичного перетину.

Особливістю прямих і похідних значень ядерних полісемантичних прикметників смаку є те, що пряме значення називає конкретне смакове відчуття, а похідне – абстрактне, на позначення внутрішніх властивостей, стану, емоційного враження, вдачі людини.

У нашому дослідженні приєднуємося до визначення значень полісемічного слова, даного О. О. Потебнею: «кожне слово має основне, стрижневе значення, з яким зв'язані і навколо якого групуються переносні та похідні значення» [5, с. 31–32].

За характером відношень між ЛСВ можна визначити кілька структур полісемантичного слова. Існують три основних топологічних типи залежності між ЛСВ: 1) радіальна полісемія, при якій усі похідні ЛСВ мотивовані одним і тим же прямим значенням; 2) ланцюжкова полісемія, за якої кожне наступне значення мотивоване другим, найближчим до нього значенням; 3) радіально-ланцюжкова полісемія, яка сполучає два згадані типи [6, с. 512; 7, с. 58; 8, с. 92].

Відповідно до характеру залежності окремих ЛСВ у структурі полісемантичної лексеми, услід за Л. А. Лисиченко, виділяємо чотири основні типи топологічної структури слова: три з підпорядкованою залежністю (однорідне підпорядкування, неоднорідне підпорядкування, ланцюжкове підпорядкування) і один тип з паралельною залежністю [8, с. 102]. Усі інші структури являють собою різні комбінації цих основних типів.

За характером організації ЛСВ семантичні структури багатозначних лексем на позначення смаку у досліджуваних мовах представляють собою радіально-ланцюжкову полісемію. Цей тип полісемії поєднує у собі однорідну і неоднорідну підпорядкованість, послідовну залежність. Окремі структури містять також елементи паралельного зв'язку.

Для досягнення більшої об'єктивності при зіставленні, значення лексем уточнювалися нами за кількома тлумачними словниками у досліджуваних мовах. Як вважає В. В. Левицький, процедура, при якій дослідник спирається не на один, а на декілька словників, є більш надійною. У цьому випадку, пише В. В. Левицький, найкраще знаходити середню величину числа значень [9, с. 60].

1. Зіставний аналіз структури гіпероніма *taste* / *смак* / *der Geschmack*.

Семантична структура полісемічного слова має польову будову з чітко вираженим центром і близькою та далекою периферією. Ядро поля містить головне значення. Воно є прямим і найменшою мірою залежним від контексту. Навколо нього розташовуються частовживані переносні значення, а на периферії – рідковживані (застарілі, нові, що не стали ще загальновідомими, і фразеологічно пов'язані) значення [10, с. 4–5].

Лексема англійської мови *taste*, згідно з даними тлумачного словника, має такі значення: *taste*¹ 'the particular quality that different foods and drinks have that allows you to recognize them when you put them in your mouth' – «певна якість, яку мають різноманітні їжа і напої, що дозволяє впізнавати їх у роті» (переклад тут і далі наш); *taste*² 'the sense that you have that allows you to recognize different foods and drinks when you put them in your mouth' – «почуття, яке дозволяє впізнавати різноманітну їжу і напої у роті»; *taste*³

‘a small quantity of food or drink that you try in order to see what it is like’ – «невелика кількість їжі або напою, які куштують, аби визначити їх смак»; *taste*⁴ ‘a short experience of sth’ – «незначний досвід чого-небудь»; *taste*⁵ ‘a person’s ability to choose things that people recognize as being of good quality or appropriate’ – «здатність людини обирати речі, які вважаються якісними або відповідають нагоді»; *taste*⁶ ‘what a person likes or prefers’ – «те, що людина любить або чому віддає перевагу» [1, с. 1226].

Використовуючи теорію лексико-семантичного варіювання, висунуту В. В. Виноградовим і його послідовниками (О. І. Смирницьким, О. С. Ахмановою, Д. М. Шмелєвим, І. В. Арнольд), визначаємо синхронну логічну залежність між значеннями полісемантичного слова.

Найважливішою ознакою полісемії є семантична цілісність слова, яка зумовлюється зв’язками між семемами багатозначного слова. Цей зв’язок реалізується за лінією «головне значення – одне з другорядних значень» [11, с. 176]. При цьому, міжсистемні зв’язки не зводяться до одного типу і можуть утворювати різні конфігурації. За результатами нашого дослідження, ЛСВ іменників *taste*, *смак*, *der Geschmack* пов’язані неоднорідною і послідовною підпорядкованістю (термінологія Л. А. Лисиченко).

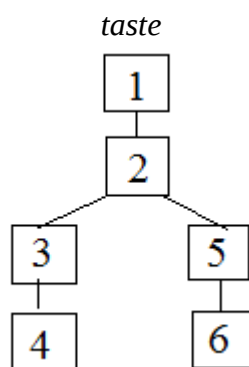
Як пише В. Шмідт, зв’язок різних другорядних значень з головним може відбуватися таким чином, що лінії цього зв’язку розходяться від центру у різні напрямки [12, с. 27].

Топологічну структуру іменника *taste* (словник А. С. Хорнбі) відтворено на Схемі 1. Від прямого номінативного значення *taste*¹ утворюється похідне першого ступеня *taste*². *Taste*¹ і *taste*² співвіднесені семемами *власливість предмета :: здатність відчувати цю власливість*. При похідному першого ступеня *taste*² існують два похідних другого ступеня, пов’язаних із мотивувальним ЛСВ неоднорідним підпорядкуванням.

ЛСВ *taste*³ і *taste*⁵ знаходяться у відношеннях неоднорідної підпорядкованості, що «спостерігається тоді, коли похідні ЛСВ не однотипні між собою» [8, с. 97]. *Taste*³ відноситься до *taste*² як ціле до частини, а *taste*⁵ пов’язане з *taste*² семою *здатність людини* (відчувати смак і правильно обирати речі).

ЛСВ *taste*³ – *taste*⁴ і *taste*⁵ – *taste*⁶ поєднані паралельним зв’язком. Перші два ЛСВ співвідносяться за спільною семою *незначний* (small – short), два інших – за оцінною семою *гарний* (good quality, appropriate – what likes, prefers).

Схема 1

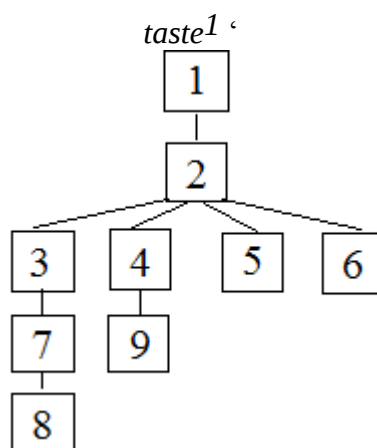
Словник Лонгмана визначає семантичну структуру іменника *taste* більш широко:

*taste*¹ ‘the feeling that is produced by a particular food or drink when you put it in your mouth’ – «відчуття, яке виробляється певною їжею і напоями у роті»; *taste*² ‘the sense by which you know one food from another’ – «почуття, яке дозволяє відрізнити одну їжу від іншої»; *taste*³ ‘have a taste (of something)’ – «мати смак (чого-небудь)»; ‘if you have a taste of some food or drink, you put a small amount in your mouth to try it’ – «якщо людина куштує їжу або напій, вона кладе невелику її кількість до рота»; *taste*⁴ ‘the

kind of things that someone likes' – «те, що людина любить»; *taste*⁵ 'someone's judgment when they choose clothes, decorations etc.' – «чия-небудь думка при виборі одягу тощо»; *taste*⁶ 'the quality of being acceptable and not offensive' – «властивість бути доречним і необразливим»; *taste*⁷ 'a short experience of something that shows you what it is like' – «незначний досвід чого-небудь, який проявляє сутність випробуваного»; *taste*⁸ 'the feeling that you have after an experience, especially a bad experience' – «відчуття, особливо неприємне, яке залишається після якої-небудь події»; *taste*⁹ '...to taste' – «до смаку»; 'if you add salt, spices etc. to taste, you add as much as you think makes it taste right – used in instructions in cook books' – «якщо додаються сіль, спеції до смаку, їх кладуть у тій кількості, яка робить їжу смачною – використовується в інструкціях до кулінарних книжок» [13, с. 1698–1699].

Для зіставлення структури багатозначного слова *taste* з українською і німецькою мовами візьмемо дані словника Лонгмана, у якому представлені ЛСВ *taste*⁶, *taste*⁸ і *taste*⁹ (див. схему 2). Значення *taste*¹ і *taste*^{1'}; *taste*² і *taste*^{2'}; *taste*³ і *taste*^{3'}; *taste*⁴ і *taste*⁷; *taste*⁵ і *taste*^{5'}; *taste*⁶ і *taste*⁴ розглядаємо при цьому як співвідносні.

Схема 2

Значення іменника *taste* поєднані однорідним, неоднорідним і паралельним підпорядкуванням. ЛСВ з однорідною залежністю *taste*¹ і *taste*² пов'язані семами *feeling* і *sense*; ЛСВ *taste*³ і *taste*⁷ з'єднують семи *small* і *short*, *taste*⁷ і *taste*⁸ – сема *experience*. Значення *taste*⁴ і *taste*⁹ мають спільну потенційну сему «суб'єктивна оцінка».

Густативна лексема української мови *смак* має такі значення: *смак*¹ «одне з п'яти зовнішніх чуттів, що виникає в людини й тварини при подразненні слизової оболонки язика харчовими та деякими нехарчовими речовинами»; *смак*² «якість, властивість їжі й питва, що відчувається під час їх вживання»; *смак*³ «якість, властивість їжі й питва, що дають задоволення»; *смак*⁴ те саме, що *смакота*² «що-небудь дуже смачне»; *смак*⁵ «бажання їсти, охота до їди, апетит»; *смак*⁶ «розвинене почуття прекрасного, здатність до естетичної оцінки» [14, с. 896].

ЛСВ іменника *смак* представляють структуру з відношенням неоднорідного і послідовного зв'язку (див. Схему 3). Друге і шосте значення пов'язані з прямим неоднорідним підпорядкуванням, ЛСВ *смак*¹ – *смак*⁵ поєднані паралельною залежністю.

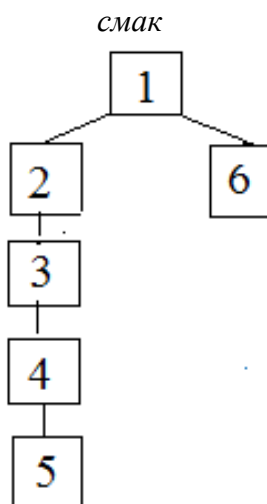
Ширшу семантичну структуру іменника *смак* знаходимо у тлумачному словнику за ред. І. К. Білодіда, де, окрім вищезазначених значень, представлені такі ЛСВ: *смак*⁷ «схильність, любов до чого-небудь, зацікавлення чимсь; уподобання»; *смак*⁸ «манера,

стиль, зразок»; *смак*⁹ у значенні присудк. сл. *Те саме, що смачно*³ «про задоволення, яке відчуває хто-небудь від чогось приємного на смак» [15, с. 441].

Полісемантичним лексемам на позначення смаку у досліджуваних мовах властиве утворення особливого типу мовної метафори – синкретичної. Синкретична метафора утворюється в результаті змішування чуттєвих сприйнятів, найпростіший вид такої метафори знаходиться у межах чуттєвих відчуттів. Більш складні зближення відбуваються за межами чуттєвого сприйняття: у сферах емоційного сприйняття, психічних станів, емоційних реакцій. Так, похідні ЛСВ *taste*⁵ «здатність людини обирати речі, які вважаються якісними або відповідають нагоді», *смак*⁶ «розвинене почуття прекрасного, здатність до естетичної оцінки» називають абстрактне відчуття на позначення внутрішніх властивостей людини.

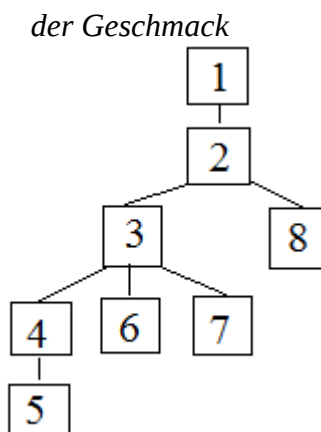
Топологічну структуру іменника *смак* відтворено на Схемі 3.

Схема 3

Відповідний іменник німецької мови *der Geschmack* представлений такими ЛСВ: *der Geschmack*¹ 'etw., was man mit dem Geschmackssinn wahrnimmt; charakteristische Art, in der ein Stoff schmeckt, wenn man ihn ißt od. trinkt' – «те, що сприймається за допомогою почуття смаку; спосіб, у який смакує речовина, коли її їдять або п'ють»; *der Geschmack*² 'Fähigkeit zu schmecken; Geschmackssinn' – «здатність відчувати смак; почуття смаку»; *der Geschmack*³ 'Fähigkeit, zwischen schön u. häßlich zu unterscheiden; Fähigkeit zu ästhetischem Werturteil' – «здатність розпізнавати між гарним і потворним; здатність до естетичної оцінки»; *der Geschmack*⁴ 'einheitlicher ästhetischer Wertmaßstab einer bestimmten Zeit od. Epoche' – «єдине естетичне мірило певного часу або епохи»; *der Geschmack*⁵ 'das an einem Gegenstand, Gebäude o. ä. Sichtbarwerden bestimmter ästhetischer Prinzipien u. Wertmaßstabe' – «певні естетичні принципи, мірило зовнішнього вигляду речей, будівель і т. ін.»; *der Geschmack*⁶ 'subjektives Werturteil über das, was für jmdn. schön od. ungenehm ist, was jmdm. gefällt, wofür jmd. eine Vorliebe hat' – «суб'єктивна оцінка щодо того, що подобається [кому-небудь], є гарним або приємним, чому [хто-небудь] віддає перевагу»; *der Geschmack*⁷ 'Anstand, Takt, guter Ton' – «пристойність, манери, такт, гарний тон»; *der Geschmack*⁸ '(schweiz) svw. Geruch¹' – «запах» [16, с. 681; 17, с. 1013; 18, с. 1309].

Схема 4

Топологічна структура іменника *der Geschmack* представлена ЛСВ, які пов'язані неоднорідним і послідовним підпорядкуванням (див. Схему 4). Похідне першого ступеня *der Geschmack*² мотивоване співвіднесеністю сем *властивість предмета :: здатність відчувати цю властивість*. При похідному першого ступеня *der Geschmack*² існують два похідних другого ступеня, пов'язаних із мотивувальним ЛСВ неоднорідним підпорядкуванням. Так похідне *der Geschmack*³ мотивоване подібністю здатності людини, *der Geschmack*⁸ – синестетичним поєднанням відчуття смаку і запаху. ЛСВ *der Geschmack*³ мотивує четверте, шосте і сьоме значення, мотивація неоднорідна.

Зіставний аналіз засвідчує, що ЛСВ лексем у досліджуваних мовах не збігаються за всіма семами навіть у подібних, на перший погляд, значеннях. Синхронно-квантитативний метод С. Г. Бережана дає можливість визначити ступінь семантичної подібності слів за формулою: $M = x * C / (m + n + p)$, де M – це ступінь семантичної подібності, x – кількість порівнюваних слів, C – кількість спільних значень для всіх слів, n , m і p – загальна кількість значень кожного окремого слова.

Визначимо за допомогою цього методу рівень семантичної подібності відповідних ядерних лексем у досліджуваних мовах. Подібними вважатимемо ЛСВ лексем, якщо вони збігаються за більшістю сем.

Таким чином, спільними ЛСВ лексем *taste*, *смак*, *der Geschmack* вважаємо такі: англ. *taste*¹ ~ укр. *смак*² ~ нім. *der Geschmack*; англ. *taste*² ' ~ укр. *смак*¹ ~ нім. *der Geschmack*²; англ. *taste*⁴ ' ~ укр. *смак*⁷ ~ нім. *der Geschmack*⁶; англ. *taste*⁵ ' ~ укр. *смак*⁶ ~ нім. *der Geschmack*³.

За нашими підрахунками, загальний ступінь семантичної подібності лексем *taste* (m), *смак* (n), *der Geschmack* (p): $M = x * C / (m + n + p) = 3 * 4 / (9 + 9 + 8) = 0,46$. Величина $M = 0,46$ є середньою: великою вважається $M > 0,5$; малою $M < 0,25$ [19, с. 54]. Відсоткове співвідношення універсальних і етноспецифічних компонентів при зіставному дослідженні родових лексем зі значенням «смак» дорівнює 46% :: 44% з перевагою етноспецифічних ЛСВ слів.

Зіставлення іменників *taste*, *смак*, *der Geschmack* виявляє розбіжності в інших значеннях. Спільні значення англійської і німецької мов англ. *taste*⁶ 'the quality of being acceptable and not offensive' – «властивість бути доречним і необразливим» і нім. *der Geschmack*⁷ 'Anstand, Takt, guter Ton' – «пристойність, манери, такт, гарний тон» не мають відповідного ЛСВ в українській мові. ЛСВ української мови *смак*⁸ «манера, стиль, зразок» співвідноситься зі значеннями німецької мови *der Geschmack*⁴ 'einheitlicher ästhetischer Wertmaßstab einer bestimmten Zeit od. Epoche' – «єдине естетичне мірило

певного часу або епохи»; *der Geschmack*⁵ ‘das an einem Gegenstand, Gebäude o. ä. Sichtbarwerden bestimmter ästhetischer Prinzipien u. Wertmaßstabe’ – «певні естетичні принципи, мірило зовнішнього вигляду речей, будівель і т. ін.» [16, с. 681; 17, с. 1013; 18, с. 1309].

Тлумачення інших значень, надані словниками, є національно специфічними і не мають відповідників у досліджуваних мовах: англ. *taste*³ ‘‘have a taste (of something)’ – «мати смак (чого-небудь)»; ‘if you have a taste of some food or drink, you put a small amount in your mouth to try it’ – «якщо людина куштує їжу або напій, вона кладе невелику її кількість до рота»; *taste*⁷ ‘‘a short experience of something that shows you what it is like’ – «незначний досвід чого-небудь, який проявляє сутність випробуваного»; *taste*⁸ ‘‘the feeling that you have after an experience, especially a bad experience’ – «відчуття, особливо неприємне, яке залишається після якої-небудь події»; *taste*⁹ ‘‘...to taste’ – «до смаку»; ‘if you add salt, spices etc. to taste, you add as much as you think makes it taste right – used in instructions in cook books’ – «якщо додаються сіль, спеції до смаку, їх кладуть у тій кількості, яка робить їжу смачною – використовується в інструкціях до кулінарних книжок» [13, с. 1698-1699]; укр. *смак*³ «якість, властивість їжі й питва, що дають задоволення»; *смак*⁴ те саме, що *смакота*² «що-небудь дуже смачне»; *смак*⁵ «бажання їсти, охота до їди, апетит»; *смак*⁹ у значенні *Те саме, що смачно*³ «про задоволення, яке відчуває хто-небудь від чогось приємного на смак» [15, с. 441]; нім. *der Geschmack*⁸ ‘(schweiz) svw. Geruch¹’ – «запах» [16, с. 681; 17, с. 1013; 18, с. 1309].

Значення зіставляваних іменників *taste*, *смак*, *der Geschmack* знаходяться у відношеннях перетину: значення накладаються один на одне, але в кожного з них залишається також не накладена частина. Для співвідношення перетину використовуємо термін гетеронімія [20, с. 215]. Цей тип відношень об’єднує такі пари лексико-семантичних відповідностей зіставляваних мов, які позначають дещо різні, але дуже схожі за своєю природою і функціями денотати і уявлення про них [21, с. 133].

Семантична схожість між парами іменників дорівнює: англ. *taste* і укр. *смак* $M = 2 \cdot 4 / (9 + 9) = 0,44$; англ. *taste* і нім. *der Geschmack* $M = 2 \cdot 5 / (9 + 8) = 0,59$; укр. *смак* і нім. *der Geschmack* $M = 2 \cdot 5 / (9 + 8) = 0,59$.

Слід зазначити, що виділені у результаті аналізу особливості лексем досліджуваних мов базуються «тільки на словникових моделях лексичних значень, які відбивають основні контури реального змісту слів» [21, с. 281]. Ці значення за своєю семантикою немов доповнюють одне одного і відбивають різні ознаки одного явища, його різне бачення у мовних культурах. У зв’язку з цим звернемося до В. фон Гумбольта, який вважав такі подібності і розбіжності «необхідним і незамінним засобом формування світу уявлень», до якого «наче промені сходяться всі мови» [22, с. 316].

2. Результати зіставлення гіперонімів на позначення солодкого смаку *sweet* / *солодкий* / *süß*.

Спільними ЛСВ лексем *sweet*, *солодкий*, *süß* вважаємо такі: 1) англ. *sweet*¹ ‘containing or tasting as if it contains a lot of sugar’ ~ укр. *солодкий*¹ ‘який має приємний смак, властивий цукрові, медові і т. ін.’ ~ нім. *süß*¹ ‘in der Geschmacksrichtung von Zucker od. Honig liegend und meist angenehm schmeckend; nicht sauer, bitter’; 2) англ. *sweet*⁵ ‘making you feel happy and/or satisfied’ ~ укр. *солодкий*⁴ *перен.* ‘який дає відчуття приємності або виражає задоволення, радість, насолоду’ ~ нім. *süß*⁵ (*emotional, oft gehoben*) ‘eine angenehme Empfindung auslösend’; 3) англ. *sweet*² ‘having a pleasant smell’ ~ укр. *солодкий*³ ‘який викликає приємні відчуття, дає насолоду (про запах, аромат і т. ін.)’ ~ нім. *süß*² ‘in seinem Geruch süßem Geschmack entsprechend’; 4) англ. *sweet*³ ‘having a

pleasant sound' ~ укр. *солодкий*³ 'приємний для слуху, ніжний (про голос, звуки)' ~ нім. *süß*³ 'zart, lieblich klingend und eine angenehme Empfindung hervorrufend'; 5) англ. *sweet*⁶ 'attractive (esp. of children or small things)' ~ укр. *солодкий*³ розм. 'близький і рідний серцю, милий (про людину – переважно при звертанні)' ~ нім. *süß*⁴ (emotional) [hübsch] 'Entzücken hervorrufend'.

За нашими підрахунками, загальний ступінь семантичної подібності лексем *sweet* (m), *солодкий* (n), *süß* (p) дорівнює: $M = 3 \cdot 5 / (8+7+6) = 0,7$. Величина $M=0,7$ є великою, що свідчить про значну подібність цих лексем. Відсоткове співвідношення універсальних і етноспецифічних компонентів при зіставному дослідженні лексем на позначення солодкого смаку дорівнює 70% :: 30% з перевагою універсальних ЛСВ слів.

Зіставлення слів *sweet*, *солодкий* і *süß* виявляє розбіжності в інших значеннях. Так, у тлумачних словниках англійської і німецької мов відсутні семантичні ознаки, які входять до складу словникової дефініції української лексеми *солодкий*, а саме: *солодкий*¹ 'позбавлений солоного смаку (про воду і т. ін.)'; *солодкий*² 'те саме, що смачний'; *солодкий*⁵ *перен.* 'сповнений достатку, щастя, радості, задоволення'.

Спільними значеннями для української і німецької мов (в англійській мові ці значення відсутні) є укр. *солодкий*⁶ *перен.* 'підкреслено ласкавий, облесливий' і нім. *süß*⁶ [übertrieben] 'freundlich, liebenswürdig' – [перебільшено] «люб'язний, привітний»; для англійської і української: англ. *sweet*⁷ 'having or showing a kind character' – «який має або демонструє добру вдачу» і укр. *солодкий*⁷ *перен.* сердечний, щирий, приємний.

Національно специфічними значеннями англійської мови виявилися *sweet*⁴ 'pleasant and not containing any harmful substances' – 'приємний, який не містить шкідливих речовин'; *sweet*⁸ (*Sweet!*) (*AmE, informal*) used to show that you approve of sth – (розм.) використовується для вираження схвалення [1, с. 1212].

Значення зіставляваних прикметників *sweet*, *солодкий* і *süß* знаходяться у відношеннях перетину. Семантична схожість між лексемами дорівнює: англ. *sweet* і укр. *солодкий* $M = 2 \cdot 4 / (8+7) = 0,5$; англ. *sweet* і нім. *süß*: $M = 2 \cdot 5 / (8+6) = 0,7$; укр. *солодкий* і нім. *süß*: $M = 2 \cdot 4 / (7+6) = 0,6$.

3. Результати зіставлення гіперонімів *bitter* / *гіркий* / *bitter*.

Виокремлюються лише дві подібні ЛСВ лексем на позначення гіркого смаку, які збігаються за більшістю сем у досліджуваних мовах: 1) англ. *bitter*⁴ (*of food, etc.*) 'having a strong, unpleasant taste; not sweet' ~ укр. *гіркий*¹ 'який має своєрідний їдкий, різкий смак (напр., хіна, гірчиця); протилежне *солодкий*' ~ нім. *bitter*¹ 'von sehr herbem (bis ins Unangenehme gehendem) Geschmack'; 2) англ. *bitter*³ (*usually before noun*) 'making you feel very unhappy; caused by great unhappiness' ~ укр. *гіркий*³ *перен.* 'сповнений горя, біди; тяжкий.// Який завдає горя, болю, гіркоти; дошкульний, вразливий.// Викликаний горем, прикрістю; який виражає горе, страждання' ~ нім. *bitter*² 'schmerzlich; als verletzend, kränkend empfunden'.

Лексеми на позначення гіркого смаку в англійській і німецькій мовах демонструють більшу спорідненість на лексичному рівні порівняно з лексемою української мови: в англійській і німецькій мовах присутня сема «неприємність» у ЛСВ *bitter*¹ 'very fierce and unpleasant', нім. *bitter*¹ 'bis ins Unangenehme gehendem Geschmack'; в українській мові лексема *гіркий* тлумачиться як 'їдкий, різкий смак, наприклад, хіна, гірчиця' [23, с. 74]; англ. *bitter*¹ (*of arguments, disputes, etc.*) 'very fierce and unpleasant, with a lot of anger and hatred involved' ~ нім. *bitter*⁴ 'beißend, scharf': bittere Ironie; англ. *bitter*² (*of people*) 'feeling angry and unhappy because you feel that you have been treated unfairly' ~ нім. *bitter*³ 'verbittert': die Enttäuschungen haben sie bitter gemacht. В українській мові є схоже

значення *гіркий*⁴ *перен. заст.* ‘який зазнав горя, біди’, але на відміну від англійської і німецької мов, у ньому відсутня сема розлюченості, лютої, ненависті (Пор.: англ. *angry*, нім. *verbittert*); англ. *bitter*⁵ (*of weather conditions*) ‘extremely cold and unpleasant’ ~ нім. *bitter*⁵ ‘stark, groß, schwer’: eine bittere Kälte. М. О. Луценко доходить висновку про зв’язок номінації негативних відчуттів з темрявою і холодом [24, с. 9].

Загальний ступінь семантичної подібності лексем *bitter* (*m*), *гіркий* (*n*), *bitter* (*p*) дорівнює: $M = x \cdot C / (m + n + p) = 3 \cdot 2 / (5 + 4 + 6) = 0,4$. Подібність цих лексем має середній показник.

Семантична схожість між лексемами складає: англ. *bitter* і укр. *гіркий*: $M = 2 \cdot 2 / (5+4) = 0,4$; англ. *bitter* і нім. *bitter*: $M = 2 \cdot 5 / (5+6) = 0,9$; укр. *гіркий* і нім. *bitter*: $M = 2 \cdot 2 / (4+6) = 0,4$.

Національно специфічними є значення укр. *гіркий*² у знач. ім. *гірка* – ‘горілка’; нім. *bitter*⁶ ‘sehr’ – (посилувач дієслів) ‘дуже’. Особливістю англійської лексеми *bitter* є те, що густативне значення не є прямим номінативним, лише четвертий ЛСВ означає гіркий смак: *bitter*⁴ (*of food, etc.*) having a strong, unpleasant taste; not sweet – (про їжу) «який має сильний неприємний смак, не солодкий».

4. Результати зіставлення гіперонімів *salt/ salty / солоний / salzig*.

Спільними ЛСВ лексем *salt/ salty, солоний, salzig* вважаємо такі: 1) англ. *salt*¹ ‘formed by salty water’ ~ укр. *солоний*¹ – який містить сіль (про водойми) ~ нім. *salzig*¹ ‘Salz enthaltend’ – ‘який містить сіль’; 2) англ. *salt*³ ‘containing, full of, or tasting of salt; salty’ – ‘який містить сіль, смакує солоним, солоний’ ~ укр. *солоний*² ‘який має смак солі, містить сіль (про сльози, кров, піт) // вкритий потом’ + *солоний*³ ‘приправлений сіллю із характерним смаком, що його надає сіль (про їжу)’ ~ нім. *salzig*² ‘nach Salz schmeckend’ – ‘який має смак солі’.

Загальний ступінь семантичної подібності лексем *salt/ salty, солоний, salzig* дорівнює: $M = 3 \cdot 2 / (8+6+2) = 0,38$. Семантична схожість між парами лексем складає: англ. *salt/ salty* і укр. *солоний*: $M = 2 \cdot 6 / (8+6) = 0,86$; англ. *salt/ salty* і нім. *salzig*: $M = 2 \cdot 2 / (8+2) = 0,4$; укр. *солоний* і нім. *salzig*: $M = 2 \cdot 2 / (6+2) = 0,5$.

Підкреслимо ще раз, що виділені у результаті аналізу особливості лексем у досліджуваних мовах базуються «на словникових моделях лексичних значень, які відбивають тільки основні контури реального змісту слів» [21, с. 281]. При цьому значення тлумачних словників суттєво доповнюються фразеологічними значеннями. Так, ЛСВ англ. мови *salt*⁸ (розм. сленг) ‘занадто дорогий’, укр. мови *солоний*⁶ (перен., розм.) ‘дуже тяжкий, зароблений тяжкою працею’ не мають відповідного ЛСВ в німецькій мові, але за значенням схожі зі стійким висловом нім. мови *gepfeffert und gesalzen* ‘надзвичайно дорого’. Інші приклади: англ. *salt*⁶, *salty*² заст. (про вислів або жарт) ‘непристойний (про висловлювання); дотепний, але іноді грубуватий’; *salt*⁷ ‘їдкий, гострий (про жарт); укр. *солоний*⁵ (перен., розм.) ‘виразний, дотепний, але грубий; непристойний’ відповідають сталому сполученню нім. мови *attisches Salz* ‘аттична сіль, тонкий [вишуканий] дотеп’.

4. Результати зіставлення гіперонімів *sour / кислий / sauer*.

Спільними ЛСВ лексем *sour, кислий, sauer* вважаємо: 1) англ. *sour*¹ ‘having a bitter taste like the taste of a lemon or of fruit that is not ripe’ ~ укр. *кислий*¹ ‘який має своєрідний гострий смак, схожий на смак оцту, лимона тощо’ ~ нім. *sauer*¹ ‘in der Geschmacksrichtung von Essig od. Zitronensaft liegend [u. beim Verzehren die Schleimhäute des Mundes zusammenziehend u. den Speichelfluss anregend]; 2) англ. *sour*³ ‘(of people) ‘not cheerful; bad-tempered and unpleasant’ – (про людину) ‘невеселий; роздратований,

неприємний' ~ укр. *кислий*³ перен. 'незадоволений, пригнічений, похмурий, сумний' // 'який виражає незадоволення, пригніченість, нудьгу, сум (про обличчя, настрої, голос і т. ін.)' ~ нім. *sauer*⁷ 'Verdruss über etw. Missmut ausdrückend'; 3) англ. *sour*² 'having the taste of fermentation (chemical action by bacteria) ~ укр. *кислий*² 'який утворився внаслідок бродіння'; 4) англ. *sour*² (especially of milk) 'having an unpleasant taste or smell because it is not fresh' ~ нім. *sauer*² 'durch Gärung geronnen, dick-flüssig geworden u. *sauer*¹ schmeckend'; 5) укр. *кислий*⁴ 'який містить кислоту або вказує на наявність кислоти' ~ нім. *sauer*⁵ '(Chemie) Säure enthaltend; die Eigenschaften einer Säure aufweisend'.

Загальний ступінь семантичної подібності лексем *sour*, *кислий*, *sauer* дорівнює: $M = 3 \cdot 2 / (3 + 4 + 8) = 0,4$. Семантична схожість між парами лексем складає: англ. *sour* і укр. *кислий*: $M = 2 \cdot 3 / (3 + 4) = 0,85$; англ. *sour* і нім. *sauer*: $M = 2 \cdot 3 / (3 + 8) = 0,54$; укр. *кислий* і нім. *sauer*: $M = 2 \cdot 3 / (4 + 8) = 0,5$.

У дослідженні проаналізовано структуру полісемантичних назв смаку у зіставному аспекті. Розглядаючи полісемію як форму виявлення відносності мовного значення, нами зроблено спробу визначити якісні і кількісні показники збігу і розбіжностей зіставляваних значень у складі полісемічного слова на позначення смаку в англійській, українській і німецькій мовах.

Особливістю прямих і похідних значень ядерних полісемантичних прикметників смаку є те, що пряме значення називає конкретне смакове відчуття, а похідне – абстрактне, на позначення внутрішніх властивостей, стану, емоційного враження, вдачі людини.

За результатами дослідження, топологічну структуру багатозначного слова, зокрема ядерних лексем на позначення смаку, охарактеризовано як складну і неоднотипну. У структурі відбиваються смислові зв'язки між окремими ЛСВ у слові, які виражають як відношення явищ позамовної дійсності, так і внутрішньомовні зв'язки.

Відповідно до характеру залежності окремих ЛСВ у структурі полісемантичної лексеми смаку, виділяються всі чотири типи топологічної структури слова: однорідна і неоднорідна підпорядкованість, послідовна залежність і елементи паралельного зв'язку.

Незважаючи на досить високий рівень подібності лексем у зіставляваних мовах, у ході дослідження виявлена міжмовна асиметрія і культурно детерміновані значення. Аналіз засвідчив, що семантичні системи навіть споріднених мов не збігаються, кожний народ має свої принципи членування зовнішнього світу, свій погляд на навколишню дійсність.

У результаті дослідження встановлено, що найбільшу спорідненість на семантичному рівні, згідно з даними тлумачних словників, демонструють англійська і німецька мови у лексемах на позначення *солодкого* і *гірко*го смаку (відповідно 0,7 і 0,9); англійська і українська мови у лексемах на позначення *кислого* і *солоного* смаку (0,85 і 0,86); англійська і німецька, українська і німецька мови у лексемі родового значення *смак* (0,59).

РЕЗЮМЕ

В статье представлены результаты топологической структуры многозначных лексем вкуса в сопоставительном аспекте. В ходе исследования определены качественные и количественные показатели сходств и различий сопоставляемых значений. Анализ выявил межъязыковую асимметрию между лексемами, принадлежащими к ядру ТГ вкуса и возможность образования ими всех четырех возможных типов структуры.

Ключевые слова: полисемия, лексико-семантический вариант, иерархия, топологическая структура, сопоставительный анализ.

SUMMARY

The article focuses on the results of topological structure of polysemantic words of taste in comparative aspect. Quantitative and qualitative indicators of compared senses are represented. The analysis shows an interlingual asymmetry between lexemes which belong to the core of the thematic group of taste and their ability to form all four possible structure types.

Key words: polysemy, lexico-semantic variant, hierarchy, topological structure, comparative analysis.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Hornby, A. S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English [Текст] / A. S. Hornby. – Oxford : University Press, 2000. – 1422 p.
2. Кибрик, А. А. Современная американская лингвистика. Фундаментальные направления [Текст] / Кибрик А. А., Кобозева И. М., Секерина И. А. (Ред.). – М. : Едиториал УРСС, 2006. – 480 с.
3. Кобозева, И. М. Лингвистическая семантика : Изд. 2-е. [Текст] / И. М. Кобозева. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 352 с.
4. Апресян, Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики [Текст] / Ю. Д. Апресян. – М. : Просвещение, 1966. – 302 с.
5. Білодід, О. І. Вчення О. Потебні про значення слова [Текст] / О. І. Білодід // Мовознавство. – 1967. – № 4. – С. 27–34.
6. Апресян, Ю. Д. О регулярной многозначности [Текст] / Ю. Д. Апресян // Известия АН СССР. Серия лит. и яз. – М., 1971. – т. 30, вып. 6. – С. 509–523.
7. Бородина, М. А. К типологии и методике историко-семантических исследований (на материале лексики французского языка) [Текст] / М. А. Бородина, В. Г. Гак. – Л. : Наука, 1979. – 232 с.
8. Лисиченко, Л. А. Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти [Текст] / Л. А. Лисиченко. – Харків : Основа, 2008. – 272 с.
9. Левицкий, В. В. Квантитативные методы в лингвистике [Текст] / В. В. Левицкий. – Винница : Нова книга, 2007. – 259 с.
10. Васильев, Л. М. Понятийные, семантические и грамматические категории как объект лингвистической семантики // Семантические категории языка и методы их изучения: Тез. докладов Всесоюз. науч. конф. (28-30 мая 1985 г.) [Текст] / Отв. ред. Л. М. Васильев. Ч. 1. – Уфа : Башкир. гос. ун-т, 1985. – С. 4-5.
11. Левицкий, В. В. Семасиология [Текст] / В. В. Левицкий. – Винница : Нова книга, 2006. – 512 с.
12. Schmidt, W. Grundfragen der deutschen Grammatik: Eine Einführung in die funktionale Sprachlehre [Текст] / W. Schmidt. – Berlin : Volk und Wissenschaft, 1965. – 324 s.
13. Longman dictionary of contemporary English [Текст] / Longman. – Summers, Della : British Library Cataloguing-in-Publication Data, 2003. – 1953 p.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст]. – К., Ірпінь : Перун, 2004. – 1440 с.
15. Словник української мови : В 11 т. [Текст] / Редкол.: І. К. Білодід (голова), А. А. Бурячок та ін. ; Акад. наук УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 9 : 916 с.
16. Duden. Deutsches Universalwörterbuch [Текст] / Duden. – Bibliographisches Institut Mannheim : Leipzig, Wien, Zürich : Dudenverlag, 2007. – 2016 S.
17. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in 6 Bänden [Текст] / Duden. – Bibliographisches Institut Mannheim : Dudenverlag, 1980. – 2955 S.
18. Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache: in acht Bänden [Текст] / Duden. – Bd. 3. Fas-Hev / [Mitarb. an diesem Bd. : Maria Dose...]. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich : Dudenverlag, 1993. – S. 1041-1568.

19. Бережан, С. Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц [Текст] / С.Г.Бережан. – Кишинев : Штиинца, 1973. – 372 с.
20. Hansen B., Hansen K., Neubert A. Schentke M. Englische Lexikologie [Текст]. – VEB Verlag Enzyklopedie. – Leipzig, 1985. – S. 215.
21. Манакин, В. Н. Сопоставительная лексикология [Текст] / В. Н. Манакин. – К. : Знання, 2004. – 326 с.
22. Гумбольдт, В. Избранные труды по языкознанию [Текст] / В. Гумбольдт. – М., 1984. – 316 с.
23. Словник української мови : В 11 т. [Текст] / Редкол.: І. К. Білодід (голова), А. А. Бурячок та ін. ; Акад. наук УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 2 : 900 с.
24. Луценко, Н. А. Истории наших слов: диахронно-лексикологические этюды [Текст] / Н. А. Луценко ; Донецкий национальный университет. – Донецк : Изд-во «Вебер» (Донецкое отделение), 2009. – 370 с.

Надійшла до редакції 04.10.2011 р.

УДК 801.558

ВНУТРИСЛОВНА СЕМНАЯ КОМБІНАТОРИКА В ГЛАГОЛЬНОМ СЛОВЕ (на матеріалі українського глагола *гризти*)

Э. Б. Абкеримова

Молодёжнинская ОШ I-III ступеней № 1 г. Симферополя

Реферат. В статье рассматривается проблема развития внутрисловной деривации в украинском слове ГРИЗТИ. Прослеживаются семантические особенности, отличающие лексико-семантические варианты.

Ключевые слова: семантический компонент, внутрисловная деривация, семная структура.

В современной лингвистике существует немало работ, посвященных изучению семного состава глаголов физического действия [1-3]. Внутрисловная деривационная парадигма многозначной глагольной лексики в украинском языке изучена менее всего. По-прежнему остаётся нерешенной и проблема описания лексического значения, создания метаязыка, представляющего возможность адекватного толкования слова.

Основываясь на том, что природа структуры значения многоуровневая, учёные выделяют ядерные и периферийные семы, дифференциальные и интегральные. Вслед за О. М. Соколовым, И. А. Стерниным, Л. А. Кудрявцевой, Н. Н. Ничик, Л. А. Петровой и др., мы считаем, что в процессе внутрисловной деривации наблюдается изменение статуса семантических компонентов в структуре значения, а в некоторых случаях они нейтрализуются. О. М. Соколов в связи с этим отмечал: «Количество сем в том или ином слове относительно ограничено, но потенциально способно к изменению и пополнению» [4, с. 30].

Цель предлагаемой статьи – определить семантические отличия, происходящие на внутрисловном уровне украинского многозначного глагола ГРИЗТИ.

Глагол ГРИЗТИ имеет четыре значения. Рассмотрим их семную структуру, используя методику поэтапного анализа (более подробно об этом см. [1]). Заметим, что каждый лексико-семантический вариант имеет сложную семантическую структуру, которая определяется его семным составом.

1 ЛСВ. Міцно здавлюючи зубами, роздрібнювати що-небудь тверде. Кусати, здавлювати зубами. *В печері сиділа стара зайчиха і гризла головку капусти. Лосик спокійно напився води, обдивився навколо і почав гризти молоді галузки горобини* [Гжицький, Чорне озеро.]

2 ЛСВ. розм. Сильно жалити, кусати. – *Треба ж було тоді впертися? – Завіз би зерно і не гризли б казенні блохиці* [Стельмах, Кров людська не водиця].

3 ЛСВ. перен. розм. Постійно надокучати причіпками, докорами, лайкою. – *Спершу то таки чоловік трохи шанував, а потім то ще гірше бити почав та ще й докоряє, гризе по цілих днях* [Л. Українка, Така її доля]; *З невісткою не вжилася (Параска), тепер чоловіка гризе* [К.О. Гордієнко, Сім'я Остапа].

4 ЛСВ. перен. Мучити, непокоїти, хвилювати. *Гризла її совість, то вона зробила прикрість панні, яка знає її сина* [Вільде, Сестри]. *Дмитра гризла, не давала гаснути досада, злість через невдачу* [Козаченко, Гарячі руки]. *Дмитра гризла, не давала гаснути досада, злість через невдачу* [Козаченко, Гарячі руки].

Рассмотрим семантическую структуру каждого значения. На первом этапе выделяется сема 'физическое воздействие' в ЛСВ1 и ЛСВ2, а в ЛСВ3 и ЛСВ4 – сема 'моральное воздействие'. В третьем значении глагол ГРИЗТИ переходит из сферы физического воздействия в сферу морального воздействия и речи, а в четвертом значении – морального воздействия.

Результатом физического и морального воздействия во всех ЛСВ является деструктивность, но она обладает разной качественной характеристикой: в ЛСВ1 и ЛСВ2 это разрушение объекта, в ЛСВ3 и ЛСВ4 – нарушение морального состояния человека.

На втором этапе анализа исследуется семантика субъекта и объекта действия. В ЛСВ1 действие производится одушевленным субъектом, объект же одушевленный. В ЛСВ2 действие производится одушевленным субъектом, объект – одушевленный (*блохиця, клоп, бджола, комахы, мошкара*), активный. В ЛСВ3 субъект одушевленный, пассивный, в ЛСВ4 субъект приравнивается объекту, оба одушевленные. В ЛСВ1 (*Стара зайчиха гризла головку капусти*) в результате действия объект (*капуста*) изменяет своё качество.

На третьем этапе анализа в ЛСВ1, ЛСВ2, ЛСВ3 и ЛСВ4 происходит нейтрализация сем 'однонаправленность движений' / 'разнонаправленность движений', что является схожей чертой для всех четырёх ЛСВ глагола ГРИЗТИ. В ЛСВ1 выделяется сема 'однообразность движений', в ЛСВ2 также она присутствует, чего нельзя сказать об ЛСВ3 и ЛСВ4, поскольку эти ЛСВ вышли из сферы физического воздействия, где выделяется другие семы. Сема 'направленность на результат' в ЛСВ1 представлена семой 'расчленение пищи на мелкие части' (*головка капусти*). В ЛСВ2 эта сема отсутствует.

В ЛСВ3 сема 'направленность на результат' представлена семой 'нанесение морального ущерба объекту'.

В ЛСВ4 сема 'направленность на результат' носит другой характер, так как субъект приравнивается объекту (*Гризла її совість* – человек морально сам себя уничтожает).

Сема 'произвольность движений' присутствует в ЛСВ1, в ЛСВ2 также эта сема присутствует, а в ЛСВ3 и ЛСВ4 она нейтрализуется в результате перехода в сферу морального воздействия.

Сема 'применение небольшой физической' силы выделяется в ЛСВ1 и ЛСВ2 (*здавлювати зубами, кусати*), чего не наблюдается в ЛСВ3 и ЛСВ4, здесь она нейтрализовалась.

В ЛСВ1 и в ЛСВ2 выделяется сема 'орудийность'. В ЛСВ1 в качестве орудия выступают зубы, а в ЛСВ2 – хоботок насекомого, приспособленный для прокола тела и сосания крови.

В ЛСВ3 и ЛСВ4 сема 'орудийность' отсутствует, хотя в ЛСВ3 эта сема модифицируется в сему 'средство морального воздействия' (*причіпки, докори*).

Сема 'образование звука' в ЛСВ1 выделяется вариативно (чавканье, скрип), в ЛСВ2 она отсутствует. В ЛСВ3 сема 'образование звука' модифицируется в сему 'звуковая характеристика голоса' и выделяется сема 'речь как средство морального воздействия' (*надокучати лайкою*). Субъект воздействует на объект с помощью речи. В ЛСВ4 сема 'образование звука' отсутствует.

Сема 'целенаправленность движений' присутствует в ЛСВ1, ЛСВ3, ЛСВ4, но отсутствует в ЛСВ2 (насекомые без цели кусают жертву – цель отсутствует).

На третьем этапе анализа наблюдаются различия между ЛСВ1, ЛСВ2 и ЛСВ3, ЛСВ4 в наличии некоторых сем, которые в результате перехода из сферы физического воздействия в сферу морального воздействия присутствуют в ЛСВ3 и ЛСВ4, но отсутствуют в ЛСВ1 и ЛСВ2. Так на третьем этапе в ЛСВ3 наблюдается сема 'негативный характер воздействия', т. е. негативное моральное воздействие на объект. В ЛСВ4 также присутствует данная сема. В ЛСВ3 выделяется сема 'продолжительность действия' (*гризе по цілих днях*). Данная сема отсутствует в ЛСВ1, ЛСВ2, ЛСВ4. В ЛСВ3 также выделяется сема 'отрицательное воздействие на слушателя'. В ЛСВ1, ЛСВ2 и ЛСВ4 сема 'отрицательное воздействие на слушателя' отсутствует.

Характеризуя четвертый этап анализа глагола физического действия ГРИЗТИ, можно пронаблюдать следующее.

В ЛСВ1 на четвертом этапе выделяется сема 'действие строго локально', в ЛСВ3 и ЛСВ4 сема 'строгая локальность' отсутствует.

В ЛСВ1 выделяется сема 'монотонность движений', в ЛСВ2, ЛСВ3 и ЛСВ4 – отсутствует.

Сема 'проникновение внутрь объекта' выделяется только в ЛСВ1, а в ЛСВ2, ЛСВ3, ЛСВ4 – отсутствует.

В ЛСВ3 наблюдается сема негативный характер информации (*надокучати причіпками, докорами, лайкою*) – воздействие на объект с помощью негативных слов).

В ЛСВ3 присутствует сема 'эмоциональность воздействия' (субъект пытается морально давить на объект с помощью упрёков и т. д., сопровождая действие эмоциями).

В ЛСВ4 также выделяется сема 'эмоциональность действия' и сема 'негативный характер действия'.

Таким образом, анализ украинского глагола ГРИЗТИ показал, что на внутрисловном этапе происходят изменения, вследствие которых наблюдаются семантические отличия. Проанализировав все четыре ЛСВ данного глагола, можно увидеть, что происходит дифференциация интегральных признаков уже на первом этапе. На первом этапе ядерные семы не меняются, но тем не менее мы имеем и другие лексико-семантические варианты. У ЛСВ1 и ЛСВ2 отличия проявляются на втором этапе.

Анализ семной комбинаторики позволяет выявить отличия, которые определяют тенденции развития внутрисловной деривации.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається проблема розвитку внутріслівної деривації в українському слові ГРИЗТИ. Простежується семантичні особливості, які відрізняють лексико-семантичні варіанти.

Ключові слова: семантичний компонент, внутріслівна деривація, семна структура.

SUMMARY

The article deals with the problem of development of interword derivation Ukrainian word *gryzty*. The semantic features that distinguishes lexical semantic variants have been put up.

Key words: semantic component, interword derivation, semantic structure.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Петрова, Л. А. Взаимодействие глагольных и именных парадигм во внутрисловной деривационной структуре многозначного глагола (на материале глаголов физического действия) [Текст] : дис. ... канд. филол. н. / Л. А. Петрова. – М., 1993. – 167 с.
2. Соколов, О. М. Методические рекомендации к изучению курса «Проблемы лексики и семантики русского языка как иностранного». Раздел «Семантическая структура слова в русском языке» [Текст] / О. М. Соколов. – М. : Изд-во Университета дружбы народов, 1989. – 52 с.
3. Чудинов, А. П. Типология варьирования глагольной семантики [Текст] / А. П. Чудинов. – Свердловск : Изд-во УрГУ, 1988. – 144 с.
4. Словник української мови [Текст] / [ред.-укладачі тому П. П. Даценко, Л. А. Юрчук]. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1971. – 164 с.
5. Кудрявцева, Л. А. Моделирование динамики словарного состава языка [Текст] / Л. А. Кудрявцева. – К. : ИПЦ «Киевский университет», 2004. – 280 с.
6. Ничик, Н. Н. Поэтическое слово. Поэтический текст [Текст] / Н. Н. Ничик. – Симферополь : ОАО «Симферопольская городская типография», 2008. – 292 с. – (Русская филология Крыма).
7. Стернин, И. А. Проблемы анализа и значения слова [Текст] / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1979. – 156 с.

Надійшла до редакції 24.10.2011 р.

УДК 811.161.1'373.611

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ВНУТРИСЛОВНОЙ И МЕЖСЛОВНОЙ ДЕРИВАЦИИ НА ФОНЕ УСТОЙЧИВЫХ СРАВНЕНИЙ РУССКОГО ЯЗЫКА

В. П. Сембирцева

Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского

Реферат. В статье предлагается методика изучения лексических единиц с образным значением, которая состоит из следующих этапов: а) анализа внутрисловной деривации субстантивов-мотиваторов с точки зрения реализующихся образных сем; б) выявления актуализированных сем мотиватора в семантической структуре мотивированных единиц разных частей речи; в) сопоставления образных значений с устойчивыми сравнениями и построения сводной матрицы.

Ключевые слова: внутрисловная и межсловная деривация, категория подобия, логическая структура сравнения, актуализация сем в однокоренных производных.

Постановка проблемы. Одним из источников образности является категория подобия (Н. Д. Арутюнова, Е. А. Карпиловская, О. А. Лапшина, В. М. Огольцев, А. В. Петров, И. А. Устименко и др.). Категория подобия отражает такие отношения между предметами, явлениями и действиями, которые предполагают наличие у них одного или нескольких одинаковых признаков при несовпадении других признаков. Категория подобия входит как субъективная в категорию компаративности и тесно связана с категориями различия, меры и тождества. Применительно к реалиям окружающего нас мира тождество и подобие относятся к противопоставленным ситуациям действительности. В статье «Тождество или подобие?» Н. Д. Арутюнова устанавливает различия между этими

категориями: отношения подобия экстенсивны, то есть допускают альтернирование ряда черт, отношения же тождества более жестко детерминированы [1, с. 3-8].

Семантическая категория подобия находится в иерархических отношениях не только с категорией компаративности. Так, семантическая категория компаративности, по мнению А. В. Бондарко и его последователей, представляет собой синтез категорий качественности и количественности [2, с. 313; 3, с. 6], но в большей степени относится к категории качественности. Кроме того, учитывая, что подобие – это в первую очередь тип отношений, следует отметить взаимосвязь этой категории (как и категории компаративности в целом) с семантической категорией отношения, что не раз подчеркивалось лингвистами. Например, Ю. Л. Воротников обращает внимание на связь компаративности с аристотелевской категорией отношения [4, с. 23].

Лингвисты неоднократно отмечали, что языковое сравнение воспроизводит структуру логического сравнения. В. М. Огольцев отмечает, что «логическое сравнение всегда есть процесс, сложное движение мысли от заданных элементов сравнения к искомому. Языковая же конструкция фиксирует лишь результат сравнения, и для этой цели оказывается необходимым отражение только заданных и установленных элементов сравнения» [5, с. 24]. Исследователь вычленяет такие компоненты образного сравнения: «элемент *A*, или объект сравнения; элемент *B*, или образ сравнения; элемент *C*, или основание сравнения. Необходимым элементом языковой компаративной структуры является также показатель сравнения *m*, указывающий в условиях образного сравнения на факт уподобления первого члена второму» [5, с. 34].

Воспроизводить логическую структуру сравнения могут и производные со значением подобия [5–9]. Однако в структуре дериватов подобия «воплощаются не все логические элементы сравнения, и именно этот фактор во многом определяет специфику реализации семантической категории подобия в словообразовательной системе» [6; 9].

Цель исследования – изучить взаимодействие семантической и морфемной деривации в образных гнездах с вершинами – наименованиями животных.

Взаимодействие внутрисловной (семантической) и межсловной (морфемной) деривации рассматриваем на фоне устойчивых сравнений (далее УС). УС имеют важное значение для нашего исследования, так как в них не только концептуализированы «знания о собственно человеческой, наивной картине мира и все типы отношений субъекта к ее фрагментам, но и как бы запрограммировано участие этих языковых сущностей вместе с их употреблением в межпоколенной трансляции эталонов и стереотипов национальной культуры» [10, с. 9].

Источником для сбора материала послужили толковые словари, «Словообразовательный словарь русского языка» А. Н. Тихонова, «Словарь устойчивых сравнений русского языка (синонимно-антонимический)» В. М. Огольцева, использовались также поисковые системы Интернета и «Национальный корпус русского языка» (НКРЯ).

В работе «Метафора в системе языка» Г. Н. Складневская в связи с разнообразием символа переноса выделяет три вида языковой метафоры: мотивированную, синкретическую и ассоциативную [11, с. 49]. Мотивированной исследовательница называет такую метафору, «... в которой присутствует семантический элемент, эксплицитно связывающий метафорическое значение с исходным». Например: «*Отдушина. Отверстие для **выхода** воздуха. Перен. То, что дает **выход** каким-л. чувствам, стремлениям, настроениям*». Языковую метафору, образовавшуюся в результате сенсорных взаимодействий (зрительных, акустических, вкусовых, обонятельных и тактильных), Г. Н. Складневская определяет как синкретическую (*твердый предмет – твердая воля, твердый характер*). Ассоциативная языковая метафора «базируется на способности сознания отыскивать аналогии между любыми объектами действительности» (*младенец – о взрослом человеке ('беспомощность')*)» [11, с. 49–57].

Проблема взаимосвязи семантической и морфемной деривации затрагивалась в статье З. А. Харитончик «Семантические особенности производных признаков слов». Анализируя производные с образным значением в разных языках, исследовательница делает вывод о том, что «словообразование не в меньшей степени, чем процессы семантической деривации, участвует в создании той своеобразной “картины мира”, которая предстает перед нами при исследовании лексических систем разных языков» [12, с. 129].

В работе были проанализированы 18 образных лексико-словообразовательных гнезд с вершинами – наименованиями животных: *бык, волк, ворона, голубь, заяц, зверь, змея, лиса, медведь, овца, орел, осел, петух, попугай, рыба, свинья, собака, сокол*. Развиваемые образные значения имен относятся к ассоциативной метафоре.

Ворона

Образное значение существительного *ворона* включает семы ‘рассеянный’, ‘невнимательный’. В адъективе *вороний* реализуется сема ‘резкий’ (о голосе), что подтверждается контекстуально: «*Голос у нее был какой-то вороний, царапающий, как наждак*» (И. Грекова. Перелом. – НКРЯ); «*Так и расхаживала по двору – волосы распущены, белки глаз сверкают, а голос гортанный, резкий, вороний какой-то*» (Р. Киреев. Пожарник Афродита. – НКРЯ). В **однокоренном** глаголе, как правило префиксальном, актуализируются семы ‘упустить по рассеянности’, ‘невнимательности’, ‘нерасторопности’: «*Ничего, на кухне посидим. Все равно Мефодий бумагу **проворонил**. Гениальная рассеянность...*» (Е. Прошкин. Механика вечности. – НКРЯ); «*Снетков не мог поверить, что восходовские врачи умудрились **проворонить** астму*» (А. Дмитриев. Поворот реки. – НКРЯ). Производное существительное *воронья* развивает образное значение ‘прост, презр. О людях, стремящихся воспользоваться чем-л., расхищающих что-л.’.

УС как (словно, точно) *ворона* имеет несколько значений: «1. Черный. О человеке (мужчине) – смуглом, черноволосом. 2. Мрачный, угрюмый. 3. Каркать. Назойливо повторять что-л. неприятное для кого-л. или предвещать недоброе» [10, с. 108], в УС как (словно, точно) *воронья* закрепляется одно значение ‘спешно собираться где-л. с корыстной или злонамеренной целью’.

В однокоренных композитах реализуется значение ‘внешне похожий на ворону’: *вороновидные птицы, воронообразная фигура, вороноподобный монстр, существо и др.* «*Испуганный неожиданным хриплым голосом **вороноподобного существа**, мальчишка кинулся бежать со всех ног*». – Режим доступа: <http://ancaie29amr.uni.cc/lyuminarskij-familiya-znachenie>. Проверено 12.04.2011.

Голубь

Субстантив *голубь* 2 передает ‘ласковое обращение к мужчине’, образное значение прилагательного *голубиный* 2 основывается на семах ‘кроткий’, ‘незлобивый’, ‘мягкий’. Существительное *голубица* 2 имеет не только сему ‘кроткий’, но и ‘невинный’, ‘целомудренный’ (обычно о девушке). Глагол *народно-поэт. голубить* реализует другие семы – ‘ласкать’, ‘нежить’, ‘лелеять’. УС как (словно, точно) *голубь* развивает два значения: «1. Чистый, непорочный, невинный. 2. Кроткий, смирный» [10, с. 130].

Однокоренные композиты на *-видный, -образный, -подобный* не соотносятся с выделенными выше образными значениями. Ср.: «*Недавно по поручению католика Гарегина II и с его благословения приступил к реставрации церковных предметов. Среди них – **голубевидный** сосуд для мирры, длань реликварий, наперстный крест и т.д. Мне поручено также обновить серебряные оклады священных книг*». – Режим доступа: http://express.am/08_09/folk_arts08.html. Проверено 07.11.2011; «*В евангелии от Иоанна – **голубеподобный орел** с книгой также расположен под сенью буквы*». – Режим доступа: <http://forum.vardanank.org/index.php?showtopic=53314>. Проверено 12.04.2011. Субстантив *голубеобразный* имеет значение ‘отряд птиц’: «*Все **голубеобразные** – раститель-*

ноядные птицы, собирают корм в основном на земле». – Режим доступа: <http://www.ornithologist.ru/.../columbiformes.html>. Проверено 12.04.2011.

Медведь

Образное значение субстантива *медведь* основано на семах ‘крупный’, ‘сильный’, ‘грузный’, ‘неуклюжий’, ‘неловкий’. Оттенок значения базируется на семе ‘невоспитанный’. Адъектив *медвежий* развивает образное значение ‘напоминающий чем-л. медведя, такой, как у медведя’. При помощи контекстов конкретизирован список сем, актуализирующихся в производном: ‘крупный’, ‘неуклюжий’: «Скандал был всемирный, и в центре его – могучая **медвежья фигура** Фрола...» (В. Попов. Очаровательное захолустье. – НКРЯ); «У Ткачихи красное бородавчатое лицо, грубый голос, **медвежья походка** при большом плотном теле...» (И. Полянская. Прохождение тени. – НКРЯ). Производное *медвежесватый* включает семы ‘неуклюжий’ и ‘неловкий’: «Это был молодой человек с очень белым и очень розовым лицом, с медлительными и **медвежесватыми движениями**» (В. Г. Короленко. Братья Мендель. – НКРЯ).

УС как (словно, точно) *медведь* имеет два значения. В первом значении реализовались семы ‘сильный’, ‘здоровый’ (о мужчине). Второе значение УС характеризуется семами ‘неуклюжий’, ‘неповоротливый’ и имеет ограниченную референцию – «о мужчине».

Однокоренной адъектив с суффиксоидом *-образный* реализует сему ‘крупный’: «Мужчина – мечта. Такой огромный, **медведеобразный** и ... трогательный». – Режим доступа: <http://www.jjournal.ru>. Проверено 12.04.2011 или ‘внешне напоминающий медведя’, сочетаясь с именами: *наружность, обезьяна, робот, собака, существо* и др. «По утверждениям, неопознанное **медведеобразное существо** способно также проникать в помещение сквозь закрытые двери». – Режим доступа: http://kurgan-kiev.ru/mara6_4.htm. Проверено 5.04.2011. Композит *медведеобразный* актуализирует сему ‘неуклюжий’, что соотносится со вторым значением УС как *медведь*. «Бобтейл – движения при шаге демонстрирует **медведеобразное перекачивание** задних конечностей». – Режим доступа: <http://vipets.ru/.../1173-9-bobtejl-dvizhenija-pri.html>. Проверено 12.04.2011.

Орел

Образное значение субстантива *орел* основано на семах ‘красота’, ‘смелость’, ‘удаль’, ‘отвага’. Образное значение прилагательного *орлиный* ‘гордый, смелый, пронизательный (о взгляде, глазах)’ опирается на несколько признаков, положенных в основание сравнения: ‘гордый’, ‘смелый’, ‘пронизательный’ и соотносится с УС как (словно, точно) *орел* ‘глядеть, смотреть – бодро, гордо, независимо’. Сходную семантику передает композит *орлиноподобный*. Ср.: «**И взгляд орлиноподобный!!!**». – Режим доступа: <http://www.kholmsk.ru/city/photo/?id=4923>. Проверено 16.04.2011.

Однокоренной адъектив развивает значение ‘такой, как у орла’, сочетаясь с именами *крики, клюв, ногти, нос*. «На **орлинообразном носу** его, свисающем кончиком вниз едва ли не до самого подбородка, сидели очки с непомерным числом диоптрий, желтые, худые». – Режим доступа: http://www.pereplet.ru/text/kuklin15_nov06.html. Проверено 16.04.2011.

Попугай

В субстантиве *попугай* закрепляется значение ‘перен. Разг. Тот, кто не имеет собственного мнения и повторяет чужие мысли, слова’, которое отражается в производном *попугайничать*. В однокоренных адъективах актуализируется сема ‘цвет’: «Для полного сходства с могилой ограда покрашена в **ядовитый попугайный цвет**» (А. И. Пантелеев. Наша Маша. – НКРЯ); «Они встретились, она была в нелепом зеленом пальтишке **оттенка попугайского пера**» (Д. Симонова. Сорванная слива. – НКРЯ).

УС как (словно, точно) *попугай* имеет три значения: «1. Повторять, твердить одно и то же; повторять слова вслед за кем-л., часто не понимая смысла. 2. Повторять, твердить, заладить одно и то же. 3. Нарядиться, вырядиться. Одеться в слишком яркие, пестрые одежды. О мужчине» [15, с. 491–492].

Рассмотрим семантику однокоренных композитов. Композиты передают значение 'внешне напоминающий попугая, похожий на попугая'. Ср.: «... с широким, крутым, высоким лбом и с тупым, толстым, опущенным книзу **попугаевидным** клювом. Крылья саблевидные длинные». – Режим доступа: http://elite-pets.narod.ru/pigeon_219.htm. Проверено 16.04.2011; «... Ямамото с длинными, требующими постоянного ухода, волосами, Рёхей – с **попугаевидной прической**, Ламбо с брутальной внешностью, а Хром – с шапкой в виде лягушки». – Режим доступа: <http://varia.mybb.ru/viewtopic.php?id=6>. Проверено 17.04.2011; «**Попугаеподобное** создание, очевидно, имело некоторые телепатические способности, ибо его морду искажала гримаса ужаса...». – Режим доступа: <http://www.neo-lit.ru/forprint.php?id=12716>. Проверено 17.04.2011.

В адъективе *попугаеподобный* проявляются семы 'яркий', 'пестрый' (*попугаеподобный наряд, персонажи, птички, человек*). Композит *попугаевидный* реализует семы 'яркий', 'пестрый', функционируя в составе биологических терминов: *Вриезия попугаевидная, Геликония попугаевидная, Гипеаструм попугаевидный*: «**Вриезия попугаевидная** вполне соответствует своему названию: на ярко-красном цветоносе в пазухах красно-оранжево-желтых прицветников располагаются желто-зеленые цветки». – Режим доступа: <http://www.uaseed.com/komnatnie/643.htm>. Проверено 16.04.2011. Зафиксирован также субстантиват *попугаеобразные* со значением 'отряд птиц'.

Рыба

Образное значение существительного основывается на семах 'вялый', 'медлительный', 'холодный', 'бесстрастный'. Это значение отражается в производном *рыбий* (*рыбья натура*). В то же время в адъективе формируется значение на основе сем 'бесцветный', 'нев्यразительный' (*рыбьи глаза*).

УС как *рыба* имеет четыре значения: «1. Плавать – ловко, легко, свободно. О человеке. Значения 2.1. и 2.2. реализуют сему 'молчать'. В третьем значении актуализировалась сема 'задохнуться'. Четвертое значение базируется на семах 'холодный', 'безразлично-равнодушный' (о женщине)» [10, с. 562–564]. В однокоренных композитах актуализируется признак 'форма': адъектив *рыбовидный* сочетается с именами *азростат, балка, гребень, груз, земноводные, клапанный затвор, клинок, курсор, мышца, накладка, облака, скала, тело, торпеда, холм* и др.; композит *рыбообразный* распределяет семантику в сторону имен *батискаф, горный хребет, НЛО, стенд, тело*; сочетаемость у адъектива *рыбоподобный* уже (*очертания, позвоночные, существа, хвост*).

Свинья

Субстантив развивает несколько образных значений, основанных на семах а) 'грязный', 'неопрятный', 'неряха'; б) 'невежественный, некультурный' (о человеке); в) 'грубый', 'неблагодарный', 'низкий'. С одним из значений соотносится фраза *подложить кому свинью* – совершить по отношению к кому-л. непорядочный, низкий поступок, подлость.

Производное *свинство* имеет два значения. В первом значении актуализировались семы 'грязь', 'невежество', 'бескультура'. Второе значение реализует семы 'непорядочное поведение', 'низкий поступок'. В производных *свинуха* и *свинушка* актуализировалась сема 'по форме напоминающий пятачок свиньи'. Однокоренной адъектив *свинский* имеет два значения. Первое включает семы 'грубый', 'примитивный', второе – компоненты 'непорядочный', 'низкий', 'подлый'.

УС как (*словно, точно*) *свинья* является многозначным, в словаре зафиксировано 8 значений. Первое значение реализует семы 'жирный', 'толстый' (о человеке). Во втором и третьем значениях актуализировалась сема 'грязный'. Значения 4.1. и 4.2. содержат семы 'нечистоплотный', 'некультурный', 'непорядочный', 'неблагодарный', 'развязный'. Пятое значение включает сему 'пьяный'. УС также отражает действия, свойственные свинье: 'визжать', 'рыть', 'жрать' (знач. 6–8).

Рассмотрим однокоренные прилагательные на *-видный*, *-образный* и *-подобный*. Композиты реализуют семы 'жирный', 'толстый': *свиновидная жена*, *свинообразная капитаниша* и др. Ср.: «Он мне был противен не только запахом, а телосложением: пухловатый и **свиновидный**, будто ему под кожу везде равномерно закачали розоватый жир». – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/volga/2009/1/sl3.html>. Проверено 18.04.2011; «Вижу на меня движется темная **свиноподобная фигура** с неслабой скоростью, вернее в сторону к камышу...». – Режим доступа: <http://forum.ihunter.ru/lofiversion/index.php/t3856.html>. Проверено 18.04.2011.

В образных гнездах наблюдается дублирование отдельных сем, актуализировавшихся при семантической деривации: •'здоровый' (*бык*, УС); 'сильный' (*бык*, *быкоподобный*, *быкообразный*, *быковидный*, УС); •'рассеянный', 'невнимательный' (*ворона*, *проворонить*); •'кроткий' (*голубь*, *голубиный*, *голубица*, УС); •'жестокий' (*зверь*, *звериный*, *зверский*, *звереобразный*, *зверствовать*, *звереть*, *зверство*, УС), 'свирепый' (*зверь*, *звериный*, *зверский*, *зверствовать*, *зверство*); •'коварный' (*змея*, *змеиный*, УС), 'хитрый' (*змея*, УС); 'злой' (*змея*, *змеиный*); •'хитрый', 'лживый' (*лиса*, *лисий*, *лисовидный*, *лисообразный*, *лисить*, УС); •'крупный' (*медведь*, *медвежий*, *медведеобразный*), 'сильный' (*медведь*, УС), 'неуклюжий' (*медведь*, *медведеобразный*, *медвежий*, *медвежесватый*, УС); •'кроткий' (*овечий*, *овцевидный*, *овцеобразный*, *овцеподобный*, *овечка*, УС); 'покорный' (*овцевидный*, *овцеобразный*, *овцеподобный*, *овечка*, УС); •'смелый' (*орел*, *орлиный*, *орлиноподобный*); •'глупый', 'тупой', 'упрямый' (*осел*, *ослиный*, *ослиновидный*, *ослинообразный*, *ослиноподобный*, УС); •'задиристый', 'запальчивый' (*петух*, *петушиный*, *петуховидный*, *петухообразный*, *петухоподобный*, *петушиться*, УС); 'повторять' (*попугай*, *попугайский*, *попугаеподобный*, *попугайничать*, УС); •'холодный', 'бесстрастный' (*рыба*, *рыбий*, УС); •'грязный', 'некультурный' (*свинья*, *свинство*, УС), 'невежественный' (*свинья*, *свинство*), 'низость' (*свинья*, *свинский*, *свинство*), 'грубый' (*свинья*, *свинский*), 'неблагодарный' (*свинья*, УС), •'красивый, смелый, удалой' (*сокол*, *соколий*, *соколиный*).

В то же время в производных в результате морфемной деривации актуализируются новые семы. Ср.: •'угрюмый' (*быковатый*, *бычиться*), 'смотрящий исподлобья' (*быковатый*, УС), 'злой', 'яростный' (*быкоподобная ярость*), 'внешне напоминающий быка' (*быкоподобный монстр*), 'спокойный' (*бычий взгляд*), 'упрямый' (УС); •'внешне похожий на волка' (*волковидный*, *волкообразный*, *волкоподобный*), 'звериный', 'хищнический', 'человеконенавистный' (*волчий взгляд*); •'резкий' (*вороний голос*), 'нерасторопный' (*проворонить*), 'расхищать' (*вороний*, *воронье*), 'спешно собираться с корыстной целью' (УС как *воронье*); •'незловивый', 'мягкий' (*голубиный взгляд*), 'ласкать', 'нежить', 'лелеять' (*голубить*), 'целомудренный' (*голубица*), 'невинный' (*голубица*, УС), 'напоминающий голубя' (*голубевидный*, *голубеподобный*), 'отряд птиц' (*голубеобразные*); •'не имеющий билета' (*заяц*), 'внешне похожий на зайца' (*зайцевидный*, *зайцеподобный*), 'отряд млекопитающих' (*зайцеобразные*); •'убегать', 'прыгать', 'говорить неискренне' (УС); •'бешенство', 'ярость' (*звереть*), 'дикий' (*зверский*, *звереобразный*), 'внешне напоминающий зверя' (*звереобразный*, *звереподобный*), 'злой', 'лютый', 'безжалостный', 'рычать', 'бросаться', 'голодный', 'нищета' (УС); •'извилистый' (*змеистый*, *змеиться*); 'форма (изогнутый)' (*змеевидный*, *змееподобный*, *змеевик*, УС), 'форма (удлиненный)' (*змейковый аэростат*), 'движение' (*змеевидный*, *змееобразный*, УС), •'блуждать, скользить' (об улыбке) (*змеиться*), 'цвет' (*змеевик*), 'гибкий', 'шипеть', 'ненавистный взгляд' (УС); •'угождать' (*лисить*), 'цвет' (*лисичка*), 'форма' (*лисохвост*); •'невоспитанный' (*медведь*), 'внешне напоминающий медведя' (*медведеобразный*, *медведеподобный*); •'красота', 'удаль', 'отвага' (*орел*), 'проницательный' (*орлиный взгляд*), 'гордый' (*орлиный взгляд*, *орлиноподобный*, УС), 'бодрый', 'независимый' (*взгляд*) (УС); •'терпеливый' (*ослиный*); •'резкий', 'срывающийся' (о голосе) (*петушиный*, *петухообразный*), 'пестрый', 'яркий' (*петухоподобный*,

петухообразный), ‘важный’, ‘спесивый’, ‘заносчивый’ (УС); • ‘цвет’ (*попугайский*), ‘отряд птиц’ (*попугаеобразные*), ‘внешне похожий на попугая’, ‘с хохолком’ (*попугае-подобный*), ‘яркий’, ‘пестрый’ (*попугайный, попугаевидный, попугаеподобный*), ‘оде-ваться пестро’ (УС); • ‘вялый’, ‘медлительный’ (*рыба*), ‘форма’, ‘внешне напоминаю-щий рыбу’ (*рыбовидный, рыбообразный, рыбоподобный*), ‘надкласс водных позво-ночных’ (*рыбообразные*), ‘спокойный’ (*рыбовидный*), ‘плавать легко’, ‘молчать’, ‘зады-хаться’ (УС); • ‘неопрятный’, ‘неряха’ (*свинья*), ‘подлый’, ‘примитивный’ (*свинский*), ‘жирный’, ‘толстый’ (*свиновидный, свинообразный, свиноподобный, УС*), ‘пьяный’, ‘развязный’, ‘визжать’, ‘рыть’, ‘жрать’ (УС), ‘подотряд млекопитающих’ (*свинообраз-ные*); • ‘тяжелый’, ‘невыносимый’ (*собачий голод*), ‘подлый’ (*собачья измена*), ‘такой, как у собаки’ (*собачье чутье*), ‘злой’ (УС); ‘ругать’, ‘бранить’ (*собачить, собачиться, УС*), ‘общее название обезьян подсемейства мартышковых’ (*собакоголовые*), ‘похожий на собаку’ (*собакоподобный*), ‘голодный’, ‘одинокый’, ‘усталый’, ‘преданный’, ‘мерз-нуть’, ‘умирать’ (УС как *собака*); • ‘смелый’, ‘гордый’ (*соколиный взор, соколиный*), ‘отряд птиц’ (*соколообразные*), ‘свободный’ (*соколоподобный, УС*).

Таким образом, материал свидетельствует о том, что, несмотря на совпадение отдельных сем в коррелятивных образованиях, в устойчивых сравнениях, в моделях внутрисловной и межсловной деривации отражаются разные аспекты образной семантики. Перспективой дальнейшего исследования является создание специального словаря образных лексических единиц, раскрывающего взаимодействие семантической и морфемной деривации на фоне устойчивых сравнений.

РЕЗЮМЕ

У статті досліджуються образні значення лексичних одиниць різних частин мови, відзначається зв'язок словотворення з семантичною деривацією. Характер цього зв'язку приймає різні форми, виявляє специфічні типи перехрещень і відмінностей на семному рівні. В цілому міжсловна деривація заповнює ті пробіли, які неминуче виникають при семантичній деривації.

Ключові слова: внутріслова і міжслова деривація, категорія подібності, логічна структура порівняння, актуалізація сем в однокореневих похідних.

SUMMARY

The article examines the figurative meaning of lexical items of different parts of speech; there is a communication with the word formation and semantic derivation. The character of this communication takes different forms, identifies specific types of intersections and differences in seme's level. In general, inter-word derivation fills the gaps that inevitably arise in the semantic derivation.

Keywords: insideword and interword derivation, category of similarity, the logical structure of comparison, updating the family in the same root derivatives.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Арутюнова, Н. Д. Тожество или подобие? [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Проблемы структурной лингвистики. 1981. – М. : Наука, 1983. – С. 3–22.
2. Бондарко, А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка : монография [Текст] / А. В. Бондарко. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.
3. Теория функциональной грамматики: Качественность. Количественность [Текст] / Т. Г. Акимова, В. П. Берков, А. В. Бондарко и др. – СПб. : Наука, 1996. – 264 с.
4. Воротников, Ю. Л. О семантическом инварианте категории степеней сравнения [Текст] / Ю. Л. Воротников // Исследования по языкознанию : Сборник статей к 70-летию А. В. Бондарко. – СПб., 2001. – С. 23–35.

5. Огольцев, В. М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии [Текст] / В. М. Огольцев. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1978. – 160 с.
6. Тулина Т. А. О способах эксплицитного и имплицитного выражения сравнения в русском языке [Текст] / Т. А. Тулина // Филологические науки. – 1973. – № 1. – С. 51–62.
7. Огольцева, Е. В. Образное значение в системе отсубстантивной деривации : Структурно-семантический аспект : монография [Текст] / Е. В. Огольцева. – М., 2006. – 392 с.
8. Карпіловська, Є. А. Конкурування варіантних номінацій як вияв тенденцій розвитку лексики: регулятори рівноваги [Текст] / Є. А. Карпіловська // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. Зб. наук. пр., присвяч. ювілею Загнітка А.П. – Донецьк : ДонГУ, 2004. – С. 122–132.
9. Петров, А. В. Логические схемы сравнения в сложных именах существительных со значением подобия [Текст] / А. В. Петров // Актуальные проблемы современного словообразования». – Кемерово : ИНТ, 2009. – С. 113–118.
10. Огольцев, В. М. Словарь устойчивых сравнений русского языка (синонимом-антонимический) [Текст] / В. М. Огольцев. – М. : ООО «Русские словари», ООО «Издательство Астрель», ООО «Издательство АСТ», 2001. – 800 с.
11. Склярская, Г. Н. Метафора в системе языка : монография [Текст] / Г. Н. Склярская. – СПб., 2004. – 166 с.
12. Харитончик, З. А. Семантические особенности производных признаковых слов [Текст] / З. А. Харитончик // Вопросы языкознания. – 1984. – № 4. – С. 124–129.

Надійшла до редакції 10.11.2011 р.

УДК 81'42.131.1+821.161.1'37

ПРИНЦИПЫ ПОСТРОЕНИЯ МЕТАФОРИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ В САТИРИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ (НА ПРИМЕРЕ РАССКАЗА «ЧЕРТОВО КОЛЕСО» А. АВЕРЧЕНКО)

Э. А. Сейтаблаева

Крымский инженерно-педагогический университет

Реферат. В статье приводятся принципы описания метафорических моделей, предлагаются пошаговые операции их построения. Как основной лингвокогнитивный механизм смыслообразования базового для человека способа мировосприятия и языкового миромоделирования, метафорические модели нарративной субстанции «революция» в памфлете А. Аверченко «Дюжина ножей в спину революции» («Чертovo колесо») раскрывают процесс метафорической кодировки и декодирования в языковом сознании личности. Выделение сферы-источника, сферы-цели и семантико-когнитивного форманта метафорических моделей сделают их доступными для понимания индивидуального образа картины мира.

Ключевые слова: метафора, метафорическое моделирование, нарративная субстанция «революция», принципы построения метафорических моделей, сфера-источник, сфера-цель, семантико-когнитивный формант.

Постановка проблемы. Неиссякаемый научный интерес к метафоре как к компоненту речевого произведения связывается с новыми путями исследования ее функционирования в концептуальной системе индивида.

Обращение к метафорическому моделированию, построению метафорических цепей, выявлению их связей обусловлено появлением новыми аспектами проблемы понимания смысла метафорического компонента текста. Метафорическое моделирование является одним из продуктивных способов репрезентации базисных концептов художественного дискурса.

Использование методик и приемов, созданных в рамках когнитивной лингвистики (выявление доминантных концептуальных метафор и их описание по фреймам и слотам сфер-мишеней и сфер-источников), – один из эффективных путей изучения метафорического моделирования.

Анализ литературы. Проблемы метафорического отображения реальности и моделирующей роли метафоры, которая организует и регулирует мировосприятие человека, занимают приоритетное положение в современной языковой картине мира. Едва ли не каждое новое направление в лингвистике предлагает свое понимание сущности и свои представления о функциях метафоры, свои методики изучения отдельных метафор, типов метафор и метафорических моделей (*М-модель*). Для лингвистической науки последних десятилетий особенно значимыми оказались представления о концептуальной метафоре (метафорической модели) как о средстве познания и объяснения действительности. Изучение метафоризации состоит «в развитии мысли о креативной и моделирующей роли метафоры и оперировании терминах «метафорическая модель» [1, с. 258].

В современных исследованиях по семантическому моделированию (Т.А. Кукса [2], Н.П. Тропина [3], Н.Ю. Шабалина [4] и др.) понимание метафоры как модели и ее описание сложились на основе семантического параллелизма (Ю.Д. Апресян [5], А.А. Тараненко и др.). О.В. Михайлова, П.Б. Паршин, Г.А. Саттаров, Е.А. Шилова и др. интерпретируют метафорическую модель как устойчивое соответствие между областью источника и областью цели. Ее построение ученые предлагают как сбор представительного корпуса метафор, описание типичных метафорических моделей, выявление концептуальных метафор и определенного набора *М-моделей* изучаемого дискурса.

В настоящее время имеется уже не один вариант перечней моделей по разным основаниям (Ю.Д. Апресян [5], А.Н. Баранов [6], Ю.Н. Караулов [7], И.М. Кобозева [8], А.П. Чудинов [9] и др.).

Однако в приведенных исследованиях прослеживаются некоторые недостатки описания *М-моделей*, принципов их построения:

- очень широкое понимание метафоры (включение сравнений, перифраз, метонимии, фразеологизмов);
- отсутствие терминологического единства;
- наличие существенных разночтений при описании фреймово-слотовой структуры *М-моделей*;
- фактическое отсутствие основания переноса;
- сложность структурирования моделей [10].

В связи с этим вопрос о принципах построения *М-моделей* требует более тщательного изучения и четкого представления.

Цель статьи – проанализировать корпус *М-моделей* нарративной субстанции «революция», охарактеризовать параметры данных *М-моделей*, привести принципы их построения (на примере памфлета «Дюжина ножей в спину революции» (рассказ «Чертовое колесо» Аркадия Аверченко).

Изложение основного материала. Индивидуально-авторская метафора в художественном тексте представляет собой элемент картины мира – субъективной реальности – рассказчика, не факт, но «понимание» факта (явления, отношения, персонажа) и является способом экспликации особого типа оценки событий и героев, связанной с концептом текста, передающей субъективное отношение рассказчика к объекту высказывания и сообщающей признаки объекта, определяющие характер отношения к

нему у читателя. Таким образом, метафора создает образную «инструкцию» к восприятию того или иного описываемого явления, события или отношения. Через точку зрения рассказчика автор эксплицирует ту или иную идею, имеющую форму субъективного, принадлежащего рассказчику варианта оценки событий, выразителем которой он является [10].

Метафора, являясь средством доступа к индивидуальному образу мира, служит «мостиком» между опытом автора и читателя, посредством которого на эмоциональном и понятийном уровнях перцепции происходит взаимодействие индивидуальных когнитивных систем автора и читателя.

Метафорическое описание – образное описание – создает возможность передать читателю особое видение мира или в конкретном случае предмета описания, которое присуще герою, автору или его персонажу и способно характеризовать их. Посредством метафорической характеристики объекта описания эксплицируется способ его толкования (интерпретации, отношения) и выявляется его положение в системе смыслов всего художественного целого.

Метафорическое описание, или метафорическая характеристика объекта описания, способна корректировать, модифицировать или моделировать способ его восприятия читателем, она может рассматриваться как способ наиболее полного представления и раскрытия сути дискурса [1].

Представим принципы описания (построения) *М-моделей* в рассказе «Чертово колесо» А. Аверченко (памфлет «Дюжина ножей в спину революции»). Для этого следует выполнить следующие действия:

1. Провести

- инвентаризацию – максимально полное выявление *М-моделей*;
- систематизацию – выделение тех или иных существенных признаков *М-моделей*;
- классификацию по данным признакам.

2. Охарактеризовать следующие параметры *М-моделей*:

- выделить сферу-источник (в других терминах – ментальную сферу-источник, сферу-донор, источник метафорической экспансии), то есть в терминах теории регулярной многозначности семантическую сферу, к которой относятся охватываемые моделью слова в первичном значении) [10].

(Исходная метафорическая модель стимулирует актуализацию гибкости когнитивных структур, нацеленных на постижении е концептуализации фрагмента реальности. При интерпретации метафорического смысла исходного фрагмента текста в концептуальной системе активизируется способность к моделированию конфигураций смысла, коррелирующих с исходными [11]);

- выявить сферу-цель (в других терминах – ментальную сферу-цель, денотативную зону, реципиентную сферу, направление метафорической экспансии), то есть в терминах теории регулярной многозначности семантическую сферу, к которой относятся охватываемые моделью слова в переносном значении (например, политический, экономический, медицинский и др. дискурсы) [10];

- выделить относящиеся к данной модели фреймы, каждый из которых понимается как фрагмент наивной языковой картины мира и которые структурируют соответствующую понятийную область (концептуальную сферу); по определению В. З. Демьянкова, фрейм – это единица знаний, организованная вокруг некоторого понятия, но, в отличие от ассоциаций, содержащая данные о существенном, типичном и возможном для этого понятия [12];

- определить составляющие каждый фрейм типовые слоты, то есть элементы ситуации, которые включают какую-то часть фрейма, какой-то аспект его конкретизации; при характеристике составляющих слота мы используем термин «концепт»; для обозначения концептов чаще всего используются слова естественного языка; (как

отмечает Е. С. Кубрякова, концепт отражает представления «о тех смыслах, которыми оперирует человек в процессах мышления и которые отражают содержание опыта и знания, содержание результатов всей человеческой деятельности и процессов познания мира в виде неких квантов знания» [13, с. 90];

- определить компонент, связывающий первичные и вторичные значения (семантико-когнитивный формант – часть мотивирующей семемы, которая, входя в мотивированную семему, осуществляет связь находящихся в мотивационных отношениях семем и служит основой для развития производного, мотивированного значения [3]).

3. При дальнейшей характеристике метафорической модели обычно можно определить ее продуктивность (способность к развертыванию и типовые направления развертывания) и частотность, выявить прагматический потенциал, то есть типовые особенности воздействия на адресата, а также «тяготение» модели к определенным сферам общения, речевым жанрам, социальным ситуациям и т. п. [3].

Согласно данной методике описания и построения *М-моделей* с помощью идеографического способа представления сфер метафоризации (исходной и новой) выстроим систему логико-понятийных связей между мотивирующим и мотивированным значениями (метафорические цепи).

Развернем метафорическую модель «Социум → человек > аттракцион (артефакт)» (мегамодель) в представленном рассказе.

Известно, что каждый новый поворот в историческом развитии общества приводит к определенной языковой «перестройке», создает свой особый набор лексического инструментария. Поскольку в эпоху А. Аверченко [14] тема революции стала одной из самых актуальных, понятие «революция», отражая существующее общественное сознание, является одним из центральных. Представим его метафорическую репрезентацию как нарративную субстанцию, которая, являясь вспомогательной конструкцией в художественном тексте, передает максимально ясное отражение прошлого.

Первая метафорическая модель – русская революция → «веселая кухня». Выделим *сферу-источник*: русская революция – социальное явление. Революция – семантическая сфера, к которой относятся охватываемые моделью слова в первичном значении.

Сфера-цель данной метафорической модели – «веселая кухня» со своими полками (фреймы), на которых «выстроились в ряд правосудие, финансы, церковь, народное просвещение, торговля».

«Подходит к барьеру дурак, выбирает из корзины в левую руку побольше деревянных шаров...» и вдребезги «полка-правосудие, в кусочки полка-финансы, *летит с полки разбитая церковь, трещит народное просвещение, гудит и стонет торговля*» [14, с. 298]. Обратим внимание на глаголы *летит, трещит, гудит, стонет*. Здесь прослеживается общее значение «разрушение чего-либо». Возвращаясь к определению индивидуальных особенностей понятия революция (в Толковом словаре живого великорусского языка В. Даля *революция*, ж. франц. – переворот, внезапная перемена состояния, порядка, отношений; смута или тревога, беспокойство) видим, что перемена состояния, разрушение старых устоев метафорически представляется через метафорическую модель русская революция → «веселая кухня».

Вторая метафорическая модель «революционное время → «веселая бочка». Обратим внимание на следующее «...из вагона ребенок вылетел», «*петлюровцы выбросили*», «*махновцы чемодан отняли*». Путешествие русского человека с семьей выражено в данной метафорической модели ярко, со всей точностью того времени. Люди, как в бочке, находятся в беспорядочном движении. Глаголы «*вылетел*», «*выбросили*», «*отняли*» имеют общее значение «остаться без ничего». Революционное время раскрывается здесь как опустошенное, беспокойное, тревожное. Сфера-источник –

революционное время, сфера-цель – «веселая бочка», семантико-когнитивный формант – «хаотичное движение», беспорядок.

Третья метафорическая модель – февральская революция → «чертово колесо»:

- «начало ее (революции)...» → *когда колесо еще не закрутилось*;
- «летит начальник» → *«комиссар чертова колеса»*;
- движение революции → *«свистит раскрученное колесо», «заскрипела полированная поверхность»*;
- движение колеса со скоростью → *«расшвыряло, всех расшвыряло»*;
- замедление движения колеса → *«постепенно замедляется его ход»*; *«почти останавливается»*.

И все начинается сначала, ведь перед нами «чертово колесо». Для определения индивидуальных особенностей раскрытия словосочетания сравним словарные дефиниции.

В. Даль – **колесо** ср. – плоский круг, обращающийся на оси.

черт олицетворенье зла, враг рода человеческого, нечистый, некошный, черная сила, сатана, диавол, лукавый, луканька, шайтан, шут [15].

Д.Н. Ушаков – **колесо**, колеса.

Круг со спицами или сплошной, насаживаемый на ось повозки и посредством вращения ее на втулке передвигающий повозку.

Перен. – О постоянном течении, изменении, круговороте чего-нибудь.

Чорт – ЧОРТ, а (но: ни черта), мн. черти, чертей, муж.

1. чорт.» Гоголь. «Смутился чертенок, что не навел мужика на грех, и пошел сказатьс набольшему чорту.» Л. Толстой. «Жрать захочет, обругается и чорта помянет» Л. Толстой. «Ни богу свечка, ни чорту кочерга.» погов. (о ком-чем-нибудь никчемном, никому не нужном). «Не так страшен чорт, как его малюют.» (посл.) «Чорт попутал.» погов. Бояться, как чорт ладана или бежать, как чорт от ладана (см. ладан).

До чортиков (напиться, надрызгаться и т. п.; простореч.) – до крайней степени опьянения, до галлюцинаций (так, что в глазах мелькают чортики) [16].

На основе анализа данных толкований можно отметить, что в языковом сознании автора нарративная субстанция «революция» репрезентирована через метафорические модели, которые логически связаны друг с другом («революция – веселая кухня», «революционное время – веселая бочка», «февральская революция – чертово колесо»). События, происходящие в революционное время, предстают перед нами как «чертово колесо», постоянно вращающееся с меняющейся скоростью, люди, находящиеся на колесе чувствуют опьянение, галлюцинации (так, что в глазах мелькают чортики).

Выводы.

В ходе анализа описания (построения) метафорических моделей обнаружилось, что чем детальнее структурирована понятийная сфера-источник, чем больше номинативные возможности понятийной сферы-донора, тем больше потенциал метафорической модели. Но при этом используемая в теории регулярной многозначности методика описания моделей не является чем-то раз и навсегда данным, она постоянно совершенствуется и во многом зависит от задач исследования, его материала и теоретических взглядов исследователя.

В поле семантического пространства текста метафорические модели формируют сложные комплексы понятий, ассоциаций, эмоциональных реакций и состояний, приобретая в процессе изложения событий повествователем статус продукта его мыслительной деятельности. Идейное и смысловое наполнение получают базовые метафорические модели «русская революция – веселая кухня», «революционное время – веселая бочка», «февральская революция – чертово колесо».

РЕФЕРАТ

У статті наведено деякі принципи побудови метафоричних моделей, виявлені сфери-джерела, сфери-цілі, форманти метафоричних моделей наративної субстанції «революція».

Ключові слова: метафорична модель (М-модель), принципи побудови М-моделей, сфера-джерело, сфера-мета, семантико-когнітивний формант.

SUMMARY

The article presents some principles of metaphorical models, identified the scope of the sources, scope of the purpose, formant metaphorical models narrative substance «revolution».

Key words: metaphor model (M-model), principles of M-models, the scope of the source, scope of the purpose, semantic-cognitive formants.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кравцова, Ю. Принципы семантико-когнитивного моделирования метафоризации [Текст] / Ю. Кравцова // Лингвистика. – Выпуск 10. – С. 257–262.
2. Кукса, Т. А. Метафорические модели как компонент идеографического поля (на материале слов, определяющих физическое состояние человека) [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т. А. Кукса. – 24 с.
3. Тропина, Н.П. Семантическая деривация : мультипарадигмальное исследование [Текст] / Н.П. Тропина. – Херсон : Изд-во ХГУ, 2003. – 336 с.
4. Шабалина, Н.Ю. Когнитивные модели субстандартной семантической деривации [Текст] : автореф. дис. .. канд. филол. наук : специальность 10.02.20 / Н. Ю. Шабалина. – Тюмень, 2007. – 25 с.
5. Апресян, В.Ю. Метафора в лексикографическом толковании эмоций [Текст] / В.Ю. Апресян, Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1993. – № 3. – С. 27–35.
6. Баранов, А.Н. Очерк когнитивной теории метафоры [Текст] / А.Н. Баранов. – М., 1996. – 260 с.
7. Караулов, Ю.Н. Частотный словарь семантических множителей русского языка [Текст] / Ю.Н. Караулов. – М. : Наука, 1980. – 207 с.
8. Кобозева, И.М. Лингвистическая семантика [Текст] / И.М. Кобозева. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.
9. Чудинов, А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации [Текст] / А.П. Чудинов. – Екатеринбург, 2003. – 248 с.
10. Зубкова, Г.В. Метафорическое переосмысление как механизм формирования психологического типа литературного героя [Текст] : дис. ... канд. филол. наук / Г.В. Зубкова. – Ставрополь, 2009. – 206 с.
11. Губернаторова, Э.В. Метафора как компрессированный компонент перевода: деятельностный аспект [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Э.В. Губернаторова. – Барнаул, 2003. – 24 с.
12. Демьянков, В.З. Фрейм // Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / [Е. С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина] ; под общей редакцией Е. С. Кубряковой. – М. : Филологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. – С. 187–189.
13. Кубрякова, Е.С. Текст и его понимание / Е.С. Кубрякова // Русский текст. – 1994. – № 2. – С. 18–27.
14. Аверченко, А. Т. Рассказы [Текст] / Сост., вступ. статья П. Горелова; Теффи Н. А. Рассказы / Сост., вступ. ст. Е. Трубиловой. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 479 с.
15. Даль, В. И. Иллюстрированный толковый словарь русского языка [Текст] / В. И. Даль. – М. : Эксмо, 2006. – 896 с.
16. Ушаков, Д. Н. Толковый словарь русского языка : в 4 томах [Текст] / [под ред. Д. Н. Ушакова]. – М., 1940. – 272 с.

Надійшла до редакції 24.10.2011 р.

УДК 070 (= 512.19)

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКА В ГАЗЕТЕ «ТЕРДЖИМАН»

*Л. А. Короглу**Крымский инженерно-педагогический университет*

Реферат. В статье описываются проблемы языка, рассмотренные И. Гаспринским на страницах газеты «Терджиман». Раскрываются понятия различных лингвистических терминов и причины их употребления.

Ключевые слова: язык газеты, идиостиль, языковая личность, общетюркский язык.

Постановка проблемы. Как известно, решающими в истории становления крымско-татарского литературного языка являются 20–30 гг. XX века, когда был проведен переход от арабской графики на латинскую, а затем и на кириллицу [1, с. 113]. Как отмечают исследователи, в то время «преподаватели были лишены книг и методических пособий, а если таковые имелись, то были устаревшими и не давали возможности проведения уроков. Такие ученые, как Б. Чобан-заде, Ш. Бекторе, Я. Байбуртлы, А. Одабаш и другие продуктивно работали в этой сфере» [1, с. 114]. Труды именно этих ученых в настоящее время привлекают особое внимание исследователей.

Просветитель-педагог И. Гаспринский, впервые заговоривший о литературе, культуре, политике, истории крымских татар в конце 19-го – начале 20-го века, уделял немало внимания вопросам языка. Он является автором таких трудов, как «Ходжа-и субьян» («Детский учитель»/ «Учитель ребенка»), «Къырайт-и тюркий» («Тюркское чтение»), «Рехбер-и муаллимин» («Путеводитель учителя») [2], содержание и терминология которых заслуживают особого внимания потому, что на этих трудах было воспитано целое поколение.

Редакция газеты «Терджиман» издавала почти всю литературу того времени, в том числе грамматики «Сарф-и тюркий» («Тюркская грамматика») и «Къаваид-и лисан-и тюркий» («Правила тюркского языка»). Анализ лингвистической терминологии этих трудов проделан исследователями [3]. За 35 лет своего существования газета «Терджиман» внесла значительный вклад в дело распространения идей И. Гаспринского о языке.

Цель нашей статьи – описать проблемы языка, поставленные И. Гаспринским на страницах газеты «Терджиман».

Во время выхода в свет газеты «Терджиман» у крымских татар не было письменной литературы, причиной чему был, как отмечает Кемаль Конурат, *Къаранлыкъ асры* («век тьмы») 1783–1883 гг. [4, с. 106]. Отсутствие научной литературы ставило И. Гаспринского в тяжелые условия, в которых необходимо было издавать газету.

Главную задачу ученый видел в объединении всех тюркских народов России, но для этого был необходим общий литературный язык, который бы все понимали. Не обиходный, а литературный письменный язык, которого в то время не существовало. Поэтому он вводит термин *орта диль* «общий язык, средний язык», который также называет *умуми шиве* «общим наречием». Необходимо отметить, что газета «Терджиман» печаталась на арабской графике, которой в то время пользовались в исламском мире. Поэтому многие лингвистические термины, используемые И. Гаспринским, были заимствованы из арабской терминологии [3, с. 45; 5].

Автор проясняет для читателей значение термина *язык*, который он называет *диль*, *тиль*, *лисан* [6, с. 74]. *Диль* и *тиль* – это одно и то же слово в огузской и кипчакской огласовках. Термин *лисан* взят из арабского языка [6, с. 74]. Ученый вводит в научный оборот такие термины, как *лисан-и эдебие* «литературный язык» и *лисан-и шиве* «диалект». Он выделяет *Лисан-и Тюрки* «тюркский язык» и 5 его наречий, кото-

рые в настоящее время являются самостоятельными языками: *Чагатай шивеси* (чагатайское наречие), *Казан шивеси* (казанское наречие), *Азербайджан* (азербайджанское), *Османлы* (османское), *Къыргъыз* (казахско-киргизское наречие) [6, с. 27].

В статьях И. Гаспринский применяет термин *лisan-и китабет* «письменный язык, язык письма», которым должен был стать *орта диль* «общий язык, средний язык», то есть «литературный тюркский язык». Автор толкует термин *авам дили* «народный язык» или *урум дили* «язык улицы», то есть «мужицкий язык», на котором в то время не только говорили, но и печатали газеты, что крайне возмущало редактора и обуславливало необходимость объяснения читателям смысла этих понятий и уместность применения. При этом он не отказывался от *ата-ана дили* (*валиде дили*, *догма дил*, *ана дили*) «родного языка», так как одним из условий его *усул-и джедид* «новометодной школы» было проведение обучения в начальной школе именно на родном языке.

И. Гаспринский также поясняет термин *догма диль* «родной язык». Это не тот язык, на котором каждый говорит у себя дома, а национальный, литературный язык, на котором будет проводиться обучение. Он расширяет понятийную сферу, используя следующие термины: *авам шивеси* «народный язык», *авам эдебияты* «народная литература», *авам шишири* «народная поэзия», *авам фельсефеси* «народная мудрость», *авам итикады* «народные поверия».

И. Гаспринский призывал писать на тюркском языке, не применяя *лугат-и эджнебие*, *джат лугатлар* «иностранных слов». Заметим, что *лугат-и эджнебие* – устойчивое словосочетание, заимствованное из арабского языка (сущ+сущ изафет персидского языка); *джат лугатлар* – также устойчивое словосочетание, аналогичное существующему в современном крымскотатарском языке: прилагательное *джат* «иностранный» дано в кыпчакской огласовке, в литературном языке используется прилагательное *ят* «иностранный» – вместо *лугат* в современном крымскотатарском языке применяют слово «сёз».

В одной из статей ученый пишет: «Вместо *diksiyoner* применяйте *лугат* «словарь», вместо *политика* применяйте *сиясет...*» [6, с. 32]. Поэтому увидеть универсальные, общепринятые термины в публицистическом тексте невозможно. Он вообще был против применения иностранных слов, за что и осуждал османских турков, которые в то время активно использовали иностранную лексику [6, с. 33]. И. Гаспринский не раз писал о том, что язык должен быть простым и понятным всем, иначе будущее такого народа будет сомнительным и темным [6, с. 35]. Для достижения этой цели великий просветитель видел два пути:

1. Если есть слово в тюркском языке, то не заимствовать его из другого языка. Если такового не имеется, то использовать всем известные лексические единицы, но они должны подчиняться тюркской грамматике. Например: *сабыр* (араб.) (терпение), *сабырлы* (терпеливый), *сабырсыз* (нетерпеливый), *сабырлылар* (терпеливые).

2. Упростить выражения настолько, чтобы предложение, понятное на турецком языке, не растягивать как резину [6, с. 36]. В статье «Османский и Простой язык» (7.05.1895 №18) И. Гаспринский пишет: «Я знаю лишь то, что язык наш должен упроститься, выйдя из языка класса, он должен стать языком общества. Для этого первым необходимо собрать и напечатать *лугат-и Тюрки* «тюркский словарь», а затем следовать следующим правилам:

- Если есть тюркское слово, то не заимствовать его из иностранного языка;
- Заимствованные ранее и *тюрклешмиш лугатлар* «отуреченные слова» использовать согласно турецкой грамматике.
- При отсутствии слова в тюркском языке заимствовать его из арабского и, подчинив тюркским правилам, *тюрклештирмек* «отуречить» [6, с. 41].

Как известно, с принятием тюрками ислама, в тюркский язык вошло множество арабских и персидских слов, что очень усложнило язык, а некоторые литературный

произведения, написанные этим языком, были чужды простому народу. По этому поводу шла полемика между интеллигенцией того времени, и И. Гаспринский в статье «Дигер джевап» «Другой ответ» дает понятие *саде лисан* (простой, упрощенный язык), который ученый описал так: это используемый всеми и легко воспринимаемый (понимаемый) язык [6, с. 41]. И продолжает свою речь такими словами: «Такие слова как *саадет, бахт, саадетли, бахтлы, атеи, атешили, бирадер, дживан, алим, хюкюм, хикмет* и другие, вошедшие в обще тюркский язык из арабского и персидского языков, используемые всеми и уже «отуреченные» слова, по нашему мнению, не сделают язык «сложным». Лишь применение не знакомых всему обществу слов, в речи и на письме, означает выйти за пределы «простого» [6, с. 42]. Тем самым автор предлагал общеизвестные, но заимствованные слова из других языков, считать *лугат-и Тюрки* «тюркскими словами». А применение в речи и на письме заимствованных из других языков иностранных слов, не известных тюркам, и эквивалент которых имеется в тюркском языке, он называл *лисан-и карышык* «смешанный язык», (*диль саде дегиль*) «не простой язык» [6, с. 42].

В статье под названием «Тиль, тиль, тиль» «Язык, язык, язык» И. Гаспринский пишет следующее: «Все мы тюркского происхождения, поэтому *умуми лисан-и эдебие* «общий литературный язык» справедливее называть «Тюрки», как нам кажется, нежели Татарский, Ногайский или Узбекский язык. Но «Тюрки» это не Османский язык, но много или мало понятный османским тюркам» [6, с. 88], [7, с. 266].

Само слово он также называет несколькими терминами *ляфыз* (араб. «слово»), *эльфаз* (араб. мн.ч. «слова»), *лугат*. Отмечены и синтагмы: *Лугат китабы* (словарь), *лугат-и Тюрки* «словарь тюркского языка», *лугат-и эджнебие* «словарь иностранного языка». Следовательно, термин *лугат* функционирует в двух значениях: 1. Слово. 2. Словарь [6, с. 32-33]; [8].

По теории И. Гаспринского, прежде всего язык должен быть «национальным языком» – *кавми диль, кавми лисан*. Кроме того, он создает такие термины, как *эдебият-и миллие* «национальная литература», *лисан-и эдебие-и миллие* «национальный литературный язык», *милли тербие* «национальное воспитание», *милли интеллигенциясы* «национальная интеллигенция» [6, с. 128].

Будучи великим педагогом и став основателем новометодной школы, И. Гаспринский ввел в научный обиход научные термины в языкознании – *усул*, которым дал следующие названия: *усул-и имля* «правила правописания», *имля-и сахихи* «правильное правописание», *усул-и савтие* «фонетический метод», *усул-и тахсиль* «метод обучения», *усул-и калемиеси* «форма письма», *усул-и ифадеси* «форма повествования».

Следует отметить *усул-и савтие* «фонетический метод», который был придуман И. Гаспринским и применялся в его *усул-и джедид* «новометодных школах». Арабская вязь, используемая в то время, была сложна тем, что на письме применялись лишь согласные буквы, гласных не было. Для того, чтобы Коран читали правильно не только арабы, но и остальные мусульманские народы, были выдуманы *харекелер* «значки» и точки, которые называли «устюн», «отре» и «эсре» и которые заменяли гласные звуки «а, е», «о, у» и «и, ы». Общего арабского правописание это нововведение не испортило, лишь облегчило чтение [6, с. 169; с. 187].

Исходя из этого примера И. Гаспринский предложил писать везде не значки, заменяющие гласные звуки, а сами буквы, что облегчает чтение и способствует быстрому обучению. Тем самым слово, пишущееся до этого *دنز* «море» следует писать с использованием гласных букв *дениз*, а *دگر* «мельница» писать как *дегирмен* [6, с. 169].

Главной целью И. Гаспринского было упрощение языка, настолько, насколько возможно. Выход он видел в написании каждого слова, так как оно произносится, а читать, так как пишется. Исключение составляли лишь слова арабского и персидского происхождения, они должны были сохранить свое написание. «При обязательном

написании гласных букв наш Тюркский упрощается. Мы можем писать так же, как европейцы», подчеркивает автор [6, с. 187].

«Наша цель и намерение, пишет И. Гаспринский, писать на турецком так ясно и понятно, чтобы ребенок русский, армянин, курд, перс или араб, выучивший алфавит, без сложности правильно читал на турецком [6, с. 187].

Как было отмечено, газета «Терджиман» выходила на арабской графике. В публицистических статьях И. Гаспринский не раз писал о необходимости сохранения арабской графики, так как она имеет многовековую историю и литературу, а её замена может привести к забвению традиций. На страницах газеты можно найти историю возникновения арабской вязи и её развитие. Здесь автор применяет такой термин, как *хатт-и Араби* (арабская вязь), *хатт-и Куфи* «куфийская вязь» – от названия города Куфа, где впервые начала применяться. «Древний алфавит» автор называл *хатт-и кьади́ми*, «первоначальная письменность» – *хатт-и иптидаи*.

В анализируемых статьях функционируют такие названия разделов грамматики, как *сарф* «грамматика», *нахв* «синтаксис», *ибаре* «предложение», *имля* «правописание», *лугатият* «лексикология», *шеклият* «морфология», *теляффуз* «произношение». Используются термины из мофологии: *замир-и шахси* «личное местоимение», *мефулюн бих* «винительный падеж».

Значительной представляется тематическая группа «фонетика»: *хуруфат* «буквы», *савт, давуш* «звук», *хуруф-и савтие* «гласная буква», *шекл-и хуруф* «форма букв», *сиялиби сурет* «силлабическая форма», *хуруф-и имля* «буквы правописания».

Встречаются также термины, относящиеся к сфере педагогики: *тедрис-и умуми* «общее образование», *тахсил-и иптидаи (тахсил-и уля)* «начальное обучение», *ильм-и тедрис* «педагогика».

Истиляхат «термины», *истиляхат-и фенние* «технические термины», *истиляхат-и ильмие* «научные термины»; *фюнун* «наука», *билик* «знания», *асар* «произведение», *эхл-и мектеп* «образованные люди», *денат-и эдебие (класик)* «классики» о писателях.

Подводя итоги проведенного исследования, можно сделать следующие выводы:

1. В статьях, посвященных языку, напечатанных в газете «Терджиман» в конце XIX – начале XX века, И. Гаспринский прибегал к заимствованной арабской терминологии, в редких случаях автор использует общетюркские слова в качестве терминов для того, чтобы читатели могли понять их значение.

2. Используемая в публицистическом тексте арабская терминология делится на однословные термины и термины-словосочетания.

3. Отсутствует закономерность в употреблении И. Гаспринским лингвистических терминов в публицистическом тексте, не встречаются все термины, функционирующие в то время в учебниках по грамматике.

4. Отсутствие детального грамматического анализа в статьях можно пояснить ещё и тем, что проблемой являлось создание общего языка и быстрое обучение письму и чтению, поэтому нет правил правописания, разбора слов и т.д.

5. Применение *уsul-и савтие* «фонетического метода» ускорило обучение письму и чтению, способствовало всеобщему обучению грамоте.

6. Использование автором лингвистических терминов в публицистическом тексте носило общеобразовательный характер и помогало И. Гаспринскому передать народу передовые просветительские идеи.

РЕЗЮМЕ

У статті описуються проблеми мови, розглянуті І. Гаспрінським на сторінках газети «Терджіман». Розкриваються поняття різних лінгвістичних термінів і причини їх вживання.

Ключові слова: мова газети, ідіостіль, мовна особистість, загальнотюркська мова.

SUMMARY

The problems of language, considered by I. Gasprinskiy on the pages of newspaper «Terdzhiman» are described in the article. The concepts of different linguistic terms and reasons of their use are opened up.

Keywords: language of newspaper, idiosyncrasy, linguistic personality, general turkic language.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ганиева, Э. С. Ш. Бекторенинъ "Татарджа сарф, нахв" китабында къулланылгъан лингвистик терминлернинъ хусусиетлери [Текст] / Э.С. Ганиева // Ылдыз. – 2006. – № 3. – С. 113–120.
2. Абибуллаева, Э. Э. Дидактическая система Исмаила Гаспринского [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Э.Э. Абибуллаева. – Киев, 2003. – 205 с. – Библиогр.: С. 166–182.
3. Ганиева, Э. С. Система лингвистических терминов в арабографической грамматике начала XX века «Сарф-и тюркий» [Текст] / Э.С. Ганиева // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 68. – С. 45-48.
4. Конурат, К. Кырымтатар язы тилининъ тарихчеси [Текст] / К. Конурат // Ылдыз. – 2003. – № 4. – С. 106-119.
5. Бекир, Чобан-заде. Кырымтатар ильмий сарфы [Текст] / [Общая редакция, предисловие и комментарии А.М. Эмирова], [Транслитерация с арабского письма на кириллицу, перевод с османского на крымскотатарский, составление именного указателя и глоссария Н.С. Сейтягъев]. – Симферополь : Доля, 2003. – 240 с.
6. Akpınar, Y. İsmail Gaspıralı Seçilmiş eserleri Dil – edebiyat – seyahat yazıları 3. [Текст] / Y. Akpınar. – İstanbul : Ötüken neşriyat A.Ş., 2008. – 512 с.
7. Гаспринский, Исмаил: историко-документальный сборник [Текст] / [ред. С. Рахимов]. – Казан : «Жыен», 2006. – 544 с.
8. Develioğlu, F. Osmanlıca – Türkçe luğat [Текст] / F. Develioğlu. – Ankara : Aydın kitabevi yayınları, 2009. – 1195 с.

Надійшла до редакції 24.10.2011 р.

УДК 811.111(73):729

АКРОЛЕКТ, МЕЗОЛЕКТ, БАЗИЛЕКТ КАК ТРИ ТИПА РЕЧИ КАРИБСКОГО ВАРИАНТА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

А. В. Дроздов

Донецкий областной Дворец детского и юношеского творчества

Реферат. У дослідженні розглянуто проблему стильової диференціації англійської мови на прикладі карибського варіанту англійської мови. На відміну від первинних варіантів англійської мови (американський, канадський, британський, австралійський та новозеландський варіанти англійської мови) для такого вторинного варіанту англійської мови як карибський варіант англійської мови притаманні деякі надзвичайні риси, які розглянуто в роботі, а саме: акролект, базілект та мезолект як три типи мовлення. Для англійськомовних країн Карибського басейну притаманна диглосія. Для навчання в школі використовується стандартна англійська мова, але значну частину суспільних сфер діяльності обслуговують креольські мови, починаючи від консервативної креольської англійської до її більш англізованих форм.

Ключові слова: акролект, базілект, мезолект, стандартна мова.

В англоязычных странах Карибского бассейна – в Барбадосе, Ямайке, Каймановых островах, Сент-Кристофер-Невис, Ангилье, Теркс и Кайкос, Белизе, Гренаде и др.

сложился своеобразный тип коммуникативных сообществ. Отличительной характеристикой этих сообществ является то, что английский язык, будучи в них государственным, в своей стандартной форме используется не более, чем 10 % населения [1, р. 163–171]. Остальные жители этих стран общаются посредством местного креольского языка в его различных формах – от консервативного креольского до его более «англизированных» форм [2, с. 15].

По мнению креолистов, в упомянутых странах существует посткреольский континуум, реализующийся в диглоссии значительной части местного населения. При этом большинство населения этого региона другими языками, как правило, не владеет. Несомненно, что английский язык обслуживает в англофонных странах Карибского бассейна не все общественные сферы: их значительную часть обслуживают только креольские языки [2, Ibid.].

Актуальность настоящего исследования обусловлена возрастающим интересом к проблемам пространственной вариативности языка, недостаточной изученностью территориального варьирования английского языка в развивающихся странах и механизмов формирования вариантных языковых систем.

Объектом исследования является выявление стилевой дифференциации английского языка Карибского бассейна.

Предметом исследования является рассмотрение акролекта, мезолекта и базилекта как трех типов речи карибского варианта английского языка (далее – КВА).

Цель данного исследования рассмотреть акролект, мезолект и базилект КВА, основываясь на соответствующих иллюстративных примерах, почерпнутых из словарей и художественной литературы карибского варианта английского языка.

Достижению данной цели исследования подчинено разрешение следующих задач:

- 1) привести различные определения трех типов речи КВА – базилекта, мезолекта и акролекта, опираясь на труды отечественных и зарубежных лингвистов;
- 2) основываясь на примерах из англоязычной художественной литературы и словарей, разграничить типы речи карибского варианта английского языка – базилект, мезолект, акролект;
- 3) выявить связь между уровнем грамотности англоязычных жителей Карибского бассейна и соответствующим ему типом речи КВА.

Характерным свойством английского языка в развивающихся странах является его стилевая дифференциация. Так, Дж. Ричардс выделяет во вторичных вариантах английского языка риторический стиль, фактически соответствующий письменной речи, и коммуникативный стиль, соответствующий устной речи. С указанными стилями соотносятся три типа речи – акролект, отражающий риторическую норму коммуникативного сообщества, мезолект, отражающий его коммуникативную норму, и базилект, являющийся практической реализацией коммуникативной нормы [2, р. 227–248].

В 90-х годах 20 века Дж. Ричардс предлагает иное толкование рассматриваемой триады. Несколько иную трактовку понятий акролект, мезолект, базилект приводит Дж. Ричардс: «Когда людей, проживающих в стране и говорящих на креольском языке, обучают на литературном (стандартном) языке, по отношению к которому данный креольский язык является родственным, они образуют посткреольский континуум. Например, на Ямайке и Гайане говорят на креоле, основанном на английском языке, а в школах обучение идет на стандартном английском языке. Те, у кого более высокий уровень образования, используют акролект – тип речи, наиболее близкий к стандартному английскому языку. Малообразованные или необразованные говорят на креоле или на типе речи, приближающейся к нему – на базилекте. Остальные разговаривают на многочисленных промежуточных типах речи – мезолектах» [3, р. 283].

Чуть раньше, в 70-х годах 20 века Дж. Бикертон, исследователь креольских языков, «выдвинул гипотезу биопрограммы на основе генеративной концепции нативизма» [4, с. 312] и предложил три аспекта рассмотрения переключения кодов. Акролект – переключение с разговорного креольского диалекта на стандартный английский. При этом используется официальный, высокопарный стиль в условиях официального общения.

Под базилектом Дж. Бикертон понимает настолько ярко выраженные фонетические, лексические и грамматические девиации от литературной нормы, что они воспринимаются как субстандартные, неприемлемые в коммуникации образованных людей.

Мезолект располагается между акролектом и базилектом и воспринимается как нейтральный, стилистически неокрашенный дискурс среднего класса.

Вышеприведенные термины после Д. Бикертон стали использоваться при описании переключения кодов в любой полилингвистической или билингвистической коммуникации.

Приведем трактовку понятия акролект из словаря R. Allsopp. «Акролект – высший уровень разговорного английского языка, развившийся на территории стран Карибского содружества. Это английский язык высокообразованных жителей Карибского бассейна, который можно рассматривать в качестве стандартного, т.е. эталонного, образцового английского языка данной территории. Это наилучшим образом структурированная, лишенная аффектации речь, которую стремится использовать коммуникативное сообщество Карибского бассейна, говорящее на диалектах» [5, p. 9].

R. Allsopp также отмечает, что термин *акролект* был придуман У. С. Стюартом (W.A. Stewart), который писал о городской речи негров ('Urban Negro Speech') г. Вашингтона, США: «Этот тип речи считается наилучшим в коммуникативном сообществе (community) негров Вашингтона. Его рассматривают в качестве образца, модели, которую стремятся использовать в системе официального образования. Этот диалект, занимающий самую верхнюю позицию в социолингвистической иерархии данной местности я буду называть акролектом» [Social dialects and Language learning. – eds. R. Shuy et alia, 1964, p. 15] [5, p. 9].

В этом же словаре приводится трактовка теромина *базилект*. Basilect // creole (CarA) 'базилект' – уровень разговорного английского языка, развившегося на территории стран Карибского бассейна, который в социальном отношении рассматривают в качестве самого низкого. Часто его называют 'ломаным английским', 'диалектом', 'патуа' 'примитивным жаргоном' и т.д., а в лингвистических исследованиях 'креолем' [5, p. 82].

При переходе от более формальных к менее формальным стилям и наоборот происходят определенные сдвиги на разных уровнях языковой структуры. Так, в различных вторичных вариантах, в менее формальных ситуациях общения характерно упрощение в словах конечных последовательностей согласных фонем, например в СКА. Рассмотрим некоторые примеры.

Ole-Mas (Old-Mas) [ol-mas] 1. (Dmca, Gren, StLu, Tbgo, Trin) – наименование фестиваля-маскарада, который открывает карнавальное шествие, и на который надевают прошлогодний (т.е. старый) маскарадный костюм [> old masque 'last year's masque' ('Masque' французское слово, обозначающее 'mask') с характерной редукцией в группе согласных] [5, p.415].

На уровне грамматики может происходить опущение некоторых морфологических формантов, например:

- опущение флексий третьего лица единственного числа глагола -s, -ed, -t;
- опущение -s множественного числа существительных, окончаний причастий -ing, -ed, -en, -t;
- взаимозаменяемое использование местоимений, например: *mi* и *I* вместо *I* и *me*;
- использование местоимений *im*, *i* вместо *he*, *she*, *it*, *him*, *her*, *its*, *his*, *hers*, *its*;
- использование настоящего индифинитного времени в функции настоящего и прошедшего;
- опущение глагола связки в составном именном сказуемом;
- отсутствие инверсии при образовании вопросительной формы предложения [6, p. 102].

На лексическом уровне изменения, происходящие при переходе к менее формальному способу выражения, можно проиллюстрировать ситуативно обусловленным предпочтением, отдаваемым лексическим единицам из местных креольских языков перед их английскими дублетами, или смешением кодов, например:

Tim Tim! n phr (Dmca, Gren) – выкрик рассказчика слушателям о том, что он собирается рассказывать сказку [*Tim Tim < Fr Cr <Fr ‘Tiens! Tiens! ‘Послушайте!’*] [5, р. 557]. При этом он ожидает, что ответ будет: *Bwa ches!* Приведем этимологическую справку фразеологизма *Bwa ches!* Данный оборот происходит из французского креольского: [*Fr Cr < Fr bois + seche (f)=dry wood ‘дерево сухое’* при этом, второй компонент фразеологизма преобразовался в /ches/ в соответствии с метатезой] [5, р. 125]. Данный фразеологизм построен на метафоре. Раскроем ее смысл явным образом: ‘Дерево сухое!’. При этом подразумевается: ‘Дерево может гореть!’ т.е. ‘Мы сгораем от нетерпения!’.

Рассмотрим еще один пример, в котором используется междометие-карибизм *Cho. Cho!* [*chu*] excl (Belz, Jmca) [exclamation of mild disgust (with a situation that should be better than it is), hence also of impatience, annoyance etc.] Данное местоимение выражает нетерпение, раздражение, например: *Cho man! Do better than that* [5, р. 152].

По мнению Е. Селивановой, ‘акролект – найбільш престижна мова у процесі змішування мов при креолізації та створенні нового етнічного субстрату’ [4, с. 19].

Следующей приметой вторичных вариантов является то, что центральная языковая деонтическая норма оказывает заметное влияние на стиль английского языка в развивающихся странах, в частности на устную речь. По сравнению с аксиологической центральной языковой нормой английского языка аксиологическая норма вторичных его вариантов в развивающихся странах приобретает более высокий коэффициент формальности, что находит отражение и в письменной речи, например, в дружеской переписке. Иногда это влияние настолько сильно, что создается впечатление моностилистичности вторичных вариантов [8, с. 36].

Сравним иерархические цепочки внутренних форм первичных и вторичных вариантов. Если для БрА характерна такая иерархическая цепочка его внутренних форм: идиолект – диалект – полудиалект-собственно вариант, то для АмА эта цепочка состоит из идиолекта – диалекта – регионального типа – собственно варианта. Система АвА включает идиолект – интердиалект – собственно вариант [7, с. 95–98].

Если в системе первичного варианта видное место занимает диалект, являющийся также языковым образованием первичного включения, то в системе вторичных вариантов соответствующее ему место занимает лингвалект как языковое образование вторичного включения. Таким образом, иерархическая цепочка языковых форм вторичного варианта выглядит следующим образом: идиолект – лингвалект – собственно вариант [8, с. 37].

Представляется целесообразным привести важное соображение Е. А. Селивановой о процессах характерных для креольских языков: «Креольська мова може руйнуватися, а на її основі формується стандартна «посткреольська» мова. Таке явище отримало в креолістиці назву «декреолізація». Посткреольська мова створюється за умов конкурування в побутовому спілкуванні креольської мови із мовою-лексифікатором, якою звичайно була європейська мова, у результаті чого виникає так званий посткреольський континуум. Модель такого континууму розроблена У. Стюартом, який розмежував базилект як найбільш віддалену від мови-лексифікатора креольську мову, мезолект – креол проміжного типу, й акролект – креольську мову, найбільш близьку до лексифікатора. [10, с. 312].

Опираясь на утверждение Е.А. Селивановой [10, с. 312], можно перечислить некоторые существенные приметы карибского варианта английского языка. Во-первых, происходит разрушение креольского (английского) языка. На его основе сформировался стандартный «посткреольский» язык. Такое явление называется в креолистике «декреолізація». Посткреольский язык возникает в условиях конкуренции в бытовом общении креольского языка с языком-лексификатором, которым был английский язык. В результате этого возникает так называемый посткреольский континуум [10, с. 312; 8, с. 17]. Модель такого континуума разработана У. Стюартом. В этой модели он различает базилект, мезолект и акролект [10, с. 312].

Следовательно, наряду со стандартным вариантом английского языка КВА, существует и посткреольский английский язык Карибских островов, находящийся в

стадії декреолізації. Сьогодні для нього характерен полсткреольський континуум, в якому розрізняються базилект, мезолект і акролект.

Розглянемо приклади використання базилекта і акролекта в художній літературі КВА. Почнемо з прикладу на базилекті в творі «The hills were joyful together» Р. Мейса, письменника з Ямайки.

An' de ole knee was a sose-a tribulation.../ Rheumatism must be, so de doctor-man did say when she went to de doctor-shop ...an' did tell him 'bout de pain-a-joint. Scasely can sleep night-time wid de man snorin' widouten a trouble in de world, stretch out side-a her, de bed a-go criss-cris every time him turn [11, р. xxvi].

Приступимо до аналізу базилектальних вкраплень у вищеприведеному реченні. Звернемо увагу на форми *did say, did tell*. В Словарі КВА наведено наступне правило в даній зв'язі.

Did – всп. глагол, безударний маркер простого прошедшего времени следующей глагольной основы (CarA) [AF-Cr] [11, р. 191].

Таким чином, форми *did say, did tell*, являясь антиофіційними і креольськими за походженням, відповідають в британському варіанті англійської мови формі прошедшего индифинитного времени: *So the doctor said, ...and told him*.

Що стосується використання модального глагола *can* в ситуації переказу (*scasely can sleep*), таке використання в словарі КВА має помету [X] – неправильне використання, використовується в антиофіційній / неофіційній [AF/IF] мові і в письмовій мові в функції *could, may, might* [11, р. 132].

Фонетичні ознаки базилекта в наведеному реченні зводяться до наступного. Міжзубний звонкий звук визначеного артикля в базилекті замінюється звонким альвеолярним [d]. Якщо в кінцевій позиції в слові існує два приголосних підряд, то останній приголосний звук відсікається: *an' = and, ole = old*.

Ось приклад використання базилектальних вкраплень у творі тринідадського письменника S. Selvon «Ways of sunlight» (1973 г.).

And when he come back he bust the mark. 'Betah,' he say, 'I think you coming big man now, and is time you get wife' [11, р. xxvi].

Приведемо ще один приклад базилекта в творі гайанського письменника E. Mittelholzer «Corentyne thunder» (1941 г.).

One o' dese days me an' he goin' come to grip. Yesterday me pass hospital gate an' 'e shout out provoke me. Me na say nutten. Me waitin' good. One o' dese day 'e go provoke me bad an' me go bus' 'e tail [11, р. xxvi].

В назві твору письменниці Grace Nickols «I is a long memoried woman» (1983 г.) використовується глагол-зв'язка *is* в складному іменному сказуємому в першій особі. Таке використання в словарі КВА розглядається як неправильне і має помету [X], але поширена дана базилектна особливість на всій території Карибських островів. Таке використання форми *is* вважається [all-purpose pres. tense form of 'be'] «поширеною, багатифункціональною формою теперішнього часу глагола *be*». Данна форма розвилася з особливості креоля Карибських островів [CarA Cr], яка полягає в тому, що одна з форм базисного глагола *be* використовується в усій парадигмі теперішнього часу. Це характерно, в основному, для усної мови, але часто зустрічається це явище і в письмовій мові [11, р. 307].

Приведемо визначення карибського стандартного (=еталонного) англійської мови або акролекта, використавши авторитетний джерело [11, р. lvi]: «Літературний англійський [F] мова високоосвічених жителів Карибського басейну і їхньої розмовної англійської мови [IF], який вважається природним (непринужденим) в офіційних, суспільних ситуаціях. Оскільки карибських країн багато, і у кожної існує свій визнаваний стандарт, карибський стандартний (еталонний, літературний) англійський мова представляє собою сукупний лексикон (вокабуляр) регіональних (=карибських) варіантів англійської мови і використання одиниць, пов'язані синтаксисом і морфологією, входять в «загальне ядро» з IAE (Internationally accepted English), але який характеризується наявністю слуховимих різни-

тельных фонетических черт, таких как значительное выравнивание дифтонгов и характерным отрывом высоты тона от удара по сравнению с британским и американским вариантами английского языка» [11, p. lvi].

Перейдем к рассмотрению признаков акролекта на некоторых примерах.

I as remembering that was woman saying 'Dance! He didn't come to the West-Indies to dance – he came to make money as they all do. ...It's evidently useful to keep a Martinique obeah woman on the premises.' She said it mockingly, not meaning it [8, p. 14].

Linda said ' Nearly everybody you met had been in an accident. There were so many people in splints in the compound it looked like a ski resort' [9, p. 117].

Mr Biswas was started by a sound of wailing. It came from Dhari. ' Water, water. Oh, the unlucky boy. Not content with eating up his mother and father, he is eating me up as well. Water! Oh, Mohun's mother, what you have said?' [10, p.27].

Для приведенных примеров акролекта в КВА характерна вполне нормативная грамматика, почти совпадающая с британским вариантом английского языка. Отличия наблюдаются только в особенности порядка слов в последнем примере (*what you have said?*) и в использовании лексических карибизмов *obeah*, *compound*.

Для мезолекта характерно промежуточное расположение между базилектом и акролектом.

Таким образом, если регистры официальный (F) и неофициальный (IF) образуют акролект, а регистр неодобряемой, ошибочной речи (X) соответствует базилекту, то на долю мезолекта останутся все проявления (AF) антиофициального регистра, который включает в себя следующие подрегистры:

креольский [AF– Cr], содержащий креолизированные формы или конструкции;

шутливый [AF– Joc], содержащий единицы с безобидно шутливым значением;

уничижительный [AF–Derog], содержащий уничижительные или обидные слова и выражения; вульгарный [AF–Vul], содержащий вульгарные, неприличные слова и выражения.

Приведем признаки антиофициального регистра (AF), а он соответствует мезолекту. Для AF (= мезолекта) характерен «целенаправленный отказ от всякой официальности; он характерен для интимных ситуаций; является частью широкого спектра обертонов от близких и дружественных, включая их шуточные проявления до грубых и вульгарных. Это может быть любая креолизованная или креольская форма или структура, реликтовая или архаичная или заимствованная, которая подходит в данной ситуации или контексте.

Использование вышеназванных единиц сигнализируют об отсутствии или сознательном сближении социальной отдаленности. Такие формы ярко представлены в народных пословицах и поговорках. Пытаясь реалистично отобразить народную речь, в карибской художественной литературе прибегают к написаниям стилизованным под народную речь» [15, p. lvii].

Приведем примеры поговорок и пословиц СКА, помня, что они характерны для мезолекта. Поговорки и пословицы представляют собой прецедентные высказывания (ПВ). Поговорки – репродуцируемый продукт речевой деятельности; законченная и самодостаточная лексическая единица, которая может быть или может не быть предикативной. Это сложный знак, сумма значений компонентов которого не равна его смыслу: последний всегда «шире» простой суммы значений. В когнитивную базу входит само прецедентное высказывание и сумма его значений, смыслов [11, с.18].

ПВ такие как поговорки неоднократно воспроизводятся в речи носителей карибского ментально-лингвального комплекса. К числу ПВ принадлежат цитаты из текстов различного характера, а также пословицы.

Рассмотрим пословицы и поговорки СКА, в состав которых входят архаизмы, историзмы или диалектизмы.

1. Water-mama n (Guyn) // FAIRMAID (Guyn) *Yo na krass wata, na kos wata-mama* ('Don't curse the water-mama until you have crossed the river'). – Guyn (Prov) [17, p. 593] 'Не проклинай Мать воды, пока не перейдешь реку'.

2. *Cocobay*; *cocabeh*, *cocobe*, *cocobea*, *kokobe* n 1. Проказа. 2. [AF- Derog] [Часто в фукции *adj* используется как слово-инвектива] Имеющий кожу, покрытую отвратительными язвами [Twi *kokobe* 'проказа'].

If you gat cocobay you can't get yaws ('If you are in the very worst of troubles, a lesser trouble cannot affect you') [17, p. 161] 'Если у тебя проказа, экзема не страшна'.

3. 3.1 *to have cocobay on top of yaws* Prov and id phr (Guyn, Trin) [AF- Joc] To have much worse trouble added to already bad trouble [17, p. 161] 'Заразиться проказой вдобавок к экземе'.

4. *Ugly* n (CarA) [AF- Cr] Безобразный поступок, вещь или человек. a. *God don't like ugly* 'Богу не нравятся гадкие поступки' (Bdos) (Prov) b. *Ugly tell handsome frighten dis fo(r) me* (=The evil doer gets the good man to do his dirty work) (Guyn Prov). 'Злодей принуждает праведника творить его же грязные дела' [17, p. 161].

5. *man- masc gender pref* (CarA) [IF] Male of species (persons, animals) in compounds: *man-child*, *man-rat*, *man-piaba* etc. b. *Two man-crab can't live in one hole*. – CarA (Prov) [17, p.367]. 'Два краба не уживутся в одной норе'.

6. *Johnny-cake* sb dial Американизм (cf DA). В Ямайке употребляется в иных значениях по сравнению с американскими: 'жареный кукурузный хлеб'. 3. В нижеприведенной поговорке обозначает 'несбывшиеся надежды или ожидания'.

1958 D. Levy StE (Black R.) *To go out a johnnycake and come back a dumpling* [12, p. 251].

7. *Juba* sb dial; cf Twi *A'dwowa*. 1. 2. Символизирует различные черты характера, включая осторожность, подражательность и т.д. 1925 Beckwith 49 [Prov:] *Follow fashion Juba nebber bwoil good soup* [12, p. 252] 'Если следовать за модной девушкой – никогда не сварить хороший суп'.

1943 HPJ [Prov:] *Jew-jew rain fall, Jooba turn back* [When dew falls, Juba turns back]. [12, p. 252] 'Когда роса выпадает, Джуба отворачивается'.

8. JUNE FISH sb dial; by folk etym < JEW-FISH;

1873 Rampini 176 [Prov:] *Ebry haul of de net no catch June fish*. Ср 'Не всегда коту масляна' [12, p. 254] 'Не при каждой выборке сетей можно поймать ценную рыбу'.

9. KITCHEN-DRESSER sb dial Полка или шкафчик в кухне, где хранятся продукты.

c. 1915 FGC StAnd [Prov:] *When kitchen dresser fall down, maaga dog laugh*. [12, p. 262]. 'Когда кухонная полка падает, даже тощая собака смеется'.

10. *kongkongsa*, *kongkonse* sb, *adj*, *vb* dial < Twi 'обман' 2. Обманщик

1910 Andersson-Cundall 37 [Prov:] *Ceitful fire roast plantain, 'cong-a-so' crape* 'The deceitful man and the congaso are two of a kind and in league'. Ср 'Два сапога пара' [12, p. 264] 'Вероломный человек и обманщик одного поля ягода, и они всегда в сговоре'.

11. BREAD-GUT sb dial 1925 Beckwith 100 [Prov:] *Quattie bread-gut fill monkey belly...* [12, p. 67] 'Дешевый мякиш наполняет обезьянье брюхо'.

На основе данного исследования можно сформулировать следующие выводы.

1. В отличие от первичных вариантов английского языка для карибского варианта английского языка как вторичного варианта английского языка характерно наличие трех типов речи – акролекта, мезолекта и базилекта.

2. Акролект включает официальной (F) и неофициальной (IF) регистры. В социальном отношении это наиболее престижный английский язык высокообразованных жителей Карибских островов. Он образовался в процессе смешения языков при креолизации. Акролект используется в системе официального образования.

3. Базилект является регистром самой непрестижной, неправильной (X) речи. На базилекте или креоле говорят малообразованные или неграмотные жители Карибского бассейна.

4. Мезолект – промежуточный тип речи, стилистически неокрашенный дискурс среднего класса. Он представлен антиофициальным (AF) регистром со следующими подрегистрами:

- креольский [AF-Cr], который включает креолизированные формы и конструкции;
- шуточный [AF-Joc], который включает единицы с безобидно-шутливым значением;

- уничижительный [AF-Derog], который включает уничижительные, обидные слова и выражения;
- вульгарный [AF-Vul], который включает вульгарные, неприличные слова и выражения.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено вивченню особливостей трьох типів мовлення карибського варіанту англійської мови – акролекту, мезолекту та базілекту. Розглянуто поняття посткреольського континууму як специфічної риси карибського варіанту англійської мови. Наведено приклади текстів, які належать до акролекту, базілекту та мезолекту, та виявлено їх особливості на лексичному, фонетичному та граматичному рівні.

Ключові слова: акролект, базілект, мезолект, посткреольський континуум.

SUMMARY

The article focuses on the investigation of the peculiarities of three types of speech of Caribbean English, viz. those of acrolect, mesolect and basilect. We have considered the notion of the postcreole continuum as a specific feature of Caribbean English. We have provided examples of texts which refer to acrolect, basilect and mesolect and revealed their features on lexical, grammatical and phonetic levels.

Key words: acrolect, basilect, mesolect, postcreole continuum.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Cassidy F. G. English language studies in the Caribbean [Текст] / F. G. Cassidy. – American Speech, 1959, Oct. – P. 163–171.
2. Семенец, О. Е. Социальный контекст и языковое развитие. Территориальная и социальная дифференциация английского языка в развивающихся странах [Текст] / О. Е. Семенец. – К. : Вища школа, 1985. – 174 с.
3. Richards J. Language teaching and applied linguistics [Текст] / J. Richards, J. Platt, H. Platt. – L.: Longman Group UK Ltd, 1992. – 423 p.
4. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія [Текст] / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К., 2010. – 844 с.
5. Allsopp R. Dictionary of Caribbean English Usage [Текст] / R. Allsopp. – OUP., 1996. – 697 p.
6. Jenkins J. World Englishes. A resource book for students [Текст] / J. Jenkins. – Routledge: Taylor and Francis Group. – L. and N.Y. – 213 p.
7. Орлов Г.А. Современный английский язык в Австралии [Текст] / Г.А. Орлов. – М.: Высшая школа, 1978. – 170 с.
8. Rhys J. Wide Sargasso Sea [Текст] / J. Rhys. – L.: Penguin Books. – 1968. – 152 p.
9. Naipaul V. S. In a free State [Текст] / V. S. Naipaul. – G. B.: Andre Deutsch. – 1971. – 247 p.
10. Naipaul V. S. A house for Mr. Biswas [Текст] / V. S. Naipaul. – L.: Everyman's Library, 1961. – 564 p.
11. Русское культурное пространство: Лингвокультурологический словарь: Вып. 1 [Текст] / И.С. Брилева, Н. П. Вольская, Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко, В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2004. – 318 с.
12. Dictionary of Jamaican English [Текст] / Ed. by F.G. Cassidy and R. B. Le Page. Cambridge at the University Press, 1967. – 489 p.

Надійшла до редакції 05.09.2011 р.

І С Т О Р І Я

УДК 902 (4)

МЕТАЛОВИРОБНИЦТВО ПЛЕМЕН ДНІПРО-ДОНСЬКОЇ
БАБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Р. О. Литвиненко

Реферат. Статтю присвячено металовиробничій діяльності носіїв Дніпро-Донської бабинської культури заключного періоду середнього бронзового віку. Розглянуто проблеми сировинної бази, проблеми експлуатації мідних покладів Бахмутсько-Торецької улоговини, склад бабинського металокомплексу, насиченість металевим реманентом поховального приданого, визначено особливості локалізації металевих знахідок в межах культурної області Бабине. Виявлено зв'язок бабинської культурогенези з Донецьким осередком металовиробництва.

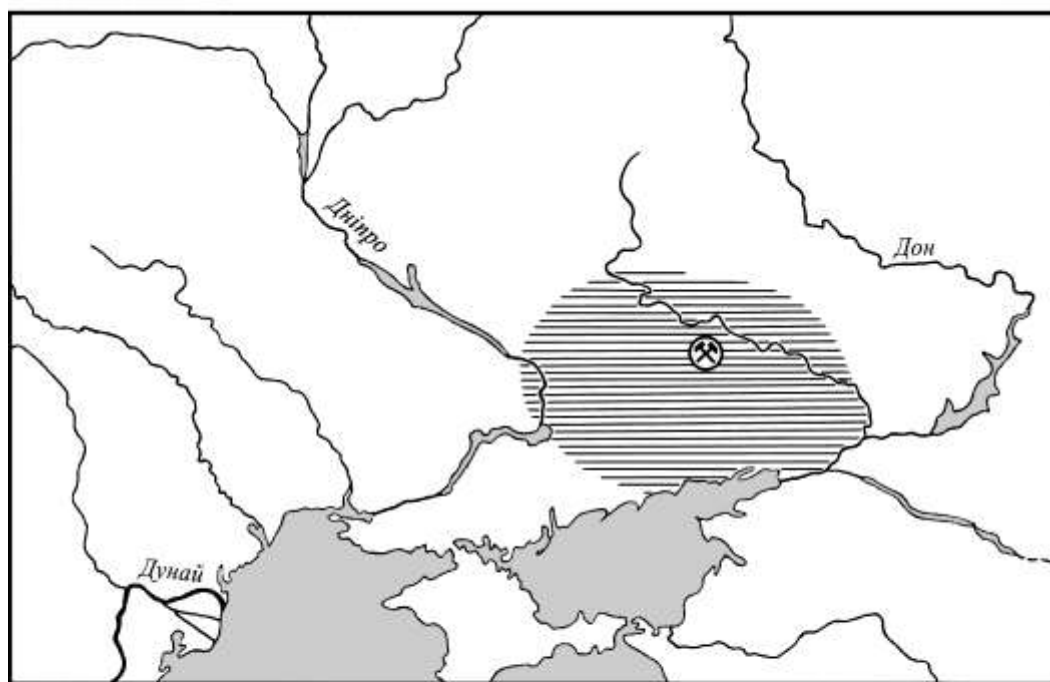
Ключові слова: середній бронзовий вік, Дніпро-Донська бабинська культура, мідні копальні, поховання, скарби, металовиробництво, культурогенез.

Вступ. Металовиробництво і металокомплекс носіїв бабинських культурних традицій є, відповідно, однією з найменш вивчених сфер господарської діяльності та матеріальної культури. Певною мірою така ситуація зумовлена характером джерельної бази: з одного боку, надто слабкою дослідженістю поселень, з другого – браком металевих виробів у похованнях, а з третього – також проблематичністю культурної атрибуції скарбів. Несприятливим чинником можна вважати й донедавна незадовільний рівень вивченості самого археологічного утворення Бабине, який обмежувався лише двома спеціалізованими вузько регіональними кандидатськими дисертаціями, списком статей і тематичних розділів у колективних монографіях. За таких умов історіографія виділеної нами проблеми є доволі обмеженою і стосується переважно характеристики непрезентабельного металокомплексу і окремих питань металообробки [1-8]. Вихід на якісно новий рівень досліджень та узагальнень щодо археологічного феномену Бабине [9] дозволяє з цих позицій підійти й до проблем металовиробництва, залучаючи до їхнього розв'язання майже весь наявний корпус джерел і даних. У статті, що пропонується увазі читача, висвітлюються металовиробництво лише Дніпро-Донської бабинської культури (ДДБК), яка входила до складу культурного кола Бабине, займаючи його східний ареал.

Проблема сировинної бази й гірничо-металургійної справи ДДБК. Оцінка науковцями сировинних джерел і рівня розвитку металургії у бабинської людності є доволі неоднозначною. Так, на думку С. Н. Братченка, «попри порівняльну малочисельність знахідок бронзових знарядь, <...> не викликає сумніву розвинена металургія» у носіїв бабинської культури (культури багатоваликової кераміки – КБВК/КБК) [2, с. 455]. Здається, вперше порушив питання щодо сировини для металовиробництва бабинської культури Східної України І. О. Післарій: «У середовищі досліджуваної культури набула розвитку гірнична справа та пов'язані з нею обробка каменю й металів. Знахідки кераміки КБВК навколо давніх мідних розробок Бахмутської улоговини вказує на існування у племен КБВК гірничої справи» [6, с. 11]. Але такі аргументи, вочевидь, були недостатньо переконливими, про що свідчить зауваження з цього приводу І. Ф. Ковальнової: «Припущення І. О. Післарія щодо розвитку гірничої справи та обробки металів у Донецькому басейні, яке спирається на знахідки кераміки багатоваликової орнаменталізації біля давніх розробок <...>, не знаходить підтвердження у

хімізмі металу КБК, який представлено винятково AS-бронзами. Металообробка КБК була спадщиною катакомбного періоду і продовжувала його традиції, як за типологією, так і стосовно джерел сировини» (переклад мій – Р. Л.) [4, с. 208]. Такої ж думки дотримується і С. С. Березанська, яка вважає, «що головним постачальником металу <...> в період побутування на теренах України КБК, як і раніше залишається Кавказ. Про це свідчать типологічний та хімічний аналізи бронзових сокир Рибаківського та Колонтаївського скарбів і підтверджується тим, що серед найближчих аналогів металевим виробам КБК – речі Костромського скарбу, могильників Рутха і Фаскау» (переклад мій – Р. Л.) [1, с. 38].

Натомість, як свого часу доречно зауважила Л. А. Черних [7, с. 18–19], висновок щодо кавказького походження металу та металургійної сировини у степових племен, який ґрунтується на визначенні типу сплаву – за наявністю As-бронз, не є беззастережним, на що досить прозоро натякає комплекс фактів та обставин: **а)** зростання кількості виробів з As-бронз разом зі скороченням варіативного розбігу концентрації миш'яку протягом середньої бронзи; **б)** понижений вміст миш'яку в степових бронзах [10, с. 24–27, 30; 11, с. 44–47; 12, с. 138–139; 13, с. 91–92; 14, с. 91–92]; **в)** наявність родовищ міді та металів, що використовували для лігатури, зокрема миш'яку та сурми, в металогенічних зонах Надчорномор'я [13, с. 24–25; 15, с. 111–112]; **г)** тяжіння знахідок металу та виробничого начиння (у складі поховального реманенту) до міднорудних районів, зокрема Донбасу [3, с. 84–87; 16, с. 55–85; 17, с. 18; 18; 19; 20, с. 23–24; 8, с. 119–120; 21; та ін.], де відомо сліди інтенсивної розробки копалинь від доби пізньої бронзи [13; 14; 22–30].

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ:

– первинне вогнище бабинської культуригенези (період ІА ДДБК)

– мідні копальні Бахмутської улоговини

Рис. 1 – Мідні копальні бронзового віку в області первинного вогнища бабинської культуригенези

Також не може сприйматися за аксіому морфологічна тотожність металевих виробів Степу і Кавказу, на чому вже наголошувалося [31, с. 12–13], оскільки, по-перше, типологічні стереотипи є показовими для великих регіонів Циркумпонтійської металургійної провінції [32], а по-друге, предметні дослідження окремих категорій знарядь дозволили виявити в межах стереотипів локальні особливості, зокрема для північнопричорноморських виробів [10, с. 27–30; 11, с. 47–48; 33, с. 29–32]. Саме поширеність подібних кавказьким металевих виробів у межах всієї катакомбної області, за умов доведеності їхнього місцевого виробництва, дозволила висунути пропозицію називати ці типи *«катакомбно-північнокавказькими»* [16, с. 97].

В межах культурної області Бабіне (степ-лісостеп між Нижньою Волгою і Прутом) наразі відомо лише один осередок міднорудних родовищ, який достеменно розроблявся за доби бронзи – Бахмутсько-Торецька улоговина. Причому знаходяться ці поклади майже в центрі ареалу ДДБК (рис. 1). Попри таку показову локалізацію, проблема експлуатації цих родовищ бабинськими племенами досі залишається не розв’язаною. Справа в тім, що прямих достеменних свідчень розробки відомих Бахмутських копалень у передзрубний час досі не маємо. Є лише дотичні факти, які доволі прозоро натякають на знайомство бабинської людності з цими міднорудними покладами, зокрема неодноразові знахідки бабинської кераміки на і навколо родовищ Пилипчатине, Картамиш (Червоне озеро-III) [6, с. 11; 13, с. 81; 14, с. 83; 30, с. 104; 34, с. 131, 140, 145, табл. 3; 35, с. 98; 36, S. 51]. Дослідниками неодноразово висловлювалася думка щодо пояснення недоступності свідчень експлуатації мідистих пісковиків за доби середньої бронзи, які, скоріш за все, були знищені масштабними пізнішими розробками часів зрубної культури, або приховані під ними. У зв’язку з цим на особливу увагу заслуговує факт виявлення багатоваликової кераміки на техногенній ділянці копальні Червоне озеро-I [37, с. 35; 38, с. 50, табл. 1], що його можна розцінювати в якості першого з розшукуваних нами свідчень участі бабинського населення в розробці Бахмутських рудовиявлень.

Металообробка і оцінка металокомплексу ДДБК. З огляду на незадовільний рівень дослідженості бабинських поселень, а також проблематичність культурної атрибуції скарбів, звернемося у пошуку інформації щодо металообробки в середовищі ДДБК до численних і добре досліджених курганных могильників, масив яких сьогодні оцінюється до 1200 поховань. На жаль, бабинська поховальна парадигма, хоча й зберегла катакомбну традицію супроводу окремих небіжчиків виробничим реманентом (т. зв. поховання «ремісників»), натомість питома вага таких захоронень у ДДБК є значно нижчою за катакомбні показники, а їхня професійна спеціалізація обмежена лише наборами стрілоробів і, можливо, теслярів [39]. Відтак серед бабинських поховань майже відсутні такі, що були б подібними до яскравих захоронень «ковалів-ливарників» катакомбної культурної області. Виділимо лише одиничний комплекс, нечисленний реманент якого (гранітний товчак і керамічна ливачка?) можна більш-менш впевнено пов’язати з металовиробництвом: Копані-II 1/1 [40, с. 68, рис. 50, 2–4].

Поховальне придане ДДБК містило вироби з металу (76 захоронень – 6,46 % від загального масиву). Порівняно нечисленний металокомплекс ДДБК включає мідно-бронзові вироби, що за функціональним призначенням репрезентують знаряддя праці, зброю і прикраси. Серед категорій назвемо: сокири-тесла, ножі-кинджали, шила-швайки, дротяні скріпи та прошивки дерев’яних посудин та інших предметів, шийні гривни, скроневі кільця-підвіски, окуляроподібні підвіски, бляшані рурки та спіральні пронизки, намистини (рис. 2, 5–; 3) [41, с. 119–120].

З основного ареалу ДДБК і зон її інфільтрації походить декілька скарбів бронзових виробів, які нерідко залучаються до бабинської культури або більш застережливо відносяться до пізньокатакомбно-бабинського часу: Колонтаївський, Олександрівський, Скакун [2, с. 454; 42, с. 27]. За аналогією, відповідною культурно-

хронологічною атрибуцією наділяють також і серії випадкових знахідок (втульчасті сокири й тесла-сокири *костромського типу*), що походять з теренів Надчорномор'я. Натомість проблематичність культурної атрибуції подібних знахідок змушує нас вельми обережно долучати їх до характеристики й оцінки культур бабинського кола загалом і ДДБК зокрема.

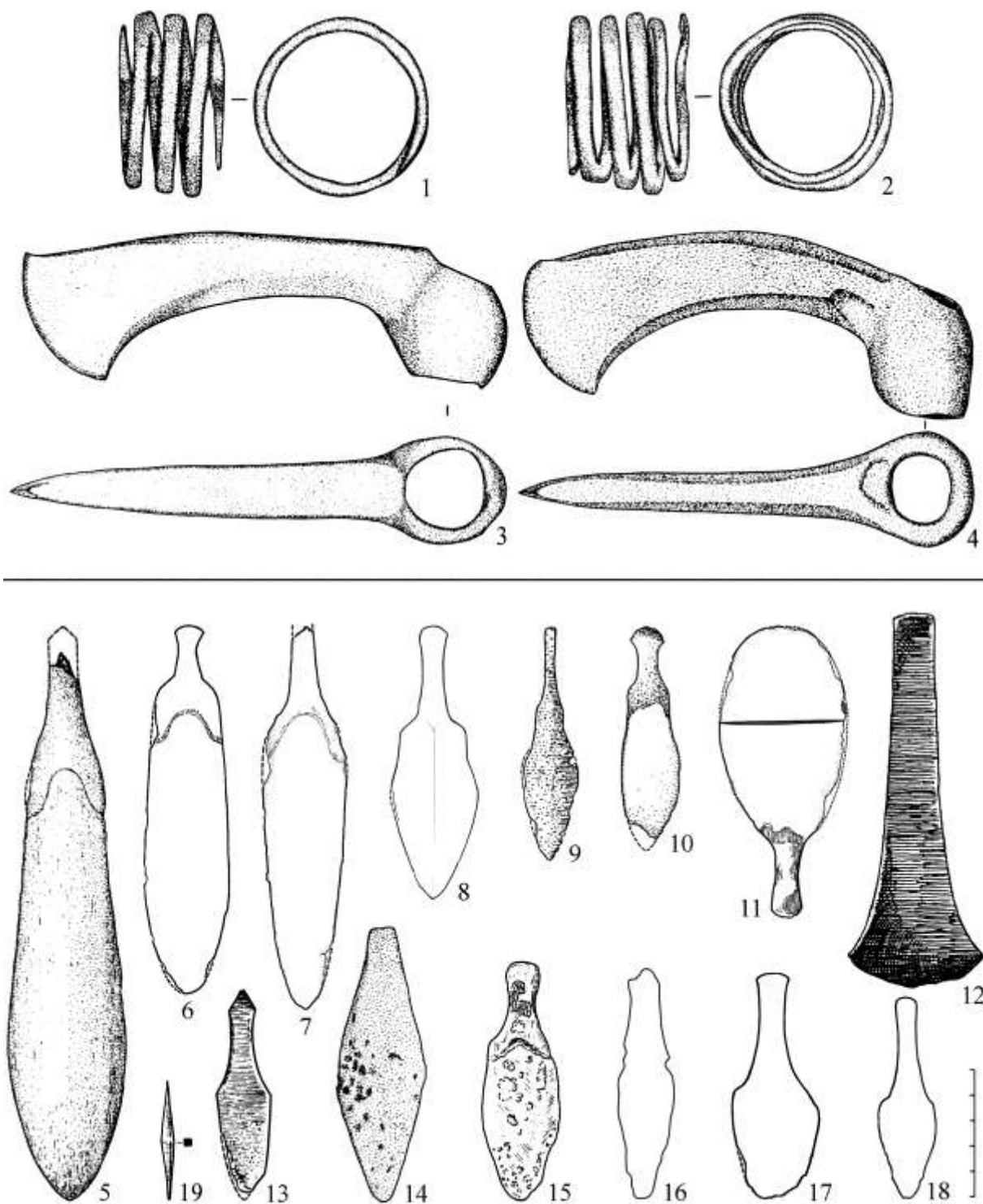

Рис. 2 – Металокомплекс Дніпро-Донської бабинської культури:
1-4 – Олександрівський скарб; 5-19 – ножі, тесло-сокира і швайка з поховань

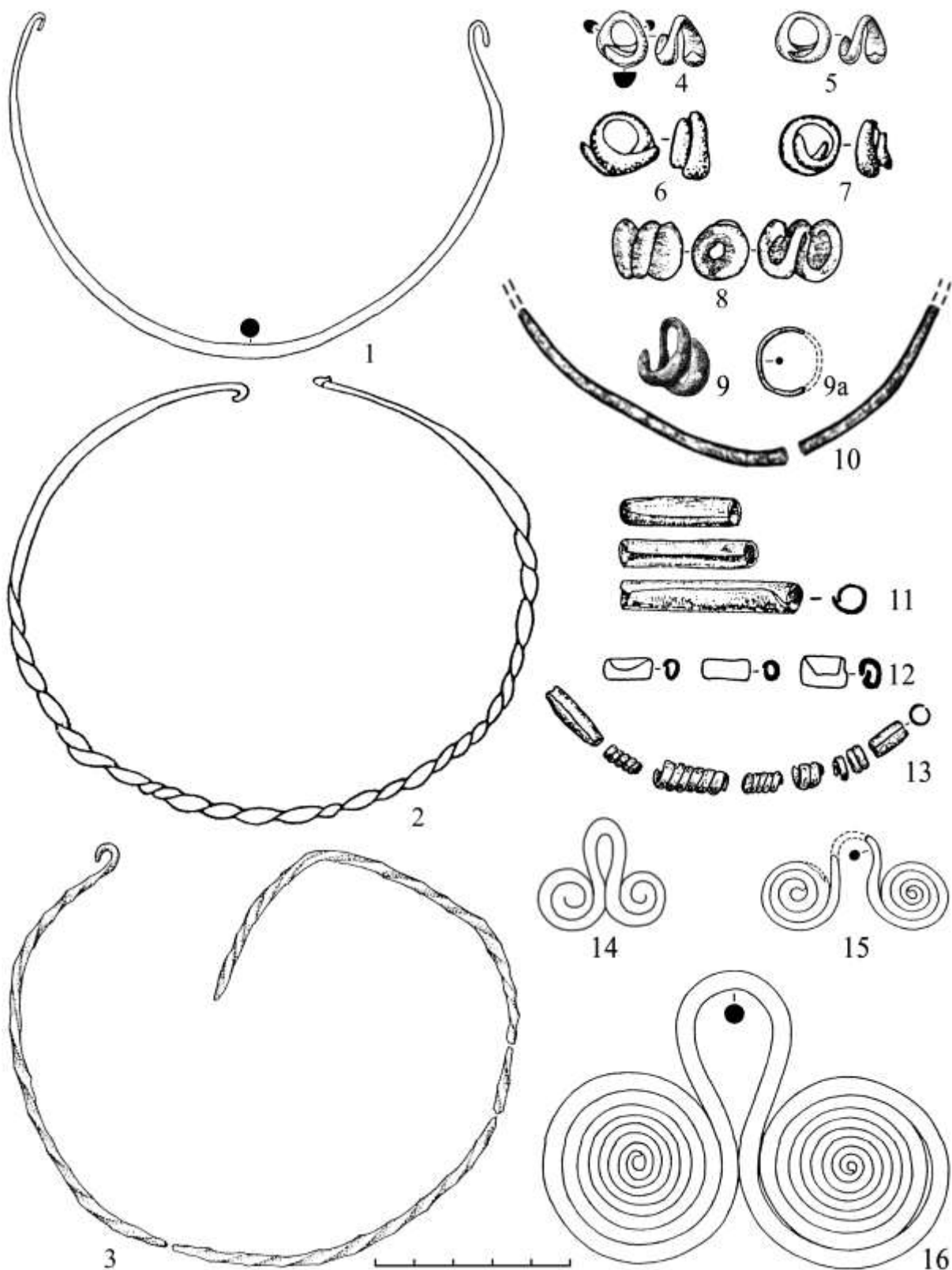

Рис. 3 – Мідно-бронзові прикраси з поховань Дніпро-Донської бабинської культури:
1-3, 10 – шийні гривни; **4-9a** – скроневі кільця-підвіски; **11-13** – бляшані рурки та
 спіральні пронизки; **14-16** – окуляроподібні підвіски

Навіть, якщо погодитись з думкою тих дослідників, які вважають вироби костромського типу скоріш належними до бабинської культури [1, с. 27–28; 8, с. 210–

211, 217–218, табл. 8; 42, с. 27; 43, с. 144–145], до чого ми теж схилиємося, то переконливо ув'язати ці знахідки з певними локальними групами Бабине видається доволі важко. Лише археологічний контекст Олександрівського скарбу з Присамар'я (в кургані з похованням ДДБК) [44, с. 9, рис. 1] дозволяє приписувати йому відповідну культурну атрибуцію. Ця обставина надала авторові певні, хоча й не беззаперечні, підстави долучити знахідки Олександрівського скарбу до металокомплексу ДДБК: втульчасті сокири костромського типу і спіральні (пружинні) браслети (рис. 2, 1–4).

Матеріали поселень не розширюють асортимент металевих виробів ДДБК, кількісно поповнюючи лише список відомих категорій, головним чином шил-швайок.

Типологічна оцінка металокомплексу ДДБК призводить до висновку щодо відсутності в ньому чітко виражених власне бабинських культурно-діагностичних стандартів, а водночас дозволяє виділяти в його складі вироби, що демонструють різні культурні стереотипи. Частина з них зберігає успадковані від передуючого культурного горизонту катакомбні традиції, інші – запозичені від Абашева, треті – принесені культурогенеруючими імпульсами з Північного Кавказу (культура Гінчі – Чечня й гірський Дагестан) і постшнурового середовища Карпато-Подунав'я (рис. 4) [2, с. 454–455; 5, с. 40–44; 7; 45, с. 59–61].

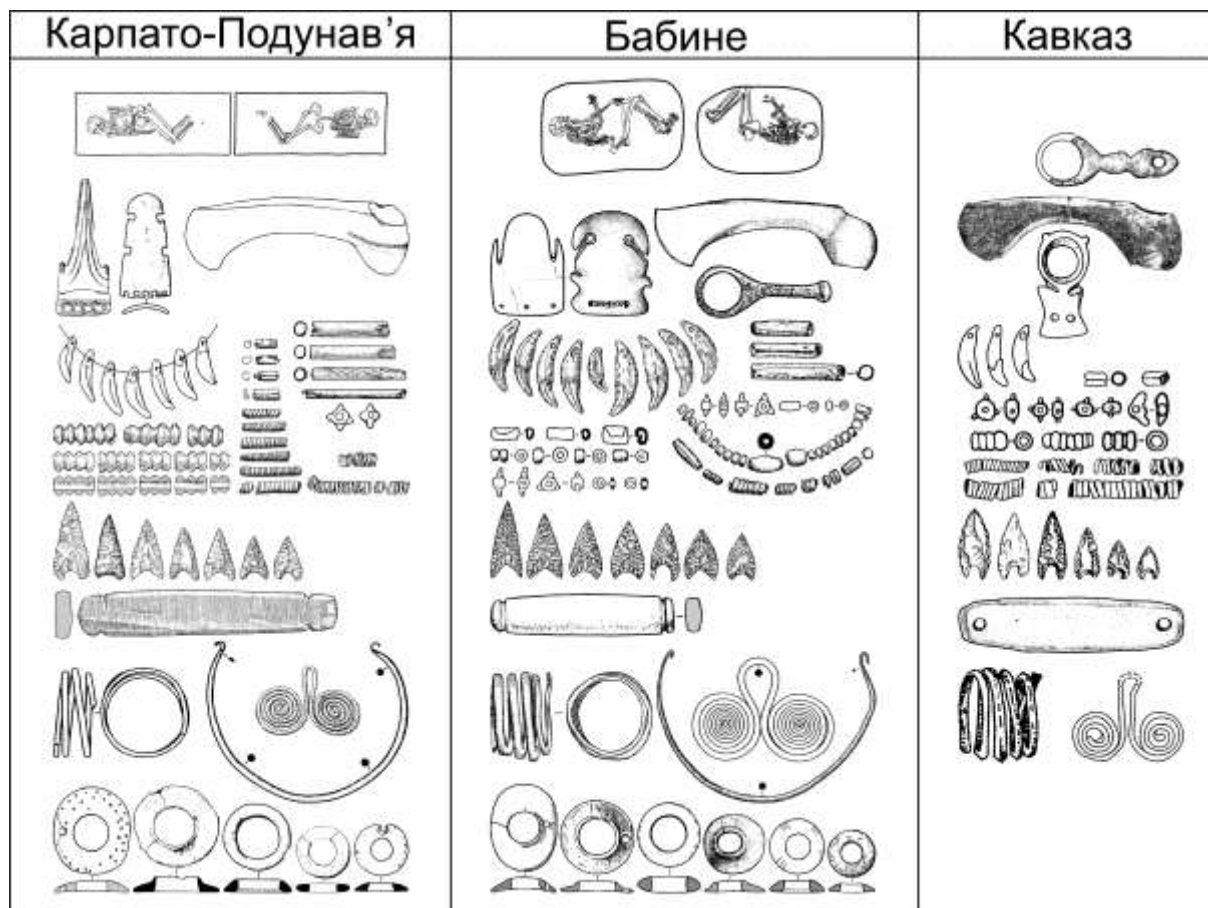

Рис. 4 – Паралелі в матеріальному комплексі й поховальному обряді Дніпро-Донської бабинської культури з культурами Карпато-Подунав'я та Кавказу

Теренове поширення металевих виробів у ареалі Бабине. Згадувані вище висновки щодо поміченого дослідниками тяжіння до Донецьких мідних родовищ масивів пам'яток доби бронзи, зокрема поховань з металевими знаряддями та виробничим реманентом металургійного циклу, ґрунтуються переважно на яскравих матеріалах

катакомбної культури, тобто передбабинського часу. Втім і вони задіяні вибірково, бо автори зазвичай залучають до аналізу комплекси з найбільш показовим металомістким вендарем (сокири, тесла, долота, ножі, гаки), залишаючи поза увагою так званий масовий матеріал – дрібні металеві вироби (стрижні-швайки, штрикала, скріпи-прошивки, платівки-обійми, різноманітні прикраси тощо). Натомість цей фоновий матеріал є не менш важливим як для перевірки базових висновків щодо металовиробництва, так і аналітичної роботи за іншими напрямками. Стосовно зрубної культури України (післябабинський час), для якої існують достеменні свідчення розробки й самих мідних копалень Бахмутської улоговини, робота по виявленню ознак металовиробничої діяльності проведена лише для побутових і поховальних пам'яток Донбасу [13; 14; 46–49]. Адекватно оцінити отримані результати можна лише на ширшому тлі, яке наразі відсутнє. Маємо на увазі збори, систематизацію та картографію свідчень металовиробництва, що походять зі зрубних поселень та могильників щонайменше всієї Лівобережної України, а можливо й Донщини включно. У всякому разі тут вимальовується реальна дослідницька перспектива навіть у межах існуючої джерельної бази.

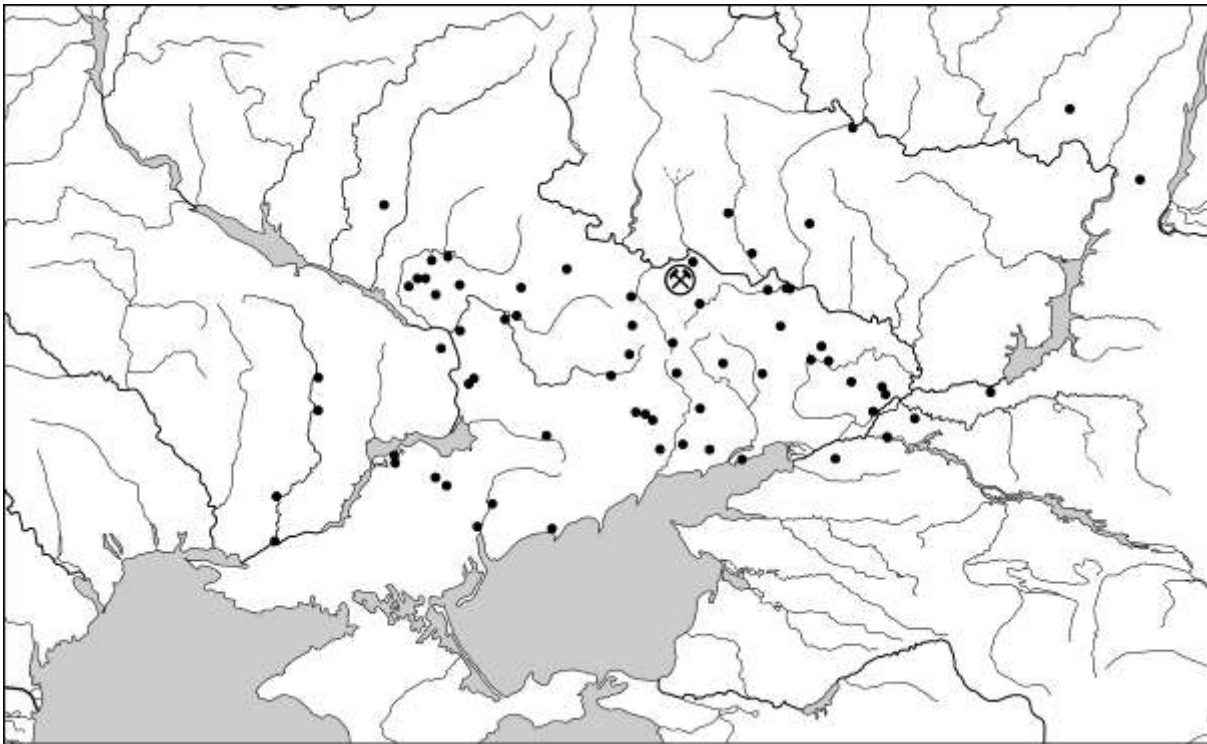

Рис. 5 – Поширення металевих виробів у Дніпро-Донській бабинській культурі (за матеріалами могильників)

Задля виявлення тенденцій поширення металевих виробів у ареалі ДДБК було нанесено на мапу пам'ятки (кожен пункт відповідає окремому могильнику), в яких відкрито бабинські поховання з металевим реманентом. Отримані результати виявили досить наочну тенденцію (рис. 5): переважна більшість (85 %) комплексів з мідно-бронзовими виробами зосереджена в регіоні між Азовським морем, Дніпром і Сіверським Дінцем. Ця ситуація є ще більш показовою у випадку картографування пам'яток всієї культурної області Бабине [41, с. 120–121].

Виявлені особливості локалізації металу в пам'ятках культурної області Бабине, з огляду на рівень дослідженості самого феномену, навряд чи випадкова і, безумовно, потребують пояснення.

По-перше, є очевидним, що основний масив металокомплексу зосереджується у Дніпро-Донській культурі (ДДБК), тяжіючи до Дніпро-Донецького межиріччя. Цей стійкий зв'язок підтверджується не лише географією знахідок. Справа в тім, що серед рідкісних поховань з металом західніше Дніпра, частина репрезентує не місцеву Дніпро-Прутську бабинську культуру (ДПБК), а Дніпро-Донську (ДПБК) і пов'язуються нами з мігрантами, які просунулися сюди з Лівобережної Наддніпрянщини наприкінці раннього етапу (ІБ).

По-друге, показовим і симптоматичним є те, що майже у центрі дніпро-донецького скупчення бабинських пам'яток з металом знаходиться зона мідних рудовиявлень Бахмутської та Кальміус-Торецької улоговин (рис. 5) з копальнями пізньобронзового віку. Відтак, ДДБК певною мірою повторює згадувану вище ситуацію катакомбного періоду з концентрацією навколо цих мідних родовищ поховань ковалів-ливарників, а також з високою насиченістю катакомбних могильників цього регіону металевим реманентом. Таким чином, виявлена картографією приуроченість знахідок катакомбного і бабинського металу до міднорудних покладів Донеччини нехай дотично, натомість доволі прозоро натякає на розробку тамтешніх копалин ще за доби середньої бронзи.

По-третє, останній висновок підтверджується також відповідним паралелізмом, що демонструє зрубна культура Доно-Донецького регіону. Справа в тім, що зона бахмутських мідних копалень, які достеменно розроблялися кланами рудознавців у пізньому бронзовому віці, та суміжні райони Донецького кряжу є областю найбільшої концентрації металевих виробів у складі поховального приданого зрубних могильників Доно-Донецького регіону та Лівобережної України [49, с. 19]. Крім того, лише тут трапляються поховання зрувної культури, обрядово-інвентарний комплекс яких засвідчує зв'язок небіжчиків зі сферою металовиробництва: складені з зеленого мідяного пісковика кам'яні скрині, руда та характерні кам'яні знаряддя у складі приданого [14, с. 82; 49, с. 19–20]. Іншими словами, поховальні пам'ятки катакомбної, бабинської та зрувної культур в зоні Бахмутської улоговини та суміжних районах демонструють спільні риси: високу насиченість мідно-бронзовими виробами та наявність інших ознак причетності небіжчиків до сфери металовиробництва, або до колективів що її практикували. Все це дає підстави очікувати на відкриття прямих свідчень розробки мідних родовищ Донеччини катакомбною і бабинською людністю, як то ми маємо стосовно місцевої зрувної культури.

По-четверте, як нами неодноразово наголошувалося [45, с. 62–63, рис. 5; 50, с. 112], наявність у первинному осередку ДДБК, а за великим рахунком у первинному вогнищі всієї культурної області Бабине, міднорудних покладів Бахмутської та Кальміус-Торецької улоговин видається фактом невинновипадковим. Адже добре відомо, що в різні періоди палеометалевої доби визначальну роль в культурно-історичних процесах відігравали регіони, приурочені до більш-менш масштабних зон (осередків) металургії та металообробки. Цим чинником зумовлено і симптоматичний зв'язок культурогенуючих осередків енеоліту-бронзового віку з металовиробничими центрами Євразії – алтайським, уральським, анатолійським, кавказьким, карпато-балканським, альпійським, піренейським [51; 52; 53, с. 268–270; та ін.]. Відтак існування Донецького металовиробничого центру доби бронзи має розцінюватися як один з найважливіших чинників бабинської культурогенези.

Висновки. Археологічні джерела понад чотиритисячолітньої давнини дозволяють певною мірою висвітлити розвиток одного з визначальних напрямків господарської діяльності давньоіранських скотарських племен, що їх ототожнюють з носіями бабинської культурної традиції, – металовиробництва. Існує чимало дотичних і деякі прямі свідчення експлуатації бабинською людністю мідних родовищ Донецького кряжу. Натомість наразі бракує матеріалів, які б дозволяли судити про характер і рівень роз-

виту в них металургійної справи. Характеристика металообробки ґрунтується переважно на аналізі бабинського металокомплексу, що включає до свого складу мідно-бронзову зброю, знаряддя праці та нечисленний, але показовий гарнітур прикрас. Серед цих виробів доволі впевнено виділяються типологічні стереотипи, що характеризують місцеву генетично-передуючу традицію (катакомбну), можливі впливи північно-східних сусідів (Абашеве), а також виразні зовнішні запозичення, витоки яких сягають, з одного боку, епішнурового культурного середовища Карпато-Подунав'я, а з іншого – північнокавказького (Гінчи). Можна стверджувати, що процес бабинської культурогенези знаходився у безпосередньому зв'язку з Донецьким осередком металовиробництва, який характеризує, перш за все, Дніпро-Донську бабинську культуру.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу металлопроизводственной деятельности носителей Днепр-Донской бабинской культуры заключительного периода среднего бронзового века. Рассмотрены проблемы сырьевой базы, проблемы эксплуатации медных руд Бахмутско-Торетской котловины, состав бабинского металлокомплекса, насыщенность металлическим инвентарем погребального приданного, определены особенности локализации медно-бронзовых находок в пределах культурной области Бабино. Выявлено связь бабинского культурогенеза с Донецким очагом металлопроизводства.

Ключевые слова: средний бронзовый век, Днепр-Донская бабинская культура, медные рудники, погребения, клады, металлопроизводство, культурогенез.

SUMMARY

Article is devoted to the analysis metallurgical and metalcutting manufactures of tribes of Dnepr-Don Babyne culture of the final period of Middle Bronze Age. Problems of a raw-material base, of operation of copper ores Bakhmut-Toretz hollow, a structure of Babyne's metal arsenal, a saturation metal products of funeral stock are considered, features of localization of Copper-Bronze finds within the limits of Babyne cultural circle are certain. It is revealed connection between Cultural genesis of Babyne and the Donetsk center of metallurgy and metal working.

Keywords: Middle Bronze Age, Dnieper-Don Babyne culture, copper mines, burials, treasures, metallurgy and metal working, Cultural genesis.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Березанская С. С. Культура многоваликовой керамики / С. С. Березанская // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 5–43.
2. Братченко С. Н. Культура многоваликовой керамики / С. Н. Братченко // Археология Украинской ССР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 451–458.
3. Братченко С. Н. Соотношение каменной и бронзовой индустрий в энеолите и бронзовом веке / С. Н. Братченко // Донские древности. – Вып. 4. – Азов, 1995. – С. 79–92.
4. Ковалева И. Ф. История населения пограничья лесостепи и степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке: дис. ... д-ра ист. наук. – Днепропетровск, 1987. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 653. – Т. I. – 609 с.; Т. II. – 161 с.
5. Литвиненко Р. О. Похоронения культурного кола Бабине з металевими ножами / Р. О. Литвиненко // ДАЗ. – Вип. 12. – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2006. – С. 32–61.
6. Писларий И. А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / И. А. Писларий. – М., 1983. – 22 с.
7. Черных Л. А. Проблемы изучения медно-бронзового производства культуры многоваликовой керамики / Л. А. Черных // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: матер. украинско-российского полевого археологического семинара. – Луганск, 1995. – С. 15–16.

8. Черных Л. А. Проблемы изучения первобытного ремесла в археологии (социально-исторический аспект): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.04 / Ин-т археол. НАНУ. – К., 1997. – 608 с. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 776.
9. Литвиненко Р. О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009. – 32 с.
10. Корневский С. Н. О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы / С. Н. Корневский // СА. – 1976. – № 4. – С. 16–31.
11. Корневский С. Н. О металлических ножах ямной, полтавкинской и катакомбной культур / С. Н. Корневский // СА. – 1978. – № 2. – С. 33–48.
12. Ольговский С. Я. О цветной металлообработке у племен ямной культуры / С. Я. Ольговский // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 135–140.
13. Татаринов С. И. Древний металл Восточной Украины. Очерки реконструкции горного дела, металлургии и металлообработки в эпоху бронзы / С. И. Татаринов. – Артемовск, 1993. – 153 с.
14. Татаринов С. И. Древние горняки-металлурги Донбасса / С. И. Татаринов. – Артемовск, 2003. – 136 с.
15. Ключко В. И. Металлургическое производство в энеолите – бронзовом веке / В. И. Ключко // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 96–132.
16. Братченко С. Н. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецчини та Донщини III тис. до н.е. / С.Н. Братченко, С. М. Санжаров. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2001. – 108 с.
17. Кубышев А. И. Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы) / А. И. Кубышев, А. Л. Нечитайло // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. Источники, проблемы исследования. – К., 1991. – С. 6–21.
18. Нечитайло А. Л. К вопросу о роли Донбасса в развитии металлургии эпохи бронзы / А. Л. Нечитайло // Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в Центральном Донбассе: тез. докл. обл. научно-практич. конф. – Перевальск, 1988. – С. 15–17;
19. Нечитайло А. Л. К характеристике горно-металлургического производства Донбасса (эпоха средней бронзы) / А. Л. Нечитайло // Исторические и футурологические аспекты развития горного дела. – Алчевск: Изд-во Дон ГТУ, 2005. – С. 113–124.
20. Татаринов С. И. Голоса тысячелетий. Очерки археологии Бахмутского края / [С. И. Татаринов, В. А. Посредников, В. В. Афанасьева, С. В. Федяев]. – Артемовск, 2001. – 76 с.
21. Черных Л. А. О возможности использования медно-рудных источников Донбасса в период энеолита, ранней и средней бронзы / Л. А. Черных // ПГА: матеріали II-го міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. – Алчевськ: Вид-во Дон ДТУ, 2005. – С. 293–306.
22. Бровендер Ю. М. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток в Центральному Донбасі / Ю. М. Бровендер, В. В. Отрощенко, А. Д. Пряхін // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 87–101.
23. ПГА: матеріали I-го Картамиського польового археологічного семінару. – Алчевськ: Вид-во ДГМІ, 2003. – 109 с.
24. ПГА: матеріали II-го Картамиського польового археологічного семінару. – Алчевськ: Вид-во ДГМІ, 2005. – 335 с.
25. ПГА: матеріали III-го Картамиського польового археологічного семінару. – Алчевськ: Вид-во ДГМІ, 2006. – 52 с.

26. ПГА: матеріали V-го Картамиського польового археологічного семінару. – Алчевськ: Вид-во ДГМІ, 2007. – 100 с.
27. ПГА: матеріали VI-го Картамиського польового археологічного семінару. – Алчевськ: Вид-во ДГМІ, 2007. – 95 с.
28. ПГА: матеріали VII-го Картамиського польового археологічного семінару. – Алчевськ: Вид-во ДГМІ, 2009. – 133 с.
29. ПГА: матеріали VIII-го Картамиського польового археологічного семінару. – Алчевськ: Вид-во ДГМІ, 2011. – 186 с.
30. Пряхин А. Д. Некоторые результаты исследований украинско-российской экспедиции на Картамышском рудопоявлении Луганской области Украины / [А. Д. Пряхин, В. В. Отрощенко, А. С. Саврасов, Ю. М. Бровендер] // АВЛ. – Вып. 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2003. – С. 102–117.
31. Черних Л. А. Проблеми вивчення первісного ремесла в археології (соціально-історичний аспект): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 1997. – 24 с.
32. Черных Е. Н. Metallургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР / Е. Н. Черных // СА. – 1978. – № 4. – С. 53–82.
33. Корневский С. Н. О металлических топорах майкопской культуры / С. Н. Корневский // СА. – 1974. – № 3. – С. 14–32.
34. Бровендер Ю. М. Производственный комплекс поселения Чэронэ Озеро-III Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы / Ю. М. Бровендер // Исторические и футурологические аспекты развития горного дела. – Алчевск, 2005. – С. 125–162.
35. Отрощенко В. В. Культурно-господарча ситуація на Півдні Східної Європи в 1600–1200 роках до н.е. / В. В. Отрощенко // Исторические и футурологические аспекты развития горного дела. – Алчевск, 2005. – С. 94–101.
36. Černych L. Spektralanalyse und Metallverarbeitung in den früh- und mittelbronzezeitlichen Kulturen der ukrainischen Steppe als Forschungsproblem / L. Černych // Eurasia Antiqua. – 2003. – Bd. 9. – S. 27–62.
37. Бровендер Ю. М. Черты степановского типа бережновско-маевской срубной культуры в материалах памятников Картамышского археологического микрорайона / Ю. М. Бровендер // ПГА: матер. III-го Картамиського польового археологічного семінару. – Алчевськ, 2006. – С. 30–37.
38. Бровендер Ю. М. Техногенный участок рудника Червонэ озеро-I Картамышского археологического микрорайона / Ю. М. Бровендер // ПГА: матер. V-го Картамиського польового археологічного семінару. – Алчевськ, 2007. – С. 33–68.
39. Литвиненко Р. А. Погребения КМК с производственным инвентарем / Р. А. Литвиненко // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 97–105.
40. Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / С. И. Берестнев. – Харьков: ПФ Амет, 2001. – 264 с.
41. Литвиненко Р. О. До проблеми металовиробництва культури Бабіне / Р. О. Литвиненко // ПГА: матер. II міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. – Алчевськ: Вид-во ДонДТУ, 2005. – С. 119–125.
42. Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке / И. Ф. Ковалева. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1981. – 78 с.
43. Ключко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х.) / В. І. Ключко. – К.: АртЕк, 2006. – 338 с.

44. Ковалева И. Ф. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский» (Днепропетровского сельскохозяйственного института) / [И. Ф. Ковалева, С. С. Волкобой, В. И. Костенко, В. Н. Шалобудов] // Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н.э. – Вып. 2. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1978. – С. 4–31.
45. Литвиненко Р. О. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине / Р. О. Литвиненко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до кіммерійців. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2009. – № 9. – С. 44–90.
46. Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце / Березанская С. С. – К.: Наук. думка, 1990. – 149 с.
47. Бровендер Ю. М. К вопросу о выделении доно-донецкой производственной зоны металлургии и металлообработки в эпоху поздней бронзы (Донецкий ареал) / Ю. М. Бровендер // Доба бронзи Доно-Донецького регіону: матер. 3-го Українсько-Російського польового семінару. – К.; Вороніж; Перевальськ, 1997. – С. 6–11.
48. Бровендер Ю. М. Металлургия и металлообработка позднебронзового века в Среднем Подонцовье (по материалам бытовых памятников) / Ю. М. Бровендер // Сборник научных трудов ДГМИ. – Вып. 12. – Алчевск: Изд-во ДГМИ, 2000. – С. 65–74.
49. Литвиненко Р. А. Памятники Северского Донца в системе Доно-Донецкой производственной зоны эпохи поздней бронзы / Р. А. Литвиненко // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи: тез. докл. и материалы конф. – Воронеж, 1996. – Вып. 1. – С. 17–20.
50. Литвиненко Р. О. Обставини і чинники бабинської культурогенези / Р. О. Литвиненко // Вісник Донецького університету. – Серія Б: Гуманітарні науки. – 2007. – № 1–2. – С. 109–116.
51. Бочкарев В. С. Культурогенез и развитие металлопроизводства в эпоху поздней бронзы (по материалам южной части Восточной Европы) / В. С. Бочкарев // Динамика культурных традиций: механизм передачи и формы адаптации. – СПб., 1993. – С. 66–75.
52. Бочкарев В. С. Карпато-дунайский и волго-уральский очаги культурогенеза эпохи бронзы (опыт сравнительной характеристики) / В. С. Бочкарев // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Средней и Восточной Европы. – СПб., 1995. – С. 18–29.
53. Массон В. М. Эпоха древнейших великих степных обществ / В. М. Массон // Археологические вести. – № 5. – СПб., 1998. – С. 259–273; Черных Е. Н. Древняя металлургия Северной Евразии (сейминско-турбинский феномен) / Е. Н. Черных, С. В. Кузьминых. – М.: Наука, 1989. – С. 255–267.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВЛ	Археология восточноевропейской лесостепи
ДАЗ	Донецкий археологічний збірник
ПГА	Проблеми гірничої археології
СА	Советская археология

Надійшла до редакції 17.10.2011 р.

УДК 94(477):314.7.044 «1865/1866»

ОСТАННЄ ПЕРЕСЕЛЕННЯ АЗОВСЬКИХ «КОЗАКІВ-ОХОТНИКІВ» НА КУБАНЬ В 1865–1866 рр.: ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР

В. В. Задунайський

Реферат. Упродовж 1865–1866 рр. відбулось останнє переселення азовських козаків на Кубань, участь у якому взяли добровольці, для яких важливе значення відіграло прагнення залишатись у звичному військово-привілейованому козацькому середовищі. Щодо грошової допомоги, то її розмір був помірним й не мав вирішального значення під час прийняття згаданого рішення. Серед «козаків-охотників» значну частину становили люди старші 60 років, для яких переселення було особливо складним (мусили подолати понад 508 верст, й тривалий час налагоджувати життя на новому місці). Додаткові труднощі зумовлювались й необхідністю піклування про малолітніх дітей. Мало місце й несприйняття ідеї переселення навіть у межах однієї родини, при цьому перевагу здобувала позиція козаків старшого віку. Яскравим прикладом цього став конфлікт між відставним козаком В. Марченком (добровільно переселився у попередній час) та його сином – служивим козаком Є. Марченком (хотів залишитися в Приазов'ї).

Ключові слова: Азовське козацьке військо, Кубанське козацьке військо, переселення, «козаки-охотники», військове середовище, козацька родина, грошова допомога.

В історії Українського козацтва важливе значення відігравали постійні міграції (іноді й еміграції) козацьких контингентів. Серед них окреме місце посідає переселення частини Азовського козацького війська на Кубань та його включення до складу Кубанського козацького війська в 60-ті рр. XIX ст. [1, с. 124]. Наголосимо, що цей процес, з одного боку, зумовив ліквідацію останнього українського козацького формування на Південно-Східній Україні, але з іншого — спричинив ще більше домінування українців в Кубанському козацтві, що в свою чергу сприяло зростанню українських впливів на Північному Кавказі.

Під час дослідження зазначених подій важливо не лише врахувати їх геополітичні наслідки як у загально-українському, так і ширшому вимірі, але й з'ясувати вплив на певну спільноту чи навіть конкретну людину. За таких умов ми матимемо людський вимір відповідних історичних подій, на що останнім часом звертається дедалі пильніша увага науковців.

Важливим є й те, що розробка окресленої тематики має й певний регіональний аспект, бо сприяє кращому пізнанню історії як Донеччини й Приазов'я в Україні, так і Краснодарського Краю в Росії.

Попри зазначене, не всі аспекти переселення азовських козаків на Кубань висвітлені в історіографії належною мірою.

Так, у працях багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, що досліджували історію Азовського козацького війська та інших українських козацьких формувань у XIX ст., питання переселення на Північний Кавказ майже половини азовських козаків не розглядається або лише окреслюється у контексті ліквідації царатом цього утворення [2, с. 429–432; 3, с. 80–83; 4, с. 590–592; 5, с. 11–12; 6, с. 243–244].

Поряд із цим, має місце й інший підхід до зазначеної проблеми, прикладом якого є праця О. Бачинської «Козацтво в системах Російської і Турецької імперій» [7, с. 359–360]. У зазначеній праці коротко проаналізовано причини й зміст як переселення на Кубань, так і ліквідації Азовського козацького війська.

Приділив увагу питанню переселення на Кубань азовських козаків і Д. Білий, проте він подав лише загальну характеристику цього процесу, оскільки зосередився на еволюції соціальних ідентичностей місцевої української громади [8, с. 210–220].

Окремо відзначимо ретельне дослідження історії Азовського козацького війська (у тому числі й переселення азовських козаків на Кубань) здійснене Л. Маленко, яка до того ж вмістила у своїй монографії значний обсяг джерельних матеріалів відповідного спрямування [1]. Потрібно підкреслити й те, що дослідниця зосредила увагу на з'ясуванні загальних тенденцій в історії згаданого формування, а тому деякі аспекти останнього переселення азовських козаків на Кубань (зокрема особистісний вимір цієї події) залишились не з'ясованими.

Автор раніше вже неодноразово розглядав важливі складові військової історії Азовського козацького війська, проте проблему переселення азовських «козаків-охотників» на Кубань після ліквідації згаданого війська, тим більше особистісний вимір зазначених подій не розробляв [9, с. 48–49; 10; 11; 12].

Отже, у вітчизняній історіографії досі не досліджено всі аспекти останнього переселення азовських козаків на Кубань в 1865–1866 рр. у контексті особистісного виміру цієї події переселенцями, що й обумовило доречність нашого звернення до зазначеної проблеми та визначило мету представленої статті.

Джерельною основою пропонованого дослідження стали матеріали, почерпнуті в Державному архіві Краснодарського Краю (ДАКК), що знаходяться у фонді Військового правління Чорноморського козацького війська (особливу цінність мають матеріали справ № 874 [13], 1526 [14] та 1822 [15], в яких міститься інформація про азовських «козаків-охотників», що планували та здійснювали переселення на Кубань в 1865–1866 рр.). Наявна джерельна база забезпечує необхідну достовірність змісту цієї розробки.

Підкреслимо, що актуальність представленого дослідження полягає у висвітленні невідомих аспектів організації та здійснення останнього переселення азовських «козаків-охотників» на Кубань в 1865–1866 рр. з урахуванням особистісного виміру цієї події, що сприяє більш комплексному пізнанню історії України.

Наголосимо й на науковій новизні цієї статті, бо в ній робиться спроба з'ясувати особистісне сприйняття проблеми переселення на Кубань серед частини «козаків-охотників», які брали участь у зазначених заходах після ліквідації Азовського козацького війська, до того ж нами вводиться до наукового обігу частина маловідомих та невідомих першоджерел.

Спочатку коротко зупинимось на причинах переселення частини азовських козаків на Кубань. Тут справа полягала у намаганні царату використати потенціал згаданого утворення задля підкорення, військового контролю та заселення територій, захоплених під час Кавказької війни (йдеться про землі Правобережної Кубані та Причорномор'я на південь від цієї ріки). Певний сенс для проводу Російської імперії (з огляду на геополітичну ситуацію та внутрішньо-політичні пріоритети) мало й виведення з Південно-Східної України Азовського козацького війська, що обумовило б його повну ліквідацію.

Якщо спочатку передбачалось переселити на Північний Кавказ все Азовське козацтво, то згодом така потреба відпала, а тому й відбулась ліквідація залишків цього козацького утворення. За таких обставин вже напередодні та відразу після ліквідації цього формування (в 1865–1866 рр.) на Кубань вирішено було переселяти лише тих козаків, які самі виявили бажання переселитись (отримали назву «охотників») [1, с. 136–140]. Не дивлячись на ці тенденції, не все було просто під час здійснення зазначеного переселення, про що свідчить й особистісне сприйняття відповідних подій частиною їх учасників.

До речі, організація переселення тривала не один місяць, бо багато часу припало як на визначення «козаків-охотників» й відповідне листування з цього приводу з

імперськими та козацькими військовими структурами, так і на безпосередню підготовку до переселення.

Переходячи до з'ясування особистого сприйняття ідеї переселення, в першу чергу зупинимося на групі старих «козаків-охотників», яким переселятись за тогочасних обставин було найтяжче. Серед них відзначимо Павла Федоренка (62 роки), Трохима Гаркушу (65 років), Олексія Радькова (66 років) та Макара Коваленка (80 років) [14, с. 34, 52, 61, 112].

Наголосимо, що держава не мала особливого зацікавлення в їх переселенні, бо вони вже були відставними козаками, а тому їх не можна було залучити до військової служби для здійснення контролю над приєднаними землями і залишками горців.

Звернемо увагу й на те, що згадані козаки через похилий вік вже не мали адекватних можливостей для облаштування на новому місці (побудова житла й допоміжних господарчих будівель, обживання обійстя тощо), а тому мусили й з цього приводу зазнати багатьох труднощів. При цьому, на багатьох із них ще лежала відповідальність за малолітніх дітей.

Так, в першу чергу відзначимо багатодітного П.Федоренка, котрий мав 5 малолітніх дітей (Сидір – 6 років, Лукер'я – 16 років, Марфа – 14 років, Ганна – 4 роки, Ксенія – 2 роки) [14, с. 52]. Серед згаданих старих козаків малолітніх дітей мав і Ф.Радьков, у якого були: син Іван (9 років) та донька Ксенія (5 років) [14, с. 61].

Отже, перераховані козаки похилого віку мусили забезпечувати всебічне виховання малолітніх дітей, що в умовах важкого переселення та тривалого облаштування на новому місці потребувало максимального напруження всіх їх сил. Тим не менше, ця перспектива не зупиняла їх.

Відразу наголосимо й на іншому аспекті людського виміру тих подій – на віковій межі народження дітей. Наведені факти засвідчують прийнятність практики народження дітей у чоловіків досить похилого віку (навіть після 60 років), при цьому їх жінки були значно молодшими: Федора Федоренко мала на той час 44 роки, а Уляна Радькова – 36 років [14, с. 52, 61]. Окреслена проблема, вочевидь, виходить за межі представленої статті, а тому заслуговує на окреме дослідження в майбутньому.

Повертаючись до аналізу причин переселення, згадаємо й про фінансовий бік цієї справи. Так, виділялась грошова допомога родинам простих козаків-переселенців, але вона була досить помірною (становила 122 карб. і 14,5 коп.) й головним чином забезпечувалась за рахунок коштів Азовського козацького війська (додатково виділяло ще частину коштів) [1, с. 137–140; 15, с. 9, 129].

Підтвердженням помірності згаданих виплат є інформація про ціну козацького житла. Так, переселенець урядник Іосиф Подгурський намагався продати свій будинок разом із двома планами за 149 карб., відразу отримавши в якості завдатку 71 карб. від козака-одностаничника Павла Козаченка [13, с. 2].

Інакше кажучи, згадана грошова допомога не покривала ціни нормального обійстя, не кажучи про можливість забезпечити комфортніші умови життя на новому місці. За таких обставин можна припустити, що грошові виплати навряд чи були вирішальним фактором у прийнятті рішення щодо переселення.

На нашу думку, рішення переселитись перерахованих козаків похилого віку засвідчує їх особистісні пріоритети, пов'язані як з можливістю частини з них возз'єднатись з родичами, так і з прагненням зберегти свою приналежність до звичного військово-козацького середовища, цінність якого для частини козаків була вищою від тих труднощів, яких вони мали зазнати заради цього.

Наголосимо й на тому, що не всі азовські козаки мали подібні пріоритети. Вистачало й тих, які спочатку виявили бажання, але згодом втратили попередню впевненість і відмовлялись від переселення. Зрозуміти їх рішення не важко з огляду на ризиковане

та важке переселення (відстань у 508 верст між станицею Нікольською Азовського козацького війська та м.Катеринодаром – столицею Кубанського козацького війська [1, с. 473–474; 14, с. 77]), що мало супроводжуватись тривалим і тяжким налагодженням життя на новому місці. За умови інших особистісних пріоритетів чи родинних обставин зазначені труднощі переважали прагнення залишатись у військово-привілейованому козацькому середовищі.

До згаданої категорії козаків, очевидно, належали служиві козаки Петро Ковбаса, Павло Кадикта, Демид Жеденко, Юхим Знаменок, Михайло Черненко, Клим Бурбела, Сергій Нестеренко, Григорій Кочубей та урядник Клим Мусієщенко (виявили наприкінці 1864 р. бажання переселитись восени 1865 р., або навесні 1866 р., але згодом відмовились від цієї ідеї) [14, с. 128–152].

Окремо хотілося б звернути увагу й на існування розбіжностей щодо переселення між членами однієї козацької родини.

Яскравим прикладом цього є родина Марченків, в якій батько – Володимир Марченко (відставний козак) охоче переселився на Кубань, а син – Євтропій Марченко (служивий козак) відмовився переселятись та приєднуватись до родини [14, с. 155].

Цю проблему вирішували на різних рівнях. Так, керівництво Азовського (після його ліквідації діяла канцелярія при колишньому Наказному Отамані К.Решетілові) й Кубанського (зокрема командир Адагумського козацького полку й штаб війська) козацьких військ тривалий час намагались вирішити зазначену проблему, про що свідчило листування між представниками командування [14, с. 155–156, 167, 221].

Залучились до конфлікту й козаки станиці Петровської Азовського козацького війська, які стали на бік Євтропія Марченка. Свідченням цього було рішення станичних зборів, в якому йшлося про підтримку наміру молодого козака залишитись у станиці Петровській [14, с. 162–164]. В якості пояснення козацьке товариство звернуло увагу на той факт, що Володимир Марченко не був добрим господарем і не вирізнявся гарною поведінкою, на противагу своєму сину – Євтропію. Було відзначено й те, що гроші, зароблені сином до повноліття, завжди привласнював собі батько. За таких обставин станичне товариство рекомендувало задовольнити прохання Євтропія Марченка щодо можливості залишитись у станиці Петровській Азовського козацького війська.

Кубанське військове командування згодом також погодилося на таку перспективу, але за умови повернення коштів, виділених родині Марченків на переселення до станиці Дербентської Адагумського козацького полку [14, с. 221]. На це не погоджувався Марченко старший, який вже перебував на Кубані й, вочевидь, витратив частину коштів.

Врешті-решт служивий козак Євтропій Марченко не дивлячись на власні уподобання та підтримку громади станиці Петровської Азовського козацького війська був змушений 19.08.1865 переселитись на Кубань у станицю Дербентську й продовжити військову службу в Адагумському козацькому полку [14, с. 240]. Тобто, попри певну поступливість, військове керівництво залишилось непохитним у фінансовому питанні, що й вирішило долю молодого козака.

Наведений приклад суттєвих розбіжностей у питанні переселення на Кубань та подальшого перебування у воєнізованому козацькому середовищі між батьком і сином є досить цікавим й заслуговує на певні пояснення. На нашу думку, причини згаданих розбіжностей криються в особистісних пріоритетах як соціальної, так і економічної самореалізації згаданих козаків.

Так, відставний козак В. Марченко більшість життя присвятив військовій службі й, мабуть, при звичаївся до відповідного стилю життя та усвідомлення власного призначення. Натомість, молодий козак Є.Марченко, напевно, виявився більш охочим до цивільного стилю життя й прагнув повернутися до нього, а не нести й у майбутньому

важку й тривалу козацьку службу. До речі, в цей час Є. Марченко якраз ніс службу в команді азовських козаків при Сухумській морській станції [14, с. 167].

Не останню роль відіграло й певне незадоволення молодшого Марченка з приводу наявної практики повного контролю та використання батьком коштів, зароблених ним у наймах.

Додатково наголосимо на тому, що наведені факти засвідчують наявність тиску старших козаків на менших, а, отже, й пріоритетність інтересів старшого покоління в тогочасному козацькому середовищі.

В цілому, остання хвиля переселення азовських козаків на Кубань виявилась досить малочисельною й, переважно, складалась з «охотників». Так, після тривалого обговорення та відмов у переселенні на Кубань значної кількості попередніх «козаків-охотників», участь у цій акції взяло лише 23 родини, які вирушили на Північний Кавказ наприкінці квітня 1866 р. [1, с. 140–142, 477; 15, с. 21, 129].

Отже, підготовка та проведення останньої хвилі переселення азовських козаків на Кубань в 1865–1866 рр. з огляду на зміну пріоритетів Російської імперії щодо заселення та заспокоєння завойованих під час Кавказької війни земель на Правобережній Кубані мало, по суті, добровільний характер.

За таких умов серед переселенців домінували ті, для котрих важливе значення відігравала приналежність до звичного українського військово-козацького середовища, яке через ліквідацію Азовського козацького війська залишалось на Кубані – у вигляді Кубанського козацького війська. Поряд із цим, певне значення відігравали й можливість возз'єднання з родичами та отримання матеріальної допомоги, розмір якої був досить помірним і не міг суттєво вплинути на прийняття такого важливого рішення, як переселення в далекий край.

Наголосимо й на тому, що рішення про переселення приймали як формально, так і реально козаки, які були головами окремих родин, і в разі непорозуміння з молодими козаками (маються на увазі ті, які ще не мали окремої родини й належали до родини батька) перевагу отримував старший козак, хоча й тут певну роль відігравали додаткові фактори.

Таким чином, під час останньої хвилі переселення на Кубань азовських «козаків-охотників» чи ненайважливішим фактором, що позначився на прийнятті відповідного рішення, стали певні особистісні уподобання представників відповідної козацької спільноти, виявивши вагомість людського фактору та драматизм долі конкретної родини й особистості.

Пропонована стаття не тільки продовжує попередню тенденцію вивчення проблеми переселення Азовського козацтва на Кубань, але й започатковує намагання з'ясувати людський вимір відповідних історичних процесів і подій, що заслуговує на подальший розвиток у вітчизняній історіографії.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены обстоятельства подготовки и проведения последнего переселения группы азовских «казачков-охотников» на Кубань в 1865–1866 гг. через призму личностного восприятия соответствующей перспективы его участниками. Значительную часть «казачков-охотников» составляли люди преклонного возраста, для которых важное значение касалось принятия соответствующего решения сыграло желание оставаться в привычной военно-привилегированной казачьей среде. Имело место и невосприятие соответствующих ценностей даже в пределах одной семьи, при этом преимущество получала позиция казаков старшего возраста.

Ключевые слова: Азовское казачье войско, Кубанское казачье войско, переселение, «казаки-охотники», военная среда, казачья семья, денежная помощь.

SUMMARY

In article are considered circumstance of preparation and undertaking the last transmigration of the group of the Azov cossacks-volunteer on Kuban in 1865–1866th through prism of the larval perception prospects his(its) participant. The Much of the cossacks-volunteer formed the people of the old age, for which important importance has played the desire to remain in accustomed military-privileged cossack ambience. Existed and absence of the perception corresponding to valuables within one family even, at advantage got the position of the cossacks of the senior age.

Keywords: The Azov Cossack army, The Kuban Cossack army, transmigration, «cossacks-volunteer», military ambience, cossak family, money help.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Маленко, Л. Азовське козацьке військо (1828–1866) [Текст] / Л. М. Маленко. – Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2000. – 513 с.
2. Грушевський, М. Ілюстрована історія України [Текст] / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1992. – 544 с.
3. Король, Н. Українське Козацтво – родоначальник кінного війська Московії – Росії [Текст] / Н.Король. – Нью-Йорк : НТШ, 1963. – 96 с.
4. Скальковський, А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького [Текст] / А.Скальковський. – Дніпропетровськ : «Січ», 1994. – 678 с.
5. Галушко, Ю. А. Казачьи войска России. Краткий историко-хронологический справочник Казачьих войск до 1914 года [Текст] / Ю.А.Галушко. – Москва : «Русский мир», 1993. – 236 с.
6. Шишов, А. В. Казачьи войска России [Текст] / А. В. Шишов. – М. : Вече, 2007. – 336 с.
7. Бачинська, О. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій [Текст] / О. Бачинська // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 303–362.
8. Білий, Д.Д. Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей [Текст] / Д.Д.Білий. – Львів-Донецьк : Східний видавничий дім, 2009. – 543 с.
9. Задунайський, В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. [Текст] / В. Задунайський. – Донецьк : Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.
10. Задунайський, В. Система військово-адміністративного устрою та управління українських козацьких формувань у другій чверті ХІХ ст. [Текст] / В. Задунайський // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 94. Вип. 81. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2009. – С. 15–18.
11. Задунайський, В. Становлення української піхоти в Чорноморському та Азовському козацьких військах (кінець ХVІІІ – 60 рр. ХІХ ст.) [Текст] / В. Задунайський // Схід. – 2010. – № 4. – С. 80–83.
12. Задунайський, В. Азовське козацьке військо – осередок українських військово-морських формувань (1832–1865 рр.) [Текст] / В. Задунайський // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 27. Ч. 1. – Луганськ, 2010. – С. 77–83.
13. ДАКК. – Ф.–252, оп. 2, спр. 1526, 247 арк.
14. ДАКК. – Ф.–252, оп. 2, спр. 1822, 129 арк.
15. ДАКК. – Ф.–252, оп. 2, спр. 874, 84 арк.

Надійшла до редакції 17.10.2011 р.

УДК 94(477): 323.1

ДЕЯКІ ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА СЕРЕД НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ У 1920-х рр.

В. І. Шабельніков

Реферат. У дослідженні розглянуто деякі аспекти національно-державного будівництва в Україні у 1920-х рр., зокрема, зроблено акцент на створенні необхідної правової бази, причинах та особливостях реформ в питаннях автономізації національних меншин. Відзначається, що в ході адміністративно-територіальних реформ 1922–1923 рр. не було враховано національний склад населення утворюваних районів і сільрад, що змусило владу переглянути свою національну політику і закласти правові основи формування національних адміністративно-територіальних одиниць. Автор дійшов висновку, що з 1924 р. національні меншини вперше почали створювати свої райони та сільради і здобули представників у виконавчих та представницьких органах влади, однак залишалось багато проблем в цьому питанні, на що звертається увага дослідника. Виявлено, що Україна зберегла елементи державності серед національних меншин і на короткий період, до початку 1930-х рр. забезпечувала умови їх політичного, соціально-економічного і культурного розвитку.

Ключові слова: українізація, районування, національні меншини, національні райони, національні сільради, національне самоврядування, національно-державне будівництво.

Серед багатьох малодосліджених питань історії національних меншин особливої уваги заслуговує проблема національно-державного будівництва, яке передбачало національне районування та самоврядування.

В українській історіографії більшість авторів донедавна звертали увагу лише на суто національно-культурні проблеми і міжнаціональні відносини. В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилися наукові праці, в яких розглядаються різні питання національного районування [1–5]. Однак їх матеріали не завжди мають достатньо об'єктивних висновків, теоретичних положень з питань національно-державного будівництва. В них нерідко відсутній, або є недостатнім критичний аналіз статусу національних місцевих рад та виконкомів, не завжди розкривається їх справжня компетенція й ефективність.

Більш ретельне історичне дослідження зазначеної проблеми розширить коло наших знань про національне районування в Україні та його наслідки, дозволить виробити нові підходи до вивчення і практичної розробки рекомендацій щодо сучасних міжнаціональних відносин. Тому автор статті ставить за мету розглянути в історичному аспекті обставини створення й існування національних районів і сільрад, складність і суперечливість національних процесів у 1920-х рр.

Це був період часткової реалізації прав національних меншин, їх активної участі в національно-державному будівництві, початку поступового відступу радянської влади від політики українізації.

Бажаючи заручитися підтримкою неросійського населення окраїнних територій з метою розширення соціальної бази країни, керівництво СРСР у квітні 1923 р. проголосило політику «коренізації». В Україні вона розпочалася з прийняття декретів ВУЦВК від 27 липня та 1 серпня 1923 р. про «українізацію» [6, с. 414–416], складовою частиною якої була політика національної районізації.

Поряд з українізацією у 1920-ті рр. державна політика в сфері національних відносин передбачала реалізацію спеціальних заходів, що сприяли політичному і культурному розвитку національних меншин, аж до врахування етнічних факторів в адміністративно-територіальному поділі.

У 1922–1923 роках була започаткована реформа адміністративно-територіального устрою УСРР, яка позначилася на житті національних меншин. Вона ігнорувала склад новостворюваних чи реорганізованих адміністративно-територіальних одиниць, що з'являлися на місці колишніх повітів і волостей. Така реформа приводила до того, що національні села відходили до різних сільрад і навіть різних районів, і як правило, опинялися у складі територій, де чисельно переважало населення іншої національності.

Такий «поділ» у ході районування порушував мовно-культурні та господарські зв'язки, що склалися історично, вів до занепаду традиційних форм господарської діяльності, руйнації специфічного національно-культурного, релігійного та соціально-побутового укладу життя етнічних меншин.

Тому влада переглянула свою національну політику і створила спеціальні інститути для проведення організаційної і політичної роботи серед національних меншин. При ЦК КП(б)У, зокрема, були створені бюро і секції, у наркоматі внутрішніх справ – відділ, а в наркоматі освіти – рада національних меншин. У квітні 1924 р. при ВУЦВК розпочали роботу Центральна Адміністративно-Територіальна Комісія у справах національних меншин та її відділення на місцях [7, с.72].

Питання розвитку національних меншин, їх участі в державному будівництві тоді були досить актуальні, бо серед 28-мільйонного населення України національні меншини (без росіян) становили майже 1200 тис. осіб. Серед них – 313 тис. німців, 260 тис. євреїв, 238 тис. молдаван, 158 тис. поляків, 92 тис. греків, 84 тис. болгар та ін. У зв'язку з цим в ряді губерній утворювалися національні сільради та національні райони.

Процес виділення національних адміністративних одиниць розпочався у 1924 р. Спочатку, у жовтні 1924 р., в складі України була утворена Молдавська АСРР, національним районуванням було охоплено німецьке, болгарське, грецьке й чеське населення. Пізніше утворювалися польські, єврейські та російські адміністративно-територіальні одиниці в районах, де національні меншини становили більше половини населення і мешкали компактно. До кінця 1925 року було виділено 12 національних районів (7 німецьких, 4 болгарських та один польський), утворено 549 сільських рад, з них 162 російські, 160 німецьких, 87 польських, 62 молдавські, 33 єврейські, 25 болгарських, 8 грецьких, 7 чеських, 3 албанських, одна білоруська і одна шведська. Активно проводилася лінія щодо найповнішого представництва різних національностей в органах влади. Всього в держапараті всіх рівнів представники національних меншин становили 41,3% [8, с. 613].

Структура національних рад постійно вдосконалювалася. Зростала їх кількість. У 1927 р. вже існувало 22 національних райони, 811 національні ради, з них 287 російських, 226 німецьких, 124 польських, 86 єврейських, 37 болгарських, 27 грецьких, 12 чеських, 3 албанські, 2 білоруські, 1 шведська.

Вважаю, що в науковій літературі не знайшли належного висвітлення питання про врахування історичних і етнографічних особливостей окремих територій при створенні національних районів і сільрад, майже відсутній аналіз загальної кількості національних сільрад в Україні, яка значно перевищувала кількість тих сільрад, що входили до національних районів. У 1920-ті рр. було створено багато національних сільрад, що входили до загальних районів УСРР і мали відповідні умови для розвитку культури і освіти в цих місцевостях: школи, технікуми, інститути. Всі ці заходи влади були спрямовані на залучення національних меншин до участі у радянському державному і господарському будівництві. Особливо багато національних сільських рад були виділені у звичайних українських районах. До 1927 року у їх складі була виділена 691 національна сільська рада. Водночас із сільськими утворені і селищні національні ради, чисельність яких зросла до 111 [5, с.73].

Виділення національних адміністративно-територіальних одиниць майже завершилося до кінця 1927 р., коли особливо масово утворювалися національні російські сільські ради [11, арк. 3–4].

Становить інтерес діяльність радянських органів влади і самоврядування по залученню національних меншин до проведення передвиборчих кампаній у ради, що сприяло посиленню політичної активності населення різних національностей. Заслужують на увагу такі форми, як створення національних виборчих дільниць, перевірка представниками національних меншин роботи міськрад, друкування літератури і звіти рад єврейською, польською, російською та іншими мовами, призначення на виборчі дільниці постійних представників з нацменшин, проведення нарад членів національних відділів міських і районних рад та ін.

Активність населення національних меншин під час виборів до рад не тільки зростала, а й була в середньому вищою, ніж у цілому по республіці. Так, якщо в цілому по Україні під час виборів до сільських рад у 1926–1927 рр. проголосувало 51,6 % виборців, то у виборах до національних рад взяли участь 53,6 % жителів, зокрема, до єврейських сільрад – 60,9 %, німецьких – 57,9, чеських – 57,2, польських – 55,8 %, грецьких – 54,3 % [11, с. 57–58]. Проте, не можна ігнорувати той факт, що вибори у ті часи проходили в умовах позбавлення виборчих прав громадян у деяких селах до 30 % населення.

З метою підвищення активності і ролі нацменшин в національно-державному будівництві влада забезпечувала їх права шляхом участі у роботі рад та їх виконавчих органів. Характерним показником є ступінь участі національних меншин у радах Одеської губернії. У 1925 році в Одеській міськраді національні меншини становили 35%, Миколаївській – 21 %, Херсонській – 22,5 %. Усього в міських радах Одеської губернії національні меншини складали 31 %, у сільрадах – 12 %, у райвиконкомах – 13% [12, с. 48].

Однак в роботі національних районних і сільських рад було багато такого, що викликало незадоволення місцевого населення. На першій Всеукраїнській нараді з роботи національних меншин в січні 1927 року були названі основні недоліки в роботі національних сільських і районних рад. Серед них найбільш вражаючим був факт вкрай слабкої підготовки апарату державних органів національних меншин на місцях. В резолюції наради підкреслювалася необхідність пристосування сільських та округових рад для обслуговування національних меншин, забезпечення керівного складу рад працівниками, які б володіли національними мовами [13, с. 40]. Але ці рішення мало що змінили. В апараті Селидівського райвиконкому Сталінського округу, наприклад, де були міцні німецькі колонії, в 1928 році не було жодного працівника з місцевих німців [14, арк. 28].

Незважаючи на окремі недоліки, розв'язання національної проблеми у 1920-х рр. набуло широкого резонансу в суспільному житті України. Непересічна роль у цьому належала радам, виконкомам та підпорядкованим їм установам. Вживалися заходи щодо забезпечення рівності всіх національностей, вільного розвитку всіх мов і культур.

Згорання цієї роботи розпочалося з 1929 року, коли було інспіровано політичні процеси проти «буржуазних націоналістів» та «націоналуклоністів», вилучено через репресії й фізичне знищення багатьох діячів національних культур [15, с. 43–44]. Насильницька колективізація селянських господарств, форсована індустріалізація супроводжувалися знищенням національних культур, посиленням шовіністичних тенденцій, тиском на заможних селян.

Проте національно-державне будівництво на той час ще мало тенденцію зростання кількості національно-адміністративних одиниць, розвитку самоврядування національних меншин. В республіці у 1930 році існували 1081 національних сільрад і 25 національних районів [16, с. 151]. Слід, однак, зазначити, що ці утворення розглядалися не як органи національної автономії, а як органи пролетарської влади, а їх діяльність жорстко регламентувалася вищестоящими інстанціями, які іноді забували про особливості національних меншин.

Процес формування національних адміністративно-територіальних одиниць тривав кілька років, їх чисельність в основному стабілізувалась до початку 1930-х років. Численні статистичні матеріали дають уявлення про зміну кількості національних адміністративно-

територіальних одиниць на різних етапах проведення національного районування, їх територіальне розташування по округах і районах республіки.

Аналіз проведення національно-державного будівництва серед національних меншин України, функціонування створених при цьому рад і районів, особливості їх діяльності дають можливість зробити певні висновки.

По-перше, створення національних адміністративно-територіальних одиниць було історично прогресивним кроком з боку радянського уряду і в перші роки свого існування сприяло відродженню національних меншин, підвищенню їх соціально-політичної, господарської і культурної активності. Проте, насадження у кінці 1920-х років з боку радянського уряду жорстокої моделі їх існування, підірвали довіру до влади, що негативно позначилося на діяльності національних районів і сільрад. Фактичний матеріал свідчить про те, що на початку 1930-х років в їх роботі були наявними ознаки деградації й занепаду.

По-друге, історична доля національних адміністративно-територіальних одиниць була остаточно вирішена в період колективізації, коли почався наступ на національно-культурні досягнення і самоврядування національних меншин.

По-третє, дезорганізуючу роль в існуванні національних адміністративно-територіальних одиниць відіграли також протиріччя в національній політиці влади, які були пов'язані з кадровими рішеннями і змінами в керівних органах національних районів і сільрад.

Окремо слід підкреслити, що насадження пролетарської, наднаціональної культури в селянське середовище національних меншин вело до руйнування їх культури, розширення національної цілісності, уніфікації культурних закладів та змісту їх роботи.

Однією з актуальних проблем сучасної національної політики влади є зміцнення самосвідомості націй, виявлення ними своїх національних рис. У цьому плані представляють інтерес приклади з минулого. Зокрема, питання землеустрою національних меншин, залучення їх до державного будівництва, кооперації, задоволення культурних і мовних потреб.

РЕЗЮМЕ

В статье освещается малоизвестная страница истории национально-государственного строительства среди национальных меньшинств Украины в 1920-х годах. Рассматриваются обстоятельства создания и существования национальных районов и сельсоветов, первые симптомы сворачивания политики украинизации, наступления на самоуправление национальных меньшинств.

Ключевые слова: украинизация, районирование, национальные меньшинства, национальные районы, национальные сельсоветы, национальное самоуправление, национально-государственное строительство.

SUMMARY

The little-known page of national state building's history in the environment of national minorities of Ukraine in 1920 is described in the article, circumstances of creation and existence of national areas and the village soviets. the symptoms of Ukrainization policy turning, approach to self-management of national minorities are highlighted.

Key words: Ukrainization, division into districts, national minorities, national areas, national village soviets, national self-management, the national-state building.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гусева, С. О. З досвіду розв'язування національного питання на Півдні України (1920–1930 pp.) [Текст] / С. О. Гусева, М. М. Цобенко // Український історичний журнал. – 1991. – №2. – С.45–54.

2. Гонтар, О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки [Текст] / О. В. Гонтар // Український історичний журнал. – 1991. – №7. – С.125–130.
3. Калакура, О. Я. Пішаки у політичній грі. До питання національно-територіального районування України в 20–30-х роках [Текст] / О. Я. Калакура, К. О. Белашова // Відродження. – 1994. – №7. – С.72–75.
4. Обидьєнова, О.В. Національне районування в Донбасі у 20–30-ті роки ХХ століття [Текст] / О. В. Обидьєнова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С.93–100.
5. Шабельніков, В.І. Утворення системи територіального поділу і місцевого самоврядування національних меншин в Україні у 1917–1940 рр. [Текст] / В.І. Шабельніков // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ. – 2008. – №1–2. – С.319–325.
6. Бойко, О.Д. Історія України: Посібник [Текст] / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2004. – 656 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) [Текст]. – Ф. 413. – Оп.1. – Спр.50.
8. Уривалкін, О.Д. Довідник з історії України [Текст] / О. Д. Уривалкін. – К. : Дакор, КНТ, 2009. – 1008 с.
9. Калакура, О.Я. Пішаки у політичній грі [Текст] / О. Я. Калакура, К. О. Белашова // Відродження, 1994. – №7. – С.72–75.
10. Державний архів Харківської області (ДАХО) [Текст]. – Ф.р.–845. – Оп.3. – Спр.393.
11. Чирко, Б.В. Національні меншості на Україні в 20–30-х роках [Текст] / Б. В. Чирко // Український історичний журнал. – 1990. – №1. – С.51–64.
12. Гусева, С. О., Цобенко, М. М. З досвіду розв'язування національного питання на Півдні України (1920–1930 рр.) [Текст] / С. О. Гусева, М. М. Цобенко // Український історичний журнал. – 1991. – №2. – С.45–54.
13. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8–11 января 1927 г. Стенографический отчет, резолюция. Постановления и материалы [Текст]. – Харьков : ЦКНМ при ВУЦВК, 1927. – 230 с.
14. Державний архів Донецької області (ДАДО) [Текст]. – Ф.р.–2. – Оп.1. – Спр.999.
15. Євтух, В.В. Німці в Україні (1920–1930-і роки) [Текст] / В. В. Євтух, Б. В. Чирко. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – 183 с.
16. Соціалістична Україна. Статистичний збірник [Текст]. – К. : Держвидав, 1937. – 223 с.

Надійшла до редакції 12.09.2011 р.

УДК 94-056.87(=411.16)(477.7)

ВНЕСОК ЄВРЕЙСЬКИХ БЛАГОДІЙНИКІВ І МЕЦЕНАТІВ В РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

І. Г. Гветадзе

Реферат. У статті висвітлено напрямки і характер добродійної діяльності єврейських купців, підприємців і суспільних діячів Півдня України кінці ХІХ — початку ХХ ст. (М. Ашкеназі, А. Хаїса, М. Бродського, Г. Рафаловича, І. Ефруссі та ін.). Простежено взаємозв'язок комерційної, суспільної і меценатської складових

життєдіяльності єврейських родин, оцінено їхній внесок у розвиток соціальної і культурної інфраструктури приморських міст.

Ключові слова: *добродійність, Південна Україна, євреї.*

Остання третина XIX – початок XX ст. характеризувалися масштабною участю купців і підприємців у благодійній та меценатській справі. Серед всіх інших соціальних станів купці швидше ставали на рейки прогресу, а тому швидше і послідовніше, ніж представники інших станів, реагували на зміни, які відбувалися в суспільстві. Великого значення набуває, т.зв. символічний капітал – репутація, імідж, авторитет, що зумовлювали ставлення суспільства і державних осіб до підприємця і його діяльності і конвертувалися згодом у капітал економічний. Тому вже з середини XIX ст. участь підприємців у добродійній діяльності набула форм престижної соціальної поведінки.

Для підприємців іноземного походження благодійництво ставало дієвим засобом соціокультурної адаптації, підвищення компліментарності до себе з боку оточуючого іноетнічного середовища.

Історія благодійної діяльності єврейських родин Одеси, Криму, Приазов'я вивчалася в працях В. Шевченко, І. Гребцової, М. Поліщука та ін. [1; 2; 3].

Метою пропонованої статті є висвітлення реалізації соціально-гуманітарних ініціатив єврейських купців і підприємців Півдня України та їх місце у розбудові культурної і соціальної інфраструктури.

Особливого розмаху благодійництво єврейських підприємців набуло в останній третині XIX – на початку XX ст. Мотиви, з яких вони включалися у добродійний рух, були різними. Можна виділити кілька типових – релігійні, прагматичні, честолюбні, альтруїстичні й етичні.

Релігію можна вважати одним із перших важливих чинників і рушійною силою розвитку благодійництва. Адже як християнське, так і юдейське віровчення проголошують любов до ближнього та допомогу єдиновірним братам своїм. Тому опікування хворими, жебраками та іншими соціально незахищеними категоріями населення розглядалося як богоугодна справа і вважалося моральним обов'язком кожного віруючого.

Звернення єврейських промисловців і комерсантів до добродійності мотивувалося й суто прагматичними підходами. Індивідуальні пожертви, членство в благодійних організаціях були засобом досягнення офіційного й суспільного визнання, підвищення авторитету власного імені та іміджу родини. Найбільш заможні підприємці окремо жертвували великі суми грошей на заснування відповідного закладу з тією метою, щоб створити рекламу своїм діям. Нерідко участь у добродійній діяльності набувала однієї з форм задоволення пихи й амбіційності ділової людини, а меценатство, колекціонування творів мистецтва мотивувалося бажанням утвердити в очах оточуючих високий стандарт життя, перейняти від придворного світу один з атрибутів аристократизму.

До того ж влада завжди високо цінувала зусилля благодійників як додаткове джерело фінансування державних завдань, стимулюючи цей процес відповідними атрибутами. За суттєві пожертвування вони отримували звання, чини, посади, нагороджувалися орденами, входили до штату Імператорського людинолюбного товариства, Відомства установ імператриці Марії та інших об'єднань, які перебували під опікою царської родини, набували статусу державних службовців. У такий спосіб уряд намагався стимулювати розвиток громадських інститутів, часто не вкладаючи у цю справу ані копійки [4]. При цьому жалувані державою атрибути підвищували соціальний статус і престиж жертводавців.

Важливу роль у спонуканні до благодійництва відігравали й етичні мотиви. З середини XIX ст. у підприємницькому середовищі почали складатися певні психологічні стереотипи щодо пожертвувань на суспільні потреби. Участь у добродійній діяльності стає невід'ємним елементом, нормою моделі соціальної поведінки купецтва. Нерідко за філантропією чітко простежувався захист вузькогрупових інтересів свого стану, класу, національної чи релігійної групи. Однак єврейські підприємці займалися добродійністю не лише з корисливих мотивів.

Часто вони надавали допомогу тим, хто її потребував, не отримуючи взамін абсолютно нічого й не розголошуючи про свої вчинки.

У добродійній діяльності значну роль відігравав фактор особистості самого мецената. Незважаючи на те, що меценатство та добродійство стало наприкінці XIX ст. свого роду трендом російської еліти, незважаючи на розвинуту інфраструктуру різноманітних добродійних товариств, а також й на те, що для іноземців меценатство було ще й інструментом інтеграції у російське суспільство, масштаби, характер, а й подекуди і сам факт добродійства напряду залежали від якостей конкретної особи. Саме особистісний чинник посідав окреме місце у складному плетиві як прагматичних, так і безкорисних мотивів, що зумовлювали добродійність заможних громадян іноземного походження. Тому для відображення рельєфної картини меценатства іноземців, слід звернутися до дослідження біографій тих осіб, що були відомі своєю соціально-гуманітарною діяльністю.

Благодійництво завжди становило одну з основ общинного життя євреїв. Колосальний внесок у розбудову медичної та освітньої інфраструктури як єврейської громади Одеси, так і взагалі міста і цілому внесли єврейські банкіри та підприємці, зокрема родина Ашкеназі.

Засновник торгового дому Ашкеназі – Мойсей (Мозес) Ашкеназі – приїхав на Поділля з Європи й заснував у Могилеві-Подільському конторі, яка займалася хлібним експортом. У 1864 р. він відкрив відділення в Одесі, керівництво яким у середині 1870-х передав своєму синові Євгенію. Згодом до Одеси перебрався й сам засновник фірми [5]. Успішну торгово-кредитну діяльність Ашкеназі поєднували з активною участю у добродійності, найбільш помітну роль в якій відіграла Луїза Гесселівна – дружина Є. М. Ашкеназі. Її фактично вважали патронесою міської єврейської лікарні. В пам'ять про покійного чоловіка нею були виділені 25 000 руб. на побудову дитячого відділення, офіційне відкриття якого відбулося в жовтні 1890 р. [6].

В «Одеському віснику» знаходимо наступну характеристику новобудови: «Побудоване приміщення справляє досить відрadne враження. В ньому 24 ліжка, ванна, кабінет ординатора тощо. Приладдя, вентиляція, словом, усе не залишає бажати нічого кращого» [7].

Значні кошти Л. Г. Ашкеназі вклала й у зведення та устаткування нових відділень і господарських будівель лікарні. Зокрема, у 1895 р. вона профінансувала облаштування механічної пральні, дезінфекційної камери та кухні [8], а 1900 р. – спорудження одного з найкращих у тогочасній Європі операційних павільйонів, пожертвувавши на це близько 120 000 руб. [9]. Окрім того, Луїза Гесселівна постійно надавала допомогу лікарні різноманітними речами – постільною білизною, ковдрами, одягом, меблями, обладнанням, продуктами тощо.

Добродійна діяльність родини Ашкеназі не обмежувалася лише підтримкою Єврейської лікарні. Її члени були засновниками й учасниками інших благодійних товариств медичного спрямування. Так, Л. Г. Ашкеназі певний час очолювала Товариство допомоги бідним породіллям м. Одеси, яке розпочало свою діяльність у 1879 р. На початку XX ст. воно надавало допомогу значній кількості злидених жінок, у тому числі й не іудейського віросповідання. У 1883 р. керуючим справами товариства було обрано ще одного представника банкірів, спадкового почесного громадянина, комерції радника – Озіаса Савелійовича Хаїса, який згодом став його головою. Саме під контролем О. Хаїса капітал товариства до 1885 р. перевищив 15 000 руб. [10, с. 191].

Л. Ашкеназі та О. Хаїс фігурують також і серед засновників Товариства санаторних колоній та інших гігієно-дієтичних закладів для лікування й виховання слабких здоров'ям учнів бідного єврейського населення м. Одеси. Надаючи допомогу різним нужденним категоріям єврейського населення, члени общини з особливою увагою опікувалися сиротами. Досить велика кількість сирітських будинків наприкінці XIX ст. характеризувалася доброю організацією та легалізованістю.

Одеський єврейський сирітський будинок завдячує своїм існуванням спадковому почесному громадянину, 1-ї гільдії купцеві Абраму Марковичу Бродському, ім'я якого на ниві благодійництва займає «одне з найвидатніших місць» [11]. Походив він із відомої родини цукрозаводчиків, родоначальником якої був Меір Шор, котрий, переселившись на початку XIX ст. із галицького міста Броди до містечка Златополя Київської губернії, взяв прізвище Бродський. Із п'яти синів Меіра Бродського найбільш відомими стали Ізраїль – засновник відомої на всю імперію династії цукрових королів та Абрам – успішний торговець і банкір. У 1858 році А. Бродський залишає Златопіль і оселяється спочатку в Петербурзі, а згодом – в Одесі, де 1859 р. засновує сімейну торгову фірму. Абрам Маркович вирізнявся активною участю в громадському житті Одеси. Він був депутатом міської думи і членом міської управи, опікувався народною освітою й витрачав значні суми на добродійність.

1861 р. одеський рабин Швабахер висловив думку про необхідність створення притулку для дітей-сиріт. Цю ініціативу підтримав А. М. Бродський. Він фактично заснував такий заклад, подарувавши одеській єврейській общині двоповерховий кам'яний будинок, розташований по Олександрівському проспекту, з метою облаштування притулку для 20 сиріт [1]. Відкриття сирітського будинку відбулося 9 травня 1868 р. Й оскільки на той час певні функції щодо виховання сиріт виконувала Талмуд-тора, то притулок став її частиною під назвою Сирітське відділення при Одеській Талмуд-торі. У 1871 р. під опікою останнього перебувало 42 хлопчики [12]. Наступного року Талмуд-тора, а разом із нею й сирітське відділення, об'єдналися з ремісничим училищем товариства. У такому стані вони проіснували до 1879 р.. За цей час громада усвідомила необхідність створення самостійного закладу для сиріт обох статей. Реалізація такого проекту потребувала значних коштів. Вирішити проблему допоміг знову Абрам Бродський, пожертвувавши 50 000 руб. на зведення окремої будівлі [13]. Комітетом Талмуд-тори був розроблений статут сирітського дому, затверджений 31 грудня 1879 р. Згідно з ним управління притулком покладалося на опікунську раду, перший склад якої обраний у 1880 р. До нього ввійшли: Р. Л. Харі – голова, Н. О. Бернштейн, М. Г. Моргуліс – члени, А. М. Бродський – довічний попечитель. О. С. Хаїс обраний кандидатом до ради.

8 серпня 1883 р. доповненням до статуту сирітського будинку «для ближайшого надзора за призреваемими в женском отделении», вводилася виборна посада попечительниці [14]. Нею стала Розалія Артурівна Бродська – дружина Абрама Марковича, яка займала цю посаду багато років. З часом кількість членів опікунської ради сирітського будинку дещо змінилася й на 1899 р. вона становила 10 осіб. По смерті Абрама Бродського в 1884 р. посаду постійного попечителя займали його сини Самуїл – до 1897 р., потім – Олександр. Заходи, вжиті радою з метою створення фінансової забезпеченості закладу, виявилися надзвичайно ефективними. На 23 березня 1890 р. недоторканий капітал сирітського будинку становив 126 000 руб. цінними паперами, а кількість вихованців досягла 150 осіб (100 хлопчиків і 50 дівчаток) [15].

На початок XX ст. сирітський будинок перетворився на один із найвідоміших у Росії та за кордоном інститутів Одеської єврейської общини, в якому виховувалося більше 200 дітей [16]. Такому становищу закладу в значній мірі сприяли й банкірські родини, які з року в рік надавали допомогу. Остання проявлялася в різних формах – практичній діяльності членів опікунської ради, щорічних і одиничних грошових пожертвах, заснуванні стипендій (пожертвах необхідними матеріалами, речами, продуктами, іграшками тощо). Прізвища практично всіх власників банкірських установ 1870–90-х рр. можна знайти у звітах Одеського єврейського сирітського будинку в розділі «Пожертвування». Серед них – Мойсей, Зігфريد і Луїза Ашкеназі, Абрам, Розалія, Марія, Самуїл і Олександр Бродські, Самуїл Барбаш, Ісаак Грубер, Рувин Зоншейн, Герц Люльки, Озіас Хаїс, родина Єфрусі та ін. Розміри благодійних внесків були різними й варіювали від 3 до 1 000 руб. [1].

Добродійна діяльність одеських євреїв не обмежувалася лише рамками громади. Багато з них брали активну участь у громадському житті міста, надаючи допомогу різним верствам населення, незалежно від віросповідання. В 1900–1914 рр. родини Ашкеназі, Бродських, Рафаловичів, Хаїсів, Барбашів та ін. продовжили добродійну діяльність, спрямовуючи свої зусилля й кошти на вирішення нових соціальних проблем. Однією з останніх була боротьба з туберкульозом. У 1911 р. за ініціативою членів-кореспондентів Міжнародної ліги боротьби з туберкульозом С. Ю. Вітте, графа М. М. Толстого та лікаря М. І. Кранцфельда було створене Одеське товариство боротьби з туберкульозом. Одним із його засновників і членів правління був Зігфريد Євгенійович Ашкеназі, тодішній власник торгового (банкiрського) дому [17]. Членами товариства також були Л. Ашкеназі, Р. і М. Бродські, Г. Ф. і М. Ф. Рафаловичі, О. Хаїс, С. Барбаш та Р. Зоншейн.

У 1912 р. товариство вперше в Одесі, на зразок європейського, влаштувало день Білої квітки. Активну участь у підготовці та проведенні цього заходу взяли жінки – члени товариства. З. Ашкеназі було пожертвовано 500 руб. на влаштування такого дня та 200 руб. як благодійного внеску [17].

У розвиток освіти в Одесі активно вкладали кошти єврейська родина Ефруссі. Помітний внесок у справу благодійництва зробили сини засновника династії Іоакима Ефруссі – Леон і Ігнатій. Л. Ефруссі став засновником Товариства береговласників лиманів та Куяльницького-Гаджібейського соляного промислу.

Сімейство Ефруссі заснувало в Одесі чотирикласне міське училище, пожертвувавши на нього більше 62 000 руб. Цьому училищу в 1881 р. імператор присвоїв ім'я «Міське училище Ефруссі». З 1900 р. училище стало шестикласним, в ньому навчалося понад 500 учнів. У тому ж році була заснована стипендія імені Ігнатія Ефруссі для чотирьох найбідніших і найталановитіших учнів училища незалежно від їхнього віросповідання. Юрій Ефруссі, син Леона Ефруссі, продовжуючи сімейну традицію, в 1876 р. виділив кошти на будівництво в Одесу трьохкласного училища [18, с. 19].

Важливим матеріальним підґрунтям розвитку освіти та науки на півдні України, підготовки кваліфікованої професійної освіченої молоді стали іменні стипендії Новоросійського університету в Одесі.

У жертводавців були різні спонукальні мотиви до заснування такого роду стипендій. Одними керувала любов до освіти, інші засновували стипендії на корпоративні кошти на честь колишнього чи нинішнього керівника, треті бажали увічнити ім'я близьких їм людей, що вже пішли з життя; четверті хотіли довше зберегти для нащадків своє ім'я.

Засновники відрізнялися один від одного громадським і матеріальним становищем, що зумовлювало розбіжності в умовах отримання заснованих на їх гроші приватних стипендій. І все ж, якою би не була мотивація жертводавців, об'єктивно саме з їх допомогою час від часу вдавалося вирішити питання про отримання вищої освіти молоддю з родин зі скромними матеріальними статками і полегшити доступ до навчання представникам непривілейованих станів.

Враховуючи строкатий етнічний склад регіону не дивно, що часто іменні стипендії надавали особи іноземного походження, подекуди вони спрямовувалися на студентів тієї ж самої етнічної групи, до якої належав і жертводавець. Так, стипендія імені доктора медицини Ісаака Мазія надавалася лише вихідцям із бідних єврейських родин [2, с. 109].

У 1869 р. було засновано стипендію імені Артемія Олексійовича Рафаловича. Він народився у 1816 р. на Подоліі у родині багатого єврейського негоціанта. Навчався в Решілівській гімназії та в Берлінському університеті. Працюючи пізніше професором Решілівського ліцею Одеси, А. Рафалович серйозно займався вивченням форм розповсюдження та методів лікування чуми. З цією метою він був командирований для досліджень на Близький Схід та до Північної Африки. Був автором нового карантинного уставу, учасником багатьох престижних медичних товариств. Помер А. А. Рафалович у

Петербурзі від чахотки у віці 34 років. Його мати та брати і заснували на свої кошти іменну стипендію А. А. Рафаловича у Новоросійському університеті [2, с. 111].

Таким чином, єврейське підприємництво в останній третині XIX — на початку XX ст. висунуло із своїх рядів чималу кількість меценатів і благодійників, що відзначилися значним внеском у розвиток соціально-гуманітарної інфраструктури Півдня України.

Купці і підприємці єврейського походження, володіючи значними капіталами та маючи великий суспільний вплив, мали достатні економічні можливості для здійснення регулярної благодійної діяльності. Благодійність увійшла в традицію для багатьох єврейських купецьких та підприємницьких родин півдня України. Свої ініціативи вони спрямовувалися на сферу освіти, благоустрою міст, опіку безпритульних та нужденних, боротьбу з хворобами та епідеміями тощо. Водночас, слід зазначити, що велику частину доброчинності єврейських купців та підприємців складала допомога своїй етнічній громаді, сприяння збереженню її самобутності і консолідованості.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются направления и характер благотворительной деятельности еврейских купцов, предпринимателей и общественных деятелей Юга Украины конца XIX – начала XX ст. (М. Акшенаци, А. Хаиса, М. Бродского, Г. Рафаловича, И. Эфрусси и др.). Прослеживается взаимосвязь коммерческой, общественной и меценатской составляющих жизнедеятельности еврейских семей, оценивается их вклад в развитие социальной и культурной инфраструктуры приморских городов.

Ключевые слова: благотворительность, Южная Украина, евреи.

SUMMARY

The article deals with the trends and nature of charity work of Jewish merchants, businessmen, and public figures (M. Ashkenazi, A. Hais, M. Brodsky, G. Rafalovich, I. Ephrussi and others) in the South of Ukraine in the late 19 — early 20th centuries. The interrelations among commercial, public, and patronage aspects of life of Jewish families have been studied out; their contribution to the development of social and cultural infrastructure of the towns on the sea has been evaluated.

Key words: charity, the South of Ukraine, Jews.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шевченко, В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) [Текст] / В. Шевченко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – 266 с.
2. Гребцова, И. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX – начало XX ст.) [Текст] / И. С. Гребцова – Одесса : Астропринт. – 2009. – 287 с.
3. Полищук, М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904. [Текст] / М. Полищук. – М. – Иерусалим, 2002. – 446 с.
4. Донік, О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) [Текст] / О.М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 159–177.
5. Шевченко, В. Участь одеських банкірів єврейського походження у соціальній доброчинності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www-history.univer.kharkov.ua/book/Shevchenko_V.pdf. — Загол. з екраную
6. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 2. – Оп.1. – Спр. 41.
7. Одесский вестник. – 1890. – № 267 (11(23) октября). – С. 3.
8. ДАОО. – Ф. 2. – Оп.1. – Спр. 50.

9. Губарь О. Призрачное величие [Електроний ресурс] / О. Губарь. – Режим доступу: http://www.moria.farlep.net/ru/almanah_04/01_05.htm. — Загол. з екрану.
10. Полищук, М. Евреи Одессы и Новороссии : социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии, 1881–1904 [Текст] / М. Полищук ; науч. ред. А. Локшин. — Иерусалим : Гешарим ; М. : Мосты культуры, 2002. — 446 с.
11. Ведомости Одесского градоначальства. — 1884. — № 229 (18 октября). — С. 1.
12. Одесский еврейский сиротский дом. 9 мая 1868 г. — 9 мая 1893 г. — Одесса, 1893. — С. 4.
13. ДАОО. — Ф. 2. — Оп.1. — Спр. 1171.
14. ДАОО. — Ф. 2. — Оп.1. — Спр.50
15. Отчет о десятилетней деятельности Попечительного совета Одесского еврейского сиротского дома с 23 марта 1880 года по 23 марта 1890 года. — Одесса, 1890. — С. 6.
16. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1898 г. — Одесса, 1899. — С. 5.
17. Отчет о деятельности Одесского общества борьбы с туберкулезом за годы 1911–1912-й. — Одесса, 1913. — С. 3–4.
18. Белоусова, Л. Интеграция евреев в российское сословное общество: почетные граждане города Одессы еврейского происхождения // Моия (Альманах) [Текст] / Л. Белоусова. — 2006. — № 5. — С. 19.

Надійшла до редакції 21.11.2011 р.

УДК 929.6(4777.62)«312»

СУЧАСНА МІСЬКА ГЕРАЛЬДИКА ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Є. В. Максименко

Реферат. *Статтю присвячено сучасній міській герботворчості в Донецькій області. Розглянуто процес створення міських знаків, їхню символіку, тематику, кольорову гаму. Виділено типові помилки, яких припускають автори гербів.*

Ключові слова: *герб, міська геральдика, геральдика Донецької області, символіка.*

Сьогодні геральдика в Україні переживає етап наукового і соціального ренесансу. Посилився інтерес науковців до цієї спеціальної історичної дисципліни, перевидаються класичні геральдичні твори, проводяться конференції, геральдичні процеси широко висвітлюються в пресі. За останні 20 років в Україні склалася нова геральдична система, що відобразила пошуки нових ідеологічних цінностей і підвищення ролі місцевого самоврядування. Комплекс геральдичних новотворів чекає на відповідний історичний та фаховий аналіз.

Частково сучасний процес муніципального герботворення відображений в монографіях А. Гречило [1] та дисертації Я. О. Іщенко [2]. Геральдичного процесу безпосередньо в Донецькій області стосуються статті місцевих фахівців з геральдики, членів Українського геральдичного товариства: А. Малахи, О. Кіричка, В. Мартиненко [3]. Серія нефахових статей, присвячених окремим гербам області, була написана С. Платоненко і друкувалася протягом 2003–2004 рр. в одному з обласних видань [4]. Не можна обійти увагою й видання з характеристикою символіки міста Слов'янська та Слов'янського району [5]. Окремої узагальнюючої роботи, що була б присвячена аналізу сучасних міських гербів області не існує.

Виходячи з цього, у пропонованому дослідженні ми маємо на меті розглянути процес міського герботворення в Донецькій області, проаналізувати тематику, кольо-

рову гаму, символічний ряд сучасних міських гербів, а також визначити, чи відповідають вони геральдичним правилам.

Хронологічні рамки дослідження – від початку 90-х рр. до сьогодні, географічні рамки охоплюють Донецьку область. Джерелами виступають актові матеріали (рішення міськрад про затвердження гербів), а також зображення та описи гербів, що містяться у гербових паспортах, повідомленнях місцевих газет, на офіційних сайтах міськрад та сувенірній продукції (зокрема, значках).

Як і по всій Україні, в Донецькій області початок 90-х рр. ознаменувався широко-масштабним процесом міського герботворення, становленням нового етапу муніципальної геральдики. Він починався як стихійний, коли у 1989 році в зв'язку з поверненням місту Жданову його попередньої назви – Маріуполь був затверджений новий герб міста, а у 1996 р. був відновлений герб Бахмута (Артемівськ) [6].

Перехід до нового етапу був, що очевидно, поступовим. Геральдичний ряд доречно оновився не одразу, герби початку 90-х зберігали багато рис минулої доби. Одним із способів створення міського знаку на той час було перезатвердження гербів радянського зразка, інколи видозмінених, а іноді і без змін. Таким шляхом пішли міськради Єнакієве, Красноармійська, Вугледару, причому знаки двох останніх можна вважати скоріше емблематичними зображеннями. Обидва містять назву міста і дату у полі щита та неприйнятні фігури: в гербі Вугледару «терикон на тлі золотого сонця з променями, що сходять, та золота рука, що тримає шахтарську кірку сірого кольору» [6]; в гербі Красноармійська зображено будівлю міського вокзалу, покладені навхрест молот і ключ, використані негеральдичні кольори [6].

Поступово процес герботворення ставав більш упорядкованим. До думки геральдистів, що стали популяризувати геральдику, почали прислухатися: були розповсюджені рекомендації Українського геральдичного товариства, до розробки гербів стали долучатися його члени, фахівці з геральдики, фалеристики: О. Киричок, Є. Малаха, П. Чесноков, М. Стародубцев. Діяльність геральдистів отримала інтенсивний розвиток: на початку 90-х в області була створена організація, яка на прибутковій основі почала розробляти герби на замовлення. Ставлення до процесу створення герба змінилося на більш відповідальне і професійне: при роботі над проектом вивчалася література з відомостями про територію, аналізувалися природні, етнографічні, географічні дані, відбувалися наради з представниками місцевих органів влади. На кожний прийнятий герб було оформлено паспорт, в якому вказано, коли і ким затверджений герб, подавалося кольорове зображення герба, його геральдичний опис, опис зовнішніх прикрас, символіка прийнятих кольорів та елементів, положення про герб, дані про авторів герба і реквізити фірми, що виконувала проект [3].

З розвитком демократичних процесів у суспільстві геральдисти почали популяризувати геральдику як науку, в місцевій пресі активно почали друкуватися статті на геральдичну тематику [10]. Важливим досягненням сучасного етапу було також створення своєрідного гербового реєстру області у вигляді колекції матеріалів з геральдики (зображення гербів, їх паспорти, копії рішень міськрад), зібраної в Державному архіві Донецької області [6].

За час, що минув (тобто, від початку 90-х і до сьогодні), в області, за нашими підрахунками, затверджено біля 40 міських гербів. Розглянемо більш детально їх композиційні особливості та символіку. Перше, на що слід звернути увагу, це значне розширення кольорової гами та символічного ряду. Так, якщо на гербах попередньої епохи домінували червоний та синій (кольори прапору УРСР), то на сучасних бачимо певне розмаїття, але домінують, знову ж таки, кольори прапору – жовтий і синій, і тріада червоний-чорний-зелений, як найбільш просте і прийнятне відображення розвинутої металургійної, вугільної промисловості та сільського господарства чи багатого рослинного світу.

Звичайно, провідною залишається промислова тематика, зважаючи на специфіку регіону, проте автори все ж таки намагаються позбутися однотипності використовуваних символів. Так, якщо майже на всіх гербах попереднього періоду вугілля символізував терикон, шахтний копер, то зараз автори роблять спроби знайти нові, більш цікаві образи, які б уособлювали промислову орієнтацію регіону: наприклад в гербі Дмитрова видобуток вугілля символізує листя папороті, в гербі Жданівки – чорна квітка троянди [6].

Рослинна та тваринна символіка стала частіше використовуватися як геральдичний елемент, перевага тут належить зображенням птахів та кленовому листю. Автори гербів намагаються подолати диспропорцію, що в радянські часи була виражена в домінуванні символів промисловості. Зараз в поле герба обов'язково вводяться символи, які кажуть про історію міста, його видатних мешканців, флору і фауну території тощо. Герби розвантажилися від громіздких зображень механізмів і знарядь праці, їх використання стало помірним, фігури піддалися стилізації і виглядають більш досконало. Як приклад можна навести вдало стилізовані фігури у гербі Докучаєвська (ківш екскаватора) та Кіровського (обушок) [10].

Популярною стала символіка козацьких часів: про існування на території Донецької області двох козацьких паланок каже зображення козацької зброї та козацького хреста на гербах Дружківки, Красного Лиману, Новоазовська, Слов'янська [6].

З початком нового етапу посилюється інтерес до геральдичної спадщини регіону. Як відомо, до 1917 р. герби мали три міста Донецької області: Бахмут, Маріуполь та Слов'янськ (не затверджений). Герб Бахмута зразка 1811 р. був відновлений на початку 90-х для м. Артемівська. Він являв собою французький щит з нижнім чорним, а верхнім зеленим полем, між якими зображено хімічний знак солі. Цей знак (срібне коло, розділене горизонтальною рисою) успадкував герб Соледача, в якому, як і в колишньому Бахмуті, видобувається сіль. Міста, пов'язані з виробництвом солі, отримали від дореволюційних гербів також срібні ромби, що виступали символом цього мінералу. Вперше такі ромби зустрічаються на проекті герба Бахмута 1857 р., який був створений геральдистом Б. Кене. Сьогодні срібні ромби присутні на гербах двох міст: Соледача та Слов'янська [11].

Зняття табу на релігійну символіку дало можливість використовувати символіку хреста та зображення святих, прикладом чому може стати герб Святогірська (хрест) та герб Миколаївки (Св. Миколай) [12]. Цікаво також, що релігійні символи автори намагаються використовувати обережно і подають частіше не як відображення сучасних релігійних процесів, а як історичну спадщину.

Традиційні геральдичні елементи, які можна побачити на сучасних гербах міст Донеччини, – це також кадуцей і ключ. У класичній геральдиці остання емблема вносилися до гербів майже всіх міст і фортець, ключових в стратегічному відношенні населених пунктів, ряду портів, що знаходяться в протоках. У радянській геральдиці ключ як емблема не вживався, оскільки свого часу потрапив до низки скасованих старих емблем як знак, пов'язаний із завойовною політикою. Сьогодні зображення ключа бачимо на гербі Красного лиману – міста, яке називають «північними воротами області» [13]. Кадуцей – символ торгівлі і також старий геральдичний символ введено у поле щита міста Слов'янськ [14].

Ще один традиційний символ, який можна побачити на сучасних міських гербах області, – схрещені молотки. В якості технічної емблеми молоток в парі з іншими інструментами широко використовувався в європейській геральдиці. Молот в геральдиці розглядається як професіональний інструмент і є емблемою промисловості. У радянській геральдиці ця емблема уособлювала робочий клас. Схрещені молотки можна було побачити як на гербах імперської доби, так і на радянських. В першому випадку вони символізували видобувну промисловість і використовувалися, наприклад,

як позашитовий елемент для гербів промислових міст. Зокрема, два схрещених молотки можна побачити на проекті герба для Бахмута 1857 р. Сьогодні ця емблема для підкреслення промислової специфіки міста введена в герб Горлівки, Добропілля, Макіївки, Дзержинська [6].

До незаперечних здобутків геральдики на сучасному етапі слід віднести збільшення у гербах кількості символів та фігур, які раніше не використовувалися. Це, наприклад, зображення фонтану в гербі Костянтинівки чи човна зі складеними вітрилами, поставленого на волокові колоди в гербі Ясинуватої [6].

Найбільш вдалим можна вважати герби Святогірська (зі стилізованим зображенням крейдяної гори і хреста), Дружківки (з зображенням двох лелек на фоні козацьких списів), та вже згадуваний герб Костянтинівки.

Ще однією особливістю сучасного етапу є наявність позашитових елементів: для всіх гербів це корона, стрічка, обрамування, іноді щитотримачи. Це дає змогу зробити герб більш інформативним, зашифрувати додаткові відомості, яких немає на полі щита, до того ж корона свідчить про статус міста як адміністративної одиниці.

Варто відмітити також відповідність більшості гербів правилам геральдики, про що не можна казати з приводу емблем радянського періоду. На сьогодні лише 8 з 35 розглянутих міських гербів складені з грубими порушеннями: у поле герба введена назва та/або рік заснування, використання негеральдичних кольорів, неправильне виконання фігур, неправильне блазонування та ін. Введення дати заснування та назви міста в поле щита було дуже популярною новацією радянського етапу, в традиційній геральдиці цього робити не рекомендується. Сьогодні така помилка наявна в гербах Торезу, Макіївки, Маріуполя, Новоазовська і є найбільш розповсюдженою [6].

Відомо, що геральдика використовує п'ять основних кольорів та два метали. В сучасних гербах регіону є випадки використання сірого кольору, що не є геральдичним (Кіровське). Грубим порушенням правил геральдики є накладання металу на метал та фарби на фарбу, такої помилки припустилися автори герба Ясинуватої, де на золотому полі зображено срібний човен, та Зугреса, де в центрі щита, розтятого золотим і червленим зображено срібну лампу.

Деякі зауваження викликають і фігури на сучасних гербах, які бувають виконані з порушенням геральдичних правил чи просто є не досить вдалим. Одним з елементів герба Новогродівки є зображення державного герба, яке відповідно до рекомендацій УГТ не бажано використовувати. Продовжують використовуватися популярні в радянській емблематиці фігури терикону і шахтних копрів, які знаходимо на гербах Шахтарську, Селідово, Новогродівки.

Іноді, намагаючись відтворити в гербі максимум інформації, автори використовують декілька геральдичних і негеральдичних фігур та кольорів, що переобтяжує герб. Можна навести як приклад герб Слов'янська, що має п'ять негеральдичних фігур: «У зеленому полі щита золотий кадуцей, над кадуцеем – срібний сокіл, внизу – золотий козацький хрест, по боках – два срібних ромби» [14]; герб Новоазовська: «Щит розтятий і напівперетятий. В правій частині в лазуровому полі з синьою шипоподібною основою природного кольору човен зі срібним вітрилом. У другій частині в зеленому полі два золоті колоски. У третій частині в малиновому полі навхрест покладені золоті козацькі спис і шабля» [15].

Ще один недолік – невиразність низки гербів. Основою новостворених гербів Торезу, Макіївки, Добропілля є майже одна й та ж композиція: сонце, що сходить на тлі терикону (чи гори), що робить їх схожими між собою [3].

Таким чином, можна зробити висновок, що сучасний процес герботворення в області є частиною загальноукраїнського і має такі характерні риси: масовість, комерціалізація, перехід геральдики у зону фахових занять, наступність, уніфікація та певна відповідність правилам згідно з рекомендаціями УГТ, спрощення функцій герба. У

порівнянні з радянським періодом, символічна гама набула більшого розмаїття, почали використовуватися забуті кольори та елементи, шляхом стилізації створювалися нові символи. У сучасних гербах представлена рослинна, тваринна, промислова символіка, зброя, а також унікальні стилізовані зображення. Комплекс сучасних муніципальних гербів Донбасу відзначається низкою недоліків, серед яких: побутування в якості міських знаків емблем радянського зразка, введення дати і назви міста в поле щита, надмірна кількість геральдичних і негеральдичних фігур і кольорів, використання неприйнятних елементів, накладання металу на метал, невиразність.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена современному городскому герботворчеству в Донецкой области. Рассматривается процесс создания городских знаков, их символика, тематика, цветовая гамма. Выделены типичные ошибки, которые допускают авторы гербов.

Ключевые слова: герб, городская геральдика, геральдика Донецкой области, символика.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of modern city coats of arms of the Donetsk area. The process of creation of city signs, symbolism, subject, colour gamut, has been examined. Typical errors have been put up.

Key words: coat of arms, the municipal heraldry, heraldry of the Donetsk area

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Герби міст України [Текст] / А. Гречило, І. Сварник, Ю. Савчук (XIV – 1 пол. XX ст.). – К. : Брама, 2001. – 400 с.
2. Іщенко, Я.О. Сучасний стан муніципальної геральдики в Україні [Текст] / Я.О. Іщенко // УІЖ. – 2006. – № 3. – С. 125–136.
3. Малаха, Є. Геральдика Донеччини [Текст] / Є. Малаха // Схід. – 2004. – Спеціальний випуск (№ 7). – С.23–25.
4. Жизнь-неделя. – 2003–2004.
5. Славянск в коллекционных миниатюрах: Исторический справочник, каталог [Текст] / Е. А. Малаха, Н. Н. Омельченко. — Славянск : Печатный двор, 2003. — 55 с.
6. Державний архів Донецької області, Геральдика Донецької області: колекція документів. – (Не описана).
7. Малаха, Е. Гербы для городских ворот или для комнат политпросвета [Текст] / Е. Малаха, Н. Стародубцев// Жизнь. – 1998. – №1. – С.22–23.
8. Киричок, О. Геральдика Донбасса [Текст] / О.Киричок, В. Лысаков// Салон. – 2003. – 9 августа. — С. 14.
9. Киричок, О. Эпоха массового герботворчества [Текст] / О. Киричок, С. Потюгов// Салон. – 2003. – 28 ноября – С. 14.
10. Платоненко, С. Зеленъ листвы и золото ковша [Текст] / С. Платоненко //Жизнь–неделя. – 2004. – 12–18 февраля. – С. 3.
11. Луговой, В. Соледар подарил себе герб и флаг [Текст] / В. Луговой // Вперед TV. – 2005. – 19–20 жовтня. – С. 1.
12. Мартиненко, С. Християнські святині на гербах [Текст] / С. Мартиненко // Донеччина. — 2005. – 27 січня.
13. Платоненко, С. Зеленый воздух сосен [Текст] / С. Платоненко //Жизнь–неделя. – 2004. – 15–21 апреля. – С. 2.
14. Омельченко, М. Герби Слов'янська [Текст] / М. Омельченко //Донеччина. – 2006. – 9 квітня. – С. 5.
15. Редькин, В. В муках рожденный [Текст] / В. Редькин//Родное Приазовье. – 1999. – 24 апреля. – С. 1.

Надійшла до редакції 17.11.2011 р.

УДК 930.1:[347.181:26](477.6)«18/19»(043.3)

МЕТРИЧНІ КНИГИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ГЕНЕАЛОГІЇ

А. В. Гедьо,
О. В. Васик

Реферат. У статті розглядається можливість використання метричних книг для відтворення історії родини на прикладі німецькомовної сім'ї Фішер із Бергтальського приходу Катеринославської губернії. Відзначено, що використовуючи як джерело генеалогічної інформації тільки метричні книги, вдалося виявити п'ять поколінь зазначеної родини і простежити понад 200 подій, що відбулися з членами сім'ї протягом 37 років.

Ключові слова: метрична книга, метричний запис, генеалогія, генеалогічний пошук.

Розвиток сучасного українського суспільства зумовлює підвищення інтересу до генеалогії – історичної дисципліни, яка займається відтворенням минулого родів, встановленням родинних зв'язків. Генеалогічними дослідженнями цікавляться не лише фахівці в цій галузі, а й пересічні люди, які займаються вивченням історії своїх сімей.

На сьогоднішній день досить актуальним є запровадження до наукового обігу нових архівних матеріалів, а саме, генеалогічних джерел, інформаційний потенціал яких можна використовувати при дослідженні родоводів різних верств українського соціуму. Важливим джерелом для генеалогічного пошуку є метричні книги.

Метричні книги – це публічні акти записів народження, шлюбів та смертей. Попри своє громадянсько-правове значення, вони також були важливим статистичним матеріалом, первинним генеалогічним джерелом, найбільш достовірним із загальної маси родових матеріалів. Контроль за правильним та ретельним веденням метричних книг належав до головних завдань державної влади.

Використання метричних книг для генеалогічних студій розпочалося порівняно недавно. Генеалогія, головним чином, займалася дослідженням дворянських родів, залучаючи метричні книги як допоміжне джерело. Лише з 1990-х рр. з'являються праці, в яких робляться спроби вивчення історії родин непривілейованих станів.

Метою даної розвідки є вивчення інформативного потенціалу метричних книг в якості джерел з генеалогії та їх використання для відтворення родоводу.

Дослідження метричних книг як історико-генеалогічного джерела починається з другої половини ХХ ст. За влучним висловленням науковців Д. Антонова та І. Антонової [1], перші ґрунтовні дослідження з цієї теми належать А. Єлпатьєвському. Саме він зробив чималий внесок у вивчення метричних книг, присвятивши своє дослідження документознавчому аналізу актів громадянського стану на ґрунті дореволюційного та радянського законодавства [2, с. 72–88].

Кінець 1970–1980-ті рр. ознаменувався запозиченням досвіду закордонних науковців із приводу використання метричних книг у наукових студіях. Вітчизняні вчені починають застосовувати метод відтворення історії сімей. У цьому зв'язку слід відзначити дослідження естонського демографа Х. Паллі, який запропонував метод «визначення належності метричних записів до окремої сім'ї або особи, не беручи до уваги ймовірні зміни прізвищ» [3, с. 87–94].

Серед науковців, які займалися дослідженням метричних книг як джерела з генеалогії, слід назвати російських дослідників. Об'єктом дослідження А. Ларичева є метричні книги православних соборів та церков Самарської губернії. На думку автора, як генеалогічне джерело вони мають велике значення не лише для реконструкції родоводу, адже

дозволяють вивчати особистість та її належність до малої соціальної групи. Крім того, метричні записи, які фіксують акти громадянського стану людини у хронологічній послідовності, позбавлені динамічності за прізвищем, яка притаманна ревізьким казкам. Тому їх масове залучення доречніше при вивченні всього населення окремого повіту незалежно від соціальної належності [4].

Дисертаційне дослідження О. Князевої присвячене розгляду метричних книг лютеранського населення Санкт-Петербурга. Метою роботи стало проведення джерелознавчого аналізу метрик лютеранських повітів Петербурзького консисторіального округу для вивчення їх інформативного потенціалу [5]. Авторка також зробила спробу дослідження історії колоністської родини Омів за даними метричних книг приходу Грунау Катеринославської губернії, а також використала метрики як джерело з історії родини «стеклозаводчиков» Рютингів. Проведені дослідження дали змогу дослідниці зродити висновок, що метричні книги поряд із іншими документами є незамінним джерелом для збору генеалогічної інформації, вони не лише дозволяють відтворити історію окремої родини, але й відтворити оточення, у якому знаходилася ця родина.

Метричні книги німецьких поселенців Армавіра та навколишніх колоній досліджені у роботі генеалогічного спрямування В. Шнайдера [6]. Автор спробував розкрити інформативний потенціал метрик шляхом систематизації, узагальнення та зіставлення даних різних груп метричних книг.

Актуальною проблемою для України є створення каталогу метричних книг, які зберігаються не тільки в державних архівах, а й у відділах РАГСів. Слід відзначити зусилля працівників Державного архіву Одеської області, які створили іменний покажчик із метричних книг одеської грецької Свято-Троїцької церкви. Головна мета покажчика – врахувати всіх прихожан цього храму, як тих, хто проходив церковні обряди, так і тих, хто брав у них участь у ролі свідків або восприємників протягом понад 100 років [7].

Багато уваги генеалогічним дослідженням приділяє Українське геральдичне товариство. У 2000 р. у Білій Церкві та Львові започатковане видання щорічних «Генеалогічних записок Українського геральдичного товариства», члени якого займаються також вивченням метричних книг як джерела з генеалогії, археографії, звертають увагу на метрики етнічних громад України.

Член Українського геральдичного товариства І. Смольський звернув увагу на метричні книги єврейських громад Галичини, які зберігаються у ЦДІАЛ України як на джерело з генеалогії [8, с. 77–82]. Аналіз вірменських метричних книг в Україні XVII–XVIII ст. став об'єктом дослідження Я. Дашкевича. На думку автора, метрики вірменів можна використовувати в багатьох аспектах – біографічному, генеалогічному, історико-демографічному та ін. [9, с. 33–40].

Також, слід відзначити і роботу дослідника П. Арсенича, який від середини 1990-х рр. інтенсивно використовує метричні книги при написанні біографічних розвідок про відомих українців [10].

В. Томазов, вивчаючи генеалогічний потенціал основних джерел з історії козацько-старшинських родів, розглядає інформативні можливості таких джерел, як метричні книги, сповідні відомості, ревізькі казки, матеріали переписів населення Російської імперії 1897 р. [11].

Метричні книги, сповідні відомості та книги реєстрації актів громадянського стану як джерела, що містять найбільш цінну та концентровану інформацію генеалогічного змісту та є загальними для всіх верств населення, досліджено у дисертаційній роботі Н. Лобко [12]. Метрики були використані як документи, за допомогою яких можна відтворити інформацію родовідного характеру та з'ясувати відповідний інформативний потенціал.

У нашому випадку розглядатимуться метричні книги як джерело з генеалогії німецькомовних колоністів, які дозволяють відтворити родоводи протягом значного відрізка часу.

Об'єктом дослідження стали німецькі поселенці, що осіли в Катеринославській губернії та проживали тут до своєї смерті. Використовувати метричні книги без залучення додаткових джерел можна стосовно сільського колоністського населення. Чим більші парафія та відрізок часу, який береться для дослідження, тим з більшою достовірністю та повнотою будуть виявлені всі дані на членів родини. Наявні відмінності щодо формулярів та інформації метрик іноземних колоністів дещо спрощують генеалогічний пошук. В основу генеалогічного пошуку покладено суцільний перегляд метричних книг німецькомовного колоністського населення з метою виявлення інформації стосовно членів родини Фішер.

У процесі реконструкції родоводів дослідники радять виокремлювати наступні етапи: 1) підготовчий; 2) опрацювання джерел, що містять генеалогічну інформацію (тобто, ті, які представляють інтерес для дослідження, у нашому випадку – метричні записи стосовно вказаної родини); 3) складання генеалогічних карток (досьє) на родину або окремого її члена; 4) фіксація та оформлення результатів генеалогічного дослідження (реконструкція родоводу, у нашому випадку – за схемою мішаного низхідного родоводу) [5, с. 316].

Розглянемо послідовність дій на кожному етапі реконструкції родоводу. На підготовчому етапі нами було проаналізовано метричні книги Бергтальської римо-католицької церкви за 1883 р. для визначення представника німецькомовного населення, родовід якого нам доведеться відтворити за допомогою лише метричних книг. Метрики є базовим джерелом при складанні родоводів, оскільки вони охоплюють широке коло різних верств населення і на їх підставі можна отримати інформацію про головні дати життя людини та її родинне оточення.

Отже, наша увага скерована на родину селянина-власника колонії Нейямбург Антона Фішера. За даними метричних книг спробуємо відтворити історію родини за схемою мішаного низхідного родоводу. Дослідницька робота з виявлення даних у метриках щодо родини Фішер проводилася на базі Державного архіву Донецької області. Хронологічні межі зумовлені наявністю метричних книг римо-католицької церкви с. Бергталь (Маріупольський повіт Катеринославської губернії), виявлення представників родини Фішер проводилось з 1883 до 1920 рр. Колонія Нейямбург № 27 виникла 1842 р., належала до округу Грунау, церква розташовувалася у с. Бергталь, населення колонії сповідувало римо-католицьку віру [13, с. 334]. За вказаний період вдалося відстежити реєстрацію громадянського стану представників п'яти поколінь родини Фішер [14].

У метричних книгах за 1883 р. було знайдено запис про смерть голови родини Антона Фішера. У католиків у таких випадках вказувалися всі члени родини із зазначенням їх віку, а також подавалися прізвища заміжніх жінок. У записі про смерть Антона Фішера від сухоти (чахотка) у 1883 р., у графі «Какого был состояния и звания, сколько жил, из какого прихода и кого оставил детей» читаємо: «Поселянин, имевший от роду 59 лет, Бергтальской церкви прихожанин, оставил жену Шарлотта, сыновей Петра, Антона, Николая, Якова, Ивана, Андрея, Иосифа и Фридриха, и дочерей Элену и Юлиану». Отже, в Антона Фішера та його дружини Шарлотти було 10 дітей. Крім того, маємо змогу встановити дату народження померлого – 1824 р. Метричний запис, на жаль, не містить даних щодо віку дітей та відомостей про заміжжя його дочок, але можемо припустити, що діти записані від найстаршого до наймолодшого. Виходячи з того, що Антон Фішер народився у 1824 р., а середній вік укладання шлюбів католиків становив 22–24 роки, він міг узяти шлюб із Шарлоттою у 1846–1848 рр. Це означає, що діти Антона Фішера на момент його смерті вже мали свої родини. У зв'язку з чим заводимо окрему генеалогічну картку на кожного з них.

Генеалогічні картки є основною складовою генеалогічної інформації про рід. Вони містять прізвище, ім'я, по батькові подружньої пари; дати народження, шлюбу, смерті; імена й дати народження, шлюбу, смерті дітей. Крім того, на зворотному боці картки бажано вказувати пошукові дані (назва архіву, номер фонду, опису, справи тощо).

Подібна генеалогічна інформація про рід полегшує побудову фамільного дерева та складання поколінного розпису. Це також дозволяє уникнути помилок у тому разі, коли в населеному пункті мешкало багато однофамільців.

Другий етап нашої роботи розпочався із пошуків інформації метричних книг усього періоду стосовно родини Фішер. Важливо було з'ясувати дати народження, шлюбів та смертей представників роду та встановлення родинних зв'язків.

У метричних книгах про народжених за 1883–1899 рр. було виявлено записи щодо народження дітей у родині Антона та Франциски уродженої Бак, Фішер та Миколи та Катерини уродженої Юнгкінд, Фішер. Дальшу інформацію щодо представників родини Фішер містять метричні книги про народжених за 1885 р. Тут знаходимо записи щодо народження дітей у родині Іосифа та Гелени уродженої Фішер, Юнгкінд; Ніколауса та Катарини уроджена Юнгкінд, Фішер; Івана та Єлизавети уроджена Лошицька, Фішер та Антона й Франциски уроджена Бак, Фішер.

Перегляд метричних книг за 1886 р. виявив ще одну окрему родину одного з синів Антона Фішера – Петра. Метричні книги за 1887 р. подають відомості щодо народження дітей у родині Антона Фішера-молодшого, у Миколи Фішера, в Елени Фішер, в Іоганна Фішера. Протягом 1888 р. родина Фішер поповнилася ще чотирма малюками, зокрема у родині Гелени Фішер (онука Антона Фішера-старшого, дочка Петра Фішера), Антона Фішера-молодшого, в Іюліяна Фішер та в Якова Фішера.

Метрики про народження 1888 р. містять відомості про Гелену (уроджену Фішер), одружену з Георггом Гофманом, але серед перелічених дітей Антона Фішера-старшого є дочка Елена Фішер, в якій народжені діти у шлюбі з Іосифом Юнгкіндом (1885 та 1887 рр.). Доцільно було б припустити, що це одна й та ж сама особа, одружена двічі. Але подальші метричні книги про народжених фіксують записи народження дітей у родині Гелени та Георга Гофманів. Таким чином, залишається сподіватися на метричні книги про одружених, де, можливо, буде знайдено запис про укладання шлюбів цих двох жінок. Саме із метричних книг про одружених дізнаємося про батьків цих осіб.

Народження немовлят у членів родини Фішер спостерігається протягом всього періоду, за який наявні метричні книги. Метрики про народжених містять відомості про невідомі нам родини Іосифа Фішера та Анни Шек, Фрідріха Фішера та Катарини Венцель, а також Іосифа Фішера та Єлизавети Бітнер. Узявши до уваги інформацію щодо дітей Антона Фішера-старшого розуміємо, що перед нами родини ще двох синів – Іосифа та Фрідріха. Натомість родина Іосифа та Єлизавети Бітнер залишається невідомою.

За даними метричних книг про народжених підтверджено факт надання імені немовлятам за іменами тих, хто був присутнім при хрещенні. Зі 125 випадків народження дітей у родині Фішер у 54 (43 %) імена збігаються з іменами восприємників. Факт того, що серед останніх часто були родичі, також підтверджується на прикладі родини Фішер. Із загальної кількості випадків народження малюків у 76 (60 %) восприємниками були представники родини Фішер.

За даними метричних книг про народжених знайдено відомості щодо дітей Антона Фішера-старшого, окрім одного сина Андрія. Народження онуків Антона Фішера свідчить про наявність родини його дітей, тому що всі перелічені випадки народження відбувалися у «законних супругов». У такому випадку заводимо окремі картки вже на представників їхніх родин. Натомість у попередній картці тільки записуємо дати їх шлюбів (якщо відомі за даними метричних книг про одружених) та ім'я дружин або чоловіків. Далі з метричних книг про одружених за 1883–1918 рр. виписуємо всі записи, в яких зустрічається прізвище Фішер – як у чоловіків, так і жінок.

Метричні книги про одружених фіксують випадки укладання шлюбів представників родини Фішер з 1886 р. Цього ж року укладено шлюб Якова Фішера з Анною Лошицькою. Також, у родині Якова Фішера та Анни Лошицької виявлено факти народження дванадцятьох дітей, причому п'ятеро з них створили свої родини. Також у 1886 р.

було укладено шлюб Андрія Фішера. Отже, метрики про шлюб доповнюють наші відомості щодо дітей Антона Фішера-старшого, зокрема, Андрія, про якого немає жодних відомостей у метриках про народжених. Завдяки метричним записам про шлюб дізнаємося також про дівоче прізвище дружини Антона – Шарлотти Швейгер. Також із даних про вік наречених вираховуємо вік Якова та Андрія – 1861 р. та 1864 р. відповідно.

У метричному записі про смерть Антона Фішера Яків зазначений як четверта дитина у родині, а Андрій – шоста. Враховуючи те, що у селянських родинах діти найчастіше народжувалися з інтервалом у 2 роки, вірогідно, що Іоганн, який зафіксований п'ятою дитиною у родині Антона Фішер, з'явився на світ 1862 або 1863 рр. Таким чином, скоріше за все, старші сини Антона – Петро, Антон та Микола, одружувалися раніше 1883 р., адже на 1886 р. (коли серед одружених з'являється прізвище Фішер) вони вже мали сім'ї з народженими дітьми.

Примітно, що у день укладання шлюбу Андрія Фішера відбулося ще одне одруження – Гелени Фішер та Георга Гофмана, яка залишалася невідомою за даними метричних книг про народжених. У метричному записі про шлюб Гелени Фішер та Георга Гофмана батьками зафіксовані Петро та Єлизавета (дівоче прізвище Юнгкінд) Фішери і Христіан та Доротея (дівоче прізвище Генслер) Гофмани. Таким чином, бачимо, що на момент укладання шлюбів Якова та Андрія їх брат Петро видавав заміж свою дочку Гелену, тобто їхню племінницю. Гелена виходила заміж у віці 17 років, а Георг Гофман одружувався у віці 21 року, що дає нам змогу вирахувати дати їх народження: Гелена – 1869, а Георг – 1865 рр. За даним записом можна припустити, що Петро Фішер був найстаршим із синів Антона Фішера, в якого у 1869 р. народилася дочка Гелена. Зіставивши дати – 1824 р.н. Антона Фішера, 1869 р.н. Гелени – його онуки, можна припустити, що Петро з'явився на світ під 1847 р. У шлюбі Гелени Фішер та Георга Гофмана народилося шестеро дітей. Метричні записи про шлюб Андрія Фішера з Францискою Гофман та шлюб Гелени Фішер й Георга Гофмана свідчать про те, що родина Антона Фішера поріднилася через одруження сина та онуки з родиною Гофманів, адже батьками Франциски та Георга зазначені одні й ті ж люди – Христіан і Доротея, ур. Генслер, Гофмани.

За 1888 р. наявні дані щодо укладання 12 січня шлюбу Андрія Юнгкінда, юнака 26 років, та Юстини, дівчини 18 років. Графа з відомостями про батьків свідчить про одруження дочки Антона та Шарлотти Фішерів – Юліяни (у метричному записі – Юстина). У цій родині народилося семеро дітей. Один із синів подружжя – Антон Юнгкінд – у 1910 р. уклав шлюб із Марією Бітнер. Дітей від цього союзу ми не виявили.

До 1890 р. одружень у родині Антона Фішера-старшого не відбувалося. 9 січня того року було зареєстровано шлюб Іосифа Фішера, 24 років, та Анни Шек, 16 років; батьками записані Антон та Шарлотта, ур. Швейгер, Фішери і, відповідно, Філіп та Єва-Марія, ур. Юнгкінд, Шеки. На основі цього запису встановлюємо дату народження Іосифа Фішера – 1866 р., тобто він на два роки молодший за Андрія. У вказаному шлюбі народилося п'ятеро дітей, двоє з яких – дівчата-близнючки.

11 вересня 1890 р. було укладено шлюб між Іосифом Шеком, 18 років, і Марією-Євою Фішер, 18 років, батьками яких зафіксовані Філіп та Єва-Марія, ур. Юнгкінд, Шеки, а також Петро та Єлизавета, ур. Юнгкінд, Фішери. У цьому шлюбі виявлено народження двох хлопчиків. Таким чином, ця інформація свідчить про наявність ще однієї дорослої дитини у родині Петра Фішера. За віком, який зазначено у метричному записі, встановлюємо дату народження Марії-Єви, ур. Фішер, Шек – 1872 р. Знову ж таки бачимо, що відбулося поєднання родини Антона Фішера з родиною Філіпа Шека через одруження сина та онуки.

Протягом 1892 р. у метриках про одружених прізвище Фішер з'являється ще двічі. У першому випадку, 14 січня, зареєстровано шлюб між Фрідріхом Фішером, юнаком 19 років, і Катариною Венцель, дівчиною 17 років. Батьками наречених зазначені Антон і

Шарлотта, ур. Швейгер, Фішери та Яків і Катарина, ур. Лошицька, Венцелі. Дати народження наречених визначені як 1873 р. (Фрідріх) і 1875 р. (Катарина).

Отже, завдяки метричним книгам про одружених встановлюємо відомості щодо родини Іосифа та Фрідріха Фішерів, які підтвердили наші міркування про спорідненість з Антоном Фішером-старшим. Таким чином, діти, записи яких знайдені нами у метриках про народження, є онуками та правнуками Антона й Шарлотти Фішерів.

У другому випадку, метрики одружених містять запис про укладання 29 червня 1892 р. шлюбу між Іосифом Лошицьким, юнаком 18 років, та його ровесницею Єлизаветою Фішер. Батьками наречених записані Карло та Лоїза, ур. Юнгкінд, Лошицькі, а батьками нареченою – Петро та Єлизавета, ур. Юнгкінд, Фішери. Вирахувавши рік народження наречених 1874 р., встановлюємо відомості про дочку Петра Фішера – Єлизавету. Від шлюбу Іосифа Лошицького та Єлизавети Фішер народилося вісім дітей. У 1894 р. (21 листопада) укладено шлюб ще однієї доньки Петра Фішера – Анна-Марії (19 років) з поселянином с. Тігенорт Вінцентом Васманом (26 років).

Дані про одружених за 1897 р. свідчать про наявність у родині Петра та Єлизавети Фішерів ще двох дітей, шлюби яких відбулися одного дня – 14 жовтня 1897. Під № 13 записано шлюб Іосифа Фішера, юнака 19 років, та його ровесниці Єлизавети Бітнер; № 14 – шлюб Іоганна Реммеля, юнака 20 років, з Катериною Фішер, 16 років. В обох випадках батьками представників родини Фішер записані Петро та Єлизавета. Щодо першого шлюбу (Іосиф Фішер та Єлизавета Бітнер) нами було виявлено факти народження дванадцяти дітей з інтервалом 1–2 роки. Стосовно родини Іоганна Реммеля та Катерини Фішер – записи про народження їхніх дітей було зроблено дев'ять разів.

Серед актів реєстрації шлюбів є запис про одруження 7 травня 1896 р. Якова Реммеля, юнака 22 років, та Франциски Юнгкінд, дівчини 19 років. Батьки нареченої: Іосиф Юнгкінд та Елена Фішер. Цей запис містить відомості про дочку Антона Фішера-старшого – Елену, донька якої Франциска саме тоді виходила заміж. Встановлюємо дату народження Франциски – 1877 р. Таким чином, народження самої Елени може припадати на 1857–1858 рр. Від шлюбу Франциски та Якова народилося восьмеро дітей У 1917 р. Яків і Франциска одружили свого сина Якова (19 років) з Юліаною Юнгкінд (17 років). Цей шлюб відбувся з дозволу тираспольського єпископа, адже у записі зазначено: «Разрешение от двойного родства в третьей смешанной со второй степенью и в четвертой смешанной с третьей степенью». За місяць до шлюбу, 2 лютого 1917 р., у метриках є запис про народження дівчинки Отилії, щодо батьків якої зазначено: «Новокрасновской поселянки Юлианы Юнгкинд внебрачная дочь», а нижче зроблено запис за підписом Якова Реммеля: «Я признаю Отилию своим ребенком». У вже законному шлюбі Якова та Юліани народилася ще одна донька.

За 1902 р. виявлено запис про шлюб ще однієї дитини Елени Фішер – Петра. Цього року Петро Юнгкінд (22 роки) уклав шлюб із Марією (Катериною) Реммель (18 років). У цій родині було виявлено народження двох хлопчиків. Отже, дата народження Петра – 1880 р. На жаль, перевірити цю дату неможливо через те, що метричні книги наявні лише з 1883 р. Через дев'ять місяців було укладено шлюб 17-річної Юліани Юнгкінд (дочка Елени Фішер) із 35-річним удівцем Іоганом Сухань (поселянин Ейхвальдського приходу). Усього знайдено відомості про десятьох дітей Іосифа Юнгкінд та Елени Фішер.

У метриках про одружених за 1905 р. виявлено запис про шлюб доньки Миколи Фішера та Катерини Юнгкінд – Юстини (20 років) із поселянином селища Тігенорт Ейхвальдського приходу Михайлом Веллем (27 років) [62, арк. 79]. Під 1908 р. міститься запис про укладання шлюбу сина Миколи Фішера та Катерини Юнгкінд – Антона Фішера (21 рік) із поселянкою селища Гейдельберг Таврійської губернії Катериною Гласнер (19 років). Від цього шлюбу народилося четверо правнуків Антона Фішера-старшого. Шлюб ще однієї правнучки Антона Фішера було укладено 26 лютого 1918 р.: «Яков Массольд (23 года) и Иосефина Фишер (25 лет)». У цій родині 1918 р. з'явилася на

світ дівчинка Отилія, яка доводилася правнучкою Антонові Фішеру. Проте прожила вона лише один місяць.

16 жовтня 1906 р. правнук Антона Фішера – Іосиф Гофман (18 років) узяв шлюб зі своєю ровесницею поселянкою Катериною Массольд. Батьками наречених записані Георг Гофман і Гелена Фішер, а також Іоганн Массольд та Елена Реммель. У цьому шлюбі народилося п'ятеро дітей. Таким чином, нами виявлено п'яте покоління родини Фішер. Через десять років подружнього життя та за два місяці після смерті дружини (Катерина Гофман померла 3 березня 1916 р. у віці 28 років від запалення мозку) Іосиф Гофман, якому на той момент уже було 28 років, уклав шлюб удруге – із 19-річною Анною-Марією Венцель. Батьками наречених зазначені Георг Гофман та Гелена Фішер, а також Михайло Венцель і Розалія Юнгкінд. Причому одруження відбулося з дозволу тираспольського єпископа під № 647 від 11 травня 1916 р., адже це подружжя перебувало у четвертому ступені споріднення. Через рік у пари народився син Ієронім. Із дозволом на одруження (з огляду на потрійне споріднення) було укладено шлюб між правнуком Антона Фішера Георгом Гофманом (22 роки) та онукою Антона Фішера – Катериною Юнгкінд (19 років). Батьками наречених зазначені, з боку чоловіка – онука Антона Фішера Гелена Фішер та Георг Гофман, а з боку дружини – донька Антона Фішера Елена Фішер та Іосиф Юнгкінд. Тобто, шлюб узяли тітка та племінник. Від цього союзу народилася праправнучка Антона Фішера – Леокадія Гофман (1 липня 1919 р.), котра через тиждень померла (причина зазначена – «преждевременные роды»).

У 1906 р. відбулося укладання шлюбу ще однієї правнуки Антона Фішера – 16-річної Цецилії, яка побралася з 23-річним поселянином с. Тігенорт Вінцентієм Петковським. Дітей, народжених у цьому шлюбі, серед метричних записів Бергтальської церкви нами не виявлено. За 1883–1891 рр. зафіксовано відомості про народження п'ятьох дітей, батьками зазначені син Антона Фішера-старшого – Антон Фішер і Франциска Бак.

Пошук членів родини Фішер серед метричних записів про одружених допоміг відтворити таку картину. Нами було встановлено відомості про всіх дітей Антона Фішера-старшого, стосовно Якова, Андрія, Іосифа, Фрідріха, Елени та Іюліяни (Юстини) визначено дати їх народження, які, вірогідно, свідчать, що метричний запис про смерть Антона містить правильний перелік його дітей з огляду на вік. Але, треба зауважити, що діти від найстаршого до наймолодшого зазначалися окремо як для хлопців, так і для дівчат. Доказом нашої думки є послідовність запису дітей-дочок Антона, де зазначається спочатку Елена, а потім Іюліяна (Юстина). За даними метричних записів, встановлене поєднання родини Антона Фішера з Гофманами, Реммелями, Юнгкіндами та Шеками (прізвища зустрічаються більше одного разу) шляхом одруження дітей та онуків. Таким чином, можна говорити про значно більшу інформативність метричних книг усіх частин, ніж кожної окремо.

Не менш важливу інформацію для відтворення картини родоводу відіграють метричні книги про померлих, зокрема католиків, які містять перелік усіх членів родини, що дає змогу поповнити відсутні дані у двох останніх частинах метричної книги. Перегляд метрик про померлих відбувався у хронологічних межах, зумовлених наявністю самих метрик із 1883 до 1920 рр., виявлялися всі записи, в яких зустрічається прізвище Фішер, як у чоловіків, так і жінок. З них відтворюємо випадки смерті як дітей, так і дорослих членів родини. Найменшому з Фішерів, Леву, який помер 21 грудня 1904 р. від судом, було 4 дні, батьками записані Іосиф Фішер та Єлизавета Бітнер. Найстарший член родини Фішерів – Шарлотта померла у віці 86 років від старості.

Серед записів про народжених виявлено два випадки появи на світ немовлят, батьками яких значаться Іосиф Фішер та Мальвіна Гольштейн. Чисю дитиною є Іосиф Фішер поки не встановлено, записів щодо шлюбу вказаного подружжя не знайдено. Метричні ж книги про померлих містять записи про смерть Миколи та Іосифа Фішерів. У першому випадку зазначено сина Іосифа та Мальвіни (помер у 1916 р. у віці 3 місяців від судом), у другому – значиться його батько Іосиф: «Иосиф Фишер, 25 лет, воспаление

легких, оставил жену Мальвину и дочь Марию». З огляду на зазначений вік Іосифа народитися він міг у 1893–1894 рр. Дані про народжених за ці роки дозволяють виявити факт появи на світ у 1893 р. у родині Фрідріха Фішера та Катарини Венцель сина Іосифа.

На основі запису про смерть у 1920 р. дитини у віці півтора роки від розладу шлунку в родині Андрія Фішера та Магдалини (ур. Оборовська) можна припустити, що Андрій Фішер також є сином Фрідріха Фішера. Андрій міг одружитися у 1918 р. у віці 20–22 років, тоді факт його спорідненості з Фрідріхом підтверджується, адже у родині Фрідріха у 1897 р. справді народився син Андрій. Метричні книги про одружених за 1918 р. містять запис укладання шлюбу Андрія Фішера з поселянкою с. Розянки Магдалиною Оборовською. Від цього шлюбу у 1919 р. народилася дівчинка Катерина. Отже, встановлюємо відомості про онуків Антона Фішера-старшого зі сторони Фрідріха Фішера.

Родина Миколи Фішера втратила не лише дітей, які померли від ломоти та скарлатини, але у 1917 р. цей світ залишила його дружина Катерина. Невідомо чому, але у записі про смерть Катерини серед перелічених дітей немає дочки Анни, яка народилася 1896 р.. Відсутні також відомості про двох померлих синів, що є логічним, але серед померлих Анна Фішер не знайдена. Під 1902 р. міститься запис про смерть Єлизавети Фішер, дружини Петра Фішера. У 1916 та 1917 рр. втрат зазнала також родина Якова Фішера. Спочатку помер сам глава родини, а 1917 р. – 20-річний син Томас. Із трьох попередніх записів встановлюємо дати народження Катерини, Єлизавети та Якова Фішерів – 1860, 1852 і 1860 рр. (за даними шлюбу – 1861 р.). На підставі року народження дружини найстаршого сина Антона Фішера – Єлизавети (1852 р. н.) можна припустити, що її чоловік Петро народився 1848–1850 рр. Якщо Катерина Фішер народилася 1860 р., тоді, очевидно, що її чоловік Микола з'явився на світ 1856–1858 рр. Відтак, можемо вважати, що Антон Фішер-молодший міг бути народжений у 1852–1854 рр.

Метричні книги про померлих за 1917 р. містять відомості про смерть Шарлотти Фішер – дружини Антона Фішера-старшого. Із запису вираховуємо дату народження Шарлотти – 1831 р. Таким чином, наші припущення щодо укладання шлюбу між Антоном та Шарлоттою у 1846–1848 рр. можуть уважатися правильними. Зазначимо, що цей запис містить і відомості про дітей Шарлотти, окрім Якова та Іосифа. Відсутність даних про Якова можна пояснити його смертю за рік до припинення земного шляху Шарлотти, але серед померлих Іосифа Фішера не виявлено. Зауважимо, що у переліку дітей Шарлотти з огляду на їх вік подано від найстаршого до найменшого.

Таким чином, із метричних книг про народжених, одружених та померлих Бергтальської римо-католицької церкви були виявлені та зіставлені всі записи, що стосувалися родини Фішер. За ними відтворено п'ять поколінь цієї родини.

Наступним етапом роботи щодо відтворення родоводів є оформлення результатів у вигляді родовідних дерев, розписів або генеалогічних таблиць на підставі генеалогічної інформації про рід та генеалогічних карток на родини. З урахуванням наявної джерельної бази (метричні книги) поколінні розписи та генеалогічні таблиці видаються нам найбільш доречними. Для відтворення генеалогічного дерева родини Фішер ми скористалися комп'ютерною програмою «GenoPro»¹, котра дозволяє відтворити повне графічне зображення генеалогічного дерева. На основі даних метричних книг за допомогою вказаної програми було складено генеалогію родини Фішер.

Таким чином, на основі зіставлення всіх метричних записів, виявлених нами під час роботи з джерелами, було практично відтворено дати народжень дітей Антона та Шарлотти Фішерів, з'ясовано відомості про їхні родини, народження, шлюби та смерть дітей (онуків, правнуків і праправнуків Антона) тощо. Використовуючи як джерело генеалогічної інформації лише метричні книги, нам удалося виявити п'ять поколінь родини Фішер та відстежити понад 200 подій, які відбулися з її членами протягом лише

¹ Доступний з: <http://www.genopro.com/ru/>

37 років. Насамкінець зауважимо, що спроби виявлення інформації щодо представників окремих родин стають більш результативними при опрацюванні метричних книг невеликих населених пунктів або окремих конфесійних громад, на які багатий Донбас.

Отже, можемо зробити висновок, що метричні книги містять величезний інформативний потенціал, який може бути використано науковцями, що студіюють метрики як історичне джерело, дослідниками, які займаються вивченням демографічної історії регіону, а також пересічними громадянами, котрі відтворюють історію власних родин.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается возможность использования метрических книг для воспроизведения истории семьи на примере немецкоязычной семьи Фишер из Бергтальского прихода Екатеринославской губернии. Отмечено, что используя в качестве источника генеалогической информации только метрические книги, удалось выявить пять поколений указанной семьи и отследить более 200 событий, произошедших с членами семьи в течение 37 лет.

Ключевые слова: метрическая книга, метрическая запись, генеалогия, генеалогический поиск.

SUMMARY

This author in the article highlights the possibility of using Parish registers to reveal genealogy based on the Fishers, a German-speaking family from the Ekaterinoslav province. Parish registers being used only as a source of genealogical information are claimed to detect five generations of the family in question with the description of more than 200 events that have happened to the family within the period of 37 years.

Key words: parish registers, registration, genealogy, genealogical research.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонов, Д. Н. Метрические книги России XVIII – нач. XX в. [Текст] / Д.Н. Антонов, И.А. Антонова. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2006. – 385 с.
2. Елпатьевский, А. В. О документальных источниках современных историко-биографических и генеалогических исследований [Текст] / А.В. Елпатьевский // Актовое источниковедение. – М., 1971. – С. 72–88.
3. Палли, Х. Э. Методика использования метрик в историко-демографических исследованиях [Текст] / Х. Э. Палли // История СССР. – 1982. – №1. – С. 87–94.
4. Ларичев, А. А. Метрические книги соборов и церквей Самарской губернии второй половины XIX – начала XX вв. как исторический источник [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.saminfo.ru>. — Загол. з екрану.
5. Князева, Е. Е. Метрические книги Санкт-Петербургского консисториального округа как источник по истории лютеранского населения Российской империи XVIII – нач. XX вв. [Текст] : дисс. ... к. ист. наук : 07.00.09 / Е.Е. Князева – СПб., 2004 – 438 с.
6. Шнайдер, В. Г. «Немецкие книги» АОАА как исторический источник [Текст] / В.Г. Шнайдер. – Армавир : РИЦ АГПУ, 2004. – 184 с.
7. Греки Одеси. Іменний покажчик по метричним книгам Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви [Текст]. – Одеса : Друк, 2000. – Ч. 1: 1800–1831 рр. – 364 с.: Греки Одеси. Іменний покажчик по метричним книгам Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви – Одеса: Друк, 2002. – Ч. 2: 1834–1852 рр. – 374 с.
8. Смольський, І. Метричні книги єврейських громад Галичини як джерело до генеалогії [Текст] / І. Смольський // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Львів, 2004. – Вип. IV. – С. 77–82.

9. Дашкевич, Я. Вірменські метричні книги в Україні XVII–XVIII ст. [Текст] / Я. Дашкевич // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Львів, 2004. – Вип. IV. – С. 33–40.
10. Арсенич, П.І. Рід Шухевичів. [Текст] / П.І. Арсенич. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2005. – 264 с.
11. Томазов, В.В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.) [Текст]: дис. ... к. іст. наук: 07.00.06 / В.В. Томазов – Київ, 2005. – 243 с.
12. Лобко, Н.В. Інформаційний потенціал українських генеалогічних джерел та його використання в історичних дослідженнях [Текст]: дис. ... к. іст. наук : 07.00.06 / Н.В. Лобко – К., 2008 – 438 с.
13. Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь [Текст] / Сост.: В.Ф. Дизендорф. – М., «ЭРН», 2006. – 472.
14. Державний архів Донецької області. – Ф.472. – Оп. 1. – Спр.1–5.

Надійшла до редакції 23.11.2011 р.

УДК 341.232 ((470+571)+061.1ЄС) : 341.229

СПІВРОБІТНИЦТВО РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ГАЛУЗІ КОСМОСУ ЯК ГАРАНТІЯ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

І. Г. Лебідь

Реферат. На сьогоднішній день космос є життєво важливим параметром економічного зростання, політичної стабільності, якості життя, а його мирне використання є гарантією міжнародної безпеки. Відносини Російської Федерації та Європейського Союзу в галузі космосу упродовж 1992–2010 рр. не були рівними й динамічними, проте в останні роки позитивні результати дає Діалог Росія–ЄС в космічній сфері – розробляється нормативна база відносин, відбувається обмін інформацією і технологіями, впроваджуються спільні проекти. Подальша тісна співпраця сторін на основі партнерства може сприяти успішному екологічному моніторингу, антикризовому врегулюванню, прогнозуванню природних і антропогенних катастроф, що може забезпечити стабільний розвиток і міжнародну безпеку.

Ключові слова: Російська Федерація, Європейський Союз, міжнародна безпека, космос, співробітництво.

У 1992–2010 рр. розвиток відносин Російської Федерації та ЄС у сфері безпеки, спрямованої на створення ефективних гарантій миру й сприятливих умов для розвитку всіх держав світу, відбувався за різноманітними напрямками. Сторони приділяли увагу військовим і невійськовим аспектам міжнародної безпеки, зокрема і космічній галузі, яка розташована на їхньому перетині. З одного боку, останнім часом масштаби робіт і асигнування на космічне озброєння значно зменшилися, але мілітаризація космосу продовжується, а з іншого боку – космічні системи забезпечують світову спільноту корисною інформацією гуманітарного й екологічного профілю, сприяють ефективному плануванню й контролю економічних програм і проектів різного масштабу, тому і космічна безпека розуміється як відсутність неправомірних природних небезпечних ситуацій чи викликаних діяльністю людини загроз космічним об'єктам [1, с. 33].

Освоєння космічного простору було позначено військово-політичним суперництвом двох наддержав. Атмосфера гонки озброєнь періоду «холодної війни» з посилювала політичну напругу, однак вона і сприяла прориву в науці й техніці, тому на сьогоднішній день людство успішно користується здобутками космічної галузі, яка стала невід'ємною частиною політичної, соціально-економічної, екологічної сфери та повсякдення. На початку ХХІ ст. космонавтика змінила основний вектор розвитку: вона меншою мірою пов'язана з військовим протистоянням в космосі та на Землі, і все активніше використовується для забезпечення міжнародної стабільності й гарантування безпеки, моніторингу біосфери планети, врегулювання конфліктів і миротворчості.

Проблема російсько-європейської співпраці у галузі космосу для забезпечення міжнародної безпеки майже не досліджується зарубіжними вченими. Європейські науковці Р. Джонсон [2], В. Ратбер, Н.-Л. Ремюсс, К.-У. Шрогль [1] займаються висвітленням проблеми Європейської космічної політики, взаємодії держав у космосі заради міжнародної стабільності. Російські вчені приділили більше уваги проблемі взаємодії ЄС і Росії в космосі. О. Арбатов [3], Г. Хозін [4], Л. Панкова і О. Савельєв [5] вивчають вплив космічної галузі на загрози міжнародній безпеці, зокрема військового характеру, подаючи цікаві підрахунки. Дослідниця Н. Іванова [6] акцентує увагу на співпраці Російської Федерації як з ЄС в цілому, так і з окремими європейськими країнами у галузі космосу.

Українські дослідники значну увагу приділяють розвитку вітчизняної космічної галузі, і розробкою тем міжнародної та космічної безпеки майже не займаються, особливо в розглянутому нами ракурсі. На наш погляд, космічні технології можуть поєднуватися з традиційними задля забезпечення здоров'я людей, а супутникове метеорологічне прогнозування допомагає вжити певних превентивних заходів, тому дослідження співпраці Росії та ЄС у цій сфері є досить перспективним.

Джерельну базу дослідження склали міжнародні договори й угоди у сфері космосу [7; 8], огляди та звіти членів Європарламенту і Європейської космічної агенції [9; 10], Кодекс поведінки у космосі [11], програмні документи з Європейської космічної політики [12; 13], російсько-китайський проект договору про зупинення використання зброї у космосі [14], інтерв'ю голови Федеральної космічної агенції [15] тощо.

Метою дослідження є аналіз співробітництва Російської Федерації та Європейського Союзу в галузі космосу як гарантії міжнародної безпеки.

Відповідно до мети виділено наступні завдання:

- розглянути роль космосу в сучасному світі й виявити його зв'язок з проблемами міжнародної безпеки;
- дати характеристику законодавчим основам співпраці держав світу в космічній галузі та впливу ООН на цю сферу;
- дати оцінку Російській Федерації та ЄС як гравцям на космічній арені;
- запропонувати власну періодизацію відносин ЄС і Російської Федерації в сфері мирного використання космосу;
- проаналізувати основні етапи розвитку відносин, їхній характер й особливості;
- розглянути можливі варіанти подальшої співпраці сторін у космічній сфері для гарантування безпеки й стабільності людства.

На поч. ХХІ ст. космос все більше розглядається не лише як фактор оборони й безпеки, а і як важіль дипломатичного впливу. Європейські дослідники, вважають, що космічна безпека – це виключно питання глобальної безпеки та міжнародних відносин [2, с. 12]. Експерти Інституту ООН з дослідження проблем роззброєння (ІЮНІДІР), аналізуючи потенціал космічних систем у вирішенні проблем міжнародної безпеки, пропонують термін «позитивна безпека», який позначає здатність держав виявляти й викорінювати традиційні джерела конфліктів, спрямовувати зусилля на запобігання нестабільності [10, с. 87]. Космічна техніка може допомогти в антикризовому регулю-

ванні, у вирішенні багатьох екологічних проблем, у прогнозуванні й усуненні наслідків природних катаклізмів, у раціональному використанні природних ресурсів.

Варто підкреслити, що космічна сфера не є пріоритетною для більшості урядів країн світу, проте постійно розробляються численні національні та міжнародні програми й проекти, розширюється нормативно-правова основа галузі. Провідна роль у збереженні космосу для безпечного розвитку планети належить ООН і її Комітету з використання космічного простору з мирною метою. Протягом 60–90-х рр. XX ст. країнами-членами ООН було підписано низку договорів, які регулюють відносини держав у космосі. Хронологічно першим міжнародним документом про відкритий простір був «Договір про заборону випробовування ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою» 1963 р., який послаблював гонку озброєнь у космосі. Основним документом у цій сфері слід вважати «Договір про принципи діяльності держав з дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць й інші небесні тіла» від 27 січня 1967 р., або, як він відомий у світі, – «Договір про космос». Згідно зі ст. 3 документа, держави здійснюють діяльність з дослідження й використання космосу виключно заради підтримки міжнародного миру й безпеки та розвитку міжнародного співробітництва і взаєморозуміння [7].

На поч. 90-х рр. XX ст. постала проблема відсутності певних правил поведінки держав у відкритому космосі. Так, у 1992 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію під назвою «Принципи стосовно використання ядерних джерел енергії в космічному просторі». Головним завданням резолюції було гарантування безпеки космосу через дотримання державами певних правил, що позначало зведення до мінімуму ризиків використання ядерних джерел енергії [16, с. 174–176].

Російська Федерація та ЄС з 1992 р. як нові гравці на світовій арені, співпрацюючи з ООН, також взяли активну участь у розробці законодавства у галузі космосу. За даними Роскосмосу, на поч. XXI ст. Російська Федерація уклала міжурядові угоди про співробітництво з 19 державами світу, у тому числі з країнами ЄС, що входять до Європейської космічної агенції [6, с. 49]. Зауважимо, що європейці ставляться до Росії з побоюванням, адже ракетносії для військових цілей досі складають половину всіх щорічних запусків держави, а її частка у світових запусках ракетносіїв у 2001–2005 рр. складала 40% [6, с. 47]. На думку європейських дослідників, російський космічний сектор переживає період «грунтового відродження»: після розвалу СРСР ця галузь не отримувала достатнього фінансування, а програма відновлення була ініційована лише в 1998 р. [9, с. 22]. Росія, на їхню думку, дуже скоро стане небезпечним конкурентом не лише у виробництві ракетносіїв, а й супутників [9, с. 23].

На конференції з роззброєння 27 червня 2002 р. Російська Федерація та КНР подали на розгляд робочу програму використання озброєнь у космосі. Згідно з китайсько-російським проектом «Угоди про запобігання розміщенню озброєнь у космічному просторі, застосування сили або погрози силою по відношенню до космічних об'єктів», космос розглядається як простір без зброї будь-якого типу [14, с. 143]. Держави-учасниці зобов'язуються не виводити на орбіти космічні об'єкти зі зброєю, встановлювати озброєння на небесних тілах і не розміщувати його в космічному просторі (ст. 2) [14, с. 145]. Російська Федерація запевняла делегатів, що сучасні тенденції розвитку світу підкреслюють важливість розробки заходів із запобігання гонки озброєнь в космосі [17, с. 4].

Запропонована Російською Федерацією і КНР угода отримала схвальні відгуки від країн ЄС, але, наприклад, Німеччина вважає, що світова спільнота ще не підготовлена до прийняття договору про заборону космічних озброєнь [3, с. 40]. Європейські країни висловили думку, що першочерговим завданням повинно стати обговорення та прийняття «Кодексу поведінки для діяльності в космічному просторі», який є «найліпшим механізмом гарантування безпеки в цій сфері» [3, с. 40–41]. Цей документ було

затверджено Європейською комісією в 2008 р. і представлено на розгляд Женевській конференції з роззброєння. У ньому підкреслювалося, що повинні враховуватися законні інтереси держав у сфері безпеки й оборони [11, с. 4]. Основними принципами діяльності, проголошеними у ст. 2 кодексу, є «вільний доступ до дослідження та використання літальних космічних апаратів з мирною метою без стороннього втручання, поважання безпеки, гарантування збереженості космічних об'єктів на орбітах, запобігання шкідливому впливові на простір й унеможливлення перетворення космосу на арену протистояння» [11, с. 5]. На думку провідних європейських учених, «Кодекс поведінки» демонструє сучасний вплив Європи в запобіганні гонці озброєнь у космосі [1, с. 40], адже ЄС запропонував реальний механізм вирішення проблеми безпеки в космосі.

На наш погляд, європейські можливості в галузі космосу здатні певною мірою забезпечити світову стабільність і гарантувати безпеку, проте існує різна ступінь зв'язків між країнами-членами ЄС, які задіяні в космічній галузі. Левова частка контрактів у супутникобудуванні, дистанційному зондуванні Землі з космосу, навігаційних системах та системах місцевизначення, космічних телекомунікаціях і космічних програмах, таких як «Геліос», «Космос-Скаймед», «Сіракузи», «Сікрал», розробляється на національній і міжнародній основі та використовується для цивільних потреб або з оборонною метою самими державами [12, с. 9], хоча спільні європейські проекти економічно більш ефективні.

Питання безпеки космічного простору донедавна ігнорувалися на рівні інституцій ЄС, що обумовлюється тими ризиками, які було визначено Європейською безпековою стратегією, прийнятою Радою Європи в грудні 2003 р., – тероризмом, нерозповсюдженням зброї масового знищення, регіональними конфліктами й організованою злочинністю [13, с. 18]. Серед особливостей розвитку космічної галузі ЄС можна виділити також недостатність фінансування, яке складає 1/20 від витрат США на цю сферу [9, с. 140]. Цікаво, що в Російській Федерації становище ще гірше: щорічна програма Росавіакосмосу в 2002 р. у 0,193 млрд дол. приблизно в 35 разів менша затвердженого бюджету НАСА та в 3,5 рази менша за середньорічний бюджет Європейського космічного агентства на 2002–2006 рр. (3 млрд дол.) [5, с. 1012].

Незважаючи на названі вище несприятливі фактори, на поч. XXI ст. серед планів ЄС було посилення позицій Європи в галузі космічної безпеки й оборони. У «Стратегічному огляді повітряного і космічного простору для XXI ст.» (STAR–21) окреслено п'ять основних сфер, вартих більшої уваги ЄС; серед них кероване довкілля для європейського повітряного та космічного простору і посилення ролі Європи в космосі [10, с. 136]. Починаючи з 2000 р. Європейська Комісія та Європейська космічна агенція розпочали запроваджувати спільну Європейську космічну стратегію та створили спеціальну групу Європейська Комісія–Європейська космічна агенція, головними завданнями якої стала робота над двома масштабними проектами – супутникової системи місцезнаходження «Галілео» та «Глобального контролю довкілля та безпеки» (GMES) [10, с. 156]. Проект GMES почав розроблятися в 2001 р., а рішення про впровадження програми було прийнято в 2008 р. Він має на меті сприяння екологічній безпеці, зокрема боротьбі з парниковим ефектом і запобігання природним катаклізмам, а також контроль кордонів і нелегальної міграції [9, с. 59]. Прийняття програми «Галілео» – першої публічної інфраструктурної програми, керованої Європейською спільнотою разом з Європейською космічною агенцією, – гарантує європейську самостійність у навігації, визначенні часу і координат [13, с. 12].

У 2002–2003 рр. Європейська комісія затвердила «Зелену книгу» і «Білу книгу», на основі яких було впроваджено певні нововведення в космічній галузі [1, с. 19]. У червні 2004 р. була утворена експертна група з питань космосу і безпеки (SPASEC) і Європейська рада з питань космосу [8, с. 261/64], якій виявилось досить важко вирішити питання взаємодії національних і загальноєвропейських програм й організації безпеки, а також проблему відносин з США як членом НАТО. Самі європейці

підкреслюють, що країни-члени ЄС досить скептично ставляться до Європейської космічної програми, Спільної європейської політики безпеки й оборони, а також програм GMES і «Галілео» [12, с. 11; 14, с. 10].

Як бачимо, і Російська Федерація, і ЄС посилюють свої позиції в космічній сфері, вважаючи її необхідною для досягнення стабільності й гарантування безпеки. Кооперація в космічному просторі повинна бути, на думку європейців, «містком між Європою та Росією» [18, с. 18]. Російсько-європейські відносини у відкритому просторі розвивалися у межах стратегічного партнерства, однак назвати їхній розвиток стрімким досить важко. Спробуємо виділити чотири етапи співробітництва у космічній сфері як гарантії міжнародної безпеки, взявши за основу характер і динаміку відносин сторін.

Перший етап (1992–1999 рр.) характеризується уповільненою динамікою. Основними особливостями можна вважати налагодження сторонами економічних зв'язків у космічній галузі та відсутність вдалих спільних проектів.

На поч. 90-х рр. XX ст. Росія розвивала співпрацю у відкритому просторі здебільшого з США: з 1993 р. розпочалася розробка проекту Міжнародної космічної станції, до якого згодом долучилися країни Європи. Відносини з ЄС базувалися на угоді, підписаній в 1990 р. Радянським Союзом і Європейською космічною агенцією, у межах створених спільних підприємств «Старсем» (Starsem) і «Єврокот» (Eurockot), які спеціалізувалися на запусках ракет і мали на меті посилення комерціалізації космічної сфери, а не сприяння міжнародній безпеці.

Серед невдалих проявів кооперації Російської Федерації з ЄС на цьому етапі – спроба об'єднати зусилля у створенні спільної навігаційної системи на базі розгорнутої в 1996 р., але скороченої після цього більш ніж на половину через нестачу коштів російської орбітальної системи «Глонасс» і проекту європейської системи «Галілео» [5, с. 1016]. З 1994 р. обговорювалася можливість запуску ракетоносіїв «Протон», а з 1998 р. розпочинається тривалий переговорний процес щодо запуску «Союзу» з європейського космодрому Куру у Французькій Гвіані. На жаль, у 1999 р. проект було відхилено через можливу конкуренцію з європейською ракетою «Аріан-5» [19].

Другий етап (2000–2003 рр.), у порівнянні з попереднім, можна вважати більш прогресивним: відносини набувають інституціолізованого характеру, а спільні проекти починають реалізовуватися. На наш погляд, активізація відносин ЄС з Російською Федерацією відбулася після затвердження європейськими вищими органами влади Європейської космічної стратегії в листопаді 2000 р., яка ставила на меті поглиблення кооперації з Росією, що може мати вражаючі результати не лише в економіці й технологіях, а й дати політичні й стратегічні вигоди [20].

19 грудня 2000 р. європейський концерн EADS і «Росавіакосмос» уклали «Концептуальну угоду». Варто зазначити, що концерн EADS є провідним лідером у ЄС у виробництві телекомунікацій, усіх європейських супутників для спостереження і наукових цілей, навігаційних систем тощо. Укладена в 2000 р. угода передбачає спільне просування російського ракетоносія «Союз» на світовий ринок і розвиток проекту російсько-європейської навігаційної системи «Галілео-Глонасс», яка може бути корисною в антикризовому регулюванні, у боротьбі проти нелегальної міграції та для вирішення інших проблем міжнародної безпеки [19].

Реалізація проекту «Галілео» розпочалася ще в жовтні 2000 р., однак переговори сторін щодо запуску «Союзу» не мали результату до поч. 2001 р., коли було залучено російських і європейських офіційних осіб. Внаслідок численних візитів і домовленостей 2 січня 2001 р. було підписано «Угоду про довгострокове співробітництво в аерокосмічній галузі» на десять років [19].

Третій етап (2003–2006 рр.) вирізняється інтенсивністю переговорного процесу та налагодженням постійного консультування сторін. Період позначився підписанням російським міністром закордонних справ І. Івановим і генеральним директором Євро-

пейської космічної агенції А. Родотою «Угоди про партнерство і співробітництво в дослідженні й використанні космічного простору з мирною метою» (11 лютого 2003 р.). Договір окреслює досить багато сфер спільної діяльності, серед яких є розвиток навігаційних систем, екологічний моніторинг і гравітаційні дослідження [21], що сприятиме прогнозуванню природних катаклізмів і вирішенню невійськових проблем міжнародної безпеки. Діалог з питань освоєння космосу було продовжено на Санкт-Петербурзькому саміті в травні 2003 р. у межах проекту «чотирьох спільних просторів» і на подальших зустрічах високих посадових осіб протягом 2005 р. [22].

Четвертий етап відносин (2006–2010 рр.) на нашу думку, є найбільш вдалим, динамічним, бо саме тоді співпраця Російської Федерації та ЄС у космічній галузі мала наслідком серйозні результати.

Головною подією етапу стало створення в березні 2006 р. Керівної ради Діалогу Росія-ЄС зі співробітництва в галузі космосу відповідно до «Дорожньої карти» зі спільного економічного простору. На наш погляд, запроваджений механізм діалогу сторін сприяв покращенню відносин Російської Федерації з ЄС і поглибленню їхньої кооперації в космічній сфері, зокрема в питаннях безпеки й оборони космічного простору і Землі від загроз природного і антропоного характеру. Внаслідок проведених у 2006–2010 рр. засідань Керівної ради, у яких брали участь зазвичай три сторони – Роскосмос, Європейська Комісія, Європейська космічна агенція, – було прийнято чимало спільних програм й окреслено основні напрямки подальшої діяльності. Так, у «Спільній заяві Федерального космічного агентства, Європейської космічної агенції та Європейської Комісії з реалізації Діалогу Росія-ЄС зі співробітництва в галузі космосу» від 18 березня 2009 р. позначено пріоритети відносин сторін у космічній сфері, тісно пов'язаної з гарантуванням безпеки людства: супутникова навігація у межах систем «Галілео» і «Глонасс», метеорологічні супутники, супутникові комунікації, направлені на керування повітряним рухом, пілотована транспортна система, системи виведення, зокрема, запуск ракети «Союз» з європейського космодрому [23].

Тривалий час йшла дискусія сторін щодо запуску корабля типу «Союз» з європейського космодрому Куру та його глибокої модернізації, внаслідок якої його можна буде використовувати для експедицій на Місяць. З одного боку, перенесення запусків ракетносія з Байконуру на Куру є вигіднішим з енергетичної точки зору, а з іншого боку – експлуатаційні витрати набагато дорожчі на європейському космодромі [19]. Однак, 21 жовтня 2011 р. «Союз» було запущено з Французької Гвіани. На думку Н. Іванової, таке рішення дозволить істотно розширити фінансову базу та сферу використання космічних засобів і поглибити міждержавну інтеграцію Російської Федерації з ЄС в космічній галузі [6, с. 50]. Європейська спільнота вважає, що ця подія – своєрідний символ нових відносин між сторонами і тепер на порядку денному вступ Росії до Європейської космічної агенції на правах асоційованого члена [18, с. 18].

Не менш значним фактором розвитку відносин сторін у космічній галузі стала поява Росії серед акціонерів EADS: у серпні 2006 р. російський «Внешторгбанк» придбав 5 % акцій європейського аерокосмічного концерну EADS за 1 млрд дол. Найбільшими акціонерами EADS є німецький концерн DaimlerChrysler (22,5 %), французький Legardene (7,5 %), уряд Франції (15 %) та іспанська холдингова компанія Seri (5,5 %) [6, с. 51]. За коментарями офіційних осіб з російського боку, Російська Федерація на прикладі аерокосмічного концерну EADS бажає прослідкувати, наскільки ЄС готовий до технологічної кооперації з нею [6, с. 51].

Важливим, на нашу думку, є той факт, що на поч. 2011 р. російськими вченими була запропонована Міжнародна аерокосмічна система глобального моніторингу, що являє собою систему безпеки, в яку увійшло 23 країни, зокрема Російська Федерація та члени ЄС [15]. Оскільки країни володіють різною інформацією, отриманою через апарати для дистанційного зондування і метеорологічних досліджень, країни мають

постачати свідчення в центри обробки даних, де і будуть складатися прогнози, рекомендації як екологічного, так політичного характеру. Доступною може бути інформація про інші галактики й небесні тіла, які можуть загрожувати Землі, і таким чином людство буде певною мірою підготовлене до непередбачених ситуацій.

Отже, космічний простір є життєво важливим параметром економічного зростання, безпеки та якості життя. Звичайні жителі й уряди отримують певну користь від космічних систем і усвідомлюють величезний потенціал у досягненні більшої безпеки (запобігання й регулювання конфліктів і природних катаклізмів, гарантування екологічної безпеки), у розвитку економіки (нові навігаційні системи й комунікації, раціональне використання природних ресурсів і даних метеорології), у поштовху до соціальних зрушень, обумовлених розвитком інформаційної галузі тощо. Мирне використання космосу є гарантією міжнародної безпеки і стабільності.

Співпраця Російської Федерації та ЄС як впливових акторів на світовій арені засновується на низці угод і домовленостей і мають на меті тісне зближення сторін у космічній сфері для запобігання конфліктам і протистоянню у відкритому просторі, сприяння запускам супутників й іншим операціям, охороною націй від космічних атак і криз природного й антропоного характеру. На наш погляд, упродовж 1992–2010 рр. відносини Росія-ЄС у галузі космосу не були рівними, проте помітна певна позитивна динаміка й висока результативність протягом останніх років. Захисна роль Європи повинна зводитися до розвитку консолідованої європейської космічної політики по лінії Європейська Комісія-Європейська космічна агенція, а Росії – в зменшенні кількості суто військових космічних проєктів. Вважаємо, глибше співробітництво ЄС і Російської Федерації на основі партнерства може бути цікавим і корисним обом сторонам, а перспективи інтеграції в космічній галузі є досить широкими.

Таким чином, можна зробити висновок, що в майбутньому масштаби і характер використання космічного простору значною мірою залежатимуть від обмеження озброєнь і зміцнення довіри в міждержавних відносинах. На нашу думку, такі напрямки космічної діяльності як космічне спостереження й навігація, контроль і виявлення незаконної діяльності, боротьба проти розповсюдження зброї масового знищення, антикризове регулювання, прогнозування гуманітарних катастроф і екологічних загроз в майбутньому сприятимуть встановленню режиму міжнародної безпеки.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена аналізу співробітництва Російської Федерації та Європейського Союзу в космічній сфері як гарантії міжнародної безпеки. Автор пропонує власну періодизацію відносин сторін в даній області, характеризує особливості кожного етапу. Розглядається ряд спільних проєктів і механізми можливого взаємодіяння в космосі для забезпечення миру та стабільності.

Ключевые слова: Российская Федерация, Европейский Союз, международная безопасность, космос, сотрудничество.

SUMMARY

The article lights up the problem of collaboration between the Russian Federation and the European Union in space sphere in 1992–2010. The author proposes own periodization of relations of the Parties in this area. The article concentrates on the common projects and future mechanism of interaction in outer space for safeguarding and peace.

Key words: the Russian Federation, the European Union, international security, outer space, cooperation.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Europe's Space Policies and their relevance to ESDP [Текст] / [author of text R. E. Johnson]. – Brussels: European Parliament, 2006. – 69 p.
2. Rathgeber, W. Space security and the European Code of Conduct for Outer Space Activities [Текст] / Wolfgang Rathgeber, Nina-Louisa Remuss, Kai-Uwe Schrogl // Disarmament forum. – № 4. – 2009. – P. 33–41.
3. Arbatov, A. Preventing an arms race in outer space [Текст] / Alexei Arbatov // Russia: arms control, disarmament and international security : IMEMO supplement to the Russian edition of the SIPRI Yearbook 2009. – Moscow : IMEMO, 2010. – P. 33–62.
4. Хозин, Г. Космос и международная безопасность [Текст] / Г.С. Хозин // Международная жизнь. – 1999. – № 11. – С. 82–92.
5. Савельев, А. Космос и ПРО: перспективы сотрудничества России и США / А. Савельев, Л. Панкова // Ежегодник СИПРИ-2003. – С. 1011–1016.
6. Иванова, Н. И. Кооперация и специализация в космической отрасли: Россия и мир [Текст] / Н. И. Иванова // Стратегія розвитку України. – 2006. – №5. – С. 42–52.
7. Договор о принципах деятельности государств по исследованию и использованию космического пространства, включая Луну и другие небесные тела. Москва, Вашингтон, Лондон, 27 января 1967 года. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.federalspace.ru/main.php/video/video/main.php?id=280&did=1057>. — Загол. з екрану.
8. Framework Agreement between the European Community and the European Space Agency // Official Journal of the European Union. – 2004. – August 6. – P. 64–68.
9. Principal programmatic areas of future space policy. Space policy: daring or decline? How to make Europe world leader in the space : [Report by Christian Cabal and Henri Revol]. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.assemblee-nationale.fr/12/rap-info/i3676-english.pdf>. — Загол. з екрану.
10. STAR 21 : Strategic Aerospace Review for the 21st Century. Creating a coherent market and policy framework for a vital European industry, July 2002 // Chaillot Papers : European armaments cooperation : [Core documents compiled by Burkard Schmitt]. – № 59. – 2003. – April. – Paris : Institute for Security Studies, 2003. – P. 130–161.
11. Draft Code of Conduct for outer space activities : CODUN 59. Brussels, 3 December 2008. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.eu2008.fr/webdav/site/PFUE/shared/import/1209_CAGRE_resultats/Code%20of%20Conduct%20for%20outer%20space%20activities_EN.pdf. — Загол. з екрану.
12. European Space Policy: «ESDP and Space»: 11616/3/04 REV 3. Brussels, 16 November 2004 / Council of the European union. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/04/st11/st11616-re03.en04.pdf>. — Загол. з екрану.
13. A new paradigm for European Space Policy: a proposal. Report 1, November 2005 / European Space Policy Institute. – Vienna : ESPI- European Space Policy Institute, 2005. – 36 p.
14. Договор о предотвращении размещения оружия в космическом пространстве, применения силы или угрозы силой в отношении космических объектов (проект) // Международная жизнь. – 2008. – №3. – С. 143–151.
15. Россия будет бороться за лидерство в космосе : интервью с Анатолием Перминовым от 4 апреля 2011 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inotv.rt.com/2011-04-04/Rossiya-budet-borotsya-za-liderstvo>. — Загол. з екрану.
16. Принципы, касающиеся использования ядерных источников энергии в космическом пространстве // Московский журнал международного права. – 1993. – №3(июль–сентябрь). – С. 173–179.
17. Prevention of an arms race in outer space // DDA 2002 Update. – 2002. – June–July. – New York : United Nations Department for Disarmament affairs, 2002. – P.1, 4.

18. AGENDA 2007 – A Document by the ESA Director General : BR-213. October 2003 / ESA Strategy Department, Paris. – Noordwijk: ESA Publications Division, 2003. – 24 p.
19. Российско-французский проект компании «Старсем» по осуществлению запусков РН «Союз» с космодрома Куру во Французской Гвиане. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.armscontrol.ru/atmtc/space/baikonur_eads_france_paper_public.htm. — Заголовок з екрану.
20. Europe and Russia strengthen cooperation in space 8 June 2001 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.esa.int/esaCP/ESAALJPZ9NC_Benefits_0.html. — Загол. з екрану.
21. Russia – The European Space Agency at the MAKS 2003 International Aviation and Space Salon. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.esa.int/esaMI/industry_how_to_do_business/SEMNH1V7D7F_0.html. — Загол. з екрану.
22. European and Russian space agency leaders meet in Moscow 9 December 2005 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.esa.int/esaMI/ESA_Permanent_Mission_in_Russia/SEMT5XVLWFE_0.html. — Загол. з екрану.
23. Совместное заявление Федерального космического агентства, Европейского космического агентства и Европейской комиссии по реализации Диалога Россия-ЕС по сотрудничеству в области космоса. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pryroda.gov.ua/index.php?newsid=1001853>. — Загол. з екрану.

Надійшла до редакції 28.11.2011 р.

УДК 94(438):339.924 «1996/2004»

ЗАКОНОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІТЕТУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА В 1996–2004 рр.

А. В. Бредіхин, В. С. Ложечкін

Реферат. У серпні 1996 р. керівництво Республіки Польща прийняло рішення створити Комітет європейської інтеграції, який зосередив у собі весь спектр інтеграційних питань. У результаті його діяльності були розроблені найважливіші внутрішньо-державні документи, які окреслювали подальші напрями розвитку країни на шляху приєднання до ЄС. Серед них особливе місце посідають «Національна стратегія інтеграції» (1997 р.) та «Національна програма підготовки Польщі до членства в Європейському Союзі» (1998 р.).

Ключові слова: Комітет європейської інтеграції Республіки Польща, Європейський Союз, Національна стратегія інтеграції.

Сучасна історія Польщі невідривно пов'язана з історією Європейського Союзу. Самі ж поляки вважають приєднання до ЄС найголовнішою подією початку XXI ст., яка істотно вплинула на їхнє життя та на розвиток країни в цілому. Завдяки розширенню Євросоюзу Республіка Польща (РП) не тільки покращила економічне становище, а й значно зміцнила свої позиції на міжнародній арені. Проте, щоб досягти повноправного членства в ЄС, країна мала пройти важкий шлях пристосування до вимог Співтовариства, що тривав майже п'ятнадцять років. Велике значення для України, яка незмінно декларує прихильність до «європейського вибору», має вивчення досвіду інтеграційного процесу РП. На думку авторів, особливе місце в цьому контексті займає аналіз саме інституціонально-правових аспектів. Цьому питанню і присвячене дослідження законотворчої діяльності Комітету європейської інтеграції (КСІ) Республіки Польща в 1996–2004 рр.

Проблема функціонування КЄІ має не достатньо широке висвітлення у вітчизняній історіографії. Праці українських вчених зосереджені здебільшого на загальних питаннях процесу об'єднання Польщі з країнами ЄС. Проте можна виділити таких вітчизняних дослідників, як Н. Чорна та С. Дириза, які у своїх роботах частково висвітлюють діяльність Комітету європейської інтеграції в правовій сфері [1; 2]. Подібна ситуація склалась і в польській історіографії. Хоча, безумовно, до аналізу інституціонально-правових аспектів інтеграції польські вчені виявляють більший інтерес. Серед робіт наших закордонних колег слід відзначити наукову працю А. Domagala, яка має назву «Integracja Polski z Unią Europejską» [3], а також колективний твір за редакцією А. Biegaj «Negocjacje członkowskie: Polska na drodze do Unii Europejskiej» [4]. Отже, зазначена проблема є мало вивченою й заслуговує на більшу увагу з боку вітчизняних дослідників.

Основними джерелами статті є закон Президента Польщі про створення Комітету європейської інтеграції [5], «Національна стратегія інтеграції» [6] та «Національна програма підготовки Польщі до членства в Європейському Союзі» [7], розроблені КЄІ, а також офіційний журнал Управління Комітету європейської інтеграції «Monitor Integracji Europejskiej» [8].

Мета пропонованої роботи полягає в дослідженні основних напрямків законодавчої діяльності Комітету європейської інтеграції Польщі в 1996–2004 рр. На досягнення зазначеної мети спрямоване вирішення таких завдань: визначити сутність та призначення КЄІ, проаналізувати основні документи, які були розроблені цією державною установою, з'ясувати місце та роль Комітету в процесі європейської інтеграції Республіки Польща.

Проголошення Польщею в 1989 р. визначальної мети своєї зовнішньої політики, а саме – отримання повноправного членства в ЄС, виявило потребу у створенні спеціальної державної структури, компетентної тільки у справах європейської інтеграції. Вже на початку 1991 р. в країні було засновано посаду Уповноваженого уряду з питань євроінтеграції і закордонної допомоги. Згодом була створена ще низка органів, які координували процес інтеграції Польщі до ЄС: Рада Асоціації, Комітет Асоціації, Парламентський комітет, Міжвідомча група з питань Європейського договору тощо. В серпні 1996 р. керівництво Республіки прийняло рішення ліквідувати посаду Уповноваженого уряду і замінити цю структуру потужним інститутом – Комітетом європейської інтеграції, який і зосередив у собі весь спектр інтеграційних питань.

Відповідно до закону президента Республіки Польща від 8 серпня 1996 р. було створено Комітет європейської інтеграції. Згідно з документом, КЄІ проголошувався найвищим урядовим органом, компетентним у справах програмування і координації процесу європейської інтеграції та пристосування країни до стандартів ЄС, а також відповідальним за отримання і розподіл іноземної допомоги. Серед основних його завдань можна виділити такі:

- організація, координація та коректування процесу інтеграції Польщі з ЄС, особливо у сфері економічних і соціальних питань;
- ініціація та координація роботи з адаптації правових інститутів РП до стандартів Євросоюзу;
- надання висновків за проектами законів щодо їх сумісності із законодавством ЄС;
- співпраця зі Співтовариством у рамках здійснення спеціальних програм;
- оцінка курсу адаптаційних процесів у країні;
- координація дій, які мають відношення до придбання та використання іноземної допомоги;
- інформаційне, концептуальне та кадрове забезпечення інтеграційного процесу;
- делегування урядових організацій в інституційні структури ЄС і взаємодія з ними;

- виконання завдань у сфері державного захисту і національної безпеки, визначених окремими постановами;
- інші завдання, доручені прем'єр-міністром або визначені окремим законом.

Для того щоб краще зрозуміти роль, яку відігравав КЄІ в процесі європейської інтеграції РП, необхідно уважно простежити організаційні принципи його побудови. Насамперед слід зазначити, що Комітет підпорядковувався безпосередньо уряду та був відповідальним перед ним. Він складався з голови, який автоматично включався до складу Ради Міністрів (якщо не належав до неї раніше), секретаря, який очолював виконавчий орган КЄІ, а також членів, переважна більшість яких були міністрами. До речі, посаду голови КЄІ, як правило, займали прем'єр-міністри. Так, за період з 1996 р. по 2004 р. центральний орган, відповідальний за вступ Польщі до ЄС, очолювали: прем'єр-міністр В. Чимошевич (з 15 жовтня 1996 р. по 31 жовтня 1997 р.), Р. Чарнецький (з 31 жовтня 1997 р. по 27 липня 1998 р.), прем'єр-міністр Є. Бузек (з 27 липня 1998 р. по 19 жовтня 2001 р.) та прем'єр-міністр Л. Міллер (з 19 жовтня 2001 р. по 2 травня 2004 р.). Комітет здійснював свою діяльність через Управління комітету європейської інтеграції (УКЄІ), яким, як зазначалось вище, керував секретар. Самого секретаря за пропозицією голови призначав прем'єр-міністр. Постійними членами КЄІ були 11 міністрів, а саме: закордонних справ, внутрішніх справ, економіки, фінансів, охорони навколишнього середовища, праці, сільського господарства, державного казначейства, транспорту, охорони здоров'я та юстиції. Крім того, прем'єр-міністр додатково включав до складу Комітету до 3-х осіб, досвід або здійснювані функції яких мали істотне значення для реалізації завдань КЄІ. Якщо Комітет на своєму засіданні мав обговорювати питання, безпосередньо пов'язані з компетенцією міністра, що не входив до складу КЄІ, його запрошували взяти участь у роботі на правах постійного члена. Разом із цим, голова, вважаючи за потрібне, мав право запросити на засідання інших компетентних осіб. 1 жовтня 1996 р. Комітет європейської інтеграції приступив до виконання своїх обов'язків. Наступного дня, згідно з розпорядженням прем'єр-міністра В. Чимошевича, було надано устав Управлінню КЄІ. Ця подія остаточно завершила формування головної державної структури відповідальної за реалізацію послідовного просування Польщі до ЄС. Отже, як бачимо, Комітет європейської інтеграції був організований на найвищому рівні, що разом із широким спектром наданих йому повноважень та добре складеним механізмом функціонування забезпечило сприятливі умови для його ефективної роботи.

Особливе значення для нашого дослідження мають основні внутрішньонаціональні документи з питань забезпечення процесу євроінтеграції, вироблені КЄІ та затверджені керівництвом Польщі. До них, передусім, належать: «Національна стратегія інтеграції» та «Національна програма підготовки Польщі до членства в ЄС». Зазначені документи встановили пріоритети в діях польської держави в справі реалізації «європейського вибору» країни та, взагалі, багато в чому визначили подальший розвиток її відношень зі Співтовариством. Переходячи до їхнього аналізу слід нагадати, що на середину 90-х рр. ХХ ст. Республіка Польща досягла певних успіхів на шляху приєднання до Євросоюзу. По-перше, в країні, в цілому, були проведені соціально-економічні та політичні реформи, які наблизили Польщу до відповідності Копенгагенським критеріям. По-друге, відбулась лібералізація торгівлі зі Співтовариством. По-третє, 1 лютого 1994 р. остаточно набув чинності Європейський договір, а в квітні того ж року Річ Посполита подала офіційну заявку на вступ до ЄС. Проте Брюссель не поспішав розпочинати акцесійні переговори з Варшавою та продовжував прискіпливо вивчати стан готовності країни-кандидата до майбутнього розширення Євросоюзу на Схід.

У цих умовах в січні 1997 р. Сейм Республіки Польща ратифікував розроблену Комітетом європейської інтеграції та схвалену урядом «Національну стратегію інтеграції». Цей документ був першою спробою всеосяжного уявлення про проблеми і

завдання, пов'язані з європейською інтеграцією. Він складався з восьми розділів (Загальна політична мета, Господарське пристосування, Пристосування, Зовнішня діяльність, Юстиція та внутрішні справи, Кадрова підготовка, Інформаційна діяльність, Висновки) і нараховував 56 сторінок. У преамбулі була розміщена заява про незмінне бажання Польщі отримати членство в Європейському Союзі та визначена основна мета держави на передвступний період, яка полягала в розробці найбільш сприятливих умов для польського членства. Крім того, в преамбулі підкреслювалось, що успішне виконання програми безпосередньо залежить від існування в державі чітко діючих демократичних установ і функціонуючої ринкової економіки.

«Національна стратегія інтеграції» ґрунтувалася на урядових документах і науковому аналізі трансформаційних процесів у Польщі та була складена КЄІ з урахуванням:

а) Копенгагенських критеріїв, запропонованих країнам Центральної та Східної Європи на саміті Ради Європи в Копенгагені 21–22 червня 1993 р., згідно з якими головними умовами для кандидатів на вступ до ЄС проголошувались: стабільність державного устрою, що гарантує демократію; функціонування ринкової економіки, здатної впоратися з конкуренцією й ринковим тиском, який існує в ЄС; можливість виконання всіх зобов'язань, що випливають із членства в ЄС [9, р.13];

б) «стратегії вступу», визначеної для Польщі на саміті Ради Європи в Есені у грудні 1994 р., відповідно до якої пристосування польського законодавства, системи регулювання, методів сертифікації та стандартів до вимог Європейського Євросоюзу визначались першочерговою необхідністю [10];

в) рекомендацій Білої книги, прийнятої 26–27 червня 1995 р. Європейською Радою в Каннах, де була визначена мета та черговість заходів приведення польського законодавства у відповідність до правових актів Співтовариства – *acquis communautaire*.

«Стратегія» систематизувала вже зроблене та визначила основні цілі держави у сфері зовнішньої політики стосовно вступу до ЄС, указуючи на шляхи їх досягнення. В її рамках працював календар заходів з імплементації, який точно визначав завдання для окремих сегментів державної адміністрації та термін їх реалізації. Виконання положень документу було доручено Раді Міністрів, Комітетові європейської інтеграції, регіональній та місцевій владі, а також польським дипломатичним представництвам (особливо в державах-членах ЄС і країнах, пов'язаних зі Співтовариством). Слід зазначити, що розробка та прийняття «Національної стратегії інтеграції» відбувались у той самий час, коли Європейська Комісія готувала свою «Думку» стосовно готовності РП взяти на себе зобов'язання членства. Тому вчасна поява документу стала корисним джерелом для Брюсселя. Отже, «Національна стратегія інтеграції» регулювала підготовку Польщі до членства в ЄС за всіма аспектами господарського та суспільного життя. І хоча її положення були розкритиковані за надмірну деталізацію, ця програма підвищила рівень обізнаності польського суспільства щодо можливих наслідків членства країни в ЄС. Як зазначав у своєму виступі в Сеймі міністр закордонних справ РП Д. Росаті, «Стратегія» активізувала суспільство і «створила передумови для національних дебатів на предмет польського членства в ЄС» [11].

15 липня 1997 р. Європейською Комісією були представлені «висновки» про стан змін у Польщі, що містилися у «Порядку денному 2000» (Agenda-2000) [12]. На основі цього документу було рекомендовано розпочати офіційні переговори з Республікою Польща стосовно її приєднання до ЄС. У грудні 1997 р. в ході роботи Люксембурзького саміту Європейська Рада схвалила це рішення, призначивши початок діалогу на 31 березня 1998 р. Переговорний процес для державних структур Польщі та її економіки став серйозним викликом, у першу чергу в зв'язку з необхідністю приведення законодавства країни у відповідність до правових актів Європейського Співтовариства. За ініціативою Євросоюзу в березні 1998 р. з РП були укладені Угоди про вступне

партнерство, які містили вимоги та практичні рекомендації для країни в контексті приведення її показників до критеріїв вступу. Вони передбачали виконання *acquis communautaire* в політичній та економічній сферах, а також в області посилення інституціональних та адміністративних можливостей, підготовки до членства внутрішнього ринку, юриспруденції, сільського господарства, охорони навколишнього середовища, транспорту, зайнятості, соціальної та регіональної політики [13, с. 480]. Успішне виконання зазначених в Угодах побажань було необхідною передумовою отримання країною чергових грошових дотацій.

Розуміючи всю складність переговорної кампанії, КЄІ вдався до розробки принципів та істотних пунктів польської позиції в питанні європейської інтеграції, які були документально оформлені у «Національну програму підготовки Польщі до членства в Європейському Союзі». Цей документ був затверджений Радою Міністрів Республіки Польща 23 червня 1998 р. Він визначав порядок пристосувальних дій, а також графік їх реалізації протягом 1998–2002 рр. у контексті наближення вступу РП до ЄС. Головна мета прийняття керівництвом Польщі «Національної програми» полягала в забезпеченні високого та стійкого економічного зростання країни з поступовим виконанням умов членства, висунутих Європейською Радою в Копенгагені. Документ окреслив цілу низку завдань, здійснення яких було направлене на збільшення темпів росту ВВП шляхом створення економічних, організаційних і правових характеристик ринкової економіки. Зокрема, ці завдання включали:

- зниження бюджетного дефіциту і державного боргу, скорочення темпів інфляції, заохочення національних капіталовкладень в економіку;
- приватизацію і реструктуризацію державних підприємств (забезпечення ефективності управління, стимуляція інвестицій з боку ЄС, підтримка реструктуризації і модернізації сталеливарної, гірничодобувної, важкої та хімічної промисловості, фармацевтики, енергетики та суднобудування);
- демократизацію і лібералізацію ринків (з метою підготовки польської економіки до функціонування єдиного ринку з країнами Європейського Союзу).

Усі дії з адаптації країни до стандартів ЄС, визначені в документі, передбачали гармонізацію законодавства зі Співтовариством, інституційне будівництво, а також заходи щодо зміцнення адміністративного потенціалу. Виходячи з того, що програма була прийнята у відповідь на договір про партнерство та чергову доповідь Європейської Комісії про прогрес Польщі на шляху до ЄС, а її пріоритетні завдання збігалися з діями, запланованими в цих документах, країна отримала шанс використовувати фінансову допомогу від Заходу в рамках програми PHARE, а також з інших джерел, які призначалися Європейським Союзом для підготовки держав-кандидатів до вступу (IPSA, SAPARD).

«Національна програма підготовки Польщі до членства в Європейському Союзі» складалася з двох частин. Перша – визначала загальні цілі програми, містила перелік пріоритетних дій з адаптації, формулювала характер регулюючих зусиль і джерела фінансової підтримки. Друга частина включала додатки з визначенням об'єму робіт, необхідних для досягнення встановлених пріоритетів, і графіком їх виконання, надавала перелік відповідальних установ та інформувала про розмір фінансування. Завдання, визначені в документі, були розділені на короткострокові (заплановані на 1998 р. без додаткової підтримки з боку PHARE) та середньострокові (здійснювані до 2002 р. за сприянням цього фонду). Функції контролю відносно втілення «Національної програми» були доручені Комітетові європейської інтеграції, який зобов'язувався регулярно оцінювати прогрес і ризики в здійсненні будь-яких заходів, передбачених запланованим графіком. Основним механізмом моніторингу була щорічна доповідь КЄІ з питань реалізації пріоритетних завдань, закріплених у документі. Характерною рисою «Національної програми підготовки Польщі до членства в ЄС» було те, що її

положення, згідно з рішенням Ради міністрів, підлягали періодичним уточненням. Адже динамічність завершального етапу процесу європейської інтеграції створювала необхідність брати до уваги не тільки перебіг виконання зобов'язань, узятих Польщею в результаті переговорів, а й появу нового законодавства, прийнятого Європейським Співтовариством. Таким чином, кожного року уряд, на підставі висновків Управління Комітету європейської інтеграції та щорічного звіту Єврокомісії, приймав нову модифіковану версію «Національної програми» (до 2001 р. включно, наступні два роки діяла «Програма підготовки Польщі до членства в ЄС»). Отже, можливість своєчасного корегування положень документу, чітка та конкретизована постановка завдань, а також визначення джерел їх фінансування робили програму ключовим інструментом у справі реалізації інтеграційних прагнень польської держави.

1 травня 2004 р. Республіка Польща разом з дев'ятьма європейськими країнами стала новим членом Європейського Союзу. В свою чергу Комітет європейської інтеграції скорегував напрями своєї подальшої діяльності та зосередив увагу на таких ділянках роботи, як: аналіз тенденцій розвитку ЄС; участь у створенні та реалізації європейського права; координація співпраці з членами Європарламенту; контроль за роботою комітетів і робочих груп в ЄС; співпраця з Радою Міністрів, Сеймом і Сенатом у питаннях, що стосуються членства Республіки Польща в Європейському Союзі; фахове навчання польської адміністрації; повний контроль фонду PHARE; надання інформаційних матеріалів. З 1 січня 2010 р. місце головного органу з координації процесу інтеграції польської держави зайняв Комітет з європейських справ [14].

Таким чином, підбиваючи підсумки, зазначимо, що законотворча діяльність Комітету європейської інтеграції в 1996–2004 рр. мала очевидне прогресивне значення для успішного виконання зовнішньополітичного курсу Республіки Польща. Чітке оформлення організаційних рамок КЄІ та сфери його повноважень, зосередження необхідної інформації та виконання потрібних робіт у межах його структурних одиниць, конкретність прийнятої документації, що окреслювала подальші шляхи розвитку країни, – стали визначальними чинниками планомірного та послідовного просування Польщі до членства в ЄС.

Розглянувши у межах запропонованої статі лише деякі питання законотворчої діяльності Комітету європейської інтеграції, залишаємо простір для більш детального дослідження зазначеної проблеми.

РЕЗЮМЕ

В статье освещены основные направления законотворческой деятельности Комитета европейской интеграции Республики Польша. Проанализированы фундаментальные внутринациональные документы польского государства, которые координировали процесс подготовки страны к членству в Европейском Союзе. Авторы исследования пришли к выводу, что эффективная работа Комитета европейской интеграции была одним из факторов успешной реализации внешнеполитического курса Речи Посполитой.

Ключевые слова: Комитет европейской интеграции Республики Польша, Европейский Союз, Национальная стратегия интеграции.

SUMMARY

The article focuses on the legislative activity of European Integration Committee of Poland. The fundamental national documents of Poland were analyzed in this study. These documents coordinated the process of preparing the country for membership in the European Union. The authors concluded that the effective work of European Integration Committee was one of the factor of the successful implementation of Polish foreign policy.

Key words: The Committee of European Integration of the Republic of Poland, the European Union, the National Strategy for Integration.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Чорна, Н. М. Нормативно-правове забезпечення інтеграції Польщі у європейські та євроатлантичні структури [Текст] / Н. М. Чорна // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 11. Серія: Історія: Збірник наукових праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2007. – С. 307–314.
2. Дириза, С. І. Правове регулювання Республікою Польща процесів європейської інтеграції [Текст] / С. І. Дириза // Нормативно-правове забезпечення процесів євроатлантичної інтеграції України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 24 вересня 2004 р. [Серія «Дослідження і розробки у сфері євроатлантичної інтеграції України»]. – Вип. 1 / під заг. ред. В.П. Горбуліна : матеріали виступу. – К., 2004. – С. 122–126.
3. Domagala, A. Integracja Polski z Unią Europejską [Текст] / A. Domagala, . – W., 2008. – 266 s.
4. Negocjacje członkowskie: Polska na drodze do Unii Europejskiej / A. Biegaj (red.). – W.: Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, 2000. – 126 s.
5. Ustawa z dnia 8 sierpnia 1996 r. o Komitecie Integracji Europejskiej [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // Dz. U. z 1996 r. Nr 106, poz. 494
6. Narodowa strategia integracji. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.mzs.gov.pl/start.php.html>
7. Narodowy program przygotowania do wstępu w UE [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // Urząd Komitetu Integracji Europejskiej (strona archiwalna).
8. Monitor Integracji Europejskiej [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.bazy.ukie.gov.pl/monitor>
9. Presidency Conclusions / Copenhagen European Council (21–22 June 1993) // Bulletin of the European Communities. – 1993. – № 6. – P. 7–23.
10. Conclusions of Presidency / Essen European Council (9–10 December 1994) // Bulletin of the European Communities. – 1994. – № 12. – P. 7–27.
11. Sejmowe exposé ministra spraw zagranicznych Dariusza Rosatiego, Warszawa, 8 maja 1997 r. // Zbior dokumentow – 1997. – № 2.
12. Agenda 2000 — Commission Opinion on Poland's Application for Membership of the European Union. – Brussels, 1997. – 122 p.
13. Копійка, В. В. Європейський Союз: історія і засади функціонування [Текст] : навч. посіб. / В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко; за ред. Л. В. Губернського. – К. : Знання, 2009. – 751 с.
14. Ustawa z dnia 27 sierpnia 2009 r. o Komitecie do Spraw Europejskich [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // Dz. U. z 2009 r. Nr 161, poz. 1277.

Надійшла до редакції 27.09.2011 р.

УДК 94 (4) «1945/...»

ПУТЬ ЧЕШСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ЕС: ВЫШЕГРАДСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

А.А. Лягуша, А.В. Бредихин

Реферат. В исследовании описан путь Чешской Республики в ЕС в дискурсе деятельности Вышеградской группы. После распада Чехословакии, Чешская Республика формировала новые внешнеполитические императивы и выбрала курс на евроинтеграцию. Для отстаивания своих внешнеполитических интересов и их реализации Чехия выбрала форму субрегионального сотрудничества, таким образом была создана

Вышеградская группа – неформальное объединение Чешской Республики, Словацкой Республики, Республики Польша и Венгерской Республики. Взаимоотношения внутри этого объединения зависели от политической и экономической конъюнктуры. Деятельность Вышеградской группы хронологически коррелируется с периодами развития чешской государственности и периодом реформ, проводимых в стране на пути к ЕС. Вышеградская группа реализовала цели, поставленные при ее создании – государства-члены вступили в НАТО и ЕС. Чешская Республика в рамках Вышеградского объединения продолжает проводить общую политику в области культуры, миграции и т.д. и развивает отношения с государствами Восточной Европы.

Ключевые слова: Чешская Республика, Вышеградская группа, субрегиональное сотрудничество, евроинтеграция, Европейский Союз.

После распада Советского Союза перед государствами Центрально-Восточной Европы (ЦВЕ) возникли новые вызовы трансформационного структурного характера. Демократические революции в Чехословакии и Польше заставили политические элиты отказаться от коммунистического прошлого и безотлагательно выбрать новый курс политики, основанной на демократических ценностях и рыночной экономике, который бы определял дальнейшую судьбу региона.

Вначале Чехословакия, а потом новое государство Чешская Республика, которое возникло на политической карте мира в 1993 году, эффективным средством для отстаивания своих интересов выбрала партнерство с Польшей и Венгрией, а позже – со Словакией, в рамках неформального объединения, получившего название «Вышеградская четверка» (V4) [1].

Это беспрецедентный исторический эксперимент, проведенный на территории Центральной Европы, достигший своих целей, продолжает существовать, а значит – является априорным опытом для государств Восточной Европы, которые декларируют идентичные Центральноевропейским государствам ценности, а также намерения вступить в Европейский Союз. Этим и обусловлена **актуальность** данного исследования.

В обозримом нами научном пространстве, мы не встретили комплексного исследования по истории создания и деятельности Вышеградской группы. В современной историографии теме евроинтеграции государств ЦВЕ и сотрудничеству между странами внутри региона посвящено немало работ украинских и зарубежных ученых. В частности, политические, экономические или конкретно исторические трансформации государств ЦВЕ на пути к Евросоюзу описаны и проанализированы в работах В. Посельского, О. Каплинского, О. Соскина, Э. Задорожнюк, Л. Шишелиной, И. Яжбовской, Л. Бойцовой, В. Бойцова, Д. Марека, М. Даргенфилда, А. Деака и др.

Источниками данной работы служат декларации, подписанные V4, воспоминания политических деятелей, принимавших активное участие в работе субрегионального объединения. Все это собрано в единую книгу под названием «Вышеградская группа – Центральноевропейская констелляция» («Visegrad Group – Central European Constellation») [2]. Также историографическим источником являются масс-медийные нарративы радио «Прага».

Цель данной статьи заключается в попытке исторического анализа опыта Чешской Республики в деятельности V4 в контексте политики европейской интеграции.

Изменения вектора внешней политики «показывали, что Чехословакия уходит из «вчерашнего мира» и встает на новый путь» [3].

Это понимал и Президент Чехословакии Вацлав Гавел, который пригласил на неформальную встречу в Братиславу 9 апреля 1990 г. официальных представителей и общественность Венгрии и Польши, где выступая, он задал вопрос: «Можем ли мы согласиться с тем, что будем мешать друг другу на новом пути развития, или завидовать друг другу, или наоборот – мы будем содействовать и помогать друг другу?» [4] Именно с постановки этого вопроса, по словам министра иностранных дел Чехословакии Иржи

Динстбира, началась официальная история диалога между странами ЦВЕ, интенсификация которого продолжилась подписанием президентом Польши Лехом Валенсой, президентом Чехословакии Вацлавом Гавелом и премьер-министром Венгрии Йозефом Анталлом Вышеградской Декларации, провозглашавшей создание Вышеградской группы, основная цель деятельности которой заключалась во взаимовыгодном сотрудничестве для вступления в европейские и евроатлантические структуры [5].

Можно сказать, исторические реалии сложились таким образом, что была создана автономная структура региона. Данное исследование носит не методологический характер, оно является историко-аналитическим. Поэтому цели, задачи и рамки работы не дают нам возможность подробного комплексного анализа понимания исследуемого субрегиона как целостного, детерминированного географическими, политическими и экономическими константами.

Однако, мы считаем необходимым оговорить концептуальный принцип взаимоотношений между V4 и Европейским Союзом, в котором в это время активно разрабатывается идея регионов (субрегионов) (в Западном научном пространстве возникла концепция «Европы регионов»), чья констелляция обосновывается историческими, культурными и экономическими факторами. Поэтому мы полагаем, что можно говорить об определенном рода «концепции примыкания» [6] Центральноевропейского субрегиона к ЕС, несмотря на то, что сам Евросоюз, в процессе принятия, выступает за «индивидуализированный подход» [7].

Страны Вышеградской группы, желая вступить в ЕС, принимали «концепцию примыкания», создавая полноценную стратегию для своего переходного периода, «по крайней мере, со времени подписания соглашения о создании V4 до момента вступления в ЕС» [8]. Им было понятно, какую именно институционную среду надо создать.

Регион, по словам историка И. Яжборовской, был необходим Евросоюзу: государства V4 «были весьма привлекательны для Запада из-за обширного рынка и существенного потенциала развития, относительно высокого жизненного уровня, достаточно хорошей транспортной системы, телекоммуникаций, правовой и финансовой инфраструктуры. Успешное продвижение по пути системных трансформаций государств Центральной Европы создавало для стагнировавшего Запада весьма благоприятную перспективу дальнейшего развития, поскольку у этих лидеров региона совокупные человеческие ресурсы почти равны российским, а рынок обладает большей емкостью. Уже в 1993 г. западный экспорт в Вышеградскую четверку превысил весь западный экспорт в Россию» [9].

Таким образом, в рамках V4 государства Центральной Европы, в частности Чехия, решили выработать общую согласованную политику. Поэтому мы выделяем четыре периода сотрудничества V4, которые хронологически коррелируются с периодами внешнеполитической деятельности Чешской Республики.

Первый период (1990–1993гг.) – период формирования механизмов сотрудничества V4. Взаимоотношения внутри субрегиона были достаточно сложными и противоречивыми. Конкретных политических и экономических инициатив тогда не было предложено. Это время в истории V4 мы предлагаем условно обозначить как период «словесной индоктринации», когда под сомнение ставилась необходимость и целесообразность существования V4. Государства группы проводят отдельные консультации с ЕС, проявляется открытое скептическое отношение чешского руководства к V4 [10]. Подтверждением вышеизложенному служит позиция Вацлава Клауса, который заявил, что «идея треугольника была искусственно придумана на Западе и не является инициативой низов, и любого рода формализация отношений внутри группы привела бы в итоге к ее изоляции и тормозила путь в Европу этому “клубу нищих”» [11]. Постоянное соревнование за первенство в гонке ради интеграции в ЕС не оставляло поля для эффективного регионального взаимодействия. Единственным достижением

группы на пути евроинтеграции было, по настоянию ЕС, создание зоны свободной торговли в 1992 году. Стимулом послужило убеждение, что это важный шаг на пути к интеграции в западный рынок [12].

Второй период (1993–1998гг.) – период выработки внешнеполитических императивов, обуславливающих политику Чешской Республики как нового актора международных отношений. В это время особое влияние на внутрорегиональное сотрудничество оказывали идеологические установки правящих элит V4. Вацлав Клаус считал, что Чехия занимает особенно выгодную позицию на переговорах с ЕС и не нуждается для их ведения в какой бы то ни было региональной структуре. В результате изоляционистских действий чешского правительства уже в 1993 г. сотрудничество в рамках Вышеградской четверки значительно сократилось.

К 1996 г. Чехия, как утверждают Д.Травия и О.Маргания, «представляла собою хорошо управляемую корпорацию, которая имела позитивные производственные результаты. Высокие макроэкономические показатели позволяли премьер-министру Вацлаву Клаусу утверждать, что Чешская Республика находится в одном ряду с экономически развитыми государствами Европейского Союза, а не в той группе государств «где расположилась Польша, Венгрия и Словакия». Таким образом, «индивидуализируясь», чехи «не особо стремились к расширению сотрудничества в рамках Вышеградской четверки. Прага полагала, что слишком тесные взаимоотношения с Варшавой, Будапештом и Братиславой могут скорее затормозить вхождение в Евросоюз, нежели ускорить его» [13].

От активного участия в рамках Вышеградской группы отказывается и Словакия. Поскольку в стране не проводилось активных реформ, Словакии не дали шанса на ускорение евроатлантической интеграции, в отличие от трех других государств субрегиона, что еще больше усложнило систему межправительственных отношений V4. Это период можно определить как период инерционности V4 при активной «индивидуализированной» внешней политике государств субрегиона. Венгры и поляки периодически стремились использовать форум для соперничества, выявляя свои лидерские амбиции. [14].

Третий период (1998–2004 гг.) – активизация взаимоотношений V4, обоснованная политическими изменениями в Чехии, Словакии, необходимостью интенсификации диалога между V4 и ЕС, а также вступлением Чехии, Польши и Венгрии в НАТО. В это время происходит «относительное смягчение интеграционного соперничества между странами-кандидатами на вступление в ЕС» [15], что улучшает инвестиционный климат субрегиона. Государства V4 определяют Вышеградский форум как возможность быть услышанными в Брюсселе.

В марте 1999 г. была достигнута первая цель, декларированная при создании V4 – Польша, Венгрия и Чехия вступили в НАТО. Европейские и евроатлантические структуры возобновили диалог со Словакией только после выборов 1998 г. и реформ, проведенных правительством Микулаши Дзуринды, когда вновь появилась возможность ее принятия в НАТО и, в случае успеха процесса ратификации, в Европейский Союз. Риск исключения Словакии из политических процессов в ЦВЕ был устранен.

Особенно активно сотрудничество V4 продолжается в культурном аспекте. В чешской научной литературе появляется понятие «региональная идентичность», а венгерский культуролог Роберт Кишш-Семан впервые употребляет термин «homo visegradicus». В 2000 г. был основан Международный Вышеградский фонд для поддержки развития культурного сотрудничества, обмена научными достижениями и опытом, укрепления взаимодействия в системе образования и развития межгосударственного сотрудничества – единственная структура, созданная V4 за всю историю ее существования.

С 2001 г. V4 начала развивать отношения со странами Бенилюкса, основанные на неофициальном обмене мнениями по актуальным темам европейской интеграции, а

также на работе по решению общих проблем, связанных с Шенгенским соглашением по вопросам миграции. Активизируется и уровень межпарламентских связей, обмен программами и т.д. Кроме того, в преакцессионный в ЕС происходит количественное и качественное изменение работы V4: участились встречи не только послов этих стран при ЕС, но и руководителей государств группы. И все они одной из главных своих задач видели преодоление возможного неравенства в Евросоюзе [16].

Однако, после определенного достижения успеха и периода взаимовыгодного сотрудничества, во взаимоотношениях V4 наступил застой. Стратегической ошибкой стало заявление Премьер-министра Венгрии Виктора Орбана на заседании комиссии Европарламента в Брюсселе весной 2002 г. об отмене Чехией и Словакией «декретов Бенеша»². На самом деле, несмотря на то, что последние осознавали нецелесообразность «декретов», они не были готовы идти на их отмену, опасаясь, что это повлечет за собой значительные издержки в виде компенсаций и возмещения ущерба пострадавшим или их наследникам. В ответ на заявления Виктора Орбана премьер-министры Чехии, Словакии и Польши отказались приехать в Будапешт на очередную встречу V4 [17]. Однако, благодаря усилиям венгерских дипломатов, в сентябре 2002 г. премьер-министр Венгерской Республики Петер Меддеші смог участвовать в очередной встрече V4, проходившей в Братиславе.

Кроме того, в ЕС «серьезно озаботились уровнем предварительной конвергенции стран-кандидатов. Проведя детальный анализ готовности стран к вступлению, в ЕС решили «поступиться принципами» и согласиться на так называемое «условное соответствие» этих государств критериям ЕС» [18], что подтверждает, на наш взгляд, действенность «концепции примыкания», нуждающейся в более детальной разработке.

При поддержке V4, прежде всего Чехии и Польши, 24 марта 2004 г. Словакия стала полноправным членом НАТО. А менее чем через два месяца, 1 мая 2004 г., все четыре страны Вышеградской группы вступили в Европейский союз.

После принятия V4 в ЕС, начался **четвертый** период деятельности группы. V4 не только не прекратила своего существования, более того – внешнеполитическая деятельность группы значительно усилилась. V4 принимает активное участие в более широких формах регионального сотрудничества, таких как региональное партнерство V4 + 2 (Австрия и Словения), которое было инициировано в 2001 г. Австрийской Республикой.

Чехия, Польша, Венгрия и Словакия приняли 12 мая 2004 г. «Декларацию о сотрудничестве V4 после их присоединения к ЕС» [19].

Сотрудничество в рамках V4 предусматривает 41 направление – по внутренним вопросам безопасности, вопросам, связанным с границами, консульским и культурным вопросам. Оно происходит на всех уровнях, начиная с президентского.

В «Концепции внешней политики Чешской Республики на 2003–2006 гг.» сказано: «Преимущества сотрудничества в рамках Вышеградской группы не потеряны даже после вступления государств V4 в Европейский Союз. Одной из приоритетных задач Чешская Республика считает укрепление гражданского аспекта V4 и развитие приграничного сотрудничества между странами Вышеградской группы. Чешская Республика будет также оказывать поддержку V4 в сотрудничестве с другими региональными группировками (Бенилюкс и Совет Северных стран) и другими странами, которые пожелают принять участие» [20].

На саммите V4, проходившем в Ланах 15 мая 2009 г. президент Чехии Вацлав Клаус подчеркнул, что V4 активно развивается после достижения первоначально

² В соответствии с декретами Эдварда Бенеша (Президент Чехословакии в 1935-1948 гг.) в 1945 г. около 3 млн. судетских немцев были лишены всех прав и выселены из Чехословакии. Вместе с ними были выселены или бежали более 100 тыс. этнических венгров, на которых была возложена коллективная вина за преступления фашистов.

запланированных целей – вступления в ЕС и НАТО. По его словам, Вышеградская группа «это не «пустое множество»: у нас есть общие интересы, которые вытекают из нашей географической близости, из нашего прошлого опыта, и вытекают сегодня из нашего членства в ЕС» [21].

Исходя из исторических реалий, внутри Европейского Союза отдельной комплексной политики государств Вышеградской группы быть не может, по определению. Но, объединенные количественно, качественно, географически государства V4 имеют полное право поднимать волнующие их вопросы внутри наднационального объединения. Таким образом, голос четырех стран в процессе принятия выгодного им решения в ЕС важнее и весомее голоса отдельно взятого государства. В этом контексте, несмотря на внутренние противоречия, моделируется некая общая тактика блока V4, однако происходит это в дискурсе отсутствия стратегии государств Вышеградской группы [22].

Как группа государств, имеющая опыт евроинтеграционного и трансформационного характера, усиливая европейскую стабильность на Восточных границах Евросоюза, страны V4 являются мостом, создающим диалог между развитыми демократиями Западной Европы и развивающимися Восточной. Это создает новые возможности для дальнейшей интеграции Украины, Молдавии, Белорусской Республики, России.

В 2007 г. Министерство иностранных дел Чешской Республики разработало проект меморандума по Восточному измерению Европейской политики (ЕПС) и Восточному соседству. Важным является факт, что перед тем, как этот проект в апреле 2008 г. был представлен Совету Европы на уровне рабочей группы по Восточной Европе и Центральной Азии, вначале он прошел долгий процесс обсуждения в Вышеградской группе, где в 2007–2008 гг. председательствовала именно Чехия [23].

Чешский меморандум послужил рабочим документом для выработки общей позиции стран V4 по отношению к Восточным партнерам, в частности к Украине. Сегодня так называемое «Восточное измерение» представляет собой хороший пример того, как V4 смогла послужить основанием для формирования группы стран, мыслящих о проблеме евроинтеграции по примеру государств Вышеградской группы.

Так, в декабре 2009 года в Афинах, в рамках 17-го заседания Совета министров ОБСЕ, состоялась первая встреча Совета министров иностранных дел ГУАМ – Вышеградская группа. На встрече стороны обсудили перспективы развития сотрудничества ГУАМ и V4 и обменялись взглядами в отношении их предложений в сферах, представляющих взаимный интерес, в том числе трансляции опыта V4 в развитии регионального сотрудничества и интеграции в ЕС. В этом мы и видим перспективы данного исследования.

Из вышеизложенного можно сделать вывод, что сложилась «своеобразная *вышеградская модель* международного сотрудничества» [24], выполняющая задачи интеграционного и кооперационного характера, не являясь при этом статусно организованной группой, не имеющая жестких обязательств и бюрократического аппарата, и соответственно, позволяющая государствам V4 действовать относительно автономно в своих внешнеполитических ориентирах.

РЕЗЮМЕ

В статье проводится анализ деятельности Вышеградской группы как субрегионального объединения, созданного для достижения интеграции в Европейский Союз и НАТО, рассматривается опыт Чешской Республики как наиболее активного актора международных отношений в Центральной Европе. Хронологически концепции и императивы внешней политики Чехии совпадают с деятельностью Вышеградской группы в процессе евроинтеграции.

Ключевые слова: Чешская Республика, Вышеградская группа, субрегиональное сотрудничество, евроинтеграция, Европейский Союз.

SUMMARY

The paper analyzes the activities of the Visegrad Group as a sub-regional association, established to achieve integration in the European Union and NATO, is considered the experience of the Czech Republic as the most active actor in international relations in Central Europe. Chronologically, the concept and the imperatives of Czech foreign policy coincide with the activities of the Visegrad Group in the European integration process.

Keywords: Visegrad group, sub-regional cooperation, the Czech Republic, European integration, the European Union.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Otto Piek, Vladimír Handl (eds) *Zahraniční politika České republiky 1993–2004. Úspěchy, problémy, perspektivy.* – Praha 2004. – P. 57–64.
2. Visegrad Group – Central European Constellation / ed. by Andrzej Jagodzinski. – Bratislava, 2006 – 255 p.
3. Сук, Иржи. Возвращение Чехословакии к демократии [Текст] / И. Сук // Трансформация. Чешский опыт. – Прага, 2006 – С. 9–29.
4. Jiří Deinstbier. Visegrad: The first phase / Deinstbier J. // Visegrad Group – Central European Constellation / ed. by Andrzej Jagodzinski. – Bratislava, 2006. – P. 41–45.
5. Declaration on cooperation between The Czech and Slovak Federal Republic, The Republic of Poland and The Republic of Hungary in striving for European Integration. // Visegrad Group – Central European Constellation / ed. by Andrzej Jagodzinski. – Bratislava, 2006. – P. 231–232.
6. Задорожнюк, Э.Г. Страны Центральной Европы и ЕС / Э. Задорожнюк // Международный исторический журналю – сентябрь–октябрь 2000. – № 11 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://history.machaon.ru/all/number_11/analiti4/europe/zadorozhnyuk/part4/index.html [2010, 15 февраля]. — Загл. с экрана.
7. Посельський, В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції [Текст] /Посельський В. – К. : Смолоскип. – 2002. – С. 168.
8. Hloušek, V. Proces europeanizace politické strany v kandidátských zemích / Hloušek V. – «Sociální studia». – 2004. – №1 – s. 93–108.
9. Яжборовская, И.С. Доклад на Ученом совете ИС РАН 30.09.2009 г. «Страны Центрально-Восточной и Юго-Восточной Европы на путях системной трансформации» [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www.isras.ru/files/File/Docladd/Docladd_Yazhborovskaya.pdf [5 марта 2010] – Загл. с экрана.
10. Шишелина, Л. Вышеградская четверка и Европейский Союз [Текст] / Шишелина Л. // Современная Европа. – 2007. – № 4. – С. 56–69.
11. Miroslav, M. České politické strany a spolupráce s postkomunistickými zeměmi střední Evropy / Miroslav M. // Central European Political Studies Review. – summer 1999. – Volume 1 [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=146> [11 февраля 2010] – Загол. с экрана.
12. Leška, Vladimír. Minulost, přítomnost a budoucnost Visegrádské spolupráce / Vladimír Leška // Mezinárodní politika. – 2003. – №4. – s. 10–13.
13. Европейская модернизация: в 2 кн. Кн.2 [Текст] / Д.Травин, О.Маргания. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб: Terra Fantastica, 2004. – С.506.
14. András Deák. EU-Russia policies and the Visegrad group / Deák A. //Evropa. – 2005. – №4 (17). – P. 71–117.
15. Шишелина, Л. Вышеградская четверка и Европейский Союз [Текст] / Л. Шишелина // Современная Европа. – 2007. – № 4. – С. 58.
16. Jiří Paroubek. Visegrad Group celebrates its fifteenth anniversary / Paroubek J. // Visegrad Group – Central European Constellation / ed. by Andrzej Jagodzinski. – Bratislava, 2006. – P. 14–15.

17. Есин, Р.О. Политические и экономические процессы в рамках Вышеградской группы [Текст] / Есин Р.О. // Проблемы управления. – 2007. – № 2 (23). – С. 135–139.
18. Шишелина, Л. Вышеградская четверка и Европейский Союз [Текст] / Шишелина Л. // Современная Европа. – 2007. – № 4. – С. 61.
19. Visegrad Group. Declaration of Prime Ministers of the Czech Republic, the Republic of Hungary, the Republic of Poland and the Slovak Republic on cooperation of the Visegrád Group countries after their accession to the European Union (12 May 2004) [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.visegradgroup.eu/main.php?folderID=961&articleID=3894&ctag=articlelist&iid=1> [11 марта 2010] – Загол. з екрану.
20. Концепсе zahraniční politiky ČR na léta 2003–2006. [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: www.mzv.cz/servis/soubor.asp?id=4191 [17 сентября 2009] – Загол. с экрана.
21. Ярошевская, Е. Саммит стран Вышеградской четверки. / Ярошевская Е. // [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.radio.cz/ru/statja/83233> [15 сентября 2009] – Загол. с экрана.
22. Martin Dangerfield. The Visegrád Group in the Expanded European Union: From Pre-accession to Post-accession Cooperation / Dangerfield M. // EUSA Ninth Biennial International Conference. – 2005 [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: eep.sagepub.com/cgi/rapidpdf/0888325408315840v1.pdf [17 сентября 2009] – Загол. с экрана.
23. Тульмец, Э. Чешский меморандум по восточному соседству: краткий анализ и комментарии [Текст] / Тульмец Э. // Европа. – 2008. — № 2(27). – С. 63–75
24. Тарасов И.Н. Ориентиры внешней политики Чехии / Тарасов И.Н. // Фонд исторической перспективы. [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oikumena/europe/orientiry_vneshnei_politiki_chehii_2008-8-17-52-14.htm [10 ноября 2009]. — Загол. с экрана.

Надійшла до редакції 25.11.2011 р.

Ф І Л О С О Ф І Я

УДК 21:14 + 165.0

РЕЛИГИОЗНОЕ ЗНАНИЕ: PRO ET CONTRA

В. В. Волошин

Реферат. Оценка религиозного знания проводится в контексте рассмотрения двух парадигм – метафизически-художественной «разрешающей» и аналитически-скептической «ограничивающей». Акцент делается на функциональном, логико-лингвистическом, и джастификационистском анализе. Это позволяет: 1) сформулировать аргументы в пользу тезиса о циркулярной дополнительности знания и религиозной веры, 2) очертить атрибутивную характеристику религиозного знания.

Ключевые слова: эпистемология, религия, знание, религиозное знание, вера, анализ.

Проблема в определении эпистемологического статусу религиозного знания и его места в «семье» других знаниевых типов.

Вся история западной цивилизации прошла под знаком необходимой истины: религиозное знание – вершина человеческого разума. Только в XVIII веке начинается целенаправленная и системная критика этого положения. На основании «религиозных гипотез», решительно заявляет Д. Юм, получить новое знание нельзя. Но, еще двести лет назад Г. Гегель доказывал: религия – последняя и наивысшая сфера знания и познания. Порой Гегель не столь категоричен: «Религия есть божественное знание, знание человека о боге и знание себя в боге. Это есть божественная мудрость и область абсолютной истины. Но есть и другая мудрость, мудрость мира...» [1, с. 400]. Очень скоро «другая мудрость» вышла на первый план. Марксизм, ницшеанство, психоанализ, неопозитивизм заставили по-новому взглянуть на «вечные истины», вплоть до их развенчания. Этот объективный процесс оценивают по-разному. Пожалуй, аргументированная критика религии в современной философии сыграла положительную роль, заставив посмотреть на религиозное знание с позиции другого наблюдателя. Теперь, после ухода в прошлое догматического атеизма, появилась возможность нейтрального анализа религии. Последний необходим, даже если мы принимаем положение: религиозное знание – метафизическая проблема. Необходимость такого анализа аргументируем тривиально: религиозное знание *существует* и функционирует. Мы вправе ставить вопросы о фактуальном базисе, применимости веритистских критериев, объяснительной силе, когерентности, устойчивости конвенций и т. д. Д. Судзуки подчеркивает: «Религия не может выдумывать все, что ей угодно; она должна действовать в совершенном согласии с интеллектом» [2, с. 46]. Ю. Кимелев выделяет три типа оценки статуса религиозных знаниевых положений – фактуальный, автономно-когнитивистский и функционалистский. На первом типе мы останавливаться не будем, заменив его джастификационистским и логико-лингвистическим анализом.

Цель предлагаемого исследования – обнаружить неотчуждаемые признаки религиозного знания с помощью сравнительного анализа двух критических парадигм, в формате которых этот тип знания интерпретируется.

Уточнение: «эпистемологическое» – относящееся с соответствующим разделу философии, учению о знании, «эпистемическое» – относящееся к характеристикам знания. Под парадигмой понимаем относительно автономную, темпорально устойчивую, апробированную мировоззренческо-методологическую программу, позволяющую формулировать и решать нетривиальные научные проблемы.

Положения: религиозное знание – знание о божественной реальности, «искорка души» (Мейстер Экхарт), оно не познается, а переживается, отчасти релевантные и даже комфортные. Как и подход Ф. Шлейермахера: религию нельзя вообще считать знанием, религия есть абсолютно ценное «законченное созерцание» и «откровение бесконечного в конечном». Этого недостаточно, здесь нет парадигмальности. Шлейермахер прав в следующем: есть религия и исследование религии, религиозное знание и знание о нем.

Оценка религиозного знания допускает как минимум две парадигмы – метафизически-художественную «разрешающую» и аналитически-скептическую «ограничивающую». В первой – религиозное знание если не вершина эпистемологии, то ее фундамент; это знание имеет особый привилегированный статус, который позволяет даже игнорировать вызовы знания научного. Во-второй – религиозное знание, в максимуме – бессмысленное, в минимуме – подверженное тем же проверкам и процедурам «выдачи лицензии» на функционирование, что и другие типы.

Начнем с доводов защиты, которые являются вариативными. Итак, религиозное знание можно рассматривать как нечто потустороннее, эзотерическое, принципиально недоступное и поэтому априори не критикуемое. «У слова Тайна много синонимов. Один из них – Бог, другой – Истина, третий – Созерцание, далее – Воображение... и, наконец, Спонтанность. Только через воображение, открывающееся в созерцании, происходит соприкосновение с тайной» [3, с. 253], – переходит на поэзию в прозе, В. Налимов. Метафизика, правда, не мешает ему строить оригинальную логико-лингвистическую теорию. С его точки зрения, раскрытие этой тайны ведет к «преодолению личностной капсулизации», в христианстве через любовь к Христу, в буддизме через преодоление иллюзорности и т. д. «Тайна по своей сущности не схватываема. К ней можно только прикоснуться. И если кто-то объявил, что он схватил тайну, то это просто значит, что он перестал ее искать» [3, с. 254].

Самодостаточность, «инаковость» религиозных эпистем может быть сведена к положительному «незнанию», пример чего демонстрирует апофатика. Это совсем «иное» незнание, не тождественное профанному отсутствию информации или ее не осмысленности. Это не незнание, о котором мы знаем, а незнание, которое человеку дано вне координат достоверно/недостоверно. Речь идет о двойной неопределенности. Классическую неопределенность в физике можно привязать к параметрам, инструментам наблюдения, познающему субъекту. Но если есть только тайна и непостижимое «незнание», мы вынуждены констатировать допустимость положительного абсолютного эпистемологического нигилизма. Собственно, по этому пути идет Р. Отто, рассуждая о моментах нуминозного, «совершенно ином», о заложенной в духе категории священного, как «категории темного априорного познания». Это даже не иррациональное, а квазииррациональное, то, что невозможно свести к постигаемому, сняв какие-то элементы, так как эти «какие-то» находятся в иной системе координат. Религия перестает быть *terra incognita* для разума только тогда, когда погружение в сферу чувственно-интуитивного заканчивается рациональной обработкой результатов этого погружения. Налицо парадокс. Чем-то необходимо жертвовать, постигая религию. В нашем случае на алтарь приносится не только фактуальность, но и когерентность, логическая стройность, выводимость. Но, как отмечал Г. Райл, далеко не всегда «разумное» может быть определено в терминах «интеллектуального». По словам С. Крымского, в религиозных знаниях, основанных на вере, нет системности и последовательности, а только «некоторая цельность представлений». «К религии часто относятся как к какому-то знанию о мире и стремятся раскрыть это знание как заблуждение, иллюзию, однако эпистемическая модель данного знания построена совершенно на иных основаниях, нежели познание как таковое, на основаниях практических и коммуникативно-ценностных, культурных и социально-исторических» [4, с. 92 – 93]. О целостности ведет речь и В. Гейзенберг. Целостность интуитивно «угадывается за

феноменами», позволяя строить аксиологический универсум. Большую роль играет язык, но не в аналитическом смысле, а метафизическом. «Небо, о котором идет речь в Библии, имеет мало общего с тем небом, в которое мы поднимаем самолеты или ракеты <...> Естествознание стремится придать своим понятиям объективное значение. Наоборот, религиозный язык призван как раз избежать раскола мира на объективную и субъективную стороны; в самом деле, кто сможет утверждать, что объективная сторона более реальна, чем субъективная?» [5, с. 339–340].

С. Франк приходит к неутешительному для религиозного знания, как интеллектуальной «посюсторонней» конструкции, выводу: «Религиозное знание не есть *предметное знание*, оно не состоит в том, что наш взор направляется на некий внешний, пассивно нам предстоящий объект и «раскрывает», «уясняет» его независимо от нас сущую природу, его «объективное содержание»; религиозное знание не есть итог бесстрастного теоретического созерцания» [6, с. 524–525]. Опыт, – вот что открывает Божественную реальность. Франк – сторонник «эмоциональной очевидности» (Ф. Брентано). То, что интеллектуально фиксируется в «догматах» (Франк использует кавычки) – реальность совсем другого порядка, она имеет мало общего с конкретикой религиозной жизни, «нашего бытия с Богом». Догмат – это «простое описание состава, имманентно данного нам в религиозном опыте, – умственный отчет в том, что мы воспринимаем» [6, с. 521]. Рассуждения Франка перекликаются с мыслью К. Юнга о спонтанном прорыве религиозно окрашенных идей из сферы бессознательного в сознание. Таким образом, системность, и принципиальная контролируемость религиозного знания, продуцируемого на теоретическом уровне, ставится под сомнение. Бог, как внешний объект познания, Франком не принимается: только в тождестве, только в «переживании целостной субъективно-объективной правды» возможно знание.

Конечно, Франк, как и любой другой религиозный философ, не допустит «еретической» идеи о нереальности Бога и вряд ли согласится с таинственной сентенцией Л. Витгенштейна: «*Как существует Мир* – для высшего абсолютно не имеет Значения. Бог не обнаруживает себя *внутри* Мира. Не *как* Мир существует, является мистичным, но, скорее, что он вообще существует. Взгляд на Мир *sub specie aeterni* есть взгляд на него как на органическую целостность. Ощущение Мира как органической целостности – это мистическое» [7, 6.432; 6.44–6.45]. И, тем не менее, аналогии интересные: в онтологизации и предметности разные философы, в различных «измерениях», видят один нюанс: положение «акт знания всегда направлен на какой-либо реально существующий независимый предмет», – далеко не аксиома.

Акта знания мало, требуется рационально необъяснимое «плюс кое-что еще» (Б. Рассел). Обобщающее понятие для этого «кое-что» – вера. Она присутствует во всех типах знания, в том числе научном. Здесь ограниченная вера (believe), как вспомогательный элемент, предшествуют обоснованию. Вера (faith) – самодостаточная и ее трансформация в независимое *обоснованное* знание имеет вероятность, стремящуюся к нулю. Вера (believe) в меньшей степени включает в себя внеинтеллектуальные элементы, поэтому она более мобильна и толерантна в отношении других «вер», что нельзя сказать о более устойчивой и консервативной вере (faith). Вера (believe) предполагает не усложненную процедуру изменения. С помощью оператора фон Вригта это можно представить следующими формулами: $B \wedge p \supset \neg B \wedge \neg p$ или $(B \wedge p \wedge \neg B \wedge q) \supset (B \wedge q \wedge \neg B \wedge p)$. В отношении веры (faith) такие изменения проблематичны. Они долговременны, нередко сопровождаются социальными катаклизмами, меняя мировоззренческие ландшафты.

Второй подход, «ограничивающий», имеет несколько версий. Радикальная представлена Р. Карнапом, А. Айером, Ф. Вайсманом, Б. Расселом. Они атакуют любое метафизическое знание, взяв в союзники опыт, двусмысленную логику, искусственный язык. Отношение к религии у представителей Венского кружка весьма скептическое. Карнап пишет: «В строгом смысле бессмысленным является ряд слов, который внутри

определенного языка совершенно не образует предложения. Бывает, что такой ряд слов на первый взгляд выглядит так, как будто бы он является предложением; в этом случае мы называем его псевдопредложением. <...> Если слово (внутри определенного языка) имеет значение, то обыкновенно говорят, что оно обозначает «понятие»; но если только кажется, что слово имеет значение, в то время как в действительности оно таковым не обладает, то мы говорим о «псевдопонятии» [8, с. 70]. И далее: «Логический анализ выносит приговор бессмысленности любому мнимому знанию, которое претендует простираться за пределы опыта» [8, с. 85]. Проанализируем эти рассуждения. Карнап сам не может избежать субъективизма, о чем свидетельствует его «если только кажется». О многозначности «смысла» и говорить не приходится. Вопрос о том *какая* логика имеется в виду также остается открытым. В другой работе Карнап пишет: «Что мы понимаем под «возможным миром»? Просто мир, который может описываться без противоречия. Сюда входят сказочные миры и вымышленные миры самого фантастического рода при условии, что они описываются в *логически непротиворечивых терминах* (курсив наш – В. В.)» [9, с. 49]. Итак, получается, что мы имеем логически непротиворечивые бессмыслицы и противоречивые бессмыслицы. Но, зачем строить иерархию бессмысленного? Далее. С помощью какого опыта и анализа обнаруживаются «пределы опыта»? Ниже мы убедимся, что «опыт» может иметь совершенно иные референт и смысловые импликации. Следует признать, религия далеко не всегда оперирует расселовскими «определенными дескрипциями», однако *внутри определенного языка* слово имеет значение, не имея его в пространстве другого языка (Карнап это понимал, строя теорию языковых каркасов). «Мнимое знание» – понятие неопределенное по интенционалу, но используется как очевидное. Какое референтное значение имеет понятие «квадратный корень из -1 ?», – задает вопрос в беседе с Н. Бором В. Гейзенберг. И добавляет: «Таково же абстрактное понятие бесконечности, а оно тоже играет в современной математике важную роль, хотя ничто ему не соответствует, и хотя его введение нагромождает массу проблем» [10, с. 214]. Разумеется, Гейзенберг приводит и точку зрения оппонента: «В конечном итоге математика является мысленной игрой, в которую мы можем играть или не играть по нашему выбору. В религии же дело идет о нас самих, о нашей жизни и о нашей смерти, там догматы веры принадлежат к основам нашего поведения и тем самым, пусть косвенно, к основам нашего существования. Тут безучастно смотреть со стороны мы не можем» [10, с. 215].

Можно столкнуться с ситуацией, когда обоснованный скептицизм и справедливая критика религии трансформируется в изощренный, но малопродуктивный анализ и некорректные аналогии, как, например у Б. Рассела: «Лэмб, в перебранке с торговкой рыбой из Биллингсгейта, обозвал ее параллелограмшей, и это произвело большее впечатление, чем он мог бы достичь любым более значимым оскорблением; это произошло потому, что торговка не подозревала о бессмысленности его предложения. Многие верующие люди оказываются под сильным впечатлением таких предложений, как «Бог – един», которые синтаксически ущербны и должны рассматриваться логиками как строго бессмысленные. (Правильной фразой была бы «Существует только один Бог»)» [11, с. 203]. Странно, что логик находит аналогии в несоизмеримых универсумах. Кроме того, выходит, что «бессмысленные» предложения бывают разного синтаксического качества (опять иерархия). «Существует только один Бог» менее бессмысленно? Дж. Пассмор обратил внимание на эти и другие затруднения представителей Венского кружка и Рассела. Последний не мог не признавать, что всякое знание коренится в вере (belief). Опыт не может не верифицировать, не фальсифицировать этого положения, а разум заставляет принять. «Здесь одно из больных мест его (Рассела – В. В.) философии; он пытался избавиться от этого недуга...» [12, с. 179]. Далее приводится мысль П. Стросона, идущая в русле аналитического

логицизма: «Расселовская трихотомия – истинное, ложное или бессмысленное – несостоятельна, поскольку предложение может быть бессмысленным или значимым, но никогда – истинным или ложным, суждение может быть истинным или ложным, но не бессмысленным, и в огромном множестве ситуаций употребления предложения вопрос об истинности или ложности «просто не возникает»» [12, с. 357]. Стросон не отказывает метафизике в плодотворности. Он выделяет два ее типа – «исправляющий» и «описательный». Религиозное знание следует отнести к первому типу, так как здесь формируются эпистемические структуры, которые, так сказать, «навязываются» миру. Стросон – сторонник корреспондентской теории истины, поэтому его критика, – это оппонирование изнутри. Он много внимания уделяет обыденному языку, «коммуникации-интенции» и «контекстуальным условиям».

Еще одна ошибка неопозитивистов: перенос логического противоречия на разные онтологические и эпистемические уровни и конструкции. Но то, что выглядит противоречивым в рамках научной теории, не является таковым при проведении эксперимента, подтверждающего положения теории не говоря уже о вненаучном знании. Нечто, именуемое «реальностью» не всегда только проверяемые факты и эмпирические данные. Обязательно обнаружатся состояния, процессы, действия, высказывания о которых не подпадают под принцип двусмысленности. Противоречивое в логике Г. Фреге приобретает иной статус, например, у Н. Васильева и т. д.

В рациональной картине мира неизбежно возникают эпистемические лакуны, которые человек вынужден заполнять с помощью внерациональных знаниевых программ. Другое дело, когда человек отдает предпочтение внерациональному и апеллирует к нему в тех состояниях (ситуациях), когда приемлемыми являются иные разрешения. В таких случаях внерациональные формы знания уже не способствуют преодолению различных познавательных диссонансов, а, наоборот, усложняет положение, делая человека несвободным. Предлагая альтернативные миры, религия, с одной, стороны освобождает человека, предлагая «лучшие» возможные миры, адекватные удовлетворению желаний и потребностей. С другой стороны, невозможность выполнить все «обязательства» создает почву для новых эпистемологических и экзистенциальных проблем и «разрывов», усложненных несоответствием между сконструированными мирами, действительностью и сознанием.

Человек не является погруженным в религию постоянно, религиозные и обыденные универсумы совпадают не всегда. Мы не можем утверждать, что первый в любом контексте детерминирует второй. Методологическое замечание К. Гирца: «Разногласия между Леви-Брюлем и Малиновским в вопросе о природе «мышления дикаря», например, по большей части возникает вследствие недостаточно полного признания этого различия. Если французского философа интересовала картина мира, складывающаяся у дикарей вследствие принятия религиозной перспективы, то польско-английского этнографа – картина мира, складывающаяся у них вследствие принятия перспективы здравого смысла» [13, с. 139]. Итак, исследователь религии способен находить проблемы там, где их может и не быть. Происходит своеобразное двойное конструирование, за которым наблюдать реальность становится еще проблематичнее.

Заслуживает внимания позиция Д. Дэвидсона, который относился к религии как посторонний наблюдатель. В своей эпистемологии он применяет термин А. Вежбицкой – «семантический примитив». У нее примитив – априорная конструкция, минимум языка, с помощью которого мы интерпретируем другие языковые конструкции, избегая герменевтического круга. Примитивы служат основанием для других понятий. Критерии примитива: внутренняя самодостаточность и простота, переводимость. В этом примитивы чем-то схожи с жесткими десигнаторами С. Крипке. Например, такие слова как *большой* и *маленький* – примитивы, *величина* – нет. Вежбицкая относит «знать» к числу примитивов, что ставит под сомнение претензии науки на прива-

тизацию этого слова. Она не боится допустить ошибку, находится в постоянном поиске, одни примитивы отбрасываются, в отношении других обнаруживаются аргументы. Как и Поппер, Вежбицкая сторонник идеи продуктивности ошибок. Таковым выступает и Дэвидсон: «Невозможно допустить, что у субъектов никогда не бывает ложных мнений. Именно возможность ошибки и придает мнению смысл. Мы можем, однако, принять как данное, что *большинство* мнений правильно <...> Чем больше у кого-либо правильных мнений, тем более грубы его ошибки. Слишком много ошибок просто размывают изображение» [14, с. 239 – 240]. Напрашивается мысль: бессмысленные с точки зрения науки мира религиозные *doxa* и *episteme* выполняют важную генерирующую функцию. Заклячая в себе ошибки и онтологические несоответствия, они дополняют общий фон эпистемических дискуссий, выступают, в том числе, в роли противовеса другим, логически и эмпирически респектабельным знаниевым конструкциям. Последние также не избавлены от ошибок. Конкуренция на открытой территории заблуждения или неполного знания представляется более продуктивной, чем в закрытой зоне тривиальных истин.

«Давайте называть выражение *семантическим примитивом* при условии, что правил, которые придают значение предложениям, в которых это выражение не встречается, недостаточно для определения значения тех предложений, в которых это выражение и в самом деле встречается» [14, с. 34], – пишет Дэвидсон. В религиозном языке мы обнаружим такие семантические примитивы в достаточном количестве. Их интерпретация, на наш взгляд, интересная проблема для религиозной лингвистики. Мы же сделаем следующий вывод: с лингвистической точки зрения, «обессмысливание» религиозного знания является несостоятельным. В качестве подтверждения, и в контексте рассуждений о знании, приведем точку зрения Н. Луценко: «Что касается глагола *знать*, то его *зна-*, напротив, отсылает к ‘глазу’ (*знать* = ‘видеть’), функциональным аналогом которого в одном из аспектов является также ‘рука’ (рука – глаз тьмы; ср. *зенки* || < * *зена* < *зна*). Стало быть, исходно ‘знак’ = ‘рука’ (‘продукт руки’), и выражение *подать знак рукой* внутренне тавтологично. Сказанное означает так же, что положение о языке как системе знаков является скрытым концептуальным подтверждением мнения о жестовом кинетическом ручном прошлом человеческого языка» [15, с. 48]. Не в этом ли сила религиозного ритуала? Согласно Луценко, любое слово языка раскладывается на примитивы, которые внутренне тавтологичны; слово есть акт предикации, а не знак. Соответственно, язык не знаковая система, а система символов. С такой внезнаковой непрямой коммуникацией мы сталкиваемся, например, в формате темпорально не завершенной религиозной притчи, содержание которой принципиально незамкнуто.

Лингвистическая парадигма анализа теоретического уровня религиозного знания имеет множество сторонников. Согласно И. Барбуру такая парадигма позволяет снять проблему истинности того или иного частного религиозного знания, признав уникальность каждой религиозной традиции, без апелляции к критериям достоверности. «Эту позицию можно назвать нереалистической или инструменталистской. Она не нуждается в допущении универсальной истины или универсального опыта и находит каждую культуру самодостаточной. <...> Лингвистическая точка зрения устраняет конфликт между наукой и богословием, который может возникать у пропозиционистов, и при этом она избегает индивидуализма и субъективности, присущих экспрессиvistам» [16, с. 104 – 105]. Действительно, пропозиционистская парадигма тяготеет к реализму и как следствие, утверждению истинности одной системы религиозных знаний, якобы адекватно отражающих профанную и сакральную действительность. Экспрессионистская выводит на первый план стандартный, унифицированный опыт, лишь обрамленный различными символами.

Мало у кого вызовет возражение следующее положение: религиозные знания имеют смысловую, коммуникативную, экзистенциальную ценность. В эволюционной эпистемологии имеет место гипотеза: благодаря первобытным религиозным ритуалам, именуемым сейчас «магическими», человек научился контролировать окружающий мир и присваивать его элементам имени. О техники трансдукции и социоморфных попытках решения природных проблем в формате первобытных религий написано много, поэтому на этой практической стороне мы останавливаться не будем. Достаточно сказано о психотехнических, экзистенциальных, эпистемологических функциях ритуала. Ограничимся некоторыми замечаниями. Ритуал уже имеет знаниевую составляющую, так как направлен на репрезентацию в символическом виде глубинных, в том числе, эпистемических состояний (интерес, сомнение, уверенность и т. д.), а также на символическое воспроизводство неполной информации из окружающего мира, с целью, как ее завершения, так и использования. «В ритуале достигается переживание целостности бытия и целостности знания о нем, понимаемое как благо и отсылающее к идее божественного как носителя этого блага. <...> Стержневым моментом в эпистемологии ритуала является впервые здесь наблюдаемое разграничение мира ценностно-смыслового, архетипического сущностного, и мира чувственного, иллюзорного и изменчивого» [17, с. 93]. Религиозный ритуал позволяет отбирать ту информацию из окружающего мира, которая максимально вписывается в социальный контекст, коррелирует с хозяйственной деятельностью, адекватно отражает среду обитания. М. Дуглас акцентирует внимание на мнемонической функции ритуала и его способности «облегчать восприятие». «Из ритуала может появиться знание, которое иначе не появилось бы вообще. Ритуал не просто переводит опыт во вне, экстернализирует его, но в процессе этого он модифицирует опыт, выражая его. Это же происходит и в языке. Могут быть мысли, которые словами выразить невозможно. Как только мысль помещается в словесные рамки, она изменяется и ограничивается самим набором выбранных для нее слов. Таким образом, речь создает нечто, какую-то мысль, которая отлична от исходной» [18, с. 40]. Религия, по Дуглас, предохраняет человека от опасности осквернения. Источником последнего является не грязь как таковая, а «все то, что не на своем месте», все то, чего не должно быть, чтобы порядок восприятия мира и общества не нарушался. Религиозное знание восстанавливает «исходный порядок», ликвидируя отклонения и неоднозначности. Человек конструирует космические или социальные структуры, и с помощью религии поддерживает их стабильность. Т. е., ставка делается на консервацию постоянного, упорядоченного и регулярного. Именно об этом, задолго, до Дуглас писал Э. Дюркгейм.

Констатируем, что научное знание – знание более позднего «поколения», а игнорирование прошлого, как известно, мешает понять процессы, разворачивающиеся в иных темпоральных модусах. По словам К. Гирца, «религиозные символы обеспечивают принципиальное соответствие между определенным образом жизни и специфической (как правило, имплицитной) метафизикой, а также обеспечивают поддержку каждой из этих сторон за счет авторитета другой» [13, с. 107]. Если рассматривать культуру как набор надбиологических программ, в первой из них – реликтовой, религия играет главную роль. Правда, в футурологических программах, эта роль – эпизодическая. Религия способна предлагать и так называемую избыточную информацию, «возгонку образов, но не смыслов» (Я. Чеснов), т. е. «достройка» мира действительности далеко не всегда оправдана. На это обращали внимание К. Леви-Строс, Э. Лич, Л. Выготский и др. Такая избыточность характерна не только для архаических религий. Эпистемы, сопровождающие культ в католицизме, православии или индуизме, с их скрупулезностью и нормативностью, – тому пример.

Выводы. Дадим понятию «знание» дефиницию. Знание – определенным способом полученный, селективный (и как следствие – многопрограммный и многоканальный), упорядоченный, преимущественно знаково оформленный, информационно-

смысловой ресурс, в идеале – достоверно отражающий действительный мир; ресурс, имеющий личностное и социальное значение. Определение религиозного знания усложняют его сакральная нагруженность, ограниченность селекции, семиотическая многовекторность, наличие очевидности «по ту сторону» достоверности. Холистичность этого знания имплицитно подразумевает надежность, экзистенциальные, деонтические и коммуникативно-регламентирующие компоненты подкрепляют аксиологический статус. Однако ценность религиозного знания не является априорной, это знание должно быть открытым для критики.

Положение: вера – основа религиозного знания не нуждается в комментариях, в силу своей очевидности. С одной стороны, вера включает часть собственно знаниевых рассуждений и, наоборот, с другой, вера (faith) и знание, как обоснованное и достоверное мнение выходят, как мы убедились, на уровень циркулярной дополнителности.

Мы сталкиваемся с различными репрезентациями веры, и, соответственно, различными комплексами знаний. В естественном языке, даже на поле науки весьма проблематично демаркировать веровательное и знаниевое. Метафизические построения обнаруживаются у мыслителей, далеких от религиозной проблематики. Религиозное знание способно к рефлексии. В лице представителей его теоретического уровня мы сталкиваемся с эвристической критикой этого знания. Научное знание не имеет связи с конечным, запредельным, у него нет возможности преодолеть разрыв между объективным, субъективным и *иным*. Фаллибилизм – неотчуждаемый атрибут любого типа знания, который оцениваем позитивно.

На релевантность претендует как «разрешающий», так и «ограничивающий» подходы. Критики религиозного знания обоснованно ставят под сомнение его фактуальность, наносят сильный удар по его претензиям на автономно-когнитивистский статус, но бессильны поколебать статус функциональный. Логико-лингвистический анализ религиозного знания видится продуктивным в программах многозначных (возможно, воображаемых) логик. Семантические маркеры религии могут находиться вне области контроля логики и языка, что проблематично представить в отношении знания научного. Именно это придает религиозному знанию эмоциональную насыщенность, интенциональную непредсказуемость, шире, – эстетичность.

Религиозной лингвистике оставляет проблему «семантических примитивов». Вопросы: может ли человек быть источником адекватных знаний о Боге и может ли религиозное знание «морально стареть» оставляем открытыми. В отношении знаний о религиозных знаниях имеем два утвердительных ответа: адекватный анализ знания о Боге (и других религиозных объектах) возможен, результаты такого исследования – релятивные, гипотетичные, несовершенные в веритистском контексте.

Религиозное знание предварительно классифицируем на: знание о собственно сакральном (знание близкое к незнанию), смешанное знание (знание о трансцендентной реальности, с «вкраплениями» «этой» реальности, земной), знание о профанном. Не следует объяснять, в каком порядке возрастает значимость для верующего. В знании о религиозном знании (эпистемология религии), все наоборот. Имеем определенного рода когнитивный диссонанс. Можно условно выделить два типа знаний о религии: «внешний» (история, конфессиология, социология, политология, география религии), «внутренний» (психология и философия религии). В формате первого типа апелляции к знанию о сакральном – вообще сведены к минимуму. Психология и философия религии в этом плане имеют преимущество, но рискуют быть поглощенными теологическими парадигмами.

РЕЗЮМЕ

Оцінка релігійного знання проводиться у контексті двох парадигм – метафізично-художній, що дає можливість «розв'язувати» та аналітично-скептичний, що «обмежує». Акцент зроблено на функціональному, логіко-лінгвістичному та джастифікаціоніст-

ському аналізі. Це дозволяє: 1) сформулювати аргументи на користь тези про циркулярну додатковість знання та релігійної віри, 2) окреслити атрибутивну характеристику релігійного знання.

Ключові слова: епістемологія, релігія, знання, релігійне знання, віра, аналіз.

SUMMARY

Assessment of religious knowledge is advanced in the context of the two paradigms. These are: the metaphysical-artistic paradigm, which gives an opportunity «to resolve», and the analytic-sceptical one, which «restricts». An emphasis is made on functional, logical-linguistic and justification analysis. This makes possible: 1) to formulate arguments in favour of the point about circular complementarity of knowledge and faith, 2) to define attributive characteristic of faith.

Key words: epistemology, religion, knowledge, religious knowledge, faith, analysis.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гегель Г. Лекции по философии религии [Текст] / Г. Гегель // Гегель Г. Философия религии. В 2-х томах. Т. 1. Отв. ред. А. В. Гулыга. Пер. с нем. М. И. Левиной. – М.: Мысль, 1976. – С. 205–530.
2. Судзуки, Д. Т. Основные принципы буддизма махаяны [Текст] / Дайсэцу Тэйтаро Судзуки; [пер. с англ. С. В. Пахомов]. – СПб.: Наука, 2002. – 382 с.
3. Налимов, В. В. Спонтанность сознания: Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности [Текст] / В. В. Налимов. – М.: Изд-во «Прометей» МГПИ им. Ленина, 1989. – 288 с.
4. Методологическое сознание в современной науке [Текст] / П. Ф. Йолон, С. Б. Крымский, Б. А. Парахонский и др.; Отв. Ред. П. Ф. Йолон; АН УССР. Ин-т философии. – К.: Наук. думка, 1989. – 336 с.
5. Гейзенберг, В. Шаги за горизонт: Пер. с нем. [Текст] / Сост. А. В. Ахутин; Общ. ред. и вступ. ст. Н. Ф. Овчинникова. – М.: Прогресс, 1987. – 368 с.
6. Франк, С. Л. С нами Бог [Текст] / С. Л. Франк; Сост. и предисл. А. С. Филоненко. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – С. 439 – 744.
7. Витгенштейн, Л. Логико-философский трактат [Текст] / Л. Витгенштейн // Витгенштейн Л. Избранные работы / Пер. с нем. и англ. В. Руднева. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. – С. 11–228.
8. Карнап, Р. Преодоление метафизики логическим анализом языка [Текст] / Р. Карнап // Аналитическая философия: становление и развитие. Антология. / Общая редакция и составление А. Ф. Грязнова. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1998. – С. 69–89.
9. Карнап, Р. Философские основания физики. Введение в философию науки [Текст] / Р. Карнап; Пер. с англ. и коммент. Г. И. Рузавина, общ. ред. И. Б. Новика. – М.: Прогресс, 1971. – С. 39–59.
10. Гейзенберг, В. Физика и философия. Часть и целое [Текст] / В. Гейзенберг; пер. с нем. – М.: Наука, 1990. – 400 с.
11. Рассел, Б. Исследование значения и истины [Текст] / Б. Рассел / Пер. с англ. Ледникова Е. Е., Никифорова А. Л. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. – 400 с.
12. Пассмор, Дж. Сто лет философии [Текст] / Дж. Пассмор; под общ. ред. А. Ф. Грязнова; пер. с англ. И. В. Борисова, Л. Б. Макеева, А. М. Руткевич. – М.: «Прогресс-Традиция», 1998. – 496 с.
13. Гирц, К. Религия как культурная система [Текст] / Пер. с англ. Е. М. Лазаревой под ред. А. Л. Елфимова // Гирц К. Интерпретация культур / Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 104–148.

14. Дэвидсон, Д. Истина и интерпретация [Текст] / Д. Дэвидсон; пер. с англ. А. А. Веретенникова, Т. А. Дмитриева, М. А. Дмитриевской. – М. : Праксис, 2003. – 448 с. – (Серия «Философия»).
15. Луценко, Н. А. История наших слов. Диахронно-лексикологические этюды [Текст] / Н. А. Луценко. – Донецк : Издательство «Вебер», 2009. – 370 с.
16. Барбур, И. Религия и наука: история и современность [Текст] / И. Барбур; пер. с англ. А. Федорчука (серия «Богословие и наука»). – М. : Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2000. – С. 1–416.
17. Крымский С. Б., Эпистемология культуры. Введение в обобщенную теорию познания [Текст] / С. Б. Крымский, Б. А. Парахонский, В.М. Мейзерский. – К. : Наук. думка, 1993. – 216 с.
18. Дуглас, М. Чистота и опасность. Анализ представлений об осквернении и табу / Пер. с англ. Р. Громовой. – 120 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Life_church/Duglas_index.php. – Загл. с экрана.

Надійшла до редакції 17.11.2011 р.

УДК 133.5

ТАЙНА ТРАНСЦЕНДЕНТНОГО В МИСТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Н. Н. Емельянова

Реферат. *В статье рассматривается сущность мистического мировосприятия через призму постижения непостижимого (трансцендентного). Анализируются идеи представителей мистицизма, сыгравших важную роль в обосновании философского иррационализма. Выявляются возможности взаимопроникновения логических и тайных методов познания, содержащихся в основе констелятивной философии.*

Ключевые слова: *мистика, тайное, трансцендентное, мир, Бог, человек, иррационализм, познание.*

Проблема трансцендентного всегда привлекала внимание философов, пытавшихся познать тайны бытия. Любовь к мудрости предполагает постижение скрытых основ мироздания, того потаенного, которое притягивает человека именно в силу своей непостижимости. Особенно глубокими в этом аспекте представляются взгляды философов-мистиков, противопоставивших свои концепции идеям рационализма. Думается, исследование тайны трансцендентного в мистической философии достаточно актуально для историко-философской науки в условиях современности, демонстрирующей повышенный интерес к данной проблематике.

Целью данной работы является раскрытие сущности мистического мирозерцания через призму постижения непостижимого (трансцендентного).

Задачей статьи является анализ идей представителей мистицизма, сыгравших определяющую роль в обосновании философского иррационализма.

Исзуемая проблема исследовалась многими мыслителями Нового времени и нашей эпохи – Б. Паскалем, М. Монтенем, Новалисом, И. Кантом, Г. Гегелем, С. Кьеркегором, М. Унамуно, Р. Штайнером, О. Больновым, М. Шелером, М. Хайдеггером, А. Лосевым, Л. Шестовым, С. Франком, Н. Бердяевым, В. Эрном, А. Горфункелем, И. Бычко, А. Александровой, Ю. Шабановой и другими представителями западной и отечественной философии. Однако тема мистического и трансцендентного предполагает множество аспектов для научного исследования. Выяснение возможности взаимной

пролиферации логических и сокровенных методов познания, лежащей в основе констеллятивной философии, представляет элемент научной новизны нашей работы.

Философское осмысление мистики предполагает возможность охватить мысленным взором ее теоретические основы и формы практического воплощения. К мистике, в силу самой ее специфики, трудно в чистом виде применить способы рационалистической калькуляции; и, тем не менее, начать необходимо с дефиниций – хотя бы потому, что мистика содержит в себе напластования различных типов мировоззрения.

В словаре В. Даля мистика трактуется как учение о таинственном, загадочном, сверхъестественном, о сокровитном, иносказательном смысле и значении учения и обрядов веры [1, с. 329]. Мистическое понимается как сокровенное, скрытое, таинственное, иносказательное, а мистицизм – как учение, убеждение, понятия или склонность к таинственному толкованию и обрядности [1, с. 329–330]. В словаре иностранных слов мистика интерпретируется как вера в сверхъестественное, божественное, таинственное, либо вера в возможность непосредственного общения человека с потусторонним миром, как неотъемлемый элемент всех религиозных верований; в переносном смысле – как нечто загадочное, непонятное, необъяснимое [2, с. 324]. Кроме того, мистику можно понимать как религиозную практику, имеющую целью переживание в экстазе непосредственного единения с богом, а также – как совокупность теологических и философских доктрин, осмысляющих эту практику. Мистицизм же предстает умонастроением, исходящим из того, что подлинная реальность недоступна разуму и постигается интуитивно-экстатическим способом. Как философская доктрина мистицизм обычно воспринимается как разновидность интуитивизма и иррационализма.

Греческие термины *mystika* и *mistikos* означают таинство, а также – тайный, таинственный. Можно считать последние понятия синонимами, как обычно и делается, но можно попытаться провести их смысловое разграничение. Однако прежде обратимся к проблеме репрезентации мистики в массовом сознании. Отметим, что для профанного сознания характерно понимание мистики в ее переносном значении, предполагающем информацию о чем-то загадочно-потустороннем. В повседневной жизни содержание мистики сводится подчас к приземленно-практическим ситуациям: человек, вопреки очевидности не находя какую-то вещь, восклицает: «Мистика какая-то!». Определение «мистика» в аннотациях к фильмам обычно означает напряженный сюжет, построенный на общении человека с потусторонними силами. Таким образом, репрезентацию мистики можно рассматривать как многоуровневый срез нашей психики, ибо в мистических представлениях задействован мощный пласт бессознательного. Мистику можно изучать с точки зрения мифологии, религии, философии, но несомненны и особенности ее обыденного воплощения, редуцирующего сложное метафизическое явление до упрощенно-житейской символики.

Что касается терминов *тайное* и *таинственное*, то, на первый взгляд, между ними нет особого различия, так как оба понятия указывают на нечто запредельное, сверхчувственное. Тем не менее, каждому из них присущи некоторые нюансы, улавливаемые на уровне интеллектуальной интуиции. Если с таинственным связано что-то соблазнительно-притягивающее, манящее определенной перспективой разгадки, то тайное – это уже не только трансцендентальное, но и трансцендентное, ошеломляющее своей непостижимостью. Рискнем предположить, что если явное подпадает под вещь для нас, а тайное – под вещь в себе, то таинственное представляет собой номадическое событие, курсирующее на границах явления и сущности.

Трансцендентность тайного отнюдь не означает, что оно не может быть предметом философской рефлексии. В этом смысле любопытны древнеиндийские тексты, в которых возвещается и предлагается к размышлению знание, еще более тайное, чем сама тайна. Что же это за знание, которому предпосылается не просто тайна, но и нечто еще более тайное? Очевидно, речь идет о скрытой сущности Бытия,

непознаваемого для человеческого разума и, в то же время, готового приоткрыть просветленной личности краешек своего космологического занавеса. Вполне возможно, что этот занавес окажется шопенгауэровским покрывалом обмана, но для человека, способного и к платоновскому удивлению, и к кьеркегоровскому отчаянию, образ сокрытого означает лишь начало пути. Все начинается с обдумывания, с попытки понять загадку таинственного, а затем переходит на уровень сокровенного переживания, софийного постижения непостижимого – непередаваемого словами мистического погружения в беспредельную онтологическую Тайну.

В отличие от обыденного мышления, строящегося на определенности, философская рефлексия делает предметом постижения то рационально неуловимое, что в действительности является потаенно-главным. Выходя за пределы конкретно-исторического времени, человек погружает себя в трансцендентное, ассоциирующееся с вечностью. Тягу человека к бесконечному поэтично выразили представители философского романтизма. В частности, Новалис писал, что все видимое тяготеет к невидимому, слышимое – к неслышимому, мыслимое к неммыслимому: «Мы грезим о странствиях по вселенной; разве же не в нас вселенная? Глубин своего духа мы не ведаем. Внутрь ведет таинственный путь» [3, с. 146].

Философская рефлексия, основанная на сомнении и в такой же мере – на стремлении преодолеть сомнение, порождает особый тип мироотношения, приобретающий статус вероучения. Известно, что мистика, получившая значительное развитие в период позднего средневековья, была специфической реакцией на рационалистическую односторонность схоластики и строилась на воссоздании платоновской диалектики. Исходя из апофатического богословия ареопагитиков, она преодолевала схоластическую ограниченность катафатического богословия, развивая идеи неоплатонизма. Реальность воспринималась как единая метафизическая система, в которую органично вписывалось человеческое бытие. Экзистенциальная доминанта неоплатонизма преобразовывала боль негативного порядка в духовный опыт, наполненный позитивным содержанием. По словам А.Ф.Лосева, философы-неоплатоники разработали небывалую практику мистического восхождения: в квазитрансцендентных объектах они находили предмет «интенсивных и острых внутренних ощущений и чувств» [4, с. 163].

Потребность в трансцендентально-мистическом слиянии с миром диктовала неоплатоникам необходимость как обостренного самоуглубления, так и погруженности в объектное бытие. По выражению Лютера, человек искал свой путь к Богу, шатаясь, как пьяный крестьянин, то вправо, то влево, ошибочно полагаясь на разум. На самом деле, считал Лютер, обрести истину можно, лишь погрузившись во «тьму» веры: «Войди во мрак, где не светит ни закон, ни разум, но только лишь тайна веры» [5, с. 197].

Если патристика осуществляла осознание сакрального логическим путем, то апофатика, будучи «отрицательной» теологией, основывалась на иррациональном постижении разумно организованного мира. На примере решения богословской проблематики понятийно исследовались особенности общего процесса познания, анализировалось соотношение сущности и явления. При этом дух, вознесенный за пределы пространства и времени, был лишен таких понятий, как прежде и после, здесь и там. «Если мы переживаем в самих себе дух, то нам уже не нужно никакого духа во внешней природе» [6, с. 96]. Созерцая поток вселенской жизни, мистики отрицали возможность познания человеком последней цели. Любую цель они понимали как начало нового пути и проповедовали доверие к развитию Вселенной; признавая разумную организацию мира, они предлагали возможность его осознания мистическим путем. Так, известная концепция Н. Кузанского об ученом незнании переплавляла рациональное знание в экзистенциальное переживание. Позднее о силе так называемого «незнания» писал М. Монтень, убежденный в том, что в начале всякой философии лежит удивление, развитием ее является исследование, а концом – незнание: «Надо сказать, что

существует незнание, полное силы и благородства, в мужестве и чести ничем не уступающее знанию, незнание, для постижения которого надо ничуть не меньше знания, чем для права называться знающим» [7, с. 317].

Идея единой первоосновы мира нашла мистическое обоснование и в творчестве Я. Беме, связавшего процесс сотворения мира с «мукой» материи, которая символизирует обреченность человека на существование, построенное на борьбе добра и зла. «Немецкое слово “Qual” (мука), – пишет А. Горфункель, – означающее у него внутреннее мучение, страдание материи, порождающей вещи из своего лона, Беме связал с латинским “qualitas” (качество): внутренняя боль, «мука» материи, толкающая ее к действию, к порождению вещей, ведет к возникновению качественного многообразия мира» [8, с. 341].

Впоследствии мистические идеи были позитивно восприняты Фихте, Якоби и Шеллингом. При всем различии философских позиций, эти мыслители видели в мистическом иррационализме перспективу бесконечного самораскрытия мира в человеке. Их интуитивизм отвергал преимущества рассудочного знания в противовес знанию непосредственному, которое не подвластно дискурсивному выражению. Человеческое время воспринималось через трансцензус в вечность как момент совпадения прошлого и будущего. При этом человек оказывался одновременно в имманентной и трансцендентной реальности как центральной действительности жизни. Философский скептицизм приводил человека к выводу о собственной слепоте: «Можно вместить в себя всю сумму знаний данной эпохи, но если не ощущаешь всего значения самопознания, то с высшей точки зрения все знание оказывается слепым» [6, с. 14]. В процессе самопознания обособленная истина субъекта превращается в истину всеобщую, а индивидуальное «я» возвышается до вселенского. Это тайна, мистерия жизни, утверждает Р. Штайнер, цитируя Гете: «И пока ты не знаешь этого: умри и стань! – ты только скорбный гость на этой сумрачной земле!» [6, с. 24]. Таким образом, скептицизм, проявляющийся в виде философского сомнения, активизирует процесс самопознания на пути к мистическому прозрению индивида. Не случайно Р. Рихтер, рассматривая скептицизм как философское сомнение, противоположное догматизму, считал мистиков, Паскаля и Канта представителями частичного скептицизма, а пирроников, академиков, Монтеня и Ницше – представителями полного скептицизма.

Скептическая мирооценка может подтолкнуть человека к духовному поиску: «Пока я скитался по просторам разума в поисках Бога, – писал М. Унамуно, – я не мог Его найти... Но как только я погрузился в скептицизм разума, с одной стороны, и в отчаяние чувства, – с другой, во мне вспыхнул голод по Богу, и духовное удушье заставило меня почувствовать, что мне не хватает Бога, а вместе с тем и Его реальность» [9, с. 169].

Как видим, автор этих экзистенциально-проникновенных строк нашел весьма удачное определение духовного состояния опустошенного человека. «Голод по Богу» – это характеристика самоощущения рефлексирующей личности независимо от того, какое содержание вкладывается в понятие Бога. Этот голод неизменно присутствовал и в духовной практике восточных мыслителей, и в космологических построениях западных мистиков, и в экзистенциальных метаниях С. Кьеркегора и Ф. Ницше, а также – в трагической лирике Леси Украинки и Владимира Винниченко, в идее Богочеловечества В. Соловьева и антроподицее Н. Бердяева, в иррационалистической философии XX века. Не всегда ясно осознаваемый, он изначально содержится в философском сомнении, когда момент отказа мысли от всего, что в ней есть, становится, по выражению В. Эрна, подвигом «самоотверженного сораспятия мысли трудностям данного» [10, с. 68]. Однако культ разума, воцарившийся в Новое время, означал претензию на схватывание неизменного и абсолютного в текучести преходящих феноменов. Тем самым утрачивалась реальность сверхчувственного: оказалось, что принять все – радостная игра, но

понять все – чрезмерное напряжение: «Логик стремится засунуть небеса в свою голову – и голова его ломается» [11, с. 364].

По мнению М. Бубера, в эпоху Нового времени Бог воспринимался субъектом не как личность, а как молчащая Бесконечность. Оказавшись в окружении тотальной бесконечности, человек осознал устрашающую реальность мира, переставшего быть для него домом. Стремление рационализма свести богатство мира к логико-управляющей схеме привело к духовному упадку европейской истории, результатом чего стала утрата бытия. По меткому определению М. Хайдеггера, было обнаружено имя метафизического Бога рационализма: *causa sui*. «Ни молиться, ни приносить жертвы этому Богу человек не может. Перед *causa sui* нельзя пасть на колени в священном трепете, перед этим богом человек не может ни петь, ни танцевать» [12, с. 57].

Вполне закономерным в этой ситуации было возвращение человеческой мысли к мистическому способу миропонимания. Так, стремление логизма подвести многообразие жизненных проявлений под единый всеобщий принцип С. Кьеркегор расценил как молчание философии в ответ на вопросы, касающиеся способа подлинного существования. Интересно, что, продолжая традиции неоплатонизма, Кьеркегор, в то же время, отмежевывался от мистиков, слияние которых с Богом обусловлено их взаимной необходимостью друг в друге: Бог стал человеком, чтобы человек мог стать Богом. Это постулат неприемлем для Кьеркегора, который выстраивает на бесконечном пути к Богу мучительные экзистенциальные вехи. Вера означает для него ту высшую свободу, которую человек променял на иллюзорные ценности с древа познания. Поэтому Кьеркегор ополчается на знание, которое стремится ввести в несовершенный мир закон безразличия: «Такое знание предполагает, что довольно постигнуть нечто великое и всеобъемлющее, и никакого другого усилия более не нужно. Но зато такое знание и не обретает хлеба, оно погибает от голода, тогда как вокруг него все обращается в золото» [13, с. 29-30].

Очевидно, в рассуждении Кьеркегора о знании, погибающем от голода, речь идет все о том же неутолимом голоде по Богу. Неизбежно гнездящийся в человеческой душе, этот голод утоляется экзистенциальной рефлексией, требующей непрерывности человеческого Я. Но это не означает, что между мистическим и экзистенциальным переживанием нет различия. На данный момент обращал внимание О. Больнов: «В то время как мистическое переживание выводит к открытию окончательного религиозного блаженства, экзистенциальный опыт строится на совершенно противоположной характерной почве страха и отчаяния и получает отсюда ту своеобразную остроту, которая в этом способе мистики отсутствует» [14, с. 41].

Мы можем согласиться с этим высказыванием: при всей общности мистики и религиозного экзистенциализма, в последнем гораздо отчетливее проступают мотивы одиночества и потерянности человека в мире вещей. Точно так же иррационализм сам по себе не идентичен средневековому мистицизму; он является тем фундаментом, на котором строится апофатическое мироощущение. В этом смысле иррационализм так же присущ экзистенциализму С. Кьеркегора, как и мистицизму М. Экхарта. Не отождествляясь с философскими школами, восставшими против культа разума, иррационализм служит той основой, которая обеспечивает особый, сверхразумный способ постижения бытия. В то же время, сам иррационализм не существует в чистом виде и всегда содержит элементы рационалистического познания. Отрицая абсолютизацию возможностей разума, иррационализм тем самым обращает человека к сфере потаенного, но это не означает отрицания роли научного знания и значимости логического мышления. Так, в противовес Л. Шестову, считавшему совет Спинозы «Не смеяться, не плакать, не проклинать, а понимать» ужасным, М. Шелер видел в учении голландского мыслителя встречу двух направлений – экстатического богосозерцания и радостного открытия природы: «Как акосмический пантеизм система Спинозы относится как раз к той цепочке форм предельно реалистической мистики, которая тянется на Западе от

Дионисия Ареопагита, а также, если посмотреть с другой стороны – к форме ренессансного пантеизма, наиболее значительная из которых представлена учением Джордано Бруно» [15, с. 61].

Действительно, философия Спинозы покоится на сплаве идей, пришедших как от материалистических открытий Возрождения, так и от мистических представлений Средневековья. Точно так же Паскаль, с одной стороны, девизом «Искать, стена», бросил вызов Спинозе и взорвал логическую картину мира, а, с другой стороны, создал философскую концепцию, в которой придал рационализму экзистенциальную окраску. Разрыв рационального и иррационального оказался условным, ибо репрессивная функция разума не является абсолютной. Недаром Шестов отмечал, что древняя философия, включая Плотина, никогда не решалась на открытую борьбу с рационализмом [16, с. 333]. Еще более четкую картину диалектического взаимодействия рационального и иррационального дала философия XX века, особенно – в учениях К. Ясперса и А. Камю. Согласно Ясперсу, незнание содержится в знании как его мера, а сознание служит проявлением вечного, его «шифром» [17, с. 16]. В свою очередь Камю, взявший у Кьеркегора и Шестова идею абсурда, настаивал на необходимости ясного мышления «абсурдного человека».

В философии постоянно происходит своеобразная рационализация иррационального. С одной стороны, непреходящий интерес к иррациональному диктуется разочарованием в диалектике классического рационализма, которая построена на последовательности позитивных принципов. С другой стороны, иррационализм, являясь боковым побегом главного ствола рационалистического идеализма (выражение В. Виндельбанда), осмысливается с помощью рационалистических методов. То, что представляется неразложимым на логические категории, выступает моментом дорефлексивного понимания реальности. Но сам этот момент также подвластен логике, которая в данном случае не дана открыто. Поэтому мистику и можно, и нужно анализировать рационалистическими методами, пытаясь их разнообразить и обновлять. Думается, метод констелляции, основанный на разработке основ несистемной системы и являющийся методом негативной диалектики, наиболее полно раскрывает сущность иррационализма, лежащего в основе мистики.

В условиях мировой глобализации становится неизбежным сближение не только экономических сфер жизни, но и разных способов мировидения. С нашей точки зрения, весьма актуальной становится позиция М. Шелера, характеризовавшего современность как эпоху всеобщего уравнивания и особо отмечавшего крупномасштабность процесса уравнивания Европы и трех азиатских центров – Индии, Китая и Японии. С одной стороны, Европа передает им свои научно-технические методы производства, способствуя независимости и самостоятельности этих народов. «Но, с другой стороны, Европа через бесчисленное множество каналов все глубже принимает в свое духовное тело... древнюю мудрость Востока, например, древнюю азиатскую технику жизни и страдания – если говорить о Германии, то со времен В.фон Гумбольдта, Шеллинга и Шопенгауэра, – чтобы, наверное, впервые по-настоящему вжиться в нее» [18, с. 115].

В этом процессе Шелер видел позитивный фундамент движения, которое преобразует высшие аксиомы восточного бытия в живой элемент западного мышления. «Если не поступаться формами духа, выработанными античностью, христианством и современной наукой, – там, где это пытаются делать, идут по ложному пути, – то образ современного человека за счет этого модифицируется в очень существенном отношении и в очень значительной мере» [18, с. 115-116]. Шелер сознательно оговаривал условие конструктивности сближения западного духа с восточным: отказ от собственных духовных традиций означал бы утрату собственной ментальной уникальности. Думается, точка зрения Шелера вполне отвечает реалиям сегодняшнего дня, поскольку она адекватно отражает интегративные процессы нового тысячелетия.

Проблема европейского самосознания занимала и М. Хайдеггера, убежденного, что понимание Бытия составляет сокровенную сущность конечности: она настолько прочно входит в *Dasein*, что человеческая свобода не может затронуть нашу самую глубокую и потаенную ограниченность. Мы настолько конечны, пишет Хайдеггер, что собственным решением никак не можем поставить себя перед лицом Ничто [19, с. 24]. Следовательно, конечность является не следствием нашей свободы, но следствием проявления Небытия. По сути, конечность Бытия забыта, и *Dasein* силой вырывает ее из забвения.

Любопытная интерпретация хайдеггеровской концепции небытия в контексте человеческой конечности наблюдается у японского философа К. Нишитани. Если Хайдеггер пишет о конечности как основании человеческой нерешительности перед лицом Ничто, то Нишитани подчеркивает неосведомленность современников относительно основ Бытия. По его словам, громадные центры цивилизации являются ныне одновременно местом активной жизни и обителью смерти; но люди не хотят видеть эту «двойную зависимость и лицо смерти», не слышат «безутешную тишину смерти», не осведомлены о «первичном небытии», на котором держится весь мир» [20, р. XXVIII].

Способствуя мировой интеграции, нынешняя цивилизация пролагает пути для динамичного взаимодействия элементов глобального и локального, обеспечивая перспективность разработки тематики мистических движений в теории и практике. Констеллятивная философия, основывающаяся на недоверии к наперед заданным способам и целям, отвергает рационалистическую однобокость и настаивает на взаимной пролиферации логических и сокровенных методов познания как мира, так и места человека в этом мире.

Исходя из вышеизложенного, можно сделать следующие выводы:

1. Философская мистика, содержащая в себе напластования различных типов мировоззрения, отражает тягу человека к бесконечному: выходя за пределы конкретно-исторического времени, субъект погружает себя в трансцендентное, ассоциирующееся с вечностью.

2. Мистическое миропонимание основано на восприятии реальности как единой метафизической системы, в которую органично вписывается человеческое бытие. Признание разумной организации мира не исключает возможности его познания мистическим путем.

3. Интегративные процессы нашей эпохи отвечают реалиям сегодняшнего дня и диктуют необходимость разработки проблематики мистического и трансцендентного на основе критического мышления, положенного в основу констеллятивной философии.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається сутність містичного світоспоглядання крізь призму осягнення незбагненого (трансцендентного). Аналізуються ідеї представників містицизму, що відіграли важливішу роль у обґрунтуванні філософського ірраціоналізму. Виявляються можливості взаємопроникнення логічних і таємних методів пізнання, що містяться в основі констеллятивної філософії.

Ключові слова: містика, таємне, трансцендентне, світ, Бог, людина, ірраціоналізм, пізнання.

SUMMARY

In the article the essence of mystical worldview in the context of the understanding of the transcendental has been investigated. The ideas of the representatives of mysticism which played an important role in philosophical irrationalism have been analyzed. The ways of correlation between logical and mystical methods of cognition which are the basic elements of constellational philosophy have been discovered.

Keywords: Mysticism, Mystical, Transcendental, World, man, irrationalism, cognition.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1-4 [Текст] / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1981. – Т. 2. И-О. 1981. – 779 с.
2. Словарь иностранных слов [Текст]. – 7-е изд., перераб. – М. : Русский язык, 1980. – 624 с.
3. Новалис, Г. Фрагменты [Текст] / Г. Новалис // Новалис. Гейнрих фон Оффтердинген. Фрагменты. Ученики в Саисе. / Сост. сборника П. Лосев. – СПб. : «Евразия», 1995. – С. 143–160.
4. Лосев, А.Ф. История античной эстетики. Поздний эллинизм [Текст] / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1980. – 766с.
5. Шестов, Л. Киркегард и экзистенциальная философия [Текст] / Л. Шестов. – М. : Прогресс – Гнозис, 1992. – XVI. – 304с.
6. Штайнер, Р. Мистика на заре духовной жизни Нового времени и ее отношение к современным мировоззрениям [Текст] / Р. Штайнер. – Ереван : «Ной», 1993. – 224 с.
7. Монтень, М. О хромых [Текст] / М. Монтень // Монтень М. Опыты. В трех книгах. Книга третья. / Пер. А.С. Бобовича, Н.Я. Рыковой. – М. : Рипол Классик, 1997. – С. 311–324.
8. Горфункель, А. Х. Философия эпохи Возрождения [Текст] / А. Х. Горфункель. – М. : Высшая школа, 1980. – 368с.
9. Унамуно, М. О трагическом чувстве жизни у людей и народов; Агония христианства [Текст] / М. Унамуно ; Пер. с исп., вступ. ст. и коммент. Е.В. Гарадж. – К. : Символ, 1996. – 416с.
10. Эрн, В. Ф. Борьба за Логос [Текст] / В.Ф. Эрн // Эрн. В.Ф. Сочинения / Сост., подгот. текста Н.В. Котрелева. Е.В. Антоновой. – М. : Правда, 1991. – С. 9–294.
11. Честертон, Г. К. Вечный человек [Текст] / Г. К. Честертон. – М.: Политиздат, 1991. – 542 с.
12. Хайдеггер, М. Онто-тео-логическое строение метафизики [Текст] / М. Хайдеггер // Тожество и различие. – М. : Гнозис, 1997. – С. 29–59.
13. Кьеркегор, С. Страх и трепет [Текст] / С. Кьеркегор // Кьеркегор С. Страх и трепет: Пер. с дат., коммент. Н.В. Исаевой, С.А. Исаева. / Вступ. ст., общ. ред., сост. С.А. Исаева. – М. : Республика, 1993. – С. 15–112.
14. Больнов, О. Ф. Философия экзистенциализма [Текст] / О. Ф. Больнов. – СПб. : Изд-во «Лань», 1999. – 224 с.
15. Шелер, М. Спиноза [Текст] / М. Шелер // Шелер М. Избранные произведения: Пер. с нем. А.В. Денежкина, А.Н. Малинкина, А.Ф. Филиппова / Под ред. А.В. Денежкина. – М.: Гнозис, 1994. – С. 57–69.
16. Шестов, Л. На весах Иова. Странствования по душам [Текст] / Л. Шестов. – Париж : УМСА-PRESS, 1975. – 412 с.
17. Jaspers, K. Schriften der Transzendenz [Текст] / K. Jaspers. – München : Piper R.s. Co. Verl., 1970. – 111 s.
18. Шелер, М. Человек в эпоху уравнивания [Текст] / М. Шелер// Шелер М. Избранные произведения: Пер. с нем. – М.: «Гнозис», 1994. – С. 98–128.
19. Хайдеггер, М. Что такое метафизика [Текст] / М. Хайдеггер // Время и бытие. – М. : Республика, 1993. – С 16–26.
20. Nishitani, Keiji. The Self-Overcoming of Nihilism. Introduction [Текст] / K. Nishitani. – State University of New York, 1990. – 240 p.

Надійшла до редакції 21.11.2011 р.

УДК 133.5:54+821.111

СОЦІОКУЛЬТУРНІ СУПЕРЕЧНОСТІ ФЕНОМЕНА АЛХІМІЇ В РЕФЛЕКСІЇ ДЖЕФФРІ ЧОСЕРА

К. М. Родигін

Реферат. У статті досліджено риси та суперечності соціокультурного сприйняття феномена середньовічної європейської алхімії в «бічному висвітленні» на матеріалі твору англійського поета Джеффрі Чосера (XIV ст.) «Оповідь Слуги каноніка». В межах роботи підготовано перший переклад «Оповіді...» українською мовою.

Ключові слова: алхімія, Джеффрі Чосер, Оповідь Слуги каноніка, «бічне висвітлення», соціокультурне сприйняття.

Феномен середньовічної європейської алхімії поєднує в собі найрізноманітніші прояви людського буття та свідомості, містичного та раціонального, теоретичного знання та практичної діяльності [1]. Багатоплановість проявів феномена алхімії закономірно зумовлює розмаїття підходів до його вивчення. Серед них можна виділити, зокрема, суто історичний, історіографічний, археологічний, хімічний, психологічний, культурологічний [2]. Зрозуміло, що їх застосування вимагає від дослідника врахування обох сторін предмета дослідження – історії прогресу в пізнанні Природи та власне історії алхімії в широкому розумінні цього соціокультурного феномена [3].

Аналізуючи феномен алхімії, К. Г. Юнг зазначав, що «алхімічні проекції ... вказують на щось первісне, на ... вічну круговерть речей, на тлі якої наш світ постає фантазмагорійною чергою неперервно змінюваних декорацій... В цих проекціях ми знаходимо феноменологію «об'єктивного» духу, істинну матрицю духовного життя» [4], а сама алхімія може розглядатися як місток, що поєднує минуле з майбутнім [5].

Перспективним видається дослідження «бічного висвітлення» (side-light) середньовічної алхімії в мистецьких творах її сучасників [6] у межах культурологічного підходу до вивчення феномена. Яскравим прикладом такого твору є «Оповідь Слуги каноніка» англійського поета XIV ст. Джеффрі Чосера¹. Аналіз висвітлення ідей та колізій герметичного Мистецтва в цій поетичній новелі дозволяє дійти висновків, що проблема досягнення мети алхімічної діяльності лежить у сфері гносеології, оскільки є пов'язаною з питанням пізнаваності глибинної сутності буття, законів співіснування макро- та мікрокосму, оволодіння сокровеними таємницями Природи [8].

Метою роботи є висвітлення рис і суперечностей соціокультурного сприйняття феномена середньовічної європейської алхімії на матеріалі «Оповіді Слуги каноніка» Дж. Чосера.

Сприйняття образу алхіміка як чарівника є однією з характерних особливостей зовнішнього погляду на алхімію. Вочевидь, так було і за часів Чосера. Принаймні, таке припущення можна зробити зі слів Слуги каноніка:

...Далі моя мова
Про те, як за роботу ми беремось –
Чарівниками мудримми здаємось... (30-32).

¹ У межах даної роботи було підготовано власний переклад «Оповіді Слуги каноніка» українською мовою з максимальною відповідністю до оригіналу. Нумерація рядків є відповідною до новоанглійського перекладу Дж. Ніколсона [7], і при цитуванні фрагментів наводиться в дужках.

Вузьке коло adeptів, за якими закріпилася слава причетності до Таємниці, було оповите легендами, а створені в межах традиції перекази про їх чудесні вчинки нагадували оповіді про діяння святих. Нікола Фламель, сучасник Чосера, за легендою здійснив трансмутацію в 1382 р., але скористався Таємницею не задля власного збагачення, а для богоугодної справи: золото було витрачено на будівництво шпиталів та храмів [9]. За переказами, інший славетний алхімік Раймонд Луллій при дворі англійського короля виробляв золото для спорядження нового хрестового походу [10], а згодом вів місіонерську діяльність у Тунісі, де й прийняв мученицьку смерть у 1315 р. [11, с. 127]. Контакти майстрів-герметиків із можновладцями також нерідко перетворювалися на мучеництво: на алхіміків, що з тих чи інших причин не відкривали таємниці, чекали ув'язнення, жакливі тортури та страта [12]. Традиція пояснює мовчання adeptів їх суворими моральними принципами. Микола Кузанський в «Апології вченого незнання» стверджував, що Гермес Трисмегіст навчав так само, як і Христос, заборонивши кидати перла перед нерозумними свинями [13]. Таким чином, соціокультурна ремінісценція алхімічного адепта з християнським святим стає очевидною.

В алхімічній традиції простежується ідея відповідності між Христом і філософським каменем [14, с. 349-424], а відтак Велике Діяння може розглядатися як особливий шлях спасіння душі та наближення до Бога. «Жодним чином неможливо припустити, що з релігійної манії величі він [алхімік – Авт.] зазіхає на роль Спасителя ... Алхімік завжди підкреслює свою смиренність та починає свої трактати зі звернень до Бога. Він не мріє ідентифікувати себе з Христом; навпаки, з Ним він асоціює свою омріяну субстанцію, *Lapis* [філософський камінь – Авт.]» [14, с. 356]. Припущення ж протилежних інтенцій алхіміка, логічно доведене до абсурду, спричиняє антропологічну колізію: досягнення мети Великого Діяння дає адепту абсолютні знання та владу над Природою і таким чином робить його рівним Богові. З такої позиції алхімічне Діяння виглядає глибоко єретичним актом, що підриває моральні устої християнського Середньовіччя, оскільки опозиція «людина – Бог» перетворюється на тотожність «Бог – Бог» [15, с. 141]. Микола Кузанський переносить цю колізію в іншу систему координат, і в такий спосіб знімає протиріччя: «... каже Гермес Трисмегіст: людина є другий бог. Як Бог – творець реальних сутностей та природних форм, так людина – творець уявних сутностей та форм мистецтва, що є подобами її інтелекту, як творіння Бога – подоби божественного інтелекту» [16].

Чосерів Слуга каноніка наводить наприкінці «Оповіді...» апокрифічний діалог, де устами Платона проголошується, що таємне знання adeptів є Божим даром:

*Філософи клялись не відкривати
Таємних знань. Секрети зберігати
Та не писати в книгах без обмежень
Про те, що Богу самому належить.
Якщо ж Господь інакше побажає,
То обраним секрет Він відкриває (745-750).*

Проте в суспільній свідомості погляди щодо божественного походження алхімічного Мистецтва, вочевидь, не були безальтернативними. За однією з легенд, таємницю Великого Діяння було передано людям ангелами, що відпали від Бога. Згідно з Зосимою Панополітанським (IV ст.), першу книгу з алхімії було написано пророком Хемом, від імені якого походить назва Мистецтва [17, с. 60]. Внаслідок співзвуччя імен або якихось інших причин цей персонаж був згодом асоційованим із біблійним Хамом [18], що зберіг під час Потопу таємні ключі Мистецтва, відомі людям з часів Адама [19].

У царині зовнішнього сприйняття алхімії *miracula* (дива) та *maleficia* (чаклунства) розрізняються нечітко, і проведення демаркації між ними в дефініціях апологетики є проблематичним [20]. Істинне диво – явище надприродне, але не протиприродне [21], –

творить святий з Божою допомогою, хибне – нечиста сила безпосередньо або через своїх агентів [20]. У нормативному документі інквізиційного дізнання «Молот відьом» йдеться «про три сили, що складають чаклунство, а саме: про диявола, чаклуна та Боже попущення» [22]. Тому в складній та суперечливій свідомості середньовічного європейського соціуму природно була сформована антитеза образу алхіміка-праведника – образ алхіміка-чорнокнижника.

Навколо видатних алхіміків – Альберта Великого, Раймонда Луллія, Арнольда з Вілланови, Роджера Бекона – склалися легенди, що пов'язували їх постаті з магією та чорнокнижництвом [11, с. 122–128]. Традиція приписує Альберту Великому, зокрема, авторство над трактатом з чорної та білої магії «Єгипетські таємниці» з підзаголовком «Заборонене знання стародавніх філософів» [23] та створення магіко-механічного андроїда [11, с. 112] на кшталт Голема легенд Празького гетто [24]). Роджер Бекон нібито зробив бронзову механічну голову та намагався оживити її за допомогою диявола [25, с. 267], а Раймонд Луллій з використанням числової магії Каббали створив чудернацьку логічну машину¹ [11, с. 124–127].

Зрозуміло, що накопичення негативу в соціокультурному іміджі алхімії не могло не викликати відповідної реакції соціальних інститутів. Арнольда з Вілланови було звинувачено в «заклинанні духів» та відлучено від церкви, а його трактати папою Іоанном XXII призначено до спалення [11, с. 124–127]. Роджер Бекон, незважаючи на свій твір «*Epistola de Secretis Operibus Artis et Naturae et Nullitate Magiae*» («Про таємниці Природи й Мистецтва та нікчемність магії») [17, с. 107], був звинувачений у чародійстві та спілкуванні з дияволом, та *de jure* за це провів не один десяток років у в'язниці [28, с. 114].

Таким чином, з огляду на специфіку соціокультурного сприйняття алхімії не видається дивним, що й в «Оповіді Слуги каноніка» диявольський мотив є яскраво вираженим:

*І хоч я сам диявола не бачив,
Ширяв він тут неподалік, одначе* (197–198).

*І знов нечиста сила нам на зло
Влаштує, щоби все внівець пішло!* (63–64).

Слід, однак, зауважити, що в цих фрагментах диявол виступає зовсім не як співник алхіміків, тобто порушується формальна тріада інквізиційного визначення. Навпаки, саме на лукавого Слуга каноніка покладає провину за вибух у лабораторії та провал чергової спроби Великого Діяння. Таким чином, нечистий постає як ворог благородної справи шукачів Істини (грецькою *satanas* – «ворог»). Він збиває алхіміків з праведного шляху, спотворює сутність Мистецтва та створює його негативний імідж в суспільному сприйнятті (грецькою *diabolos* – «наклепник»).

Диявольський мотив сягає апогею в другій частині «Оповіді...», де йдеться про те, як пройдисвіт-алхімік ошукав легковірною священика. Сюжетна лінія «Оповіді...» набуває тут несподіваного спрямування. Виявляється, що цей алхімік – канонік, але не той, кому служив герой-оповідач; останній особливо наполягає на цьому:

*Слухач, мабуть, невірно зрозумів,
Що я цьому каноніку служив.*

¹ Наскрізнний мотив наведених легенд – поєднання магії з механізмами – вочевидь, становить один зі шляхів алхімічного опанування та перевернення Природи. В такому контексті закономірними виглядають спроби Парацельса та Роберта Бойля створити *perpetuum mobile* – вічний двигун [26]. Це відбувалося фактично напередодні машинної революції, яка, попри заперечення магічної складової феномена алхімії, певною мірою реалізувала алхімічну мрію про підкорення Природи та Часу [27].

*Клянуся Небом, цей канонік – інший,
У сто разів хитріший та спритніший,
Пройдисвіт, що людей дунив так спритно,
Що про таке і згадують огидно (369–374).*

На перший погляд, здавалося б, що це звичайний шахрай на кшталт дантових фальшивомонетників [29]:

*Й впізнаєш ти Капоккйо тінь, який
Алхімією підробляв метали;
Пригадуєш, я змалку був такий
І в мавпуванні був мастак чималий [Пекло, XXIX, 136–139].*

Чосер не шкодує лайливих слів щодо цього пройдисвіта та навіть чомусь порівнює його з біблійним Юдою. Глибший аналіз деталей опису антигероя дозволяє припустити, що під рясом неправдивого каноніка ховається власне сам диявол або хтось із його оточення [30, с. 49]. Дійсно, на користь цього припущення свідчить:

– приписування цьому персонажу надприродних руйнівних здібностей:

*Один канонік, про якого мова,
Характеру підступного та злого,
Згубити міг велику Ніневію,
Велику Трою, Рим, Олександрію
Та інші три з числа античних міст (253–257);*

– фантастичної невловимості:

*І злодію давно б я відплатив,
Якби знайшов. Але він невловимий,
Невтомний, наче привид невидимий (454–456);*

нарешті, ще одна невелика деталь:

*Бесідував, неначе вив вервечку,
Солодкі сипав лестоці доречно
І слухачів завиграшки дунив,
А далі з ними що хотів робив,
Якщо не з самим чортом справу мав.
Багацько так людей він ошукав... (261–266).*

Передостанній рядок цього фрагменту (староангл. «*But it a feend be, as hymselfen is*») можна розуміти і так: «Якщо не мав справу з таким чортом, як і він сам». Характерним є те, що диявол-псевдоалхімік приходиться саме до служителя церкви. Це цілком узгоджується з богословською думкою Цезарія Гейстербахського (XII–XIII ст.), що благочестиві люди привертають до себе особливу увагу нечистої сили. Диявол переважно прагне спокушати священників та монахів¹, життя яких присвячено невинній боротьбі з лукавим² [32]. Випадок, коли диявол приймає вигляд служителя

¹ Цей поширений в середньовічній культурі мотив знайшов розвиток у художній літературі, зокрема, був покладений в основу фабули готичного роману Метью Грегорі Льюїса «Монах» [31].

² В чосеровій «Оповіді...» це можна пояснити й інакше. Священик міг постраждати не стільки через свою добродішність, скільки через освіченість та, відповідно, особливу схильність до пошуку нового знання. Саме представники духовництва, що склали більшість учених людей тієї епохи, були найбільш підготованими до алхімічних вправ. У пізніші часи це було віддзеркалено Віктором Гюго в образі архідиякона Клода Фролло, що «пройшов майже все коло людських знань позитивних, офіційних, дозволених законом» і «вичерпавши все *fas* [дозволене – лат.] людського пізнання, ... насмілювався проникнути в *nefas* [недозволене]» [33].

церкви, спостерігаємо у «Фаусті» Крістофера Марло, де Мефістофель з'являється до Фауста у подібні монаха-францисканця [25, с. 198–199]. Можливо, щось подібне має місце і в «Оповіді Слуги каноніка». Таким чином, образ каноніка з другої частини «Оповіді...» можна тлумачити як певний відповідник образу диявола¹, що спокушає довірливих людей обіцянками «забороненого знання» (згадаймо образ біблійного Змія [1М. 3:5]), необмежених можливостей та казкових багатств:

*Я наведу незаперечний приклад,
Як хитромудрий злодій та пройдисвіт
Народ хрещений у спокусу вводить,
І встояти ніхто сил не знаходить;
Ведуть думки захланні до біди.
Від цього зла нас, Боже, захисти! (349–354).*

Чосер спрямовує основний сатиричний удар не на примарні тонкощі Мистецтва, а на зрозуміліші для спільноти мотиви діяльності алхіміків, а саме на прагнення особистого збагачення. Слуга каноніка завершує історію про ошуканого священика таким повчальним висновком:

*Так золото веде людей до пекла²,
Вступає з ними в боротьбу запеклу,
Перемагає – та зникає враз.
Жага багатства засліплює нас,
І чесно, я, панове, вам кажу,
Що це приносить людям лиш біду (669–674).*

Проте в першій частині «Оповіді...» Слуга каноніка дає й зовсім інше бачення образу шукача філософського каменю, яке наводить на думку, що мотив збагачення є, принаймні, не єдиним і схоже, що й не головним:

*Діряву ковдру, хоч би і не спати,
Та й плащ останній ладен він продати
Заради справи. Дійде до того,
Коли втрачати вже нема чого.
І всюди, де алхіміки пройдуть,
Їх за сірчаним духом впізнають.
Така є в них огидна риса зла –
Від них смердить, неначе від козла,
І хоч від них на мілью відійди,
Цей запах все одно відчуєш ти!
За смородом та за брудним лахміттям
Алхіміка впізнаєте ви миттю (161–172).*

Тут алхіміки змальовані Чосером як чесні та безкорисливі шукачі Істини, що ладні жити в злиднях, працювати в жахливих умовах, зазнавати невдач та небезпек заради досягнення високої й благородної мети. Саме таким і є Слуга каноніка, вдягнений, немов жебрак, із онучею на голові; його щоби нездорово-бліді через хронічне

¹ В межах цієї гіпотези рядки «Навколо себе учнів він збирає, // Що пішки йшли чи верхи прискакали, // Поради і премудрості шукали, // Але ніхто не знає серед них, // Який страшний обман спіткає їх» (268–272) можна трактувати як натяк на чорнокнижну спільноту, практика якої, на відміну від діяльності правдивих алхіміків, відповідає всім трьом умовам чаклунства з інквізиційного трактату.

² Співзвучними цьому пасажу видаються слова з арії Мефістофеля в опері «Фауст» Шарля Гуно: «Люди гинуть за метал».

отруєння, його гаманець порожній. Чосер протиставляє правдивих алхіміків підступному канонікові з другої частини «Оповіді...», хоча звертає увагу, що і вони становлять певну небезпеку через неспроможність виконати власні боргові зобов'язання – відшкодувати гроші, що було позичено на дослідницьку діяльність¹:

*В боргах по вуха довелося жити,
Позиченого злата не злічити,
За все життя вернуть не зможу я.
Така повчальна розповідь моя.
Кидає жереб запальний гравець,
Аж поки не програє все вкінець.
І не дано йому перемагати,
З грошима вкупі розум він утратить.
Безумний та до ризику готовий,
Скарби згубивши всі обов'язково,
Залучить інших він до темних справ,
Щоб всі програли так, як він програв (15–26).*

*Як хто візьметься злато добувати,
Лише навчиться гроші марнувати.
І внаслідок захоплення цього
Замінить горе радощі його,
Злий вітер буде в гаманці гуляти,
І всі навколо будуть проклинати
Його за те, що борг не повернув (681–687).*

Можливо, саме в цьому полягає причина того, що Чосер через свого героя застерігає широкий загал слухачів і читачів «Оповіді...» від занять алхімією. Навіть високоосвіченим людям не гарантовано успіх у цій непростій справі:

*Ви думаєте, легко це збагнути?
Каноніком, монахом можеш бути,
Священиком чи іншим мужем вченим,
Вивчати книги в кабінеті темнім,
Але Мистецтва чудернацьку суть
Тобі ніколи не дано збагнути.
А як почне простак Мистецтво вчити –
О, жах! Про це не варто говорити...
Іхтось багато знав, а хтось не знав –
Усіх спіткав однаковий фінал (119–128).*

Подібні думки знаходимо в Альберта Великого: «чимало багатих учених людей – абати, єпископи, каноніки, знавці натуральної філософії, – так само, як і люди неосвічені, зазнали краху, приклавши величезні зусилля та витративши безліч грошей» [35, с. 2]. Однак, незважаючи на негативні моменти алхімічної практики тих часів, Чосер не засуджує алхімію цілковито та беззастережно. Натомість він обстоює тезу, що алхімія є особливою сферою знання, на якій розуміється лише вкрай обмежена кількість обраних adeptів, і в такий спосіб до певної міри глорифікує герметичне Мистецтво:

¹ Характер таких досліджень було згодом описано Френсісом Беконом: «Алхімік завжди плекає надію, і коли справа не вдається, він відносить це до власних помилок... і тому до нескінченності повторює дослід» [34].

*Хто таємниць премудрості не знає,
Хай до Мистецтва рук не простягає.
Таємний сенс речей ти не збагнеш
І в пошуках на манівці зійдеш.
Це не проста для розуміння штука,
А таємниці таємниць наука (723–728).*

Відмічена Чосером замкненість цієї царини знання є засадничою рисою алхімії. Сучасне слово «герметичний» у значенні «щільно закритий, непроникний» завдячує своїм походженням назві таємного Мистецтва, що пов'язувалася з ім'ям легендарного Гермеса Трисмегіста:

*Славетний муж, Гермес Тричі Великий,
Алхімії засновник знаменитий (715–716).*

Згадка про «науку таємниці таємниць» (728) може бути проявом традиції¹ – таким собі прихованим посиланням на «Secretum Secretorum» – апокрифічну настанову Аристотеля Олександром Македонському [37], або ж на «Книгу таємниці таємниць», трактат арабського алхіміка Разеса [38]. Інший, можливо, найбільш відомий трактат Разеса «De Aluminibus et Salibus» у перекладі Герарда Кремонського [39] відіграв значну роль у формуванні літературного базису алхімії. Враховуючи обізнаність Чосера з алхімією², не можна виключити, що поету була відомою творчість Разеса.

Ідея втаємниченості та герметичності є типовою для алхімічних трактатів. Наприклад, вона є яскраво вираженою у творі Альберта Великого «Libellus de Alchimia»: «...прошу і заклинаю тебе ім'ям Творця всього сущого приховати цю книгу від невігласів. Тобі я відкрию таємницю, але від інших приховую цю таємницю таємниць, бо наше благородне знання може викликати заздрість. Дурні дивляться з презирством на наше Велике Діяння, бо для них воно є недосяжним. Тому вони вважають наше Велике Діяння огидним і не вірять у його можливість; у полоні заздрощів вони звуть трудівників нашого Мистецтва фальшивомонетниками. Будь обережним, не відкривай нікому таємниць нашої роботи. Вдруге кажу тобі: будь обачним...» [35, с. 3–4]. Соціокультурне сприйняття герметичної специфіки алхімії посідає важливе місце в «Оповіді...» Чосера:

*І він тоді вам прошепоче тихо,
Що так він береже секрет від лиха,
Що нібито предивні ці знання
Адепту коштуватимуть життя (175–178).*

*Священик думав, що адептом став.
«Хай береже Господь вас, – він сказав. –
Вам рівних ув алхімії нема.
Яка ж рецепта вашого ціна?»
«Рецепт мій, отче, коштує чимало.
І в Англії лиш двоє його знали
Донині: я та ще один монах» (631–637).*

¹ Певним продовженням цієї традиції у пізніші часи можна вважати думку Миколи Гоголя про алхімію як «ключ до всіх пізнань, вінець ученості середніх віків» [36].

² «Оповідь...» містить багато відомостей про теорію, інструментарій, речовини, операції, методологію та термінологічний апарат алхіміків. Можливо, через це пізніша традиція відносить Джеффрі Чосера до алхіміків. В літературному корпусі алхімії «Theatrum Chemicum Britannicum» поет фігурує в статусі «Герметичного Філософа» [30, с. 55–56], а манускрипт MS.D.2.8, що нині зберігається в Коледжі Святої Трійці в Дубліні, містить приписаний Чосеру римований алхімічний трактат [40].

*Канонік тут сказав: «Моє Мистецтво
Небезпідставно таємничим зветься.
Я мушу про одне вас попрохати –
Рецепт у таємниці зберігати.
Якщо ж про це довідаються люди,
Тоді мені життя від них не буде.
Філософів ненавидить юрба» (649–655).*

*Філософи клялись не відкривати
Таємних знань. Секрети зберігати... (745–746).*

Таким чином, мотив утаємниченості в соціокультурному сприйнятті алхімії можна вважати визначальним. Принаймні, він мав місце за часів Чосера, і це сприйняття не зазнало принципових змін до наших днів. Алхімія бачиться своєрідною «вежею зі слонової кістки», що живе своїм внутрішнім, ніби самодостатнім життям та не допускає в себе профанів. *Procul este prophani* – відійдіть, непосвячені! – таким подають дослідники девіз герметичного Мистецтва [15, с. 142]. Однак саме алхімічна таємниця привертає до себе увагу людей, адже заборонений плід завжди солодкий. Тому наївний священник, забувши про обачність, згодний заплатити будь-яку ціну за бажаний секрет, але натомість залишається і без грошей, і без філософського каменю. Саме тому пройдисвіт застерігає свою жертву від розголошення секрету, посилаючись на небезпеку, що походить від людської заздрості. Апокрифічний Платон у діалогу наприкінці «Оповіді...» не може розкрити учневі таємне знання, посилаючись на божественну заборону, щоб цим важливим знанням не могли зловживати люди негідні. В цьому полягає одна з причин використання «темної» мови алхімічними філософами:

*Філософи говорять дуже темно
Про дивні свої дослід. Даремно
Нам намагались зрозуміти їх,
Коли, подібно до птахів лісних,
Вони усе щебечуть-розмовляють,
Але насправді успіху не мають (675–680)*

Темнота мови є характерною рисою алхімічних трактатів. Як зазначають дослідники, ця невизначена туманність має привести читача алхімічного тексту до стану містичного томління, та є угодною Господу. Ясність, навпаки, має бути покараною [15, с. 142]:

*...Та не писати в книгах без обмежень
Про те, що Богу самому належить (747-748).*

Алхімічні тексти мають певні спільні ознаки, що було узагальнено та сформульовано кількома тезами:

1. Алхімічні знання не були призначеними для випадкового читача (сторонньої людини).
2. Практичні навички зазвичай було неможливо отримати з книг.
3. Лише нечисленні автори описували свій особистий досвід.
4. Алхімічна література містить багато помилкових тверджень [41].

Ці ознаки можна відстежити в «Оповіді...». Вони є або констатованими Чосером при аналізі феномена алхімії, або ж іманентно властивими самому тексту «Оповіді...» та наводять на думку, що сама поетична новела має ознаки алхімічного мислення.

По-перше, постулювання втаємниченості алхімічного знання проходить рефреном через всю «Оповідь...»; найвиразнішим є приклад зі славнозвісного діалогу. Однак, до ідеї герметичності апелює не лише умовний Платон, а й чосерів підступний пройдисвіт:

*«...Я прошу, щоб слуга з кімнати вийшов
Та за собою вхід закрив щільніше,
Щоб змоги він побачити не мав
Таємних наших філософських вправ».
Коли таке канонік повелів,
Свого слугу священик відпустив,
На засув зачинив свою кімнату –
Пора таємну вправу починати (417–424).*

Священик зачиняє кімнату – умову герметичності-замкненості виконано буквально, однак від цього вона не втрачає символічного значення.

Свідченням правомірності другої тези – про неможливість отримання практичних навичок із трактатів – в «Оповіді...» є констатація невизначеності, в якій опиняються алхіміки при виконанні практичних операцій:

*Потрібний племін теплий чи гарячий,
Ніколи ми не визнаєм, не побачим (237–238).*

Ця невизначеність є притаманною і самому тексту «Оповіді...»: попри свою енциклопедичність, твір не дає змоги читачеві збагнути тонкощі практичної роботи правдивих алхіміків із першої частини (наприклад, деталі операцій *кальцинації, амальгамування, цитрування, цементації, ферментації* тощо). Натомість, техніку шахрайських трюків розписано докладно, проте це вже не є справжньою алхімією.

По-третє, стосовно переважно компілятивного характеру алхімічних творів Чосерів герой заявляє, що філософи

*...усе щебечуть-розмовляють,
Але насправді успіху не мають (679–680),*

тобто розповідають не про власний досвід, а повторюють вчені сентенції авторитетів Мистецтва. Зрозуміло, що Слуга каноніка також до певної міри дотримується цієї традиції, коли посилається на Гермеса Трисмегіста, Арнольда з Вілланови та Платона. Однак він чинить і навпаки – розповідає слухачам про власний алхімічний досвід, тобто всі свої невдачі на непростому шляху Великого Діяння. Втім, таку поведінку Слуги каноніка вмотивовано тим, що він відмовляється від подальших пошуків філософського каменю і звертається до пілігримів вже не як утаємничений алхімік, а як пересічна стороння людина.

І, нарешті, четверту тезу – про численні помилки – підтверджує вміщений в «Оповідь...» псевдоплатонівський діалог. Однак приписування цих думок великому античному філософу не є випадковою помилкою. Це типове свідчення усталеного серед алхіміків звичаю використання імен авторитетних інтелектуалів (включно з самим Чосером [40]) для надання значущості власним думкам. Таким чином, ознаки алхімічного тексту, що притаманні «Оповіді...» Чосера, можуть свідчити про глибинний алхімічний характер цієї поетичної новели.

Висновки

1. Образ середньовічної європейської алхімії в її сприйнятті сучасниками є суперечливим та амбівалентним в етичному та аксіологічному плані: від єретичного вчення та чорнокнижжя – до божественного Мистецтва, від шахрайської облуди та жаги матеріального збагачення – до правдивого та самовідданого пошуку Істини.

2. Визначальним у соціокультурному сприйнятті феномена алхімії можна вважати мотив утаємниченості, що репрезентує потужний фактор регламентації взаємин членів герметичної спільноти з профанним соціумом.

3. Ставлення Джеффри Чосера до алхімії є неоднозначним. Поет критикує алхіміків, але не займає нігілістичну позицію цілковитого засудження їх учення. Скоріше

він обстоює закритий, герметичний статус алхімії як таємного знання для обраних і в такий спосіб до певної міри навіть глорифікує її.

4. «Оповідь Слуги каноніка» Дж.Чосера має ознаки типового алхімічного тексту, що наводить на думку про глибинний алхімічний характер цього твору.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены признаки и противоречия социокультурного восприятия феномена средневековой европейской алхимии в «стороннем освещении» – на материале произведения английского поэта Джеффри Чосера (XIV ст.) «Исповедь Слуги каноника». В рамках работы подготовлен первый перевод «Исповеди...» на украинский язык.

Ключевые слова: алхимия, Джеффри Чосер, Исповедь Слуги каноника, «стороннее освещение», социокультурное восприятие.

SUMMARY

The article deals with the «side-light» of medieval European alchemy in the poetical novel «The Canon's Yeoman's Tale» by English poet Geoffrey Chaucer (XIV century). The author considers the features and contradictions of the socio-cultural perception of alchemy in Chaucer's reflection. The first Ukrainian translation of the «The Canon's Yeoman's Tale» is done.

Key words: alchemy, Geoffrey Chaucer, The Canon's Yeoman's Tale, «side-light», socio-cultural perception.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Рабинович, В. Л. Образ мира в зеркале алхимии [Текст] / В. Л. Рабинович. – М. : Энергоиздат, 1981. – С. 13–14.
2. Rodygin, M. Yu. A Course in Early Chemistry for Undergraduates: a Speculative Experiment in Historical Modeling at the Donetsk State University [Текст] / M.Yu. Rodygin, I.V. Rodygina // J. Chem. Educ. – 1998. – Vol. 75, No. 10. – P. 1320–1322.
3. Ruska, J. Methods of Research in the History of Chemistry [Текст] / J. Ruska // Ambix. – 1937. – Vol. 1, No. 1. – P. 21.
4. Юнг, К. Г. Дух Меркурий // Дух Меркурий [Текст] / К.Г. Юнг. – М. : Канон, 1996. – С. 55–56.
5. Юнг, К. Г. Воспоминания, сновидения, размышления [Текст] / К. Г. Юнг. – К. : AirLand, 1994. – С. 201–202.
6. Walker, F. Geoffrey Chaucer and Alchemy [Текст] / F. Walker // J. Chem. Educ. – 1932. – Vol. 9, No. 8. – P. 1378–1385.
7. Chaucer, G. The Canterbury Tales [Текст] / Geoffrey Chaucer; [rendered into Modern English by J.U. Nicolson]. – New York : Dover Publication Inc., 2004. – P. 446–464.
8. Родигін, К. Гносеологічний аспект феномена алхімії в рефлексії Джеффрі Чосера [Текст] / К. Родигін // Донецький вісник Наукового товариства ім.Шевченка. – Т. 30. – Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2010. – С. 266–281.
9. Marcad, R. Petite histoire de la chimie et l'alchimie d'Hermes a Lavoisier [Текст] / R. Marcad. – Paris : Ed.Delmas, 1938. – S. 98.
10. Гофман, К. Можно ли сделать золото? [Текст] / К. Гофман. – Л. : Химия, 1984. – С. 8–9.
11. Иллюстрированная история суеверий и волшебства [Текст] / [ред. А. Леманн]. – К. : Україна, 1991. – 400 с.
12. Рабинович, В. Л. Алхимия как феномен средневековой культуры [Текст] / В. Л. Рабинович. – М. : Наука, 1979. – С. 174.

13. Николай Кузанский. Апология ученого незнания [Текст] / Н. Кузанский // Соч. в 2 тт. / Николай Кузанский. – М. : Мысль, 1980. – Т. 2. – С. 10.
14. Юнг, К. Г. Психология и алхимия [Текст] / К. Г. Юнг. – М. - К. : Рефл-бук, Ваклер, 1997. – 592 с.
15. Рабинович, В. Л. Созерцательный опыт Оксфордской школы и герметическая традиция [Текст] / В. Л. Рабинович // Вопр. философии. – 1977. – № 7. – С. 137–147.
16. Николай Кузанский. Берилл // Соч. в 2-х тт. [Текст] / Николай Кузанский. – М. : Мысль, 1980. – Т. 2. – С. 99.
17. Фигуровский, Н. А. Очерк общей истории химии. От древнейших времен до начала XIX в. [Текст] / Н.А. Фигуровский. – М. : Наука, 1969. – 456 с.
18. Oesper, R. E. Alchemy: Folly or Wisdom? [Текст] / R.E. Oesper // J.Chem.Educ. – 1930. – Vol. 7, No. 11. – P. 2664.
19. Lippmann, E. O. von. Some Remarks on Hermes and Hermetica [Текст] / E.O. von Lippmann // Ambix. – 1938. – Vol. 2, No. 1. – P. 24.
20. Гуревич, А. Я. Проблемы средневековой народной культуры [Текст] / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1981. – С. 129.
21. Габинский, Г. А. Теология и чудо [Текст] / Г. А. Габинский. – М. : Мысль, 1978. – С. 65.
22. Шпренгер, Я. Молот ведьм [Текст] / Я. Шпренгер, Г. Инститорис; [пер. с лат. Н. Цветкова]. – М. : Интербук, 1990. – С. 74.
23. Albertus Magnus. Egyptian Secrets [Текст] / Albertus Magnus. – Montana : Kessinger Publ. Company, 1993. – 208 p.
24. Майринк, Г. Голем // Голем. Вальпургиева ночь [Текст] / Г. Майринк. – М. : Прометей, 1989. – С. 7–184.
25. Легенда о докторе Фаусте [Текст] / [ред. В.М. Жирмунский]. – М. : Наука, 1978. – 424 с.
26. Михал, С. Вечный двигатель вчера и сегодня [Текст] / С. Михал. – М. : Мир, 1984. – С. 98–104.
27. Элиаде, М. Кузнецы и алхимики [Текст] / М. Элиаде // Азиатская алхимия / М. Элиаде. – М. : Янус-К, 1998. – С. 140-269.
28. Марчукова, С. М. Естественнаучные представления в средневековой Европе [Текст] / С. М. Марчукова. – СПб. : Европейский Дом, 1999. – 192 с.
29. Данте, Аліґ'єрі. Божественна комедія [Текст] / Данте Аліґ'єрі; [пер. з італ. Є.А. Дроб'язка]. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 156.
30. Linden, S.J. Darke Hieroglyphicks: Alchemy in English Literature from Chaucer to Restoration [Текст] / Stanton J. Linden. – Lexington : The Univ. Press of Kentucky, 1996. – 374 p.
31. Льюис, М. Г. Монах [Текст] / М.Г. Льюис; [пер. с англ. И. Гуровой]. – М. : Ладомир, 1993. – 384 с.
32. Андреев, Н. Человек и нечистая сила [Текст] / Н. Андреев. – СПб. : Жизнь и знание, 1914. – С. 20.
33. Гюго, В. Собор Паризької Богоматері [Текст] / В. Гюго; [пер. з фр. П.Тернюка]. – К. : Вища школа, 1981. – С. 136.
34. Бэкон, Ф. Новый Органон [Текст] / Ф. Бэкон // Соч. в 2-х тт. / Ф. Бэкон. – М. : Мысль, 1978. – Т. 2. – С. 48.
35. Albertus, Magnus. Libellus de Alchimia [Текст] / Albertus Magnus; [translation by Sister Virginia Heines]. – Cambridge Univ. Press, 1958. – P. 2-4.
36. Гоголь, Н. В. О средних веках [Текст] / Н. В. Гоголь // Собр. соч. в 7 тт. / Н. В. Гоголь. – М. : Худ.лит., 1978. – Т. 6. – С. 36-37.
37. Чосер, Дж. Кентерберийские рассказы [Текст] / Джеффри Чосер; [пер. с англ. И. Кашкина и О. Румера]. – М.: Правда, 1988. – С. 555.
38. Каримов, У. И. Неизвестное сочинение Ар-Рази «Книга тайны тайн» [Текст] / У. И. Каримов. – Ташкент : Изд. АН Узб. ССР, 1957. – 192 с.

39. Steele, R. Practical Chemistry in the Twelfth Century. Rasis de Aluminibus et Salibus [Текст] / R. Steele // Isis. – 1929. – No. 12. – P. 10–46.
40. Dunleavy, G. W. The Chaucer Ascription in Trinity College, Dublin MS.D.2.8. [Текст] / G. W. Dunleavy // Ambix. – 1965. – Vol. 13, No. 1. – P. 2–21.
41. Crosland, M. P. Historical Studies in the Language of Chemistry [Текст] / M. P. Crosland. – Cambridge, Massachusetts : Harvard Univ. Press, 1962. – P. 45.

Надійшла до редакції 23.11.2011 р.

УДК 821.111(73)

ФЕНОМЕН БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТИ И ЕГО ПРОЯВЛЕНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА

И. С. Алексейчук, Е. А. Шелехов

Реферат. *Статья посвящена анализу феномена благотворительности в контексте политической жизни общества. Проанализирован лингво-семантический аспект понятий «благотворительность» и «филантропия». Определены основные связи политической и благотворительной форм деятельности.*

Ключевые слова: благотворительность, филантропия, политика, общество.

Тема благотворительности как общественного явления сохраняла свое значение на протяжении различных этапов развития человеческого общества. Резкое возрастание ее актуальности в наши дни связано с определенным парадоксом: во многих странах государство сократило (а иногда и вовсе прекратило) финансовую и материальную поддержку ключевых общественных услуг и начинаний в культурной сфере. В то же время, в связи с активными трансформационными процессами и системной реорганизацией многих общественных институтов такая поддержка становится все более необходимой. В тех случаях, когда государство занимается благотворительной деятельностью, часто можно наблюдать использование ее для реализации узких политических амбиций. Для того чтобы сделать проблему благотворительности в современном обществе максимально ясной и найти эффективные пути решения существующих сложностей, необходимо провести комплексный социально-философский анализ взаимосвязи феномена благотворительности и политической сферы жизни общества.

Целью данной работы является выявление форм проявления феномена благотворительности в политике.

Поскольку тема благотворительности не является абсолютно новой, следует указать на достаточно большое количество исследований по данной проблеме, проведенных в рамках не только философии, а и психологии, политологии, этики бизнеса, экономики и других научных отраслей. В их числе – работы Р. Апресяна [1; 2], Г. Жукова [3], Г. Исмаилова [4], П. Рикерта [5], Е. Федотова [6], Ж. Андреони [7] и др. При этом следует отметить, что вопрос связи и взаимовлияния благотворительности и политики рассмотрен весьма фрагментарно и требует проведения дальнейших исследований.

Понятие благотворительности напрямую связано с концептом «филантропия» (от греч. «любовь к людям»), который, в свою очередь, является синонимом понятия «меценатство». Если кратко проследить историю развития этих категорий, то можно выяснить, что на раннем этапе развития морали их просто не существовало. Вместо этого общеупотребительным было понятие милостыни, которую чаще всего раздавали во время религиозных праздников. Р. Апресян, разграничивая милостыню и благотво-

рительную деятельность, указывает следующие различия: «Милостыня представляет собой индивидуальное и частное действие; как правило она дается просто нуждающимся... сориентирована на ослабление суровой и не терпящей промедления нужды. Благотворительность же носит организованный и по преимуществу безличный характер. Даже в случаях обеспечения реализации индивидуальных начинаний (проектов) она имеет в виду общественно значимые цели, осуществляется по плану, по специально разработанным программам» [1, с. 51]. Со временем любовь к людям приобретает вид деятельности, в результате которой частные ресурсы добровольно распределяются их обладателями в целях содействия нуждающимся людям (в широком смысле слова) для решения общественных проблем, а также для усовершенствования условий общественной жизни. Согласно системе развития понятий рационального познания, разработанной одним из авторов данной статьи [7, с. 15], данному периоду соответствуют этапы выделения объекта (филантропии) из среды общественных отношений. Современное содержание филантропия начинает приобретать с утверждением капиталистических отношений. Именно в это время филантропия становится важным общественным явлением и приобретает широкий социально-политический резонанс. На данном этапе происходит формирование вида и рода такой человеческой деятельности, как филантропия. Следующий этап генезиса концепта «филантропия», называется «знак и смысл». Содержание этого этапа заключается в том, что происходит знаково-семантическое закрепление филантропии как особого вида человеческой деятельности. В современных языках слово «филантропия» обозначает широкий спектр социальной активности, как отдельных личностей, так и различных организаций, политических партий и союзов.

Хотя мы в контексте данной работы употребляем понятия «благотворительность» и «филантропия» как полностью синонимичные, необходимо отметить, что это не единственная существующая позиция. Так, по мнению Б. Исмаилова, филантропия – это более широкое понятие, чем благотворительность. Кроме традиционной благотворительности, она включает также «пожертвования бесприбыльным организациям, оказывающим бесплатные услуги всей общине, населению города, штата или всей страны, независимо от уровня благосостояния (например, вклады в библиотеки, музеи, колледжи, бесплатные концерты и пр.)» [4]. В то же время ученый отмечает, что оба явления в том виде, в котором они известны сейчас, обязаны своим появлением великим монотеистическим религиям – иудаизму, христианству и исламу, не только унаследовавшим древнейшие традиции помощи ближнему, но и создавшим ее как организованную систему со своими учреждениями, этикой и методами управления.

На современном этапе понятие филантропии (благотворительности) приобрело гораздо больше оттенков значений, чем раньше. В частности, филантропию стали использовать как средство достижения политических целей.

Под благотворительностью мы понимаем оказание безвозмездной помощи, выраженной в различных формах (финансовые или материальные средства, человеческие способности и энергия), тем, кто в этом нуждается. В «Новой философской энциклопедии» благотворительность определяется так: «...деятельность, посредством которой обладатели частных ресурсов добровольно и безвозмездно распределяют их в целях содействия нуждающимся людям, решения социальных проблем, а также усовершенствования условий общественной жизни» [2]. Как видно из данного определения, принципиально важную роль в благотворительности играет именно свобода и непринужденность выбора методов и содержания в оказании помощи. Г. Жуков предлагает культурологический подход к феномену благотворительности и определяет ее как категорию культурологического знания, формирующаяся на основе традиционного сознания и системы мировоззрения, складывающихся на протяжении многих лет в процессе

социализации общества и включающих представления о приоритетах, нормах и моделях поведения человека в социокультурном пространстве конкретного региона [3, с. 11].

Между политической и благотворительной видами деятельности существует ряд сходных моментов. Так, благотворительность – это одна из сфер проявления социальной свободы. Подобной сферой является и политика в условиях развитой демократии. В связи с этим, как в благотворительной, так и в политической деятельности можно выделить игровой компонент.

Игра в современном обществе, а до недавних пор – и в науке, понималась как способ овладения определенным социокультурным опытом и навыками (например, распространенная в педагогике концепция игрового обучения). Но при более глубоком осмыслении категории игры, которое, в частности, зафиксировано в работах И. Канта и Ф. Шиллера, она стала пониматься как влиятельная сила, активно творящая окружающий мир, в том числе – социально-политические отношения.

Через реализацию игрового компонента благотворительность, как и политическая деятельность, предполагает свободное раскрытие творческих сил человека. При этом существуют определенные правила взаимодействия граждан и власти, основанные на утверждении ряда ценностных установок, норм и образцов поведения (то есть, «правил игры»), одна часть которых кодифицирована в законодательстве и специальных документах, а другая закреплена традицией. Чем лучше работает этот механизм, тем выше политическая культура общества и тем более развита филантропия. Весьма справедливым представляется высказывание известного политика А. Фельдмана относительно уровня отечественной культуры благотворительности: «Самой большой проблемой филантропии сегодня является отсутствие в обществе культуры благотворительности – мы привыкли, что благотворительность – удел богатых. Посмотрите, как в США – там с детства, со школы учат, что нужно помогать жителям Африки. Там развито волонтерское движение. Даже дети собирают деньги в помощь детям из беднейших стран. Проблемой филантропии, кроме системы налогообложения, является еще и неполная готовность общества принять чью-то деятельность. Скажем, высокий уровень критического отношения к людям, которые занимаются благотворительностью, недоверие фондам» [9]. Недоверие благотворительным организациям в Украине, России и других странах СНГ – это действительно весьма сложный и остро стоящий вопрос, который тормозит развитие благотворительной активности граждан, а значит и развитие общества в целом. Политики и бизнесмены, занимаясь благотворительностью эпизодически и фрагментарно, слишком явно преследует имиджевые цели, отождествляя понятия «спонсорство» и «благотворительность». Характерным является отношение населения России к социальной деятельности бизнес-компаний, выявленное в результате специального исследования, проведенного в 2007 г. Как показали полученные данные, оно преимущественно негативное. Почти 50 % опрошенных респондентов считают российский бизнес социально безответственным [6, с. 8].

Благотворительность, также как и демократическая политика, невозможна без свободной коммуникации. Известный философ XX в. Л. Витгенштейн раскрыл игровое основание языковой коммуникации. Он впервые указал на то, что язык – это не просто констатация фактов, или выражение правды или неправды, а самостоятельная форма жизни [10, с. 412], которая развивается по своим законам – законам игры. Через игру, реализуемую в политике, благотворительности и других формах активности, общество утверждает свою свободу и достигает гармоничного познания мира.

Благотворительность часто используется для достижения узких корыстных интересов. Например, проведение благотворительных акций политическими деятелями часто имеет целью получение поддержки и завоевание популярности у широких слоев населения. В то же время, сводить взаимодействие политики и благотворительности только к PR-кампаниям и интригам, проводимым с целью внушить потенциальным

избирателям ложные представления о кандидате, было бы в корне неверно. Русский исследователь В. Стризое доказал, что игровой компонент действительно может совпадать с политической интригой, но это два разных явления, которые в обществе часто совпадают [11, с. 120]. Политика как поле соперничества не может существовать без игрового элемента. Также как не может обходиться без него благотворительная активность. Абсолютно «серьезный» и реалистичный политик не имел бы никаких шансов на широкую народную поддержку. В самой политике следует различать игру и псевдоигру, то есть, манипуляцию другими игроками. Это происходит, например, когда в обществе создается сообщество игроков закрытого типа, в роли которого может выступать политическая элита. Тогда игра утрачивает свой первоначальный смысл – победу в открытом соревновании, и превращается в фарс. Элита заботится о своей исключительности и препятствует даже таким формам ее размывания, как вхождение в советы попечителей филантропических организаций людей со стороны, пусть и богатых из высшего класса (но не элиты). Особенность филантропии элиты, по мнению Р. Апресяна, заключается в том, что поддерживаемые ею филантропические организации как правило выделяют средства не индивидам, а общественным организациям – на определенные программы [1, с. 54]. Филантропические организации по-своему зависят от организаций-реципиентов. Поэтому филантропия элиты оказывается обусловленной не только целями и приоритетами элиты, но и потребностями и эволюцией тех общественных организаций, которые она поддерживает. Финансовые интересы организаций-реципиентов воздействуют на мышление и поведение элиты, представители которой выступают их донорами и попечителями.

Благотворительные проекты также как и политико-идеологические конструкты, содержат в себе некое идеалистическое ядро, которое декларируется, выступает высшим ориентиром деятельности, но далеко не всегда воплощается в жизнь. Наиболее часто это идеалистическое ядро сформулировано в лозунгах и ярких политических высказываниях. Например: «Благотворительность – это умение слышать чужую боль. Благотворительность – это умение разделять чужую боль. Благотворительность – это системная борьба с системными проблемами. Благотворительность – это нацеленность на результат. Благотворительность – это открытость» (Р. Ахметов), «Когда помогаешь и видишь, что это значит для людей, возникает мотивация сделать что-то еще, сделать мир лучше» (А. Фельдман), «Наиболее перспективное направление социальных инвестиций – это новое поколение» (В. Пинчук) [9] и т. д.

Благотворительная деятельность, как и политика, невозможна без креативности. В научной литературе, посвященной явлению благотворительности, часто встречается понятие креативной социальной ответственности, которая непосредственно связана с инновациями. В современных публикациях на тему благотворительности иногда встречается попытка представить инновационную деятельность как альтернативу благотворительности. Но это справедливо лишь отчасти (только если понимать благотворительность как помощь нуждающимся гражданам и не учитывать ее социально-развивающее значение). Скорее более правильной формулировкой будет понятие «инновационная благотворительность».

Парадигма «инновационной экономики» пришла на смену парадигме «экономики благосостояния», исчерпавшей себя в 70 – х гг. XX в. Суть парадигмы благосостояния, возникшей на волне социальной оппозиции бизнесу в европейских странах, состоит в следующем: пусть корпорации накапливают свои капиталы, при условии, что часть их прибыли будет выделяться во благо и на развитие общества, частью которого они являются. Какое-то время эта парадигма действительно успешно функционировала. Стоит вспомнить, например, предпринимателя Дж. Карнеги, вложившего 350 млн. долларов в различные социальные программы и построившего более 2000 тыс. публичных библиотек. Но вскоре она выродилась в банальную «раздачу денег» на многочис-

ленных благотворительных аукционах, что приводит к постепенному подрыву финансовой системы. Встал вопрос о новом пути развития, в качестве которого был выбран путь инноваций. Теперь под новую парадигму должна выстраиваться вся иерархия социальных институтов (образование, наука, техника, бизнес, сфера управления). Не случайно в центре большинства современных социально-политических моделей стоит креативная личность. По сути, это личность-инноватор – человек, получивший хорошее образование, активно стремящийся к успеху в обществе, и поэтому стремящийся развивать производство, сферу услуг, технологии и т. п. На Западе такие люди получают серьезную государственную поддержку. В контексте отечественных реалий, к сожалению, такая практика до сих пор не стала нормой, что является одной из причин «оттока мозгов» за границу. Перспективной формой вкладывания денег в социально-культурную сферу является фандрейзинг (от англ. – *fundraising*) – деятельность по сбору средств, формированию различных финансовых, денежных фондов, в частности, для благотворительных или образовательных целей.

На массовое восприятие инновационной политики влияют мировоззренческие установки элиты. Именно элита принимает ключевые для развития государства решения. Для инновационной динамики общества необходимо, чтобы представители разных политических сил не только осознавали важность этой динамики, но также умели договариваться и организовывать наиболее эффективные благотворительные организации, что лучше всего происходит под влиянием сильного среднего класса (ведь инновационная политика это, прежде всего, поддержка предпринимателя, занимающегося инновациями).

Благотворительность на сегодняшний день является неотъемлемым элементом социальной политики цивилизованного государства. На наш взгляд, наиболее эффективной она будет в том случае, если будет сочетать западный опыт и восстановление отечественных филантропических традиций (ведь еще до 1917 г. на территории России и нынешних украинских землях существовала развитая сеть организаций, оказывающих социальную помощь населению, а именно городские благотворительные общества, деревенские земства, общества призрения для крестьян, ясли-приюты, церковно-приходская благотворительность, частная благотворительность в лице промышленников и богатых купцов).

Наиболее важной функцией социальной политики является служение обществу, обеспечение социальной безопасности, удовлетворение потребностей населения. В самом общем виде можно представить социальную политику как взаимоотношения социальных групп по поводу сохранения и изменения социального положения населения в целом и составляющих его классов, слоев, социальных, социально-демографических, социально-профессиональных групп и социальных общностей. П. Рикер, подчеркивая связь политики с этикой благой жизни, указывает на то, что человек определяется главным образом своими способностями, которые достигают полной реализации только в условиях политического существования, иначе говоря, в условиях общественного состояния (*une cite*). С этой точки зрения гражданин становится «человеком могущим» (фр. *homme capable*), необходимым условием реализации способностей которого является именно политическая власть [5, с. 52]. Социальная политика осуществляется на следующих уровнях: 1) федеральном; 2) региональном; 3) муниципальном; 4) на уровне отдельных организаций, предприятий, учреждений. Все эти уровни находятся в непрерывном взаимодействии, взаимообусловлены и составляют единое целое.

Очевидно, что социальная политика является затратным и дорогостоящим видом деятельности. Каждое направление социального развития требует больших финансовых вложений, и чем более масштабной является социальная политика, чем более значимые цели она себе ставит, тем больше средств должно выделяться на ее реализацию. Как пишет американский ученый Ж. Андреони, филантропия – это одна из величайших загадок экономики (обычное поведение людей, основанное на

удовлетворении своих собственных интересов нелегко сочетается с таким столь явно неэгоистичным поведением как филантропия) [7, с. 1]. Как в России, так и в Украине традиционно шло выделение средств на реализацию социальной политики по «остаточному принципу», что составляет серьезную проблему, требующую скорейшего решения.

В современных условиях прослеживается смещение акцента с государственных средств, необходимых для достижения целей социальной политики, на финансовые средства внебюджетных социальных фондов, происходит перераспределение финансовых средств на социальные нужды с государственного бюджета на частные сбережения людей.

В процессе возрождения отечественной благотворительности, начало которой было положено в середине 80-х гг. XX в., возникло большое число общественных организаций, создаваемых в порядке добровольного объединения граждан, действующих независимо от государства, по собственным программам для решения жизненно важных проблем особо нуждающихся категорий населения. Это могло быть связано с тем, что государство в первую очередь ориентировало стратегию государственного развития на решение экономических задач, а не на социальные последствия воплощения этих решений на практике. Как результат не были проведены реформы, необходимые для обеспечения эффективного функционирования государства в новых рыночных условиях, потому что было предусмотрено снижение роли государства в социальной сфере, что выражалось в сокращении государственной помощи предприятиям в финансировании их социальной инфраструктуры.

Эти действия привели к постепенному разрушению традиции финансирования предприятиями социальных учреждений. Кроме того, государство фактически отказалось от монополии на предоставление социальных услуг и тем самым в определенной степени стимулировало решение социальных проблем самими гражданами без его участия. Этим государство способствовало процессу формирования и активизации деятельности благотворительных организаций, объединений, фондов и др.

Таким образом, можно предположить, что возрождение благотворительности позволит государству в современных условиях решить многие социальные проблемы, что будет способствовать снижению социальных конфликтов и напряженности, развитию демократии и самоуправления. Это очень важно сегодня как для достижения гражданского мира, так и для ориентации населения на социальную активность и социальную ответственность.

Среди факторов, препятствующих эффективному развитию благотворительности в современной Украине следует подчеркнуть следующие: 1) неблагоприятная для благотворителей и благополучателей система налогообложения; 2) неопределенная позиция государства по отношению к благотворительности; 3) недоверие к благотворительности и ее представителям со стороны граждан.

Выводы: благотворительность как оказание безвозмездной помощи, выраженной в различных формах тем, кто в этом нуждается, имеет ряд общих моментов с политической сферой общественной жизни. Это проявляется в следующем: 1) политика и благотворительность – это сферы проявления социальной свободы; 2) креативная сущность политики и благотворительности может быть прослежена через категорию игры (в каждой сфере присутствуют свои правила, нормы, традиции, культура); 3) политика и благотворительность имеют свое идеологическое ядро, которое часто выражается в лозунгах и политических высказываниях; 4) на современном этапе от политической и благотворительной деятельности требуется активное развитие инноваций и поддержка личностей-инноваторов. Благотворительная деятельность политических субъектов не может полностью сводиться к цели создания позитивного политического имиджа, хотя таковая цель имеет место, наряду с другими проблемами – недоверием населения постсоветских стран к благотворительной деятельности чиновников, а также забвением существующих традиций и нехваткой финансирования

благотворительных программ. Государство, будучи заинтересованным в поддержании устойчивых социальных отношений, должно видеть в благотворительности один из важнейших рычагов управления в решении социальных проблем и, таким образом, способствовать развитию благотворительной деятельности, создавая благоприятные политические, экономические, правовые и организационные условия для ее развития. При этом многое зависит от элиты, благотворительная деятельность которой направлена, в основном, не на индивидов, а на различные социальные программы.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена аналізу феномена благодійництва у контексті політичного життя суспільства. Проаналізовано лінгво-семантичний аспект понять «благодійництво» та «філантропія». Визначені основні зв'язки політичної і благодійної форм діяльності.

Ключові слова: благодійництво, філантропія, політика, суспільство.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the phenomenon of charity in the context of political life of society. The linguistic and semantic aspect of notions “charity” and “philanthropy” has been analyzed. The main connections between political and charitable forms of activity have been defined.

Key words: Charity, Philanthropy, Policy, Society.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Апресян, Р. Г. Филантропия: милостыня или социальная инженерия? [Текст] / Р. Г. Апресян // Общественные науки и современность. – 1998. – № 5. – С. 51–60.
2. Апресян, Р. Г. Благотворительность [Текст] / Р. Г. Апресян // Новая философская энциклопедия. – в 4-х т. – Т. 1. – М. : Мысль, 2000 – 2001. – С. 276.
3. Жуков, Г. В. Благотворительность как инструмент фандрейзинга в социокультурном пространстве современного общества [Текст] : дис. ... к. культурологи: 24.00.01 / Григорий Владимирович Жуков. – Краснодар, 2002. – 162 с.
4. Исмаилов, Г. И. Генезис правовой регламентации благотворительности и филантропии в правоприменительной практике иностранных государств / Г. И. Исмаилов // Научная онлайн-библиотека ПОРТАЛУС, 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://portalus.ru>. – Загл. с экрана.
5. Рикер, П. Мораль. Этика. Политика [Текст] / П. Рикер // Герменевтика. Этика. Политика. – М. : Academia. – С. 49-123.
6. Федотова, Е. Г. Спонсорство и благотворительность в современной России: состояние и перспективы развития [Текст] : дис. ... к. социол. наук: 22.00.05 / Елена Григорьевна Федотова. – Волгоград, 2007. – 241 с.
7. Andreoni, J. Philanthropy [Текст] / J. Andreoni. – Wisconsin : Madison, 2006. – 80 p.
8. Алексейчук, І. С. Філософсько-освітній вимір раціонального пізнання [Текст] : автореф. дис. ... д. філос. наук / І. С. Алексейчук. – Харків, 2011. – 31 с.
9. Философия благотворительности // Новости КСО стран СНГ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.csrjournal.com/news/2015-filosofija-blagotvoritelnosti.html>. – Загл. с экрана.
10. Витгенштейн, Л. Философские исследования [Текст] / Л. Витгенштейн [пер. с англ. В. Руднева]. – М. : Знание, 1994. – 693 с.
11. Стризов, А. Л. Политика и общество: социально-философские аспекты взаимодействия [Текст] / А. Л. Стризов. – Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 1999. – 340 с.

Надійшла до редакції 25.11.2011 р.

УДК 1:316.3

«СОЦІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО»: СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

О. М. Кузь

Харківський національний економічний університет

Реферат. У статті аналізуються постсучасні конотації використання понять «соціальне» та «суспільне», досліджується проблема онтології соціального. Робиться висновок про те, соціальність породжується не суспільством, а суб'єктами, які взаємодіють у процесі екзистенціальної комунікації або інтерпретації інституціональної комунікації.

Ключові слова: соціальне, суспільне, соціальна реальність, соціальні суб'єкти, суб'єктність.

Становлення і розвиток постіндустріального суспільства призвів до кардинальних трансформацій традиційних соціальних основ, форм і способів соціального життя людини і механізмів її соціалізації. Причому ці докорінні зміни мають для соціальності подвійні наслідки. З одного боку, зростання міри індивідуалізації у процесі цивілізаційного розвитку в сучасних умовах призводить до поширення патогенних для соціальності форм індивідуалізму, агресивно девіантні та відверто егоцентричні форми якого, розростаючись і легітимуючись на тлі деформації і занепаду традиційних форм соціального буття – сім'ї, спільноти, етносу, нації тощо – становлять загрозу десоціалізації людини. З іншого боку, дедалі більша інституалізація соціальності, ускладнення соціальних практик і їх динамічне оновлення, виникнення й поширення нових засобів і форм комунікації, а також маніпуляції людською свідомістю, утворюють загрозу дегуманізації соціальності: відчуження від людини об'єктивних форм її соціального життя і деградацію суб'єктності людини, підсилення влади над нею зовнішніх соціальних сил – економічних, політичних, духовних. У цій ситуації розгортання теоретичного дискурсу соціального здатне виступити своєрідним проектом конструювання соціальності, адже дискурсивні утворення завдяки своєму символічному потенціалу самі певною мірою перетворюються на дійсність.

Соціальність у своїх об'єктивованих і суб'єктивованих формах так чи інакше входить у предмет дослідження майже усіх соціально-гуманітарних дисциплін. Разом з тим, кожна конкретна наука, фіксуючи власний предметний аспект соціальності, схильна або гіпертрофувати, або нівелювати її антропологічний вимір. Показовими в останньому відношенні є соціологія і політологія, які зосередились на вивченні, насамперед, інституціональних механізмів соціуму. На тлі діагнозу «смерті суб'єкта», який наприкінці ХХ ст. став одним із найпоширеніших для соціально-гуманітарного пізнання у цілому, усвідомлення теоретичної неспроможності й практичної небезпеки «десуб'єктивації» соціальності активізує пошук теоретико-методологічного інструментарію, який дозволить повернути соціальності її антропологічний вимір. Це знайшло вираження в актуалізації дискурсу самопізнання і самостворення людини через моделювання соціальної реальності соціогуманітарними дискурсами. Засадничими поняттями в даному теоретичному контексті стали «соціальна реальність» і «суб'єктність». Перше дозволяє реконструювати антропологічний вимір в онтології соціальності, наголошуючи на неможливості суцільної об'єктивації, а друге – артикулювати той вимір людини, який, сутнісно конститууючи її як соціального дієвця, здатен захистити від стратегій панування соціального ладу (А. Турен).

Мета дослідження – окреслення проблемно-тематичного поля, у межах якого можлива інтеграція соціогуманітарного знання про соціальність та її постсучасна

теоретизація. Відповідно, *об'єктом дослідження* є соціальність як сутнісна характеристика людини і способу її буття у світі, а *предметом* – філософсько-антропологічний аналіз становлення соціальності через історичні практики соціалізації.

Ступінь розробленості проблеми. Оскільки соціальність частково чи повністю входить в предмет дослідження майже всіх соціально-гуманітарних дисциплін, усі соціальні теоретики певною мірою центруються навколо цієї категорії. До найбільш значущих доробків варто віднести напрацювання таких соціальних філософів, як З. Бауман, Ж. Бодріяр, А. В. Брушлінський, П. Бурдьє, Е. Гуссерль, Т. М. Дрідзе, В. П. Загороднюк, В. Є. Кемеров, В. А. Кутирєв, А. М. Лой, К. С. Пігров, В. С. Стьопін та ін. Однак, незважаючи на наявність низки евристичних ідей щодо постсучасного концепту соціальної реальності, наразі відсутній цілісний підхід до його інтерпретації, що й спровокувало появу даної статті.

Соціальний та інституціональний (суспільний) зрізи соціальної реальності, взаємопроникаючи, уособлюють діалектику динаміки та статичності соціуму й конститууються в цій реальності як соціальні й суспільні феномени, що мають своє специфічне буття. мально-логічно все суспільне – це соціальне, бо, зрештою, породжене взаємодією індивідів. Проте не всякому соціальному властиві ознаки суспільного, а часто й навпаки – соціальна взаємодія за певних умов породжує антисуспільні явища, і суспільство намагається ліквідувати підґрунтя такої взаємодії і тим самим зберегти стабільність своїх структур, а отже, і свою цілісність. Однак коли як суб'єкти взаємодії постають великі соціальні групи і суспільство виявляється неспроможним адаптувати їх через інституціональні механізми до системи суспільних (не соціальних!) відносин, то таке суспільство руйнується, і на підґрунті нових соціальних відносин інституціоналізується нове суспільство. Діалектика соціальних відносин та інституціональних форм їхнього закріплення фундує розвиток цивілізації й визначає всю різноманітність її форм.

Якщо подивитись на становлення соціальності не в історичній ретроспективі, де соціальність рано чи пізно набуває відносно стабільних інституціональних форм (що зазвичай приводить до ототожнення соціального й суспільного), а в режимі «реального часу» (адже нова соціальність виникає тут і тепер), то можна вийти за межі того розуміння соціального, яке в академічному середовищі вважається цілком обґрунтованим. Йдеться про соціальне як сукупність певних властивостей та особливостей суспільних відносин, інтегровану індивідами або спільнотами у процесі спільної діяльності (взаємодії) в конкретних умовах, яка проявляється в їхньому ставленні один до одного в суспільстві, до явищ та процесів суспільного життя.

Позитивний аспект цього визначення полягає у тому, що дає можливість не ототожнювати соціальне й суспільне. Але якщо слідувати його логіці, для виникнення соціального потрібні суспільні відносини, тобто необхідне суспільство як специфічна соціальна цілісність. Лише вона породжує соціальне, яке постає його інтегративним відображенням. Проте соціальність породжується не суспільством, а суб'єктами, які взаємодіють у процесі екзистенціальної комунікації або інтерпретації інституціональної комунікації. Телос останньої завжди пов'язаний з досягненням розуміння щодо певної спільної діяльності, у ній завжди йдеться про певну спільну дію, мотивовану самою системою. У той же час екзистенція доволі часто потрапляє в такі маргінальні ситуації (за Ж. П. Сартром, «ситуації екзистенціального вибору»), в яких не існує можливості «апріорного» застосування тих чи інших нормативних критеріїв.

На наш погляд, генетичний та логічний аналіз свідчить про те, що соціальність виникає вже на нижчих щаблях ієрархії індивідуально значущих взаємодій, де родові характеристики ще не оформилися у видові відмінності. Це дозволяє суспільству не лише відтворювати систему соціальних відносин, стабілізувати її на інституціональному рівні, але й розвивати її. Ототожнення соціального й суспільного, властиве

більшості соціогуманітарних досліджень, не дозволяло звернути увагу на цей важливий як в теоретичному, так і в практичному плані момент.

А. В. Брушлинський зазначає, що все психічне об'єктивно постає насамперед як процес – завжди безперервний, живий, гранично пластичний і гнучкий, ніколи апріорно повністю не заданий, а тому такий, що формується та розвивається, породжує ті чи інші продукти (образи, поняття, почуття тощо) під час взаємодії людини зі світом [1, с. 132]. Саме ці властивості психічного дозволяють соціальності виникати в процесі взаємодії суб'єкта зі світом *поза* та *безвідносно* наявних інституціональних структур. Вони ж визначають і значущість мислення як психічного процесу для формування соціальності, оскільки «мислення як безперервний процес відшукування та відкриття істотно нового є первинним і найбільш лабільним щодо дій та операцій, котрі як вторинні та менш пластичних компоненти виникають і розвиваються лише під час процесу як його форми» [1, с. 135]. У даному контексті можна в екзистенціальному плані вбачати (і стверджувати) первинність свідомості в діяльності, оскільки перша, на відміну від останньої, є безперервною. Свідомість є суб'єктною: вона закладає підґрунтя у вигляді рішень для наших майбутніх дій.

Недиз'юнктивний підхід виходить з того, що «мислення як процес нерозривно пов'язане з мисленням як діяльністю суб'єкта – з особистісним аспектом (з мотивацією, здібностями, рефлексією тощо). Це і є завжди недиз'юнктивний зв'язок *особистісного* та *процесуального* аспектів мислення. ...інакше кажучи, це не два різні й поряд існуючі плани – особистісний та діяльнісний, а *один*, оскільки діяльність здійснюється лише особистістю, взагалі суб'єктом» [1, с. 137]. Однак визнання процесуальності засад соціального все ж не дозволило А. В. Брушлинському оминати певну невизначеність. З одного боку, він стверджує, що «не є заздалегідь і цілковито чи апріорно повністю сформованими мотиви будь-якої діяльності суб'єкта. Вони також формуються у плінні психічного як процесу» [1, с. 135]. З іншого боку, «на будь-якій стадії психічного розвитку людина здійснює мислиннєвий процес, виходячи зі вже усталених (відносно стабільних) мотивів і здібностей» [1, с. 137]. Якщо умовно прийняти, що мотиви діяльності можуть бути як соціальними, що формуються під визначальним впливом усієї сукупності психічних процесів, так і інституціональними, обумовленими процесом мислення, що оперує наявними формами знання, цінностями, ідеологіями тощо, то формування мотивації особистості стане більш визначеним.

У соціально-філософському ключі виникнення нової соціальності можна уявити як зустріч з Іншим, як відповідь на змінені умови буття, які через відкритість соціальних систем не обмежуються рамками конкретних суспільств. Ці змінені умови або провокують нові форми та предмети задоволення наявних потреб суб'єкта, або породжують нові потреби, задоволення яких у процесі інституціональної комунікації неможливе. Задовольняючи ці потреби, суб'єкт вступає в соціальний контакт, який, поступово ускладнюючись і закріплюючись (якщо цей контакт сприяє задоволенню потреб), проявляється на поверхні соціального життя у вигляді легітимованих соціальних форм буття. Вони мають співвідноситися з *наявними* легальними суспільними формами, вбудовуватися й узгоджуватися з ними через нормативну структуру, що і є сутністю процесу інституціоналізації.

Соціальне на субстанціональному рівні, де субстратом є індивід, завжди постає результатом зустрічі зі світом та її інтерпретації, що відбувається у смисловій комунікації. Ця комунікація процесуально розвивається та ускладнюється, породжуючи при цьому як інтегративні якості (вже соціальних) суб'єктів, так і опосередковані цими якостями форми самої комунікації. Варто зазначити, що в науковій літературі часто вживаються як синоніми поняття «комунікація», «взаємодія», «відношення» та «зв'язок», коли вони не є предметом спеціального розгляду. Однак усім їм все ж властиві свої конотації, що свідчать про різноякісність цих аспектів соціального буття.

Щодо застосування поняття «зв'язок» В. Є. Кемеров зазначає: «У розмірковуваннях про соціальні зв'язки зазвичай присутня певна презумпція їхньої ізотропності та гомогенності; мислимі самі по собі соціальні зв'язки постають в абстрактній однорідності, безвідносно до буття конкретних суб'єктів, самореалізації людських індивідів. ...Проблема, однак, полягає в тому, що соціальні зв'язки початково є «несиметричними», виникають як засоби «каналізування» соціальної енергії; вони визначаються як спрямування руху людських сил і здібностей, вони ускладнюються, сплітаються й розходяться як форми кооперації та поділу людської діяльності у часі й просторі. Вони задають певну онтологію діяльності, перетворюють фізичний час і простір на час і простір соціальний» [2, с. 6]. У даному випадку, вочевидь, дослідник зафіксував загальну проблему – сучасне бачення соціальної комунікації однорідне й безвідносно до буття конкретних суб'єктів.

Бурхливий розвиток телекомунікаційних засобів сучасних суспільств посилює несиметричність соціальної комунікації, примушуючи змістити акценти при розгляді вже найпростіших моделей соціальних явищ. Якщо для філософії альфа та омега соціальності – це насамперед матерія, що розвивається, обтяжена свідомістю (або духом, втім, як і навпаки), яка об'єктивує себе в історичному процесі, то соціолог за точку відліку обирає взаємодію як мінімум двох індивідів, припускаючи при цьому, що вони *взаємо-*діють, тобто впливають у процесі цього контакту один на одного [3, с. 16].

Цього цілком достатньо для виходу за межі робінзонади, для того, щоб бачити соціальність у фізичній реальності, де ці індивіди перебувають у єдиному просторі-часі. Але цього недостатньо для реальності соціальної, в якій *опосередкований* контакт є не менш, а інколи й більш значущим, де межі минулого, сучасного й майбутнього визначаються не плином часу, а суб'єктивними й суб'єктними властивостями соціальних суб'єктів. Сама наявність опосередкованих форм у сучасному розумінні соціальної взаємодії свідчить про те, що існує односторонній вплив, завдяки якому, наприклад, відбувається розпредметнення матеріальної культури. Навіть активна відповідь на комунікативний вплив через наявність «ніпельних» соціальних контактів не дозволяє говорити про взаємодію.

Опосередковані соціальні контакти зазвичай бувають *ніпельними*, оскільки не передбачають *взаємодії*. Тому в сучасній соціальній реальності за точку відліку варто брати, на наш погляд, вже не взаємодію, а *вплив* (соціальний контакт), результатом якого є зміна поведінки або властивостей одного з суб'єктів. Цей соціальний контакт у процесі свого розвитку ускладнюється, стає власне взаємодією, якій властивий взаємний, необов'язково рівний вплив суб'єктів один на одного. Особливої специфіки соціальній взаємодії надає її просторово-часова локалізація, без якої вона нездійсненна. Подальше ускладнення соціальних контактів приводить до формування *зв'язків*, що завжди функціональні й зорієнтовані на задоволення певних потреб (вже взаємопов'язаних цими потребами) суб'єктів.

Наступний етап – формування *відносин*, що враховують усю сукупність соціальних позицій суб'єктів. І лише на цьому рівні соціальної комунікації можна говорити про виникнення суспільства як соціальної цілісності. У ньому індивіди належать до *багатьох* соціальних спільнот і набувають у процесі своєї діяльності соціальних статусів та відповідних їм рольових систем. Це дозволяє, з одного боку, говорити про залученість індивідів до системи суспільних відносин, а з іншого, не применшувати в кожній предметній ситуації визначальної ролі інших соціальних контактів. Це наочно проявляється в рольових конфліктах, що, по суті, є проявом протиріччя між соціальним та суспільним у життєдіяльності суб'єкта.

Суспільство як видове вираження соціальності, у свою чергу, постає специфічно структурованим соціумом. Воно характеризується наявністю системи особливих потреб, ресурсів та умов, що дозволяє аналітикам виокремити його головний критерій –

самозабезпеченість [4, с. 80–85]. Індивіди відносно суспільства постають протоелементами, інтеграція яких формує такі структурні елементи суспільства як соціальні групи різного ступеня загальності, соціальні організації й соціальні інститути, що через рольові системи соціалізують індивідів, стаючи надіндивідуальними соціальними суб'єктами. Лише взаємообумовлене буття цих надіндивідуальних суб'єктів може забезпечити буття сучасної людини з її різноманітними потребами; будь-які дисфункції цих суб'єктів позначаються на реальному житті людини.

Самозабезпеченість як сутнісний критерій суспільства свідчить про те, що лише та сукупність людей може вважатися суспільством, яка може *природно* відтворюватися протягом тривалого часу як *закрита* система. У межах суспільства соціальні суб'єкти повинні мати можливість задовольняти всі свої потреби, що забезпечує як функціонування, так і саморозвиток суспільства. Оскільки в соціальній реальності це неможливо, то цей критерій є швидше аналітичним. З урахуванням міжнародної економічної інтеграції, що набирає обертів, і формування глобального суспільства, яке задає нові параметри соціально-політичних взаємодій, термін «самозабезпеченість» викликає все більше запитань.

У даному випадку видається доцільним вживати критерій, що сягає теорії Аристотеля та використовується Т. Парсонсом, – «самодостатність» [5, с. 792–794]. Цей критерій підкреслює автономність суб'єкта щодо навколишнього середовища, не розриваючи в той же час генетичних зв'язків з ним: взаємодія з навколишнім середовищем обумовлена суб'єктністю, «самістю» об'єкта, який тим самим конститує себе як суб'єкта. Оскільки суспільство є полісуб'єктним, а статус індивіда через специфіку включення його до соціальних структур і процесів як суб'єкта є амбівалентним, протягом соціальної еволюції формуються різноманітні інтерсуб'єктивні форми типізації досвіду – соціальні інститути, що дозволяють індивідам задовольняти свої потреби як самоочевидності в межах комунікативних стандартів інституціональних систем.

Таким чином, накопичуючи соціальний досвід, стандартизуючи механізми його засвоєння і трансляції, соціальні інститути стосовно «тілесних» суб'єктів (індивідів і спільнот) самі постають як суб'єкти, що забезпечують структурну цілісність суспільства. Отже, суспільство можна визначити як *інституціонально структурований соціум, самодостатній у своїй цілісності*. Саме тому суспільство може бути закритим як відносно, так і абсолютно, чому найчастіше сприяють географічні чинники. Більше того, відносна закритість суспільства є обов'язковою умовою для збереження ним своєї цілісності.

Виокремлення інститутів як основних елементів суспільства, їхній розвиток як показник зрілості суспільства зустрічається доволі часто. Так, П. Бергер і Т. Лукман вважають, що суспільство складається з «інституціонально обґрунтованих підсвітів» [6, с. 225]. Можна розглядати соціальні інститути як невиразні форми соціальної суб'єктності. Тоді інституціональність буде одним з рівнів соціальності в тому розумінні, що характеризує сам спосіб спільного буття людей, організованих у ціле, наявність у них колективних настанов, цінностей і норм, і виражатиме ступінь розвиненості суспільства, представлену в ньому суб'єктність.

Соціальне в розвинених формах близьке до суспільного своїми інтегративними характеристиками, в яких акумулюється й через які передається весь досвід попередньої взаємодії. Сама трансляція цього досвіду передбачає наявність стабільних структур, які й представляють собою соціальні інституції, що утворюють у своєму взаємопроникненні кістяк суспільства. Їхнє стабільне узгоджене функціонування забезпечує цілісність суспільства, оскільки останнє робить акцент насамперед на функціональній діяльності. У той же час соціальна комунікація як динамічна характеристика соціуму через умови цієї комунікації, що постійно змінюються, через агентів і провідників змушена орієнтуватися на інноваційну діяльність.

Отже, соціальність – це, по-перше, динамічна характеристика соціуму, оскільки вона завжди конкретна та є породженням і відображенням реальних умов буття, що постійно змінюються, динамічної сукупності суб'єктів, яким завжди тісно в прокрустовому ложі суспільного. По-друге, саме соціальне легітиміє суспільні форми, у той час як легалізувати себе вони здатні самотійно. Саме врахування потреб, породжених повсякденною соціальністю, дозволяє розглядати процес інституціоналізації як базовий у процесі суспільного розвитку. Організаційне оформлення цього процесу, яке зазвичай спрямовується легальними суспільними структурами, має орієнтуватися на дійсну, а не уявну мету соціуму – задовольняти потреби, що виникають у процесі соціальної взаємодії індивідів.

Неспроможність суспільства відповісти на потреби власне соціального розвитку неминуче викликає кризові явища в ньому: легальні суспільні структури втрачають своє легітимне підґрунтя. Суспільство задля збереження своєї цілісності шукає ефективні форми соціального контролю, що стимулюють і спрямовують діяльність його членів, досягаючи з більшим чи меншим успіхом інтерналізації стимулів у мотиваційну сферу через ціннісне оформлення потреб індивідів. Воно йде від «треба» (для суспільства) до «повинно». Якщо цей механізм не працює, то соціальний контроль є, по суті, контролем суто суспільним, як правило, *репресивним*. У той же час нова соціальність, що виникла як відповідь на змінені умови буття, породжує нові потреби суб'єкта, часто ще ціннісно не легалізовані суспільством, але вже легітимовані соціальним середовищем.

Функціональна діяльність суб'єкта раціонально стимулюється суспільством, у той час як інноваційна діяльність підкріплюється в більшій мірі особистісною мотивацією, за якою вже сформовані соціальні властивості (динамічна система потреб, активність і самотійність, настанови тощо). Це дозволяє соціальному суб'єкту бути активним і творчим при розв'язанні проблем, не боятися при необхідності вступати у протиріччя з нормативними інструкціями. Такий суб'єкт може застосовувати форми діяльності, котрі ще не сприймаються суспільством як належні, тому ставлення до них з боку суспільства може варіювати від настороженого до ворожого.

Ще один суттєвий момент полягає в тому, що соціальне за своєю природою є тим провідником, через який суспільство (поза офіційною волею) зв'язується із зовнішнім середовищем, воно постає граничною межею, через яку фільтруються всі *іносоціальні* впливи. Чим повніше суспільні форми буття соціуму враховують його потреби, тим безболісніше для нього відбувається неминучий процес соціокультурного обміну із зовнішнім середовищем, воно більш адаптивне до конкретних ситуацій іносоціального впливу. Оскільки такий обмін за інформаційної доби є неминучим, відкритий тип комунікації стає в сьогоденні важливою характеристикою суспільних структур. Особливо слід звернути увагу на те, що в даному випадку ми розглядаємо *ідеальні типи*, оскільки їхній статус у самій реальності завжди *амбівалентний*.

Соціальним та інституціональним феноменам як структурним елементам соціальної реальності властиві такі характеристики:

1) **процесуальність**, оскільки вони отримують і підтверджують своє буття не через одиничні, а численні контакти, що дозволяють накопичувати й типізувати інтерсуб'єктивні форми досвіду, конструювати моделі соціальних взаємодій. Соціальність виникає завдяки процесу *кооперації* (для виникнення комунікації необхідне включення суб'єктів у єдиний просторово-часовий континуум); розвивається завдяки процесу *диференціації* (що орієнтує процес розвитку на досягнення соціальної ефективності); закріплюється процесом *інтеграції*, що зміцнює соціальність завдяки встановленню функціональних залежностей і ліквідації структурної надлишковості;

2) **невизначеність**, пов'язана з наявністю прихованих властивостей соціальних феноменів, не актуалізованих у даній системі взаємодій, що зумовлюють їхні потенційні зв'язки. В екзистенціальному ключі ця онтологічна властивість інтерпретується

як *можливість*, що постає наріжним конститутивом екзистенції. Ж. П. Сартр зазначає: «...можливе приходить у світ через людську реальність», бо «Я є ніщо інше, як мої можливості» [7, с. 67];

3) внутрішня *складність*, оскільки якісна визначеність цих феноменів досягається завдяки їхній структурній цілісності, що дозволяє адитивні компоненти через онтологічні процеси кооперації, диференціації та інтеграції трансформувати на системну властивість і розглядати сам феномен як соціальну систему. При цьому соціальна диференціація зумовлює *полісуб'єктність*, а соціальна інтеграція – *поліструктурність* феноменів;

4) онтологічні процеси при збільшенні соціального масштабу надають цим феноменам такої властивості, як *відкритість* – їх залученість до соціальних систем різних рівнів, що зумовлює їх *багаторівневість*. Надлишковість властивостей соціальних об'єктів відносно кожної конкретної соціальної системи провокує процеси соціальної динаміки;

5) складність і відкритість призводять до *суперечливості* соціальних об'єктів – вони водночас починають підпорядковуватися як загальним, так і особливим закономірностям. На передній план виходить сукупність умов, що актуалізує дію тієї чи іншої закономірності. При цьому один і той же чинник, наприклад, діяльність індивіда, залежно від соціального масштабу може виступати як специфічною, так і неспецифічною умовою дії закономірності;

6) соціальні об'єкти вирізняє *динамізм* – висока рухливість, зміна своїх характеристик як у фізичному, так і в соціальному просторі й часі, в яких розкривається їхня потенційність, розгортається їхнє життя. П. Тіллх зауважує: «Потенційність є таким родом буття, що має силу, динаміку стати актуальним. ...Однак ті сутності, що стають актуальними, підкорюються умовам існування, таким, як кінцевість, відчуження, конфлікт тощо. Це не означає, що вони втрачають свій сутнісний характер... проте це означає, що вони потрапляють під дію структур існування та відкриті зростанню, спотворенню та смерті» [8, с. 21]. Коли ми говоримо про реальність соціального буття, ми завжди повинні мати на увазі і його потенційність, що отримує себе в динаміці життя;

7) негативні наслідки динамізму соціальних феноменів компенсуються їхньою *інертністю*, що дозволяє їм зберігати свою якісну своєрідність через відтворення соціальних форм, які склалися, та опиратися радикальним змінам. Втім, сама інертність може мати негативні наслідки, коли сприяє існуванню окремих рис феноменів, що заважають розгортанню потенційності й призводять до їхньої стагнації;

8) соціальні об'єкти завдяки свідомості, що їх породжує, завжди є *рефлексивними*, тому вони схильні до осмислення й модифікації власних форм і передумов як екзистенції, так і есенції;

9) рефлексивність зумовлює те, що у своїй *екзистенції* соціальні суб'єкти завжди актуально чи потенційно є *суб'єктами*. На наш погляд, у своїй сутності вони мають властивість *онтологічної суб'єктності* як здатності й можливості дати адекватну відповідь на зовнішній вплив і внутрішні процеси, що є загрозою їхнього цілісності.

У своїй сукупності вищезазначені властивості в конкретній ситуації не просто визначають амбівалентний статус соціальних і суспільних феноменів, вони надають соціальній реальності такої важливої властивості як альтернативність. У цій реальності завжди є можливість вибору поміж модусом «мати» й модусом «бути», між модусом «присутності» й модусом «відсутності», між діянням і недіянням, коли виникає «потреба зупинитися, затримати рух, розірвати безперервну тривалість існування. Це потреба у «підвішуванні» смислів та їх оголеності в паузі центрування себе та свого *спів-існування* поруч з іншими» [9, с. 151].

Альтернативність буття реальна настільки, наскільки людині підвладне її власне буття: Dasein початково є буття-можливість. «Присутність не є щось надособове, що на додаток має ще якесь уміння, але воно є буттям-що-первинно-може. Присутність є

завжди те, що вона вміє бути та як вона є своя можливість. ...Можливість як екзистенція є навпаки найвисхіднішою та останньою позитивною онтологічною визначеністю присутності» [10, с. 169].

Ж. Бодріяр, проголошуючи кінець соціального, зазначає, що його, вочевидь, не буде вже в наших «суспільствах», оскільки «воно спроможне існувати лише дуже короткий час: у вузькому проміжку між добою символічних формацій та виникненням нашого “суспільства”, де воно вже не живе, а лише згасає» [11, с. 74–75]. Ми ж, навпаки, виходимо з того, що «суспільства» майбутнього в повній мірі можна буде назвати соціальними: соціальне суспільство – це суспільство, де легітимна соціальність не вступає у протиріччя з його легальними структурами. Ці суспільства розв’язуватимуть проблему знаходження оптимального сполучення неминучого динамізму соціальних структур з необхідністю інституціоналізації соціальних процесів для забезпечення інтеграції нових соціальних утворень.

Якщо коротко, то необхідно буде знаходити оптимальне співвідношення між хаосом і порядком. Соціальність не має бути стихійною – якщо не жорстко керованою, то принаймні прогнозованою в певних межах. Суспільства ХХІ ст., ймовірно, керуватимуть соціальними процесами не через їх цілепокладання, а через формування певних соціальних умов (середовища), в яких ці процеси протікатимуть. Лише це, на наш погляд, дозволить не заганяти в прокрустове ложе соціальні контури майбутнього.

Оскільки нова соціальність у межах легальних суспільних форм народжується людиною, всебічне знання про неї зумовлюватиме подальший соціальний та суспільний розвиток. Можна зробити припущення, що продуктивна сила соціально-гуманітарного знання полягатиме у виробництві насамперед соціальної стабільності в сенсі витіснення військових технологій як технологій, що продукуються соціальними технологіями.

У такому ракурсі ідеї представників «критичного раціоналізму» – утопічність загальних теорій та побудованих на них проектів стабілізації чи широкомасштабного перевлаштування суспільства; обумовленість соціальних вад ігноруванням у процесі цілеспрямованих змін індивідуальних схильностей, намірів, інтересів; віднайдення та ліквідація небажаних для нормального функціонування системи тенденцій; перетворення й регулювання соціальних процесів у межах можливого тощо (див. [12, с. 204–207]) – можуть бути затребувані в соціальному суспільстві.

Із Ж. Бодріаром можна беззастережно погодитися в такому: «Динаміка соціального не є ясною та визначеною. Чим характеризуються сучасні суспільства – його наростанням чи розпадом? Інакше кажучи, їм властиві соціалізація чи поступова десоціалізація? Відповідь залежить від того, як тлумачиться соціальність, але вона в будь-якому разі не може бути остаточною та однозначною» [11, с. 72]. Однак прагнення до однозначності наукових понять, нехай і не остаточної на даному етапі пізнання, є необхідним, чому й покликана сприяти онтологічна експлікація понять.

Ю. Ф. Георгієв, розмірковуючи про поняття соціальної матерії під кутом зору нерозрізнення специфіки *соціального* й *суспільного*, позначає її як «суспільне (соціальне) буття матерії. ...Для соціальної філософії власне поняттям є категорія соціальної (як різновид) матерії, а решта субпонять, розкриваючи свою смислову самість, водночас розширюють смисловий зміст поняття в його невласних смислах» [13, с. 36]. Автор вважає, що сутність усіх можливих позначень одна – зберегти в центрі уваги уявлення про соціальну матерію як певну *саморухливу субстанцію*. Тому це визначення можна розглядати як онтологічне визначення соціальності, але за умови, що воно є суто філософським і не враховує екзистенціального забарвлення означеного феномена.

Таким чином, наш онтологічний кут зору дозволяє бачити процесуальність соціальної реальності, в якій отримує себе спів-буття суб’єктів. Він дає можливість визначити її і в «невласному», а точніше вже власне соціально-філософському сенсі – на субстанціальному рівні, де її субстратом є індивід. Соціальність тут може бути

осягнута як специфічний, наділений смислом спосіб комунікації суб'єктів, що породжує в міру свого розвитку та ускладнення як інтегративні властивості цих суб'єктів, так і опосередковані цими властивостями форми самої комунікації.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются постсовременные коннотации использования понятий «социальное» и «общественное», исследуется проблема онтологии социального. Делается вывод о том, социальность порождается не обществом, а субъектами, которые взаимодействуют в процессе экзистенциальной коммуникации или интерпретации институциональной коммуникации.

Ключевые слова: социальное, общественное, социальная реальность, социальные субъекты, субъектность.

SUMMARY

The paper analyzes the postmodern connotations of the terms "social" and "public", deals with the problem of social ontology. It is concluded that sociality is generated not by society, but actors who interact in the process of existential communication or interpretation of institutional communication.

Keywords: social, public, social reality, social subjects, subjectness.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Брушлинский, А. В. Деятельность субъекта и психическая деятельность [Текст] / А. В. Брушлинский // Деятельность: теории, методология, проблемы. – М.: Политиздат, 1990. – С. 129-142.
2. Кемеров, В. Е. Знание – социальная связь Nishitani, Keiji [Текст] / В. Е. Кемеров // Социемы. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2001. – Вып. 7. – С. 5–8.
3. Сорокин, П. А. Общедоступный учебник по социологии. Статьи разных лет [Текст] / П. А. Сорокин. – М.: Наука, 1994. – 560 с.
4. Смелзер, Н. Социология [Текст] / Н. Смелзер; пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 687 с.
5. Парсонс, Т. О социальных системах [Текст] / Т. Парсонс; под ред. В. Ф. Чесноковой и С.А. Белановского; [пер. с англ.]. – М.: Академический проект, 2002. – 832 с.
6. Бергер, П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания [Текст] / П. Бергер, Т. Лукман; [пер. и вступление Е. Д. Руткевич]. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
7. Сартр, Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии [Текст] / Ж.-П. Сартр; [Пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко]. – М.: Республика, 2000. – 638 с.
8. Тиллих, П. Систематическая теология [Текст] / П. Тиллих; [пер. О. Я. Зоткиной]. – М.: СПб.: Университетская книга, 2000. – Т. 3. – 415 с.
9. Стрих, В. Б. Недеяние: амбивалентность смыслов и личностное звучание [Текст] / В. Б. Стрих. – Хабаровск: Изд-во Хабар. гос. техн. ун-та, 1997. – 157 с.
10. Хайдеггер, М. Бытие и время [Текст] / М. Хайдеггер; [пер. с нем. В. В. Бибихина]. – М.: Ad marginem, 1997. – 452 с.
11. Бодрийяр, Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального [Текст] / Ж. Бодрийяр; пер. с фр. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2000. – 106 с.
12. Капитонов, Э. А. Социология XX века [Текст] / Э. А. Капитонов. – Р-н/Д.: Феникс, 1996. – 512 с.
13. Георгиев, Ю. Ф. Континуальность социальной жизни, закон ее пульсации и вакуум [Текст] / Ю. Ф. Георгиев. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1993. – 200 с.

Надійшла до редакції 18.11.2011 р.

УДК 17.023.36

СОЦІОСИНЕРГЕТИКА ЯК ПРОВІДНА ТЕНДЕНЦІЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ПОСТНЕКЛАСИЧНОГО ТИПУ

В. І. Додонова

Реферат. Стаття присвячена оцінці перспектив розвитку соціальної синергетики як провідної тенденції в функціонуванні соціальної раціональності постнекласичного типу. Ставиться питання корелювання змістів соціальної раціональності та соціосинергетики. Вказується на здатність соціосинергетики до ефективного досягнення постсучасного ризикогенного, нелінійного соціуму.

Ключові слова: постнекласична раціональність, соціальна раціональність, синергетика, соціосинергетика, нелінійність, ризик, ціннісно-смысловий Універсум.

Постнекласична соціальна раціональність характеризується строкатістю, поліваріантністю. Вона має справу із складними, нелінійними, суперечливими соціальними процесами з великим ступенем невизначеності, ризику, ентропії. Аналіз історичного саморозвитку великих соціальних систем потребує адекватної методології, один із варіантів якої пропонує синергетична парадигма.

Серед вітчизняних філософів-прихильників синергетичної методології слід назвати І. С. Добронравову [1], Л. Д. Бевзенко [2], М. А. Ожевана, М. О. Нестерову, В. С. Лутая [3], Л. С. Горбунову, І. В. Предборську, І. С. Єршову-Бабенко, Г. О. Нестеренко тощо. У працях цих дослідників вирішувалися проблеми впливу синергетики на зміст наукової раціональності, екстраполяція синергетичних методів на соціальну реальність, проблема взаємозв'язку синергетики і постнекласичних практик, висвітлення аспектів взаємодії синергетики та соціального управління, а також специфіка вивчення повсякденності з точки зору синергетичної парадигми.

Враховуючи всі надбання, що зроблені в цій галузі, і в зв'язку з введенням концепту «соціальна раціональність» автор має на меті розкриття перспектив розвитку соціальної синергетики як провідної тенденції в функціонуванні соціальної раціональності постнекласичного типу, а також корелювання змістів соціальної раціональності та соціосинергетики.

Варто зазначити, що характерною рисою постнекласичного дискурсу соціальної раціональності є остаточне зникнення міждисциплінарних кордонів. У такий спосіб, знання, що були отримані в галузі природничих наук, екстраполюються на соціальну реальність. Цілком природно у дослідників виникає запитання про правомірність подібної екстраполяції.

На думку Л. Д. Бевзенко, «соціосинергетика – це особливий дискурсивний потік, що виникає на перетині дискурсу соціальності і соціального, з одного боку, і синергетичного дискурсу – з іншою. Дискурс соціального містить в собі всі тексти, вислови, образи і уявлення, що стосується теми соціального. Витягуючи з цієї дискурсивної множини ті або інші складові, ми дістаємо з їх допомогою можливість побачити і позначити для себе соціальну реальність в різних її аспектах – макро-, мікро-вимірюванні, їх зв'язку, причинній або не причинній залежності... У свою чергу, синергетичний дискурс виникав, з моєї точки зору, як достатньо езотеричне дискурсивне утворення, що бере початок в товщі математичних осмислень нелінійності, поведінки рішень нелінійних математичних рівнянь... Світ нелінійних об'єктів придбав відчутність, став спостерігаємим і привабливим через красу і багатозначність, що відкрилася. Те, що цей дискурсивний потік виривався в простір самих різних дискурсивних практик – наукових, політичних, культурних, етичних, естетичних – було обумовлене, я думаю, не стільки його

експансивністю і агресивністю, скільки тією потребою в підживленні новими засобами означування, яка називалася в кожному з названих дискурсів. В цьому значенні соціосинергетика – результат такого підживлення, результат впровадження в соціологічні і соціофілософські дискурсивні практики синергетичних схем означування реальності» [2].

При виявленні сутності соціальної синергетики як репрезентанта постнекласичної раціональності, необхідно враховувати наступне.

По-перше, слід обмежити простір оптимальної дії синергетичної методології. Синергетика вивчає великі, складні системи, що мають нелінійний характер розвитку та, як зазначалось вище, здатні до самоорганізації. Якщо розглядати соціальне на рівні планетарного організму, то, безумовно, синергетика як метод надає свої позитивні результати. Але навряд чи доречним буде використовувати прийоми синергетики при аналізі мікросоціологічних феноменів. Як зазначає В.С.Стьопін, «...коли йдеться про прості системи, де для рішення тих чи інших пізнавальних і практичних завдань можна абстрагуватися від розвитку і фазових переходів, там застосування синергетичної методології є зайвим» [4, 50].

По-друге, слід критично ставитися до надмірного захоплення сучасних суспільствознавців синергетичною термінологією. «Робочий лексикон синергетики, – пише В. С. Капустін, – насилу (частіше формально) освоюється соціологією, політологією, екологією та іншими гуманітарними дисциплінами, хоча між синергетикою і всім комплексом природничих наук серйозних демаркаційних розмежувань немає» [5]. Аргументами на користь цього є вживання основних категорій синергетики у соціальному контексті без їх додаткової конкретизації. Виникає враження, що кожен мислитель наповнює занадто загальні синергетичні категорії (флуктуація, біфуркація, аттрактор, стійкість, нерівноважність, стохастичність та інш.) власним змістом. Можливо, саме цьому, не в останню чергу, вони зобов'язані своїй популярності. Соціальний ідеал можна назвати ідеалом, а можна аттрактором; протиріччя – протиріччям, а можна біфуркацією. Глибина і змістовність наукової рефлексії не залежить від «модної» термінології, але остання викликає у професіоналів-філософів деяку застереженість щодо доцільності звернення при аналізі суспільних процесів до синергетичної методології. «Названі вище два основоположні дискурси – соціальний і синергетический – злилися в соціосинергетику через практичну активність на цьому новому дискурсивному полі adeptів обох основоположних дискурсивних просторів. Іншими словами, ті, хто спочатку був прив'язаний до математичного полюса, зберігав цю прихильність і після виходу в простір соціосинергетики. Текстова стилістика при цьому тяжіла в стилістиці математичних текстів, відхід від строгості формальних описів і висновків був мінімальним. З іншого боку, далекі від математики гуманітарії – соціологи, соціальні філософи – підкоряючись інтуїції доцільності синергетичних схем організації уявлення про соціальне, використовували ці схеми у властивій гуманітаріям вільній манері, швидше як розгорнені метафори» [2].

По-третє, важливою проблемою соціосинергетики є проблема правомірності екстраполяції положень загальної синергетики на соціальну царину, тобто проблема свідомого впливу людини на процеси самоорганізації. Адже соціокультурні процеси та їх локалізації в системи, що включають людину як носія свідомості, репрезентують принципово інший клас систем, ніж природні системи. Задовільного опису відмінності їх функціонування (ноосфера, техносфера, культура) поки ще не існує. «Соціальні системи не мають початку в прийнятому розумінні цього слова, а те, що ми позначаємо початком – розмито, аморфно, не визначено, гіпотетично і вже має історію. Тому досліджувати їх по аналогії з іншими класами систем не завжди продуктивно. Можливо, що соціальні системи – це «системи без тертя», які прийнято називати консервативними або гамільтоновими з механізмами самозбудження, на відміну від динамічних дисипативних систем з тертям, особливістю яких є постійне убування енергії» [2].

По-четверте, соціосинергетика, намагаючись на базі загальних принципів синергетики пояснити становлення, розвиток, можливі варіанти і форми змін соціальних систем, вимушена використовувати нетипові для природничих наук якісні методи. З часів класичного природознавства якісні методи вважались другорядними на порівняння із кількісними. Таке упередження змінюється дуже повільно. «Дотепер вдалося підвести лише краєчок завіси, – визнає математик Д. Рюель, – і багато явищ все ще залишаються незрозумілими і нез'ясованими, хоча ми, мабуть, вже вступили на шлях, передбачений в «Фейнмановських лекціях по фізиці»: «Наступна ера пробудження людського інтелекту цілком може породити метод розуміння якісного змісту рівнянь. Сьогодні ми не в змозі побачити, що рівняння гідродинаміки містять такі речі, як вихрова структура турбулентності, спостережувана між циліндрами, що обертаються. Сьогодні ми не знаємо, чи містить рівняння Шредінгера жаб, вигадників музики і мораль, або не містить. Ми не можемо сказати, чи є необхідність в чому-небудь, крім рівняння Шредінгера, на зразок Бога, або такої необхідності немає. Поки кожний з нас може дотримуватися як однієї, так і іншої точки зору» [2].

Передбачити поведінку соціальних систем поки можна лише інтуїтивно і за допомогою різного роду імітаційних моделей. Проте це не виключає можливості соціального розвитку, коли нестійкі стани можуть стабілізуватися зворотним негативним зв'язком.

Соціосинергетика стикається з величезним числом параметрів, випадкових змінних, з необхідністю при відображенні використовувати величезну кількість параметрів станів, як явних, так і не актуалізованих, з відсутністю чіткої локалізації, наявністю могутніх пластів контекстуальності, тривалої латентності, розмитих образів, «нерозпакованих» значень і неформалізованих мов. Вона виникає там, де тільки і можливі якісні методи дослідження, де існує понятійна аморфність, вона працює з випадковостями і навколо випадків, які не можуть бути візуалізовані, артикульовані і формалізовані традиційними науковими підходами.

Суспільство як складна нелінійна система миттєво реагує на зміни емерджентністю і випадковістю у функціонуванні всього соціуму, що виступає як сукупність соціальних мереж. На сьогоднішній день в суспільстві неможливо змінити якусь одну складову, оскільки зміна одного елементу призведе до зміни всієї системи, на жаль, не обов'язково на краще. Саме в нелінійному соціумі ризики як прояви випадковості стали природною складовою соціокультурної динаміки.

Акцент синергетики на моментах випадковості, нерівноваги, невизначеності, стохастичності обумовлює звернення суспільствознавців до феномену ризику соціального розвитку. Сучасне суспільство – це «суспільство ризику» (У. Бек). Ризики не можна подолати, це – форма руху, форма прояву нелінійності, поліваріантності, соціальної реальності постнекласичної доби. Їх можна лише враховувати, оцінювати, прогнозувати та вибудовувати лінію відповідної нормативної поведінки.

Соціальна раціональність постнекласичного дискурсу має людиновимірний характер, саме тому великого значення слід надавати просторово-часовій позиції індивіда в ситуації ризику. Соціальний ризик – це ситуація невизначеності, що оснований на дихотомії реальної дійсності і можливості: як імовірності несприятливих наслідків для акторів (індивіди і колективи), так і імовірності набуття вигод і благ, що суб'єктивно сприймаються акторами в контексті певної системи ціннісних координат, на підставі чого здійснюється вибір альтернативних дій [6, с.39].

Ризик і вибір – це ті категорії, які найбільш адекватно описують соціальну раціональність постнекласичного періоду. Людина знаходиться в колі парадоксальної свободи, яка, з одного боку, нав'язується індивіду, а з іншого, він бере на себе повну відповідальність за наслідки свого вибору, за явні і латентні ризики. Індивід вимушений

постійно вибирати, він не може не вибирати чогось або когось з урахуванням фактору безпосереднього або відкладеного у часі ризику.

Такий стан надмірної парадоксальної свободи притаманний для суспільств з нелінійною соціокультурною динамікою, для яких характерними є: відкритість суспільства, переривчатість соціального розвитку, виникнення унікальних соціальних інститутів, що не мають аналогів в минулому. Вони докорінно відрізняються від закритих соціокультурних утворень минулого. «Традиційне і в значній мірі індустріальне суспільство було відносно закритою системою (абсолютно закритих систем не буває), яка демонструє лінійну динаміку. Ця динаміка проявляється в тому, що результат соціального і культурного розвитку був практично пропорційним взаємодії соціальних акторів, що дозволяло прогнозувати майбутнє, ґрунтуючись у своїх висновках на аналізі минулого і сучасного» [6, с. 40].

Щоб зрозуміти, наскільки була незначною імовірність інновацій, альтернативність розвитку в суспільстві, достатньо пригадати гегелівський принцип «зняття». Слідування традиціям, сталим культурним цінностям, жорсткі моделі поведінки, монопольна організація як виробництва, так і розподілу в економіці та духовній сфері, сприяли ствердженню одноманітного знання, відповідно, і цілісності й стійкості суспільства, мінімізації невизначеностей і ризиків соціальних потрясінь. Але навіть в закритих суспільствах міра безпорядку (ентропія) з часом стає більшою, що призводить до дезорганізації, структурно-функціональним невизначеностям і, врешті решт, до їх деструкції. Як слушно зазначає І. Валлерстайн, «історичні системи, як і будь-які інші, мають обмежений термін життя... По мірі того, як вони все далі відхиляються від рівноваги, і досягають точки біфуркації, настає кінець» [7, с. 5].

Зігмунд Бауман, визначаючи сучасність як «плинну», «текучу», характеризує її стрімким зростанням структурно-функціональної складності, відкритості і нестійкості соціуму, що передбачає принципово новий характер взаємозв'язків індивіда і суспільства. Варто зазначити, що неусталеність, нестійкість соціуму, плюралізація суспільної свідомості і моралі, атомізація особистості, досягли таких меж, що навіть незначні впливи призводять до радикальних змін, завдяки яким соціальні системи здатні до зміни своїх параметрів. В цих умовах суспільна рівновага набуває форми динамічної соціальної організованості, в основі якої лежить твердження, що впорядкованим є такий соціум, який відкритий для творчості індивідів, сприятливий для інновацій, реагуючи на них структурними змінами, що розширюють можливість креативного оновлення свого компонентного складу і підвищують загальну стійкість в динамічному зовнішньому середовищі.

За цих умов ризиковані наслідки стають природною і буденною справою. І. Пригожин та І. Стінгерс зауважують, що ризик виникає там, де універсум відкривається як поліваріантне явище, де «незворотність, або стріла часу, тягне за собою випадковість» [8, с. 265]. В «плинній сучасності» випадковість перестає носити екстраординарний характер і стає нормальним станом життєдіяльності. В певній мірі випадковість перестає бути такою в плані небажаної емерджентності, як вона розумілась у класичній і некласичній раціональності.

Проблеми, що пов'язані з фактором типової випадковості, сприяють формуванню в суспільній свідомості алгоритмів рефлексивного типу, які задають можливість інноваційної діяльності соціальних суб'єктів в умовах ризикогенної активності.

У випадку з соціальними системами застосування принципів синергетики дозволяє досліджувати якісні зміни в суспільстві на основі врахування взаємовідносин як між зовнішніми, так і внутрішніми факторами впливу, між раціональними і ірраціональними діями людей. Ці фактори закладають певний потенціал непередбачуваності, ірраціональності, непрогнозуємості в процесі суспільного розвитку.

І. Пригожин й І. Стінгерс в книзі «Порядок із хаосу» стверджують, що класична західноєвропейська наука не змогла на задовільному рівні розкрити питання про співвідношення порядку і хаосу. «Яких настанов класичної науки вдалося уникнути сучасній науці? Як правило тих, які були зосереджені навколо основної тези, згідно з якою на певному рівні світ влаштований просто і підкоряється оберненім в часі фундаментальним законам. Подібна точка зору є надмірним спрощенням» [8, с. 16]. Отже, соціальний світ не є «просто влаштованим».

Соціосинергетика власними засобами вимальовує своєрідний портрет сучасної соціальності. При цьому ці засоби ґрунтуються на наступних світоглядних і методологічних підвалинах, в яких, власно кажучи, і маніфестує себе постнекласична соціальна раціональність.

До цих підвалин слід віднести те, що Універсум розуміється вже не як пасивна субстанція, що було типовим для механістичної картини світу Нового часу. У постнекласичній раціональності субстанції притаманна «спонтанна активність» (І. Пригожин, І. Стінгерс). Із «спонтанної активності» витікає, що соціальний світ саморозгортається не на підставі визначених законів історичного розвитку, а через випадкову реалізацію альтернативних варіантів, які автоматично відсікають інші, часом навіть більш бажані й оптимальні можливості розвитку. Процес суспільного розвитку мислиться як не передбачувана зміна станів суспільства і його структур, на відміну від класичного бачення розвитку від однієї стадії до іншої. При цьому не передбачається чіткого виявлення ані причин, ані конкретних соціальних агентів нових станів. Така інтерпретація дала підстави С. А. Кравченко стверджувати про те, що «світ влаштований нераціонально» [6, с. 40].

Подібна оцінка є досить симптоматичною для постнекласичного дискурсу. Як пише І. Пригожин, наука сьогодні створює відмінну від класики тенденцію: «на протилежність «прозорості» класичного мислення вона веде до «смутної» картини світу» [8, с. 275]. У зв'язку з цим зазначимо, що класична раціональність не відкидає ані випадковості, ані багатоваріантності, вона «рухається» в цих категоріях. Але для неї є характерним акцент на необхідності, яка мислиться у зв'язку з випадковістю, причинністю, дійсністю.

На наш погляд, поняття «система, що самоорганізується», по сутності, не може означати щось нераціональне. Самоорганізація суспільства – це певний рівень раціональності, при чому досить високий. Він ґрунтується на онтологічних і гносеологічних підставах. Усунути розум із світобудови – досить необачний крок як теоретичного, так і практичного гатунку. Інша справа, що розум втрачає свою цілісність і плюралізується.

Соціосинергетиці притаманне й особливе синергетичне мислення. «Особливістю цього типу мислення, – зазначає В. Л. Романов, – є синергійна і сингресивна образність, коли образ, що формується в свідомості, найбільш повно несе в собі все багатоманіття різноманітних реальних і віртуальних характеристик в їх нелінійно рухливому взаємоперемішуванні і перемеженні. При цьому увага в такому образі концентрується на встановленні незвичних “неймовірних сполук”, ...що формують образ майбутнього» [9, с. 60].

Завдяки синергетичному мисленню в соціальну практику активно втілюються принципи нелінійності, евристичні елементи, що дозволяють індивідам достатньо ефективно виконувати соціальні і професійні ролі, адаптуватися до нерівноважності полей, до різноманітних ефектів емерджентності. «Саме в силу кардинальних зрушень не просто в науковій картині світу, а в глобальних характеристиках сучасної культури синергетичний стиль мислення виступає як стиль мислення постнекласичної науки» [10, с. 85]. Ми звикли екстраполювати процеси, прогнозувати подальший розвиток по досягнутому на попередніх стадіях, а синергетика доводить, що одна стадія (фаза) самоорганізації якісно відрізняється від іншої; епістемологічна модель, яка годиться для одного темпосвіту, неадекватна для опису суміжного з ним темпосвіту. Суміщення

різномірних епістемологічних моделей в єдиній картині, що представляє складну організовану цілісність – такий постнекласичний тип раціональності, що маніфестується синергетикою.

Таким чином, можна зробити висновок, що, по-перше, соціосинергетика не є штучним, еkleктичним утворенням, яке не вирішує поставлених перед нею завдань, вона завдяки своєму інструментарію здатна дослідити сучасне суспільство ризику.

По-друге, соціальна раціональність постнекласики утримує в собі цілий спектр, так зване віяло «дискурс–позицій», за допомогою яких можна описати всю складність, багатовимірність сучасного соціального світу.

По-третє, враховуючи те, що предметом розгляду синергетики є складні системи, які не лише характеризується саморегуляцією, а й саморозвитком, а предметом вивчення соціальних наук є ціннісно-смысловий Універсум, який запобігає для свого вивчення не до партикулярних раціональностей, а до цілісного єдиного етичного розуму, можна зробити висновок-припущення, що в соціосинергетиці відбувається необхідна кореляція завдань і методів, які переслідує сучасна соціальна наука (та позанаукове знання), і які здатні описати, досягнути цей Універсум.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена оценке перспектив развития социальной синергетики как ведущей тенденции в функционировании социальной рациональности постнеклассического типа. Ставится вопрос корреляции содержания социальной рациональности и социосинергетики. Указывается на способность социосинергетики к эффективному постижению постсовременного рискогенного, нелинейного социума.

Ключевые слова: постнеклассическая рациональность, социальная рациональность, синергетика, социосинергетика, нелинейность, риск, ценностно-смысловой Универсум.

SUMMARY

The article is devoted to estimation of prospects of development of social synergetic as a leading tendency in functioning of social rationality of postnonklassic's type. There are question of correlation of maintenances of social rationality and sociosynergetic is put in the article. Sociosynergetic is the effective instrument of understanding of postmodern risk's, nonlinear society.

Keywords: postnonklassic's rationality, social rationality, synergetic, sociosynergetic, nonlinear, risk, valued-semantic Universum.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Добронравова, И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления [Текст] / И. С. Добронравова. – К. : «Лыбидь», 1990. – 147 с.
2. Бевзенко, Л. Д. Постнеклассическая наука – к вопросу о человекомерности [Текст] / Л. Д. Бевзенко // Totology-XXI. – 2009. – Вип. 22.
3. Лутай, В. С. Синергетична парадигма як філософсько-методологічна основа рішення головних проблем ХХІ століття [Текст] / В.С. Лутай // Практична філософія. – № 1. – 2003. – С. 10–38.
4. Степин, В. С. Саморазвивающиеся системы: стратегии познания и деятельности [Текст] / В.С. Степин // «Рационализм и культура на пороге третьего тысячелетия». Приветствия и пленарные доклады III Российского философского конгресса (16–20 сентября 2002 года, Ростов-н/Д). – М. : Московский философский фонд, 2003. – С. 50.
5. Капустин, В. С. Глобализация и социосинергетика [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/D23Kapustin.htm>. – Загол. з екрану.

6. Кравченко, С.А. Риски в нелинейном глоболокальном социуме [Текст] / С. А. Кравченко. – М. : Анкил, 2009. – 224 с.
7. Валлерстайн, Э. Конец знакомого мира: Социология XXI века [Текст] / Э. Валлерстайн. Пер. с англ. под ред. В.И.Иноземцева. – М. : Логос, 2003. – 368 с.
8. Пригожин, И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой [Текст] / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 312 с.
9. Романов, В. Л. Проблема административного реформирования (социосинергетический поиск) [Текст] / В.Л.Романов. – М. : РАГС, 2004. – С.60.
10. Режабек, Е. Я. В поисках рациональности (статьи разных лет) [Текст] / Е.Я. Режабек. – М. : Академический проект, 2007. – 383 с.

Надійшла до редакції 10.11.2011 р.

УДК 378.4 + 316.422.44

ИММАНУИЛ КАНТ И КЛАССИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

Н. П. Рагозин

Донецкий национальный технический университет

Реферат. На материале работ И. Канта осуществляется реконструкция философской модели университета нового типа, анализируются его структура, функции и основное назначение. Концепция университета Канта рассматривается не только как попытка реализовать стремления эпохи Просвещения, но и как отражение эпохи революционного подъёма, создавшей условия для образования свободной и ответственной личности и преобразовавшей все общественные отношения на основе их подчинения нормам морали и права.

Ключевые слова: классический университет, просвещение, прогресс, идеи Разума, реформа образования, просвещённое общество, научное образование.

Реформа системы образования, получившая в последнее десятилетие широкий размах в странах Западной и Восточной Европы, изменяя смысл и цели образования, приводит к тотальному пересмотру не только *структуры и функций* университета, но и его *назначения*. Это обстоятельство вновь заставляет обращаться к истории становления классического университета в надежде найти в ней понимание проблем сегодняшних. Настоящая статья имеет своей **целью** обоснование тезиса, согласно которому предназначение классического университета заключалось в том, чтобы *быть школой публичного применения разума*. Соответственно, **главными задачами** оказываются теоретическая реконструкция разработанной И. Кантом *философской модели классического университета*, а также анализ его *структуры и функций*.

В литературе можно встретить разные оценки роли Канта в подготовке реформы университета: от безоговорочного признания его Б. Ридингсом в качестве родоначальника реформы и создателя новой модели университета [1, с. 90] до утверждения И. Фокиным, что для кантовского понимания системы университетского образования верховным понятием было государство [2, с. XIX]. При этом авторы, как правило, отмечают связь концепции университета И. Канта с Просвещением¹, но не уделяют

¹ В той или иной мере эту сторону в своих работах освещали следующие авторы: Андрущенко В. П., Беланова Р. А., Терещенко Ю., Финикова Т. В., Булдаков С. К., Гершунский Б. С., Квиик М., Огурцов А. П., Розин В. М., Фрейре П.

должного внимания её связи с буржуазными революциями. В данной статье концепция университета И. Канта рассматривается не только как попытка реализовать стремление эпохи Просвещения к созданию общества, прогресс которого определяется развитием научного разума, но и как отражение эпохи революционного подъёма, создавшей условия для образования свободной личности и преобразовавшей общественные отношения на основе их подчинения нормам права и морали.

Путь Просвещения: революция или свобода публичного применения разума?

Как известно, просветители провозгласили свою эпоху веком научного Разума, который должен был преобразовать общество. Однако, из этого ещё автоматически не следовало понимание того, какие именно социальные институты станут местом культивирования этого разума и инструментом распространения его идей в обществе. Возникшие в Европе в XVI–XVIII столетиях академии наук по самой своей сути не были предназначены для осуществления *научного образования*. Единственным институтом *систематического образования* оставались университеты. Очевидно, что университет мог стать площадкой для реализации просветительского замысла создания просвещённого общества, но для этого его надо было реформировать.

Кант первым в немецкой классике поднимает тему *смысла и назначения университета в эпоху Просвещения*. В знаменитой статье 1784 г. «Ответ на вопрос: что такое Просвещение?» Кант даёт очень глубокую характеристику эпохе Просвещения: «*Просвещение – это выход человека из состояния своего несовершеннолетия*, в котором он находится по собственной вине. *Несовершеннолетие* есть неспособность пользоваться своим рассудком без руководства со стороны кого-то другого. Несовершеннолетие по собственной вине – это такое, причина которого заключается не в недостатке рассудка, а в недостатке решимости и мужества пользоваться им без руководства кого-то другого. Sapere aude! – имей мужество пользоваться собственным умом! – таков, следовательно, девиз Просвещения» [3, с. 27].

Причину того, что большинство людей не пользуются своим рассудком, Кант видит в «лености и трусости», источником которых является «забота опекунов, столь любезно берущих на себя верховный надзор над этим большинством» [3, с. 27]. Леньность поощряется властью имущими опекунами взрослых недорослей. Зачем думать самому, если тебе подсовывают готовый духовный корм? «Если у меня есть книга, мыслящая за меня, – пишет Кант, – если у меня есть духовный пастырь, совесть которого может заменить мою, и врач, предписывающий мне какой-то образ жизни, и т. п., то мне нечего и утруждать себя» [3, с. 27]. Но такое «готовое к употреблению» просвещение не может быть средством развития ни личности, ни общества.

Умственная леньность не только поощряется, она прямо предписывается. Кант скуп, но совершенно точно указывает на источник этих предписаний: «Но вот я слышу голоса со всех сторон: *не рассуждайте!* Офицер говорит: не рассуждайте, а упражняйтесь! Советник министерства финансов: не рассуждайте, а платите! Духовное лицо: не рассуждайте, а верьте!» [3, с. 29]. Несколькими штрихами Кант набрасывает узнаваемый портрет *просвещённого абсолютизма*, неусыпно заботящегося о благе опекаемого им народа и забирающего у него взамен «всего лишь» свободу мысли, без которой человека не отличить от домашнего скота, не способного мыслить. Духовное просвещение, предоставляемое народу абсолютизмом, Кант справедливо оценивает как «кандалы постоянного несовершеннолетия» [3, с. 28] и полагает, что народ не нуждается в таком просвещении: «Но более возможно, и даже почти неизбежно, что публика сама себя просветит, если только предоставить ей свободу» [3, с. 28].

И здесь мысль Канта упирается в противоречие: просвещение – это результат свободной мысли, но для того, чтобы мысль была свободной, она должна быть просвещённой. Какой же выход из этого видит Кант? Он исходит из того, что Просвещение – это исторический процесс, который, однако, может иметь *разные*

траектории. Начало этого процесса характеризуется тем, что элита просветителей ещё далека от народа, да и народ далёк от неё и не способен понимать её идеи. Поэтому элита просветителей воздействует, прежде всего, на властную элиту опекунов, с которой она близка по социальному статусу и уровню образования. Далее развитие Просвещения может пойти двумя разными путями.

Один из них таков. Внутри самой властвующей элиты, т. е. «среди поставленных над толпою опекунов», происходит раскол на тех, кто принял идеи просвещения, и на тех, кто «не способен ни к какому просвещению» [3, с. 28], но зато способен подстрекать тёмную толпу против просвещённых опекунов, играя на её предрассудках. Положение просвещённых опекунов становится трагическим: в раскол верхов начинается прорываться недовольство толпы, которую верхи вовлекают в активную политическую борьбу. Причём, одна часть верхов апеллирует к *рассудку*, а другая к *предрассудку* толпы, окончательно сбивая её с толку. Итог такого хода событий (Кант ясно даёт понять, что это – революция) не сулит ничего хорошего ни одному из их участников. Поэтому он набрасывает *другую возможную траекторию* развития Просвещения.

Кант формулирует одну из важнейших посылок своей концепции: «Никакая эпоха не может... поставить следующую эпоху в такое положение, когда для неё было бы невозможно расширить свои... познания, избавиться от ошибок и вообще двигаться вперёд в просвещении» [3, с. 31]. Процесс просвещения – исторически необходимый и неостановимый: «удержать человечество от дальнейшего просвещения на все времена» не в силах никто, даже если бы такое решение было утверждено «высшей властью, рейхстагом и самыми торжественными мирными договорами» [3, с. 31]. Поэтому у власти нет выбора – признавать или не признавать просвещение. Лучше его возглавить, используя его возможности во благо общества. Каким образом это можно сделать?

Для просвещения, пишет Кант, «требуется только свобода» [3, с. 29]. Но и неограниченная свобода и ограничение свободы (каждое по своему) препятствуют просвещению. Из этого противоречия Кант видит выход в том, чтобы найти такое ограничение, которое просвещению «не препятствует, а даже содействует» [3, с. 29]. По Канту, оно заключается в том, чтобы разграничить «публичное» и «частное» пользование собственным разумом. При этом «*публичное* пользование собственным разумом всегда должно быть свободным», в то время как «*частное* пользование разумом нередко должно быть очень ограничено» [3, с. 29]. Публичным применением собственного разума Кант называет такое, «которое осуществляется кем-то как *учёным* перед всей *читающей* публикой», в то время как частным применением разума является такое, «которое осуществляется человеком на доверенном ему *гражданском* посту или службе» [3, с. 29]. Кант переворачивает обычное понимание соотношения публичного и частного: государственная власть и служба всегда рассматривались как сфера общих публичных интересов, в то время как занятия наукой были частным делом; по мнению же Канта, правильным будет прямо противоположное понимание. Тем самым отвергается претензия власти быть единственным выразителем интересов общества. Чиновник на службе должен выполнять свои служебные обязанности: «офицер, получивший приказ», не должен умствовать о его целесообразности, «он должен подчиниться»; «священнослужитель обязан читать свои проповеди... согласно символу церкви, ибо он с таким условием и назначен» [3, с. 30]. Если вспомнить кантовскую картинку просвещённого абсолютизма, где чиновники вместо исполнения своих функций берут на себя миссию запрещать обществу рассуждать, то ясно, что в таком государстве его слуги выходят за пределы своих служебных полномочий.

Но дело не только в этом. Попытки ограничить использование человеком своего рассудка противоречат человеческой природе и исторически необходимому процессу развития просвещения, поэтому они бесперспективны и вредны. Естественно-исторический процесс развития просвещения рано или поздно возьмёт своё. И лучше

не ставить препоны на его пути, а правильно его направить. Правильное развитие просвещения Кант видит в том, что публичное пользование собственным разумом «всегда должно быть свободным» и научным, т.е. аргументированным и открытым для обсуждения и критики. Чиновники, использующие разум в *частном* применении, могут пользоваться также и *публичным* разумом, ведь они, как и все люди, наделены способностью к самостоятельному суждению, которой никто не может их лишить. Чиновник на службе должен строго исполнять свои обязанности, но за пределами службы в качестве *мыслящего человека* он может и даже *обязан* публично излагать свои мысли как *учёный*: офицер может «делать замечания об ошибках в воинской службе и предлагать это своей публике для обсуждения» [3, с. 30]. Тем самым, Кант стремится превратить государственных чиновников в сторонников просвещения.

Даже сам государь не может предписывать или запрещать своим подданным тот или иной образ мысли, ибо *Просвещение* – это процесс развития и совершенствования *всего человеческого рода, которому и принадлежит право на него*. Ни один народ, ни одно поколение людей не может отказаться от просвещения, поскольку это означает «нарушить и попортить священные права человечества» [3, с. 32]. Отсюда вывод Канта: «Но то, что не может решить относительно самого себя народ, ещё меньше вправе решать относительно народа монарх. Ведь его авторитет законодателя покоится на том, что он в своей воле объединяет всеобщую волю народа» [3, с. 32]. Следовательно, монарх как законодатель должен не навязывать свою волю народу, а создавать своими законами правильные условия для её развития и реализации.

Итак, в противовес *революционному сценарию* развития просвещения Кант выдвигает путь его *реформирования*. По Канту, для просвещения, как мы помним, «требуется только свобода». Однако, *неограниченная свобода* сплошь и рядом неотличима от *неограниченного произвола*, что рождает проблему *границ свободы*, в связи с которой встаёт и проблема соотношения свободы теоретического (публичного) разума с реальной практической жизнью людей в обществе. Таким образом, определение *пути Просвещения* оборачивается для Канта *проблемой связи теории и практики*. Эту проблему он в разных аспектах обсуждает в известной статье 1793 г. «О поговорке «может быть, это верно в теории, но не годится для практики»», где проблема *границ свободы* рассматривается в контексте идеи *гражданского общества*.

Кант исходит из того, что в обществе границей свободы является *право*, которое «есть ограничение свободы каждого условием согласия её со свободой всех других...» [4, с. 78]. Поскольку право есть ограничение свободы *каждого*, но не такое, в результате которого её нет у *всех*, постольку *право* следует понимать не как *противоположность свободы*, но как меру (баланс) индивидуальной и общественной свободы, установленной законом, которую не так то просто найти. Правомерный публичный закон, с одной стороны, имеет право принуждать, а с другой – запрещает противиться действием воле законодателя. Правопорядок несовместим с признанием допустимости сопротивления власти, т.к. это «разрушит всякое гражданское устройство и уничтожит то состояние, единственно в котором люди и могут вообще обладать правами» [4, с. 89]. Вместе с тем, ценность закона состоит в том, что он принуждает не только подданных: воля законодателя тоже не произвольна, а «представляет общую волю народа» [4, с. 96] и потому должна знать, чего желает воля народа. А значит, «гражданин государства, и притом с позволения самого государя, должен иметь право открыто высказывать своё мнение о том, какие из распоряжений государства кажутся ему несправедливыми по отношению к обществу» [4, с. 95].

Это значит, что положительное право законодателя устанавливать законы и требовать их исполнения должно быть ограничено *негативными правами народа*, т.е. правом судить о том, *что* именно в высшем законодательстве не согласуется с его доброй волей. Эти негативные права народа Кант фиксирует в следующей формуле:

«чего народ не может решить относительно самого себя, того и законодатель не может решить относительно народа» [4, с. 96]. Иными словами, прежде чем законодатель будет что-то решать относительно народа, следует дать народу возможность свободно определиться с содержанием своей воли. А для этого требуется *наличие высшего публичного пространства самоопределения воли*, стоящего над *пространством власти законодателя*. И это пространство – *свобода печатного слова*, которая есть «единственный палладиум прав народа» [4, с. 95].

Немецкий мыслитель ищет средний путь между насильственным, кровавым бунтом и неограниченным деспотизмом. Он трезво оценивает свою эпоху: «Если задать вопрос, живём ли мы теперь в *просвещённый* век, то ответ будет: нет, но мы живём в век просвещения» [3, с. 33]. Поэтому в споре между народом и властью последнее слово должно принадлежать *Разуму, Просвещению*. Кант не разделяет точку зрения скептиков, полагающих, что верное в теории не годится для практики. Напротив, он убеждён: «...то, что по соображениям разума имеет значение в теории, имеет значение также и на практике» [4, с. 106]. Но не следует форсировать естественный процесс развития просвещения, игнорируя «условия времени», нельзя субъективную свободу с её противоречивыми и постоянно меняющимися представлениями людей о счастье превращать в мерило общественного законодательства. Следует создавать и расширять *пространство публичного применения разума* – вот путь развития Просвещения.

Университет как школа публичного применения разума. Вопрос о назначении университета Кант рассматривает как проблему института, являющегося связующим звеном между государством и обществом. На первый взгляд кажется, что Кант не предлагает никаких реформ университета в том смысле, какой обычно связывают с этим понятием. Он не предлагает изменений сложившейся структуры университета, порядка управления и финансирования его, организации учебного процесса и т. п. Почему же тогда «Спор факультетов», работа, которую сам Кант был склонен рассматривать как «сугубо публицистическую», инспирировала *общегерманскую дискуссию об университете*, ставшую пусковым механизмом к его реформам?

Нам представляется, что будоражащее воздействие «Спора факультетов» связано с тем, что в этой работе Кант на весьма показательном примере развил свою мысль о *публичном применении разума* и его роли в духовном и политическом освобождении общества. Как мы помним, публичным применением разума является такое, «которое осуществляется кем-то как *учёным* перед всей *читающей* публикой», в то время как частным применением разума является такое, «которое осуществляется человеком на доверенном ему *гражданском* посту или службе». Университетский профессор по социальному статусу является государственным чиновником, который по *службе занимается наукой*. Как он применяет свой разум – в публичном или частном порядке? Очевидно, что общего ответа на такой вопрос не существует. Чтобы ответить на него нужно разобраться, с *какой наукой* мы имеем дело и что значит – *заниматься наукой*, где граница между знанием *гетерономным*, подчинённым внешним целям и законам, и знанием *автономным*, подчинённым лишь собственному закону – закону *истины*.

Всё поле науки Кант видит организованным «по принципу разделения труда»: сколько существует отраслей науки – столько имеется и учёных «в качестве хранителей этих наук». Эти учёные «вместе составляют некое учёное сообщество», обладающее автономией, в смысле наличия внутри сообщества критериев, позволяющих отличать членов сообщества от не-членов, поскольку «...судить об учёных, как таковых, могут только учёные» [5, с. 313]. Сообщества учёных бывают формальными, имеющими официальные полномочия присваивать не-членам научного сообщества звания и степени, включая последних в состав научного сообщества путём признания их профессиональной квалификации. Такими правами обладают университеты. Но есть также учёные, «не принадлежащие к университету», которые в рамках свободных

корпораций («академии или учёные общества» – поясняет Кант) каждый сам «...без публичных предписаний и правил, занимается развитием и распространением наук в качестве *любителя*» [5, с. 314]. Сообщества профессиональных (университетских) и непрофессиональных учёных образуют ядро науки в обществе, обладающее относительной автономией, обусловленной подчинением категорическому императиву науки – *поиску истины*.

Но у науки в обществе есть не только ядро, но и периферия. На периферии Кант выделяет образованных людей, которых правительство назначает на должности, «чтобы использовать их в своих целях (а не для блага наук)» [5, с. 314]. Эту категорию Кант называет «*деловыми людьми* или практиками науки». Особенность «практиков науки» в том, что они, с одной стороны, являются носителями знания, полученного в университете, а с другой стороны – «орудиями правительства», проводниками его воли и интересов и потому «не свободны применять свою учёность на службе по своему разумению, а должны в этом быть под надзором факультетов» [5, с. 314]. У «практиков науки» знание имеет *гетерономный характер*, оно подчиняется посторонним науке интересам и целям. Какое же место на этом поле знания занимает *университет*, и какую роль в обществе ему отводит Кант?

Современный Канту университет, «по заведённому обычаю», состоял из четырёх факультетов, которые делились на три высших – теологический, юридический, медицинский – и один низший – философский. Такое деление, отмечает Кант, исходит не от учёных, а от правительства, которого учения высших факультетов интересуют исключительно с политико-прагматической точки зрения – как средство влияния на народ. Само правительство не учит, но поручает высшим факультетам, знание которых *гетерономно*, публично излагать соответствующие учения, которые оно утверждает и обязывает профессоров этих факультетов учить им, заключая с ними соглашение при вступлении в должность. Но в университете, по Канту, обязательно должен существовать факультет, *независимый* от правительственных приказов по части своих учений, ибо *нельзя приказывать считать что-либо истинным*. Этот факультет должен иметь право «обсуждать все распоряжения, касающиеся интересов науки, т. е. *истины*, когда разум должен быть вправе говорить публично, так как без такой свободы истина (в ущерб самому правительству) никогда не станет известной» [5, с. 316].

Такое утилитарно-прагматическое обоснование необходимости существования философского факультета дополняется у Канта его сущностным обоснованием. *Гетерономное* знание как таковое должно не только отвечать неким целям и интересам, но и соответствовать критериям истины. Отсюда следует принципиальный вывод: «Способность судить автономно, т. е. свободно (сообразно с принципами мышления вообще), называют разумом. Стало быть, философский факультет, поскольку он обязан ручаться за *истинность* учений, ... должно мыслить как свободный, подчинённый только законодательству разума, а не законодательству правительства» [5, с. 324-325]. *Автономия разума*, как его сущностное определение, является истоком *автономии университета*. Соответственно, профессор философского факультета, хотя он и назначается правительством, свой разум должен применять *только публично*, в отличие от профессоров высших факультетов.

Философский факультет, в понимании Канта, есть факультет, где развивается и преподаётся *всё научное знание* (эмпирическое и теоретическое). Он состоит из двух отделений: отделения «*исторического познания* (к коему относятся история, география, языкознание, гуманистика со всем, что даёт природоведение, опирающееся на эмпирическое знание)» и отделения «*чистого познания разумом* (чистой математики и чистой философии, метафизики природы и нравов)». Философский факультет в таком понимании оказывается синонимом учреждения, занятого *поиском и распространением в обществе научного знания*. «Именно поэтому философский факультет, – счи-

тает Кант, – включает все части человеческого знания (стало быть, исторически и высшие факультеты), но делает все эти части (а именно специфические учения или предписания высших факультетов) не содержанием, а лишь предметом своего исследования и своей критики, имея целью пользу всех наук» [5, с. 325].

Объединение в рамках одного института факультетов, представляющих разные типы знания, – *автономное*, ориентированное на поиск истины, и *гетерономное*, ориентированное на то, чтобы служить правительству орудием воздействия на общество, – неизбежно приводит к конфликту, *спору факультетов* между собой. В чём же суть этого спора факультетов? Ответ на этот вопрос содержит в себе ключ к кантовскому пониманию назначения и роли университета в обществе.

Для Канта спор факультетов – это не внутриуниверситетская склока, а борьба за определение путей и средств развития общества. Спор высших факультетов с низшим ведётся «за влияние на народ, и добиться этого влияния они могут лишь в той мере, в какой каждому из них удастся убедить народ в своей способности наилучшим образом содействовать его благополучию» [5, с. 327]. Такой спор факультетов изначально *незаконен по форме*, так как спорящие стороны используют разные способы ведения спора: философский факультет опирается на объективные доводы, обращённые к *разуму народа*, в то время как высшие факультеты опираются на субъективные мотивы, обращённые к *желаниям и склонностям народа*.

В чём же народ, пребывающий в непросвещённом состоянии, усматривает своё благополучие? Он, как полагает Кант, «усматривает своё благополучие не в свободе, а прежде всего в своих естественных целях, а стало быть, в трёх вещах: в блаженстве после смерти, в том, чтобы при жизни среди своих ближних иметь гарантию своей собственности, основанную на публичных законах, и, наконец, в физическом наслаждении жизнью самой по себе (т.е. в здоровье и долгой жизни)» [5, с. 327].

Чем может ответить философский факультет на эти ожидания народа? Он может только посоветовать человеку из народа жить честно, поступать справедливо, следить за своим здоровьем. Однако, такие советы, адресованные *разуму народа*, не устраивают его *склонности*, которые нащёптывают ему другое: «как бы мне, прожившему *нечестивую* жизнь, всё же в последний момент получить позволение войти в царство небесное; как бы мне, если даже я *неправ*, выиграть тяжбу и как бы мне остаться здоровым и долго прожить, если даже я использовал свои телесные силы для наслаждения и даже *злоупотреблял* ими» [5, с. 328].

Кант с горечью замечает, что «народ большей частью следует тому, что требует от него меньше всего усилий и применения собственного разума» [5, с. 329], что он больше подчиняется своим склонностям, чем дисциплине разума. А склонности требуют того, что может дать только чудо. И высшие факультеты обещают сотворить такое чудо, которое *противоречит объективным законам*. Потому высшие факультеты вступают с философским факультетом в *незаконный* спор. Ситуация этого незаконного спора усугубляется, когда в него вмешивается правительство, которое *склонности возводит в закон* и, тем самым, *вступает в противоречие с разумом*, вовлекая высшие факультеты в спор с философским факультетом.

Законный спор высших факультетов с низшим – это спор о сути и содержании излагаемых на факультетах учений. Учения высших факультетов, утверждаемые правительством, можно рассматривать лишь как выражения правительственной воли и человеческой мудрости, которые не непогрешимы. Поскольку для правительства не может быть безразличным то, насколько эти учения соответствуют истине, постольку философский факультет имеет законное право подвергать эти учения проверке и публичному обсуждению. При этом, публичный спор теоретиков разных факультетов, считает Кант, должен быть обращён «к *учёной публике*, занимающейся науками» и происходить только *внутри научного сообщества*. Народ же должен скромно полагать,

«что он в этих науках ничего не смыслит», а правительство должно считать «неприличным для себя ввязываться в учёные споры» [5, с. 332].

В рамках *научного спора* профессора высших факультетов могут и обязаны использовать разум в *публичном применении*. Здесь не имеют силы доводы, ссылающиеся на авторитет власти и высшего откровения, здесь имеют значение только доводы разума. Такой спор факультетов не может быть улажен и мирной сделкой, «а нуждается (как процесс) в приговоре, т. е. в имеющем законную силу решении судьи (разума)» [5, с. 331], который и выступает высшим арбитром. Если решения разума потребуют внесения изменений в учения высших факультетов, то такие изменения должны быть согласованы с правительством. Если же кто-либо из профессоров сам начнёт вносить изменения в читаемые им публично учения, то правительство может принимать о них решения через «арбитраж, созданный высшим факультетом, так как эти практические деятели могли быть назначены правительством для изложения тех или иных учений только *через факультет*» [5, с. 333].

Лояльность высших факультетов по отношению к правительству требует от них самоцензуры, которую можно расценить как своего рода гражданскую ответственность учёных, понимающих, что «неограниченная свобода... неизбежно становится опасной... отчасти для самой публики» [5, с. 331]. Спор факультетов, основанный на доводах разума и гражданской ответственности, делая возможным также и согласие между «учёным и гражданским обществом в максимах» (т. е. в правилах поведения), в конечном итоге «...подготавливает отмену всяких ограничений свободы общественного мнения» [5, с. 333], приближая время, когда «последние станут первыми (низший факультет высшим), правда не в смысле господства, а в смысле дачи советов властям (правительству); в этом случае свобода философского факультета и вытекающая отсюда свобода воззрений будет лучшим средством для достижения целей правительства, чем его собственный абсолютный авторитет» [5, с. 333].

Как видим, согласно концепции Канта, университет является институтом не только *научного просвещения*, но и школой политической свободы общества, органом *ненасильственной духовной революции*. Поэтому и сегодня следует сохранять его предназначение – *быть площадкой публичного применения разума*, равноправным партнёром государства в деле определения путей и средств достижения общественного блага. Если попытаться подобрать девиз университета, который выражает его миссию в понимании немецкого философа, то, пожалуй, наиболее точным будет девиз Просвещения: *Sapere aude!* – *имей мужество пользоваться собственным умом!*

РЕЗЮМЕ

На матеріалі праць І. Канта здійснюється реконструкція філософської моделі університету нового типу; аналізуються його структура, функції й головне призначення. Концепція Канта розглядається як рефлексія епохи революційного підйому, що створила умови для формування свободної особистості і перетворення всіх суспільних відносин на основі їхнього підкорення нормам моралі і права.

Ключові слова: класичний університет, просвіта, прогрес, ідеї Розуму, реформа освіти, просвічене суспільство, наукова освіта.

SUMMARY

The article gives reconstruction of philosophic model of new type university basing on material of I. Kant's works. It provides with analysis of its structure, functions and main purpose. Kant's concept is taken as the reflection of revolutionary development age which delivered conditions for creation of free personality and rearranged all social relations on the basis of their subordination to moral and law standards.

Key words: classical university, enlightenment, progress, ideas of Reason, reformation of education, enlightened society, scientific education.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ридингс, Б. Университет в руинах [Текст] / Б. Ридингс ; пер. с англ. А. М. Корбута. – М. : Изд. Дом Гос. ун-т – Высшая школа экономики, 2010. – 304 с.
2. Фокин, И. Университетская реформация Шеллинга [Текст] / И. Фокин // Шеллинг Ф. В. Й. Лекции о методе университетского образования / Пер. с нем., вступ. ст., примеч. Ивана Фокина. – СПб. : Издательский дом «Мир», 2009. – 352 с.
3. Кант, И. Ответ на вопрос: что такое просвещение? [Текст] / И. Кант // Кант И. Соч. в шести тт. – Т. 6 – М. : Мысль, 1966. – С. 25–37.
4. Кант, И. О поговорке «может быть это и верно в теории, но не годится для практики» [Текст] / И. Кант // Кант И. Соч. в шести тт. – Т.4, ч. 2. – М. : Мысль, 1965. – С. 59-107.
5. Кант, И. Спор факультетов [Текст] / И. Кант // Кант И. Соч. в шести тт. – Т. 6 – М. : Мысль, 1966. – С. 311–348.

Надійшла до редакції 24.11.2011 р.

УДК 271.2:008

КОНЦЕПТ ДОМА В ПРАВОСЛАВНОЙ КУЛЬТУРЕ

В. В. Ешина, А. Е. Отина

Донецкий национальный технический университет

Реферат. В качестве концепта Дом в православном мировосприятии не идентичен жилищу, как космос не сводим исключительно к одной какой-то планете. Концепт русского православного дома может быть проиллюстрирован в следующей зарисовке этого макромира: Дом как культурный образ, храм, род, слово (язык), малая родина, человек, сакральное пространство, Дух. Причём, каждая составляющая этого концепта имеет свой антоним, культурный антипод, который можно обозначить одной характеристикой – «бездомность». Она же бескультурность, безродность, бесчеловечность.

Ключевые слова: дом, храм, православие, христианство, макромир, человек, сакральное пространство, Дух.

Дом представляет собой ежедневное знакомое пространство для каждого человека. Что может быть привычней, обыденней, постоянной? Из него мы выходим во внешний мир, к другим. В него мы возвращаемся оттуда. Таким образом, дом является тем самым местом, которое ограничивает «я» от «другого»: другого мира, других людей. Это наша личная обитель. Английский фразеологизм «мой дом – моя крепость» в этом смысле справедлив для отношения к дому у субъектов разных национальных культур.

В данной статье представлены размышления о православном восприятии дома. Сразу нужно оговорить, что в качестве концепта Дом в православном мировосприятии не идентичен жилищу, как космос не сводим исключительно к одной какой-то планете.

Концепт русского православного дома может быть проиллюстрирован в следующей зарисовке этого макромира:

Дом как

↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
культурный образ	храм	род	слово, язык	малая родина	человек	сакральное пространство

Причём каждая составляющая этого концепта имеет свой антоним, антипод, который можно обозначить одной характеристикой – «бездомность». Она же бескультурность, безродность, бессловесность.

Дом как культурный образ. С одной стороны, как было сказано выше, дом является индивидуальным пространством, пропитанным нашей особенной личностью. Но весь он, его стены, как и сама личность (Человек-Дом), позиционируют определённый культурный образ, выражают культурную самоидентичность хозяина и домашних.

Действительно, насколько разными запахами и образами, материей и духом, физикой и психологическими тонкостями наполнены описания домов в «Человеческой комедии» О. Бальзака, у англичан Ч. Диккенса и Дж. Голсуорси, или, скажем, у Н.В. Гоголя в его «Старосветских помещиках». Век один, а культуры разные. И пусть непохожими будут дома из его знаменитой поэмы: помещицы старорусского образца Коробочки и Манилова, считающего себя образованным современным человеком на западный манер, но разница и здесь не глубинная.

Домашняя еда, устои и порядки дома, его запахи (в большинстве источаемые блюдами национальной кухни), речь (язык), которая в нём звучит, домашняя библиотека, вид из окна (будь-то вишнёвый сад или туман под терриконами) – всё это Дом. Дом как образ родной культуры.

Как у Гоголя, среди подробного описания дома с маленькими комнатками с огромными печами малороссиян Афанасия Ивановича и Пульхерии Ивановны, читается дух Дома, его голос: «Но самое замечательное в доме – были поющие двери. Как только наставало утро, пение дверей раздавалось по всему дому. Я не могу сказать, отчего они пели; перержавевшие ли петли были тому виною, или сам механик, делавший их, скрыл в них какой-нибудь секрет; но замечательно то, что каждая дверь имела свой особенный голос; дверь, ведущая в спальню, пела самым тоненьким дискантом; дверь, ведущая в столовую, хрипела басом; но та, которая была в сенях, издавала какой-то дребезжащий и вместе стонущий звук; так что, вслушиваясь в него, очень ясно, наконец, слышалось: батюшки, я зябну!» [1, 11].

Дом – одновременно личное творение и воплощение коллективных представлений, объект и субъект творчества. Почему субъект? Потому, что вызывает желание творить, гармонизировать, совершенствовать. Поэтому и обязательное присутствие в православном Доме ликов совершенства – иконостас в красном углу. Он является центром, средоточием духовного начала дома, его сердцем, где сходятся душевные движения его обитателей.

В статье «Гоголь и чёрт» известный православный философ Д.С. Мережковский доказательно демонстрирует то, что в «Мёртвых душах» предстают две ипостаси нечистого: бескультурный, лишенных каких-либо духовных корней, душевно облегченный Хлестаков и Чичиков, обездушивающий чужие дома и их грешных обитателей.

Дом как сакральное пространство. Библейский образ блудного сына значителен для православной культуры. Дом церкви, родительский дом – те места, куда человек стремится в поиске исцеления, утешения и последнего пришествия. Это как у С. Есенина в «Исповеди хулигана»: «И за все грехи мои тяжкие, За неверие в благодать Положите меня в русской рубашке Под иконами умирать».

Ведь ощущение благодати, или того состояния тихого звенящего счастья, чистой незапятнанной радости в нашей земной жизни, которое к нему близко, возможно в обращённости (физической ли, или в воспоминаниях) к родительскому дому и к дому церкви, где мы когда-то впервые (на Пасху или в другой раз) его ощутили. Поэтому рассуждать о доме как о сакральном пространстве вне связи с домом церкви, домом-храмом было бы неправильно.

Дом Церкви. Храм. Древнерусский и современный православный храм олицетворяют важнейшую византийскую традицию – весь эстетический акцент сосредоточен не

на внешнем облике церкви, а во внутреннем убранстве Дома. С одной стороны, скромность и всеобращённость архитектурных форм златоглавых солнечных церквей, с другой, – всё их спокойное и радостное наполнение (цветной мрамор, богатый иконостас, хор, золотые оклады икон), создающие ощущение благодати. Символика православного храма направлена не на подавление человека, а на созидание в нём благодати. Православный храм созидателен по своей сути.

Необыкновенно увлекательна история развития православного Дома церкви, ведь она тоже является отражением движения духовности нашей православной и, в целом, национальной культуры.

Внутреннее убранство православных храмов изначально объяснялось целями христианского богослужения, которые несли в себе символическое значение. Во-первых, это было само богослужение, во-вторых, – помещение верных, в третьих, – помещение оглашенных и кающихся. Поэтому сам храм делился на три части: алтарь, средняя часть и притвор. Устройство каждой из них осуществлялось согласно своему прямому назначению¹.

Сердце христианского храма – алтарь. Выбор его местонахождения символичен. В православной церкви алтарь располагается в полукружии на восточной стороне. Такое положение его обеспечивается следованием древней традиции. Язычники видели место обитания божеств в горной местности. Поэтому и молились они, обратясь лицом к той стороне света, где, по их мнению, жили боги. В ту же сторону разворачивались языческие храмы. Этруски и тусски молились глядя на север. Такова и ориентация Капитолийского храма в Риме. Иногда храмы были обращены к западу (римские храмы со времён Нумы или Иерусалимский храм).

Евреи совершали молитвы в направлении запада, ни в коем случае ни на восток, чтобы избежать пространственного совпадения с огнепоклонниками (Иран) и язычниками, поклоняющимися горам. «Христиане же, со своей стороны, присвоили высшее символическое значение востоку, потому что на востоке был рай; сверх того, сторона эта вообще признавалась символом добра, в противоположность западу, символу зла; и сам Христос олицетворяем был в образе этой стороны (востока): «восток имя Ему...», «восток с высоты...» Отсюда объясняется древний обычай при крещении обращаться сначала лицом к западу, а потом – к востоку, в знак отречения от дьявола и сочетаться со Христом; отсюда также произошёл обычай при совершении торжественных процессий и венчаний двигаться по направлению к востоку. Под влиянием таких символических воззрений на восток явился обычай обращаться в молитве к востоку, а вместе с тем и обычай обращать алтарь христианского храма к востоку. Обычай католиков и протестантов обращать храмы алтарём к западу основан на отдельных случаях обращения древних храмов алтарём к западу, а не на общем обычае, и вполне установился на Западе не ранее XIII в.» [5, 500].

Алтарь – средоточие всех необходимых для богослужения предметов. В первую очередь, он содержал престол. У католиков престол имеет вид продолговатого четырёхугольника, что связано с древними временами, с подземными церквями, где престол являлся гробницей мученика. У православных по греческому обычаю престол – почти квадратный, в виде стола, либо деревянного, либо из другого материала, иногда даже из драгоценных камней. Но всё же в русских храмах все престолы деревянные.

На престол возлагался шёлковый плат с мощами и изображением положения во гроб Христа-Спасителя – антиминс (греч. *anti* – вместо и лат. *mensa* – стол). Антиминс подобен переносному престолу. Проповедники и христианские императоры, начиная с VIII–XI ст. отправлялись в походы с антиминсами. На русской земле найдены

¹ Здесь и далее о внутреннем убранстве храма сведения из книги: Н.В. Покровский. Иллюстрированная энциклопедия христианского искусства. – М.: ЭКСМО, 2008. – 640с.

антиминсы, происхождение которых датируется XII ст. Древние памятники этого рода изготавливались из холста или бумаги, на которых изображались крест и надпись, гласившая, что этот антиминс заменяет престол, указывавшая на имя архиерея, его освятившего, место его назначения. Там же имелась надпись: «тут мощи». Происхождение антиминса объясняется необходимостью перемещения церковной символики. Первые христиане совершали Евхаристию на гробах мучеников. А с IV столетия, когда христианство обрело статус официальной религии, и храмы начали строиться повсюду, то в память о древней символической традиции, христиане принялись переносить из разных мест мощи мучеников. И с IV ст. этот обычай трансформировался: под престол стали класть не цельные мощи, а только их фрагмент. Так возникла возможность перенесения мощей из одного храма в другой. Покровы престола имеют символическое значение погребальных одежд Спасителя.

Над престолом имеется киворий – балдахин, поддерживаемый четырьмя колоннами (как в древних церквях, так и в русских). Под киворием над серединой престола был подвешен перистерий – сосуд в виде голубя, в котором в древности хранились Дары для причащения больных и литургий преждеосвящённых даров. В наше время голубь утратил своё практическое назначение и служит уже не сосудом, а символом Святого Духа. Увидеть перистерий можно в Успенском соборе в Москве. На задней стороне престола находился крест, по сторонам которого располагались шесть светильников.

В древнехристианских и древнерусских храмах алтарь огораживался от средней части храма перегородкой. Сегодня на её месте располагается иконостас. Интересна история его происхождения. Иконостасов не было ни на востоке, ни на Западе достаточно длительное время. На Руси они известны, начиная с XV-XVI в. В период раннего христианства на месте иконостаса располагалась низкая алтарная преграда, исполненная в виде решётки или колоннады с карнизом. Над ней был ряд икон, а позади неё – завеса. Таков обычай древнехристианских, византийских и русских церквей.

Назначение иконостаса такое же, как и у древней перегородки, т.е. разделительное и акцентирующее: отделить алтарь от средней части храма и выделить его. Иконы же до возникновения иконостаса помещались на триумфальной арке (в храмах-базиликах), в алтарной части, на парусах сводов, в середине храма, на стенах.

Среди причин перенесения икон на иконостас исследователи называют трудности, связанные с техникой стенной живописи, недостаточную освещённость храмов в Древней Руси щелеобразными окнами, сырость стен. Кроме того, в XVI в. высокого уровня достигла техника рисования икон на дереве, тогда как мастеров фрески было мало, поэтому часто происходила замена фресок деревянными иконами.

Современный православный иконостас состоит из 4-х и более ярусов. Расположение икон на них глубоко символично.

Перед алтарной преградой в византийских и древнерусских храмах возвышалась солея, возле которой располагался амвон (иногда их было два) для чтения Священного Писания и произнесения поучений.

Средняя часть храма, или «корабль церкви» служила местом для мирян. Отдельно в ней находились мужчины, отдельно женщины. Раздельное присутствие в храме мужчин и женщин – традиция, идущая от народов Востока и воспринятая христианством. В древнерусских церквях мужчины отстаивали службу в южной части храма, женщины – в северной.

Оглашенные и кающиеся по причинам нравственного своего несовершенства были отделены от верных прихожан и помещались в третьей части храма (в атриуме – во дворе). Сегодня православная церковь не разделяет христиан в своём Доме на верных и оглашенных и кающихся.

Строгость, целесообразность, символичность, иерархия в православном Доме-храме сочетались с особой атмосферой любви и красоты, а утончённый спиритуализм

сосуществовал с восточной пышностью византийского образца. Лёгкое головокружение, вызванное особой купольной формой златоглавых церквей, лики икон, хор создавали у многих людей, посещавших когда-либо православную церковь, ощущение очищения, единства, любви и благодати.

Со временем внутреннее убранство храма видоизменилось, однако все эти духовные свойства, определяющие душу Дома-Церкви, православный храм содержит в себе и сегодня, генерируя и потенцируя их в человека, в мирную жизнь, в вечность.

Возвращаясь к Дому, как сакральному пространству, в котором живёт человек, которое и есть человек, нельзя обойти вниманием угрозу этому миру, исходящую из эрзац-пространства овеществлённых ценностей, производимых «религией прогресса» (Д.С. Мережковский). В нём нет «никаких тайн, никаких углублений и порываний к «мирам иным». Всё просто, всё плоско. Несокрушимый здравый смысл, несокрушимая положительность. Есть то, что есть, и ничего больше нет, ничего больше не надо. Здешний мир – всё, и нет иного мира, кроме здешнего. Земля – всё, и нет ничего, кроме земли. Небо – не начало и конец, а безначальное и бесконечное продолжение земли. Земля и небо не будут едино, как утверждает христианство, а суть едино» [2, 352-353].

Первым шагом к экспансии обездушенного мира практических ценностей, культуры с позитивистской ментальностью на Западе был лютеранский отказ от сакрального содержания вещей, нежелание иметь дело с предметами христианского культа. Тем самым перечёркивалась вся предыдущая история становления христианской культуры, которая являлась созиданием Духа: Духа, воплощённого в мученическом подвиге, в изобразительном искусстве, в теологическом, философском и художественном осмыслении сути христианства. Отрицание поклонения мощам мучеников, иконам, культа девы Марии нашло своё отражение в концепции протестантского молельного дома с его сугубо утилитарным предметным наполнением, кабинетами священника и т.п.

Научная картина мира, начавшая быстро разворачиваться с XVII в., и корни которой уходят в XV и XVI в.в. (время утверждения опытного естествознания), постепенно изменила религиозное восприятие мира на ноосферное. Мир перестал быть Домом Божиим, Домом Духа (Царством Божьим) и становится ноосферным домом, где хозяин – человек. Иллюзия полной власти «*homo faber*» (Н. Бердяев) в ноосферном доме привела в XX–XXI в.в. к возникновению глобальных проблем, экологических и др. техногенных катастроф и, что не менее опасно, к глубокому кризису культуры постиндустриального урбанистического образца. «Умный дом» будущего – не только эталон уюта, но и технический монстр, действующий вместо человека.

Конец XVIII – первая четверть XIX в. в отечественной культуре – время максимальной её открытости различным инациональным культурным влияниям: немецким, французским, английским. Признавая мощь и достижения западноевропейской культуры, русские мыслители и художники всё же смогли прочувствовать и опасность её прагматики, гносеологического формализма и того образа жизни, который ими диктуется.

Средоточием культа практичности, продуманности, абсолютной рациональности, техноцизма мыслей, поступков и движений для русских мыслителей, философов, художников XIX ст. является город. Урбанистический мир – мир зла, пытающийся поглотить собой, проглотить и переварить в своём бездонном бездуховном чреве сакральный мир Дома. Мотив дьявольского города содержится в произведениях почти каждого русского писателя XIX ст. Он есть у Н. Карамзина («Бедная Лиза»), у В. Одоевского («Бал»), у Ф. Достоевского («Преступление и наказание», «Униженные и оскорблённые» и др. произведения), у Л. Толстого («Анна Каренина»), у Ф. Сологуба («Звериный быт» и т.д.) и у многих других авторов.

Город генерирует новый тип дома, современного, кричаще-вещественного, буржуазно-комфортного, светски-надменного и бездушного. Это беспокойный, нервный, наполненный модной динамикой мирок, подобный многим таким же и плодящий себе

подобных. В одной из повестей В.Ф. Одоевского он описывается через яркую призму бала: «Бал разгорался час от часу сильнее; тонкий чад волновался над бесчисленными тускнеющими свечами; сквозь него трепетали штофные занавесы, мраморные вазы, золотые кисти, барельефы, колонны, картины...» [3, 234]. Неживое оживает, «трепещет» и движется («всё вертелось, прыгало, бесновалось в сладострастном безумии») там, где нет Духа. Страшной картине оживших фетишей соответствуют и звуки дома: «На небольшом возвышении с визгом скользили смычки по натянутым струнам; трепетал могильный голос валторн, и однообразные звуки литавр отзывались насмешливым хохотом» [3, 234]. Романтический автор повести «Бал», обладая пророческой способностью видеть весь мир в его внешней явленности и глубинной скрытности, и то и другое с силой личного страдания преобразует в мир художественного произведения, в Слово, в свой защищённый собственным страданием и очищенный в нём Духом Дом. «Ужасное», обнаруженное автором под маской ненастоящего «прекрасного», разрушает эстетическую ценность последнего. Дом, в котором разворачивается бал, саморазрушается и разлагается. Мнимое прекрасное истлевает на глазах. Единственной эстетической ценностью повести является сам художник (человек-дом), так как он и есть дух, творящий мир. Он единственный видит саморазрушение человечества, ужасается гипертрофированности телесности, обнажённой вещественности бытия, которые тленны по своей сути и судьбе («пляшут не люди... пляшут скелеты»), где нет места духу.

Человеческая телесность без души – распад и смерть, поэтому и обитатели страшного дома – не люди, а скелеты, которые сами об этом не знают: «Свечи нагорели и меркнули в удушливом паре. Если сквозь колеблющийся туман всмотреться в толпу, то иногда кажется, что пляшут не люди..., в быстром движении с них слетает одежда, волосы, тело..., пляшут скелеты, постукивая друг о друга костями..., но в зале ничего этого не замечают..., всё пляшет и беснуется как ни в чём не бывало» [3, 235].

Оппозиция города и дома достигла поистине апокалиптической остроты у Фёдора Сологуба. Особенно трагически она проявилась в его «Зверинном быте». С одной стороны, город прекрасен, цивилизован, нескучен и заманчив, с другой, – он лукав, жесток, прожорлив, убийственен. Он враждебен Дому. Всё это чувствует герой Сологуба, человек духовный, честный, интеллигентный: «но жизнь в городе становилась ненавистна ему, потому что всё яснее представлялось, что в городе наших дней, великолепном Содоме, возрождается древний зверь и хочет властвовать» [6, 372]. Опять-таки, такой город порождает новый образец дома. Речь идёт многоквартирном доме, жильё в котором сдаётся внаём. Он скуп, стяжателен, иерархичен, уничтожающ и унизителен. Он искушает души, изнуряет их: «Белая снежная пелена зимней мостовой делала красивой эту тихую городскую улицу с рядом старавшихся быть пышными и богатыми домов, где жили в лицевых квартирах люди, тратящие много, а в квартирах во дворе, тесных, тёмных, неудобных, ютились те странные люди, которым нравилось сознание, что они живут на аристократической улице» [6, 372].

Антиподом описанного суррогатного дома является Дом героя повести, Алексея Григорьевича. Сакральное пространство этого Дома наполнено любовью к рано ушедшей из жизни жене Алексея Григорьевича Шурочке («это была любовь, неизменно господствующая над жизнью и над смертью» [6, 388]). Поэтому и вся обстановка дома, мебель, портьеры, обои сохранялись такими же, как при Шурочке. Вещи береглись или обновлялись по её вкусу. Всё в доме, весь его вещественный мир одушевлялся её любовью и любовью к ней мужа.

Как христианство является религией любви, как православный мир – мир единства, «всечеловечности», соборности, в основе которых – любовь, так и воздух, которым дышат домашние, пропитан любовью, а сама душа Дома – «любовь, неизменно господствующая над жизнью и над смертью». Таков Дом в православном мировосприятии. Таков он и в сознании человека, православного христианина (человек-дом).

Дом как человек. Человек в своей земной телесности тоже является домом. Психологи говорят о нём как о вместилище сознания, физиологи, как о механизме сложных нервных импульсов и реакций мозга. В православном мировосприятии человек (предпочтительно – человек, а не тело) – дом души или душа, ведущая порядок в доме.

Нередко любящие, обращаясь к любимым, произносят: «мой дом там, где ты», подчёркивая тем самым, что любовь – есть высшая ценность, а самоотречение ради неё – добровольно избранный путь. Это желание стать сопричастным жизни другого, войти в его Дом с любовью. Подобное понимание ложится в основу православной христианской семьи, взаимоотношения мужчины и женщины, родителей и детей в нашей культуре.

Человек обустривает свой внутренний мир, свой Дом, заметно ли, или не заметно для себя, осознанно или интуитивно, сообразуясь с собственными национальной культурой, убеждениями, ценностями, надеждами, стремлениями, семейными традициями и верой. В ситуациях нравственных испытаний, выбора он приоткрывает двери своего Дома-души, позволяя себе самому (моральная рефлексия) и другим увидеть истинную его обстановку.

В связи с этим, возвращаясь к Сологубу, к вышеназванной повести, мы находим у него яркий образец дома как души человека: «Потом его мысль пробежала длинный ряд этих лет после Шурочкиной смерти, и совокупность их представлялась теперь Алексею Григорьевичу каким-то обширным, холодным, пустынным покоем, в котором... у четырёх углов этого покоя видны четыре великие духа, господствующие над его жизнью» [6, 388]. Эти четыре духа, заполнившие внутреннее пространство сознания и души Алексея Григорьевича, находились в положении перекрёстной оппозиции, непримиримого противостояния. Это чистая, находящаяся над жизнью и смертью любовь к покойной жене и «странно соблазнительное нечистое, злое женское начало», воплощённое в торжествующей телесности (Татьяна Павловна). Другое пересечение – образ ребёнка (сына Алексея Григорьевича) и образ Зверя, отравившего город. Обустройство внутреннего дома, души героя Сологуба сопряжено с постоянной борьбой со Зверем, со страхами того, что тот может уничтожить оба чистых духа, с усилиями защитить любовь и сына от разящего дыхания Зверя.

Как носитель сознания или души именно человек воплощает в себе все составляющие макрокосма Дома. Так частное разрастается до всеобщего, и здесь заключается огромное значение влияния православного мировосприятия («Я» как часть всечеловечности).

Огромную роль в строительстве Человека-Дома, в его, выражаясь языком дизайнеров, интерьере, внутренней отделке играют язык, речь, те слова, которыми личность наполнена культурой, родом, семьёй. Мать обращается к ребёнку с первых дней его рождения на родном языке, впитавшем вековые культурные традиции. Она подбирает слова, имя, нежные прозвища, ласкающую лексику, наполняя всё своё существо и сродное ей существо младенца любовью.

На протяжении жизни человек предпочитает какие-либо слова, а каких-то старается избегать. Как особую ценность он хранит домашние слова и словечки, придуманные членами его семьи или избранные родными.

Слово, как экран, через который личность транслирует эпизоды своих внутренних движений. Понять человека, означает понять его слово. Знаменитая фраза Ф. Тютчева «я понять тебя хочу – тёмный твой язык учу» содержит в себе множественное смысловое наполнение. Выучить чужой, «тёмный» язык – означает понять, полюбить, войти в Дом другого человека. Не выучить – остаться за его пределами, ощущая его своеобразие и устои как чужие. Об этом ярко и броско читаем у А. Ахматовой: «дикая кошка – армянская речь».

Слово – начало Всего, первопричина бытия. Слово Его – жизнь в её бесконечном творческом движении. Поэтому, как в доме, человек избавляется от ненужных, чуждых и, порой вредоносных предметов, так и в речи православный христианин избегает скверны души, сквернословия. Выбор слова для христианина – выбор меры. Той самой меры, которая есть смирение, то есть мера в отношении к миру. Первоначально в древнерусском языке лексема «смирение» писалась через «ять» и читалась как смере-ние (от меры). Затем произошло лексическое сращение смыслов «мера» и «мир», и сегодня мы пишем: «смирение». Яркий и символический пример осознания русским языком глубокого православного смысла слова, слова как Дома.

Дом как Род и Дом как малая родина. Восприятие дома как воплощения рода встречается у разных народов, в разные времена, в разных культурах. Страшное шекспировское проклятие – «чума на оба ваших дома» заставляет и сегодня содрогаться читателей многих стран и различных континентов. Тревожно звучит первая фраза Льва Толстого в его знаменитом романе «Анна Каренина»: «Всё смешалось в доме Облонских». И, как затем убеждается читатель, беспокойство автора не случайно, да и смешалось всё не только у Облонских, а и во многих других домах. Предупреждение Толстого о последствиях крушения Дома как Рода (что гораздо глубже современного социологического «разрушения института семьи») встречается во многих его произведениях. Утрата восприятия дома как рода неизбежно ведёт к забвению его сакрального смысла, вековых культурных ценностей, девальвации понятия «любовь» и ко многим другим катастрофическим разрушениям внутри «Человека-Дома».

Наши мудрые предки, понимая Дом как макромир, оплот ценностей, пространство смыслообразования и воспитания души, создали своеобразный шедевр национальной культуры – «Домострой». В «Словаре коннотативных собственных имён» Е.С. Отин описывает библионим «Домострой» в его узуальном иokkaзиональном созначении: «Домострой», – я, м. Библионим. Произведение русской литературы XVI в., содержащее правила общественного, религиозного и семейно-бытового поведения, а также советы, относящиеся к ведению хозяйства. И в душе, вероятно, весьма бы желал, как указано в Домострое, плеткой даже поучить вас!.. (Писемский А.Ф. В водовороте)...

Узуально коннотативный библионим. 1. Патриархальный бытовой уклад. У замужней женщины, у женщины, брошенной дома, был досуг читать, и когда она почувствовала, что «Домострой» плохо идёт с Ж. Санд, и когда она наслушалась восторженных рассказов о Бланшах и Селестинах, у неё терпение лопнуло, и она закусилась удила (Герцен А.И. Былое и думы). 2. Система ценностей, нравственных установлений. Если бы такие произведения дошли до деревни, они в душе человека стали бы формировать весь домострой нравственных чувств и обязанностей («Книжное обозрение», 1989 г., №4)...

Оokkaзионально коннотативный библионим. Удобство, комфорт (для мужчины, главы семьи). Чёрт знает что, – подумал он. – Сам спит внизу, где удобней и прохладней, вот это домострой (Гроссман В. Жизнь и судьба). Домостроевщина. Консерватизм, отсталость...» [4, 169, 170].

К содержанию «Домостроя» по-разному относились в процессе развития отечественной культуры. Лексема «домострой» содержит в себе множество оценочных оттенков, от самых положительных до абсолютно негативных. Однако, факт появления книги о Доме, о его правилах, порядках, традициях не случаен в русской культуре XVI в. с её строгими нравственными основаниями.

Непосредственно с пониманием Дома как Рода связано восприятие малой родины, того места, где человек родился, и где стоит, или стоял родительский дом. Это пространство памяти, связи поколений, совести, долга. Не случайно люди возвра-

щаються и на пепелище, заранее зная, что им вновь придётся пережить трагедию потери. Дом как малая родина – средоточие культурной памяти человека, связь с началом его пути и с тем неповторимым ощущением счастья, которое случается только в детстве и в ранней молодости. У Андрея Тургенева есть маленькое посвящение, воплотившее в себя все эти притягательные свойства Дома: «Сей ветхий дом, сей сад глухой – Убежище друзей, соединённых Фебом, Где в радости сердца клялися перед небом, Клялися своей душой, Запечатлев обет слезами, Любить Отечество и вечно быть друзьями» [7, 261].

В данной статье мы лишь затронули некоторые глубокие семантические пласты, которыми обладает концепт дома в православной русской культуре. Каждый из этих пластов – отдельное пространство, содержащее в себе собственные глубины и смыслы. Дальнейшее обращение к ним представляется не только необыкновенно притягательным, но и очистительным для души трудом.

РЕЗЮМЕ

У статті автори знайомлять читача з досвідом культурологічного дослідження концепта дому у вітчизняній культурі. Значне місце тут займає православне світосприйняття як основа духовного осмислення Дому та відношення до нього у традиційному національному культурному просторі.

Ключові слова: дім, храм, основа, православ'є, християнство, макросвіт, род, людина, сакральний простір, Дух.

SUMMARY

In the article authors share their experience of Home concept research in the Russian culture. Orthodox culture plays a great role as the basis of spiritual comprehension of the Home concept and interrelation between orthodox world and traditional national cultural world.

Key words: home, temple, basis, Orthodoxy, macroworld, kin, human being, sacred world, Spirit.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гоголь, Н. В. Собрание сочинений. Т. 2. Миргород [Текст] / Н. В. Гоголь. – М. : Гос. изд-во художественной литературы, 1949.
2. Мережковский, Д. С. В тихом омуте. Статьи и исследования разных лет [Текст] / Д. С. Мережковский. – М. : Советский писатель, 1991. – 496 с.
3. Одоевский, В. Ф. Русская романтическая повесть (первая треть XIX века) [Текст] / В. Ф. Одоевский. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1983. – 480 с.
4. Отин, Е. С. Словарь коннотативных собственных имён [Текст] / Е. С. Отин. – Донецк : Юго-Восток, 2010. – 518 с.
5. Покровский, Н. В. Иллюстрированная энциклопедия христианского искусства [Текст] / Н. В. Покровский. – М. : ЭКСМО, 2008. – 640 с.
6. Сологуб, Ф. Капли крови. Избранная проза [Текст] / Ф. Сологуб ; сост. А. Дорофеев. – М. : Центурион, Интерпракс (Серия «Серебряный век»), 1992. – 448 с.
7. Тургенев, А. И. К ветхому поддевическому дому А.Ф.В<ойейко>ва [Текст] / А. И. Тургенев // Поэты начала XIX века. – Л. : Советский писатель, 1961. – 253 с.

Надійшла до редакції 24.10.2011 р.

УДК 930.1

«ФОРМА ПРЕВРАЩЁННАЯ» КАК УНИВЕРСАЛЬНАЯ ФОРМА РАЗВИТИЯ ИСТОРИИ

Т. Э. Рагозина

Донецкий национальный технический университет

Реферат. *Формы превращённые обосновываются как социально-организованные, всеобщие формы, в которых осуществляется историческая деятельность людей. Понимание формы превращённой как одной из универсальных форм развития человеческой истории позволяет поставить решение эпистемологического вопроса о возможности истинного знания в прямую зависимость от решения фундаментального онтологического вопроса о том, как вообще возможно развитие в форме человеческой истории. В связи с этим даётся сравнительный анализ существующих современных подходов к решению проблемы формы превращённой.*

Ключевые слова: *историческое развитие, форма исходная – форма превращённая, форма адекватная – форма иррациональная, иллюзии, заблуждения, истинное знание.*

Как удивительно созвучны нашему времени слова Николая Гартмана, воссоздающие духовный фон и общее состояние дел в философии первой половины прошлого столетия: «...в сегодняшнем философском мышлении, – с грустью констатирует немецкий мыслитель, – присутствует известная усталость от проблем. Глубоко укоренившийся релятивизм – в Германии наиболее известный в форме историзма – подействовал здесь изнуряющим образом» [1, с. 80-81].

И в самом деле, односторонне трактуемый со времён Просвещения западной философской мыслью *историзм* с его линейно-прогрессистским пониманием общественного развития¹, приводящим к столь же одностороннему и ограниченному толкованию идеи социальной обусловленности знания, когда «...истинным считается всё, что совпадает с исторической духовной ситуацией определённой эпохи» и потому-де уходит в небытие вместе с этой эпохой, не мог не породить глубокого пессимизма и релятивизма не только в вопросе *о возможности истинного знания*, но и в вопросе *о возможности специфически философского познания*: «Тут сами усилия становятся иллюзорными, – с горечью замечает Гартман, – ибо кажется, что смысл того, на что они направлены, исчезает» [1, с. 81]. Согласитесь, есть от чего впасть в пессимизм.

Ситуация, характеризующаяся как «усталость от проблем», действует «изнуряющим образом» потому, что заставляет мыслящий дух вновь и вновь доказывать «Тот факт, что в содержании наиболее значительных проблем имеется нечто такое, что невозможно отвергнуть, что не по силам изменить ни одному человеку... Сегодняшнему мышлению, – писал в октябре 1948 года Н. Гартман, – это необходимо объяснять и доказывать заново» [1, с. 80].

Не прошло и 100 лет, как на заре нового тысячелетия мы вновь сталкиваемся с принципиально той же ситуацией, когда нынешнему философствующему мышлению, уставшему и изнурённому уже не столько от самих философских проблем, сколько от *разрыва с ними* и, как следствие этого, с великой классической линией в философии, нужно снова объяснять и доказывать, что философия *не утратила своего специфического*

¹ Никакого другого, кроме одностороннего понимания историзма, европейская философская мысль в силу того, что она фактически полностью проигнорировала разработанную марксизмом методологию истории, предложить попросту не могла.

ческого предмета,¹ что, следовательно, его познание по-прежнему предполагает использование именно философского категориально-понятийного аппарата, который принципиально не может быть заменён никакими другими методами, включая самые новейшие естественно-научные конструкции и объяснительные схемы по той простой причине, что в качестве методологии исследования закономерностей социокультурного развития могут выступать только те познавательные средства, которые были экстрагированы познанием из анализа самих этих *форм социальности*, из анализа *социальных форм как таковых*.

И поэтому сегодня, как бы тому ни противилось позитивистски ориентированное сознание с его фетишистским преклонением перед точными науками, с каким бы упоением ни отрекалось оно сегодня от диалектики во имя синергетики, с каким бы самозабвением и суетностью ни занималось оно «самоупразднением философского мышления» [1, с. 81], всё же философски мыслящий дух вновь и вновь заявляет о себе постановкой таких проблем, на которые не может дать ответа никакое сколь угодно точное знание, но которые в то же время невозможно отвергнуть или отменить, ибо «Вопреки всем контртенденциям у всякой эпохи есть своя наличность проблем, никакой релятивизм не в состоянии бесцеремонно изъять её» [1, с. 81–82]. Однажды возникнув, проблемы начинают жить независимой от модных веяний эпохи и прихотей познающего разума жизнью: их нерешённость будет напоминать о себе с железной необходимостью закона до тех пор, пока они не будут разрешены, даже если кто-то в угоду времени и желает вытолкнуть их на периферию науки или вообще задвинуть в глухой угол истории.

К числу таких проблем, заявляющих о себе на стыке тысячелетий с не меньшей силой, чем полтора века тому назад, когда *идея социальной обусловленности познания* впервые стала «практически истинной» (К. Маркс), относится вопрос *о возможности истинного знания в условиях социальной обусловленности научного познания*, – вопрос, который лишь на первый взгляд кажется сугубо *эпистемологическим*, в то время как на самом деле он является фундаментальным *онтологическим вопросом* – вопросом о том, *как вообще возможно развитие в форме человеческой истории*.

Целью настоящей статьи является поиск ответа на этот фундаментальный философский вопрос посредством анализа предметного содержания и методологической роли *формы превращённой* – категории, введённой в научный оборот К. Марксом и незаслуженно забытой² сегодня вместе с марксизмом

Поскольку категория «форма превращённая» при всей недостаточности её разработки всё же успела получить в современной исследовательской литературе толкование, ставшее, в каком-то смысле, общепринятым, постольку имеет смысл обратиться к выяснению узловых моментов этого устоявшегося понимания. В частности, необходимо выяснить следующее: 1) на чём именно акцентируют своё внимание авторы, раскрывая предметное содержание категории *формы превращённой*; 2) чем они мотивируют необходимость введения данной категории Марксом и 3) каков круг проблем, который может быть решён с её помощью. Таковы непосредственные *задачи*, которые призвана решить предлагаемая статья.

¹ Открытие историзма, ознаменовавшее собой, по выражению Трёльча, «открытие философских аспектов истории» [2, с. 21], означает не просто рождение *философии истории*, а равнозначно обретению философией нового понимания своего *предмета*: став *мышлением о принципах истории*, историзм конституировался в качестве *философии истории*, сделавшей предметом своей рефлексии *социальность* как специфическое свойство, воплощающее в себе *начало* человеческой истории и *форму её существования*.

² Тот факт, что отдельные авторы время от времени писали на эту тему, не меняет общую ситуацию и не свидетельствует о формировании устойчивого научного интереса к данной проблематике.

Начиная с М. Мамардашвили, пытавшегося реконструировать взгляды Маркса по поводу данной категории, в литературе закрепились трактовка *формы превращённой* как формы исключительно *наличного бытия* сущности, позволяющей «исследовать видимые зависимости и эффекты, выступающие на поверхности целого...». Будучи формой наличного бытия целого, *форма превращённая* есть «продукт превращения внутренних отношений сложной системы..., скрывающего их фактический характер и прямую взаимосвязь косвенными выражениями. Эти последние, являясь продуктом... превращённости действия связей системы, в то же время самостоятельно бытийствуют в ней в виде отдельного, качественно цельного явления, «предмета» наряду с другими. В этой «бытийственности», – считает автор, – и состоит проблема формы превращённой, которая... представляется конечной точкой отсчёта при анализе свойств функционирования системы в целом, представляется как особое, не разлагаемое далее образование, как «субстанция» наблюдаемых свойств» [3, с. 386]. Это обстоятельство – *бытийственность* и *квази-субстанциальность* – обуславливает *иррациональный характер* форм превращённых, «когда вещь наделяется свойствами общественных отношений и эти свойства выступают вне связи с человеческой деятельностью, т. е. вполне натуралистически» [3, с. 386].

Кроме того, особенность формы превращённой, отличающая её от классического отношения формы и содержания, считает М. Мамардашвили, состоит в «объективной устранённости здесь содержательных определений: форма проявления получает здесь самостоятельное «сущностное» значение, обособляется, и содержание заменяется в явлении иным отношением, которое сливается со свойствами материального носителя (субстрата) самой формы», в силу чего «прямое отображение содержания в форме здесь исключается» [3, с. 387].

Завершая характеристику специфических свойств формы превращённой, Мамардашвили делает следующее обобщающее заключение: «Спецификой формы превращённой является не столько действительно... существующее извращение, сколько её особая, объективно «сущностная» роль, на этом извращении основанная...» [3, с. 387]¹. Именно эта черта формы превращённой, получив обобщённое выражение в одноимённой и ставшей с 1970 года знаменитой статье М. Мамардашвили, в дальнейшем становится своего рода «визитной карточкой» формы превращённой, приобретая, с лёгкой руки автора, в последующей литературе прочность предрассудка, согласно которому *быть формой превращённой* означает непременно *быть формой извращённой, превратной*, быть «квазипредметом», «мнимым предметом» и даже «предметом-фантомом» – не иначе.

С небольшими отличиями, приблизительно такой же логики понимания формы превращённой придерживается и Е. Я. Режабек, ставя знак равенства между формой *превращённой* и формой *превратной, извращённой* (что, на наш взгляд, неоправданно) и относя, также вслед за Мамардашвили, данную категориальную определённую исключительно к *феноменологическому* уровню бытия органической системы, к её *макро-уровню* [5, с. 4–20, 49–62, 21–35].

Справедливости ради, следует сказать, что подобные интерпретации взглядов Маркса на существо проблемы формы превращённой улавливают многие её действительные черты и свойства. При этом нельзя не видеть, что упомянутые выше подходы, ограничивая предметное содержание формы превращённой сферой наличного бытия, сферой данности, рассматривая её к тому же исключительно как искажение и извращение действительных связей и отношений системы, неизбежно сужают и обедняют её подлинную роль как в реальном процессе развития истории, так и в процессе познания этого развития. Тем самым, методологическая ценность данной категории сводится преимущественно к возможности объяснения разного рода *форм сознания*, начиная от объективно складывающихся иллюзий и заблуждений, неизбежно возникающих в головах теоретизирующих субъектов в связи с их попытками дать

¹ Несколько в иной редакции эта же мысль проводится в статье «Превращённые формы. О необходимости иррациональных выражений» [4, с. 247–248].

научное объяснение тем или иным социальным явлениям, и заканчивая идеологией как формой ложного сознания. И хотя этот круг проблем, к решению которых, согласно Мамардашвили, применимо понятие превращённой формы, может быть расширен явлениями общественного фетишизма и первобытного антропоморфизма, а также анализом знаковых культурных систем [4, с. 259], тем не менее, всё это – *вторичные системы*, всё те же формы сознания и духовности.

Куда более глубокое и тонкое понимание проблемы формы превращённой содержится в работе Г. В. Старк «Социологический анализ познавательного процесса в «Теориях прибавочной стоимости» Карла Маркса», по сей день остающейся непревзойдённым образцом анализа одного из самых сложных и значительных произведений Маркса, в котором органически слиты конкретно-научное исследование, философский анализ истории и методология науки.

Вот как объясняет Г. В. Старк появление интересующей нас категории в научном инструментарии К. Маркса: эта категория была нужна, прежде всего, для преодоления вульгарных политэкономических концепций, занятых, как правило, переводом обыденных представлений на доктринёрский язык. Поскольку же любая вульгарная школа вырастает как спекулятивная реакция на те реальные затруднения, противоречия и, в конечном итоге, заблуждения, которые были свойственны классике, постольку необходимо было *снять* эти заблуждения теории. «А здесь возможен только один путь – путь позитивной разработки теории и дальнейшего развития научного аппарата, ибо те принципы и категории, с которыми работали представители классической школы, оказались неэффективными» [6, с. 139]. Признаком неэффективности явилось то обстоятельство, ставшее к середине 19 в. совершенно очевидным, что имеющиеся средства познания не давали возможности согласовать данные действительности и теоретический принцип, с помощью которого эти данные должны были описываться. Поэтому «...нужен был такой категориальный инструментарий, – пишет Старк, – на основе которого можно было бы разрешить противоречие «между видимым движением системы и её действительным движением». Так в теории Маркса появляется категория «форма превращённая», выступающая в качестве основного средства для обоснования понятия стоимости и снятия заблуждений» [6, с. 139].

«Форма превращённая» – это такая форма, которая является эффектом игры другой, исходной по отношению к ней формы (деньги – превращённая форма стоимости, прибыль – превращённая форма прибавочной стоимости и т.д.). Причём, – подчёркивает Г. В. Старк – цепь этих превращений и опосредствований может продолжаться до бесконечности. Прибыль как превращённая форма прибавочной стоимости превращается в новые, более конкретные формы процента и ренты, процент с капитала превращается, в свою очередь, в «сложные проценты» и т. д. По отношению к каждой новой форме предшествующая оказывается её содержанием и внутренним единством, а каждая последующая – превращённой формой действительного существования предыдущей. Чем длиннее цикл, тем больше опосредствующих звеньев между исходной и превращённой формой, тем больше скрыты и нераспознаваемы следы самих этих опосредствований»¹ [6, с. 139–140]. Поэтому неудивительно, что извращение подлинной связи явлений, имеющее место в самой действительности, рождает и соответствующие иллюзии и заблуждения у представителей экономической науки. Марксу же удаётся решить эту задачу только благодаря тому, что он открывает в стоимости (точнее – в прибавочной стоимости) *субстанцию* всех без исключения отношений буржуазного общества, понимание которой стало методологическим ориентиром и ««рациональной основой для понимания всех фактов» капиталистической системы производства, в том числе для рационального объяснения заблуждений» [6,

¹ Иногда, по аналогии с *доказательством* от противного, бывает уместно и оправданно *сравнение* от противного. Так, например, если перефразировать известную формулу средневековой вассальной зависимости, гласящую: «вассал моего вассала – не мой вассал», то зависимость между *формами превращёнными* можно будет выразить прямо противоположной формулой: «превращённая форма моей превращённой формы – моя превращённая форма» (какой бы квазисамостоятельной она ни выступала на поверхности явлений). Правда, такую зависимость не следует понимать исключительно как *линейную зависимость*.

с. 140]. Так просто и одновременно глубоко верно излагает Г. В. Старк взгляды Маркса на один из самых сложных и запутанных вопросов теории познания.

Принципиальное отличие и заслуга позиции Г. В. Старк состоят в том, что она, в отличие от других авторов, застрявших на такой вполне *частной* функции категории «форма превращённая», как анализ и рациональное объяснение ложных форм сознания, хотя и связывает введение данной категории в теоретический каркас экономической науки с необходимостью объяснения и преодоления вульгарно-экономических взглядов, хотя и видит в ней «*средство для снятия заблуждений*», тем не менее, рассматривает саму эту функцию как вытекающую из её *главной и основной функции*, состоящей в том, что категория формы превращённой является в первую очередь средством познания и разрешения *объективного противоречия самой экономической реальности* – противоречия «между видимым движением системы и её действительным движением». Благодаря чему, кстати, данная категория только и может быть средством также и для снятия иллюзий и заблуждений.

Иначе говоря, важнейшее отличие позиции Старк состоит в том, что она, в отличие от растиражированной *модной* версии Мамардашвили, не сводит всеобщую сущность формы превращённой к таким *частным и особым её чертам и параметрам*, как *бытийственность* (квазисубстанциальность, обособленность существования) и *извращённость* (превратность, иррациональность), усматривая сущность формы превращённой не столько в самой по себе *извращённости, иррациональности и мнимой субстанциальности* (ибо всё это – лишь следствия её всеобщей сущности), сколько в её *производности* от другой, предшествующей ей формы, которая является исторически и генетически *исходной* формой.

В связи с обозначившейся в ходе нашего анализа принципиальной противоположностью данных позиций вспоминается удивительно тонкое и справедливое замечание Н. Гартмана, касающееся одной из вечных философских проблем: «И разве не верно, что понятию категории сегодня всё ещё свойственна та же самая двусмысленность, которая в своё время привела к постановке вопроса об универсалиях? Являются ли категории способами человеческого мышления или же основными чертами предметов, существующими независимо от всякого мышления, – таков и сегодня основной онтологический вопрос учения о категориях» [1, с. 67]. И в самом деле, на примере толкования предметного содержания категории формы превращённой с полным основанием можно утверждать, что *двусмысленность всё ещё свойственна понятию категории*. Только не стоит понимать это наше заявление излишне упрощённо и буквально – как утверждение, что М. Мамардашвили и воспринявшие в последующем его позицию авторы либо не знали, либо по каким-то принципиальным соображениям не разделяли материалистически толкуемое марксизмом положение о тождестве мышления и бытия, задававшее вполне определённое монистическое толкование природы категорий.

Небезызвестная работа М. Мамардашвили «Формы и содержание мышления», вышедшая в свет в 1968 году и имевшая подзаголовок «К критике гегелевского учения о формах познания», свидетельствует, что её автор, конечно же, разделял это положение. Однако, одно дело – разделять то или иное положение в его *общей форме* и совсем другое дело – уметь проводить его в каждом отдельном случае, систематически применяя к пониманию каждой конкретной категории. В этом случае оказывается уже явно недостаточно простого *признания* принципа тождества форм мышления и форм бытия в его общем виде, ибо в конкретном исследовании суть дела сводится к следующему: поскольку категории – это не пустые бессодержательные формы, а, напротив, обладающие *конкретным* и потому многообразно расчленённым внутри себя содержанием, постольку при анализе решительно *каждой* категории всякий раз встаёт задача нахождения в *самом её содержании* того, что в нём *первично*, а что – *вторично*; – словом, встаёт задача вычленения тех из её многообразных определённости, которым она обязана своим статусом «*объективной мыслительной формы*» (К. Маркс).

Иначе говоря, *двусмысленность* в толковании природы категорий не устраняется *фактом признания*, что бытие и его формы существуют-де независимо от нашего мыш-

лення. Принципіальна *двусмысленность* зберігається до тих пор, поки відношення «первичности – вторичности» розуміється як формула виключительно *внешней зависимости* між формами буття і формами мислення, поки лінія «первичности – вторичности» не проводиться *внутри содержания* кожної категорії і не розуміється як *внутренняя* причинно-слідствувальна залежність між якісно різними категоріальними визначеностями. Тому усунення тільки лише *внешней двусмысленности* відносно не достатньо для послідовально моністического рішення проблеми.

Особенністю сучасного дискурсу, відмінною від середньовікового спору об універсалиях, є те, що *двусмысленность* в трактуванні природи категорій, подібно загнаній всередину хвороби, набула латентного існування всередині усвідомлено артикульованих позицій авторів і складає нині в тому, що і сьогодні скрізь і поруч філософи, декларують принцип тотожності форм мислення і форм буття, в той же час мудріються не бачити і не помічати саме тих визначеностей в вмісті конкретних *форм мислення* (категорій), які розкривають і обґрунтовують їх як *форми буття*. Судба категорії *форма превращённая*, вміст якої виявився окутано не тільки покривом загадковості, але і щільною завісою *двусмысленности*, є тому яскравим підтвердженням.

Так от, заслуга Г. В. Старк, як нам представляється, складає в тому, що вона *лишила двусмысленности* розуміння однієї з найважливіших філософських категорій, витіснивши на периферію її вмісту часткові і несуттєві властивості форми превращённой і перенісши центр тяжкості на властивість, виражає її дійсність сутність, а саме: *быть формой превращённой – значит быть формой производной, значит быть результатом и следствием сложной цепи метаморфоз развития исходного основания целостной системы общественных связей и отношений*. Все інше, що вище цього є в формі превращённой, це – вже щось *вторичное*, обумовлене її основною сутнісним властивістю. І хоча сама Г. В. Старк прямо об цьому ніде не пише, тим не менше, саме таке розуміння імпліцитно міститься в виконаному нею аналізі.

Важливість такого розуміння, крім сказаного вище, складає в тому, що воно щільно підводить філософську думку до висновку, методологічне значення якого тільки ще передстоїть оцінити в майбутньому, а саме – до висновку об *универсальности формы превращённой*. Але вже сьогодні очевидно, що коло проблем, до рішення яких застосовується нова категорія, значно ширше, ніж задачі конкретно-наукового дослідження, бо виконане Марксом розв'язання «протиріччя між видимим і дійсним рухом системи» містить в собі не тільки розуміння економічних форм буржуазного суспільства, що дозволяє подолати «скотську глупість вульгарної політичної економії» [7, с. 523], але і містить ключ до відповіді на фундаментальне питання філософії – «*как вообще возможно развитие в истории?*», даючи можливість пояснити, звідки і як виникають *новые формы* буття предмету, яких *раньше не было*.

РЕЗЮМЕ

Форми перетворені обґрунтовуються як соціально-організовані, всезагальні форми, в яких здійснюється історична діяльність людей. Це дозволяє поставити рішення епістемологічного питання про можливість істинного знання в пряму залежність від рішення фундаментального онтологічного питання про те, як взагалі можливий розвиток в формі людської історії. У зв'язку з цим надається порівняльний аналіз існуючих підходів до рішення проблеми форми перетвореної.

Ключові слова: історичний розвиток, форма вихідна – форма перетворена, форма адекватна – форма ірраціональна, ілюзії, помилки, істинне знання.

SUMMARY

Transformed forms are given ground as socially organized global forms within which historical activity of people takes place. This enables to put salvation of epistemological problem of possibility of true knowledge in straight correlation with salvation of fundamental ontological

problem of how development in the form of human history is possible. Due to this there is given comparative analysis of existing approaches to salvation of problem of transformed form.

Key words: historical development, initial form – transformed form, adequate form – irrational form, illusions, delusions, true knowledge.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гартман, Н. К. основоположению онтологии [Текст] / Н. Гартман; пер. с нем. Ю. В. Медведева. – СПб. : «Наука», 2003. – 639 с.
2. Трельч Э. Историзм и его проблемы: пер. с нем. / Э. Трельч. – М.: Юрист, 1994. – 719 с. – (Лики культуры).
3. Мамардашвили, М. Форма превращённая [Текст] М. Мамардашвили // Философская энциклопедия / Ин-т философии АН СССР; гл. ред. Ф. В. Константинов. – М., 1970. – Т.5: Сигнальные системы – Яшты. – С. 386–389.
4. Мамардашвили, М. Формы и содержание мышления [Текст] М. Мамардашвили. – СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. – 288 с.
5. Режабек, Е. Я. В поисках рациональности: (ст. разных лет) [Текст] / Е. Я. Режабек. – М. : Академический проект, 2007. – 383 с.
6. Старк, Г. В. Социологический анализ познавательного процесса в «Теориях прибавочной стоимости» Карла Маркса [Текст] / Г. В. Старк. – Изд-во Ростовского ун-та, 1976. – 152 с.
7. Маркс, К. Теории прибавочной стоимости [Текст] К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1964. – Т. 26, ч. III. – 674 с.

Надійшла до редакції 24.11.2011 р.

УДК 141.7: 314.128

ОНТОЛОГІЧНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ СТАТУС ГРИ В КОНЦЕПЦІЯХ ЙОГАНА ГЕЙЗІНГІ ТА ЖАНА БОДРІЯРА

О.М. Євтушенко

Сумський державний університет

Реферат. *Формування життєвого світу як ігрового простору стає актуальним онтологічним та антропологічним питанням. Розглянути еволюцію підходів до розуміння феномену гри методологічно доречно за допомогою класичної концепції ігрового культурогенезу Йогана Гейзінґи та постмодерністської теорії Жана Бодріяра. Дослідження онтологічно-функціонального статусу гри передбачає з'ясування співвідношення гри з поняттями реальності, свободи, моралі та розгляд гри як спроби профанації сакрального. Гра стає опосередкованим універсальним феноменом, що включає до себе увесь світ, контекст людського буття. Відчуття та ситуація гри дає максимально можливу свободу її учасникам, яка реалізується в межах певних правил гри. Основна відмінність досліджуваних концепцій у тому, що для Й. Гейзінґи гра – вільна діяльність, винесене за межі моральності, тоді як для Ж. Бодріяра – жорстка система зобов'язань, обмежень та норм аморальна за своєю суттю.*

Ключові слова: *гра, онтологічний статус, правило, функціональний статус, пuerлізм, ігрове.*

Постмодерністський підхід, який від другої половини ХХ століття є панівним у мистецтві та філософії, змінив підходи до визначення реальності й по-новому визначив статус індивіда у світі. У постмодерному баченні для опису світу на перший план ви-

ходить категорія гри як тотального явища. Основні феномени людського життя розглядаються як зумовлені цією тотальністю. Актуальність розвідки зумовлена потребою проаналізувати місце й роль феномену гри в сучасному світі. На нашу думку, найбільш повно ця категорія розроблена Йоганом Гейзингою та Жаном Бодріаром.

До проблеми гри зверталися ще філософи Античності (Платон, Хресип). Платон, Аристотель, стоїки, філософи Відродження вбачали у грі виховний засіб. Зв'язок гри з мистецтвом розглядали представники німецької класичної філософії (І. Кант, Ф. Шиллер). Як естетичний феномен цю категорію розглядали також Ф. Шлеєрмахер, Т. Адорно та Г.-Г. Гадамер. Л. Вітгенштейн займався розробкою теорії мовної гри. У постмодерністській традиції такий підхід знайшов продовження у працях Ж. Дерріда.

Метою статті є визначення теоретико-методологічних підходів до розуміння феномену гри, а також аналіз його онтологічних та функціональних аспектів у філософських концепціях Йогана Гейзинги та Жана Бодріара.

Феномен гри – один із найдавніших естетичних феноменів, що втім лише з початку XIX століття знайшов глибоке осмислення як категорія філософії, психології, антропології, математики. Але на неутилітарний, естетичний характер гри філософія звернула увагу два з половиною тисячоліття тому, наприклад, у ведичній літературі. В Упанішадах перевтілення душі розглядається як тимчасовий етап її існування, частина грандіозної гри світового океану, грандіозної гри перевтілень Абсолюту [1, 32].

В античності Абсолютом постає космос, якому індивід цілком підкорюється. Платон у «Законах» називає людину «якоюсь вигаданою іграшкою бога» [2, 67]. Функціональний аспект гри в античності простежується у філософії софістів.

Поняття гри в Середньовіччі не знаходить свого наукового осмислення. Натомість сам феномен гри знайшов вияв у народній сміховій культурі – карнавалізації, словесних сміхових творах латиною й народними мовами. Ігрові форми у філософії Середньовіччя представлені схоластичним (шкільним) методом, який «приносить зміст у жертву формі, вивчення реальної дійсності підмінює процедурою визначень, що зводить логічні судження до «словесної механіки» [3, 137].

В епоху Відродження та Просвітництва людина стає організатором гри, визначає правила, а головним об'єктом стає природа. Звідси така увага до гуманітарного та природничого знання. У науці найяскравіше проявляються функціональні аспекти гри в Новий час. Прикладом може слугувати емпіризм Дж. Берклі, який зміг спростувати математику законами самої математики й знайти внутрішні логічні суперечності в розрахунках І. Ньютона [4, 223].

Перші серйозні спроби філософського осмислення гри зробили І. Кант і Ф. Шиллер. За Кантом, гра – основа естетичного судження смаку й веде до розуміння позараціональних сутностей. Музику й малярство, які викликають задоволення від форми при естетичній оцінці, філософ називає «мистецтвом гри відчуттів» [2, 67]. Ф. Шиллер у «Листах про естетичне виховання людини» [5] поставив поняття гри у центр своєї естетичної й культурологічної концепції. Гра – звільнення від вимог реальності, фізичного й морального примусу, тиску власних потреб людини. Лише так можна вступити в царство гри як естетичної видимості. А це, за Шиллером, і є входженням у культуру, бо «людина грає лише тоді, коли вона в повному значенні слова людина, і вона буває цілком людиною лише тоді, коли грає» [5].

У першій половині XX ст. розуміння гри як естетичного феномену (Ф. Шлеєрмахер, Г.-Г. Гадамер) доповнюється розробками теорії мовної гри (Л. Вітгенштейн) та спробами осмислити гру як одну з головних бутєвих категорій (О. Фінк). Ігрова концепція міцно входить у філософський і культурологічний обіг з другої половини XX ст. Цей час – доба панування постмодернізму, який трактує світ як текст, а тому на перший план виходить осмислення гри знаків, семантичної гри (Ж. Дерріда, Ж. Дельоз). Естетичний аспект гри розробляє Т. Адорно, який розглядає гру як необхідний

компонент мистецтва. Але «в грі мистецтво в той же час регресує, відмовляючись від цілеспрямованої раціональності» [6, 452]. Звернення до ігрових форм завжди на службі в реставраторських або архаїчних тенденцій, бо ці форми – усі без винятку форми повторення. Адорно різко критикує концепцію гри як свободи в мистецтві, розроблену Ф. Шиллером [6, 452].

У другій половині ХХ ст. спостерігається сплеск функціональної репрезентації гри, але у віртуальному середовищі. Комп'ютерні засоби породжують нову реальність – інтерактивну, симулятивну. В обіг входять віртуальні гроші, ігри, навіть віртуальні стосунки. Включення людини в гру в умовах віртуальності призводить до нівеляції її ролі як суб'єкта (концепція «смерті суб'єкта»). Фактично, абсолютизується Гра, вона стає самодостатнім феноменом, «грає себе». Індивід за таких умов залишається статистом.

Серед філософських спроб осмислення феномену гри у ХХ ст. вагоме місце належить теоріям Йогана Гейзинга та Жана Бодріяра. Для окреслення засадничих положень філософів при розгляді досліджуваного феномену слід зупинитися на відмінності та спільності в підходах до встановлення ними онтологічного та функціонального статусу гри. З'ясування онтологічного статусу гри передбачає її розгляд як одного з основних феноменів людського існування від початку вкоріненого в людському бутті. Для визначення онтологічного статусу гри в концепціях Гейзинга та Бодріяра слід з'ясувати її співвідношення з поняттями реальності, свободи, моралі та розглянути погляди на гру як спробу профанації сакрального.

За Гейзингом, гра – феномен, що лежить в основі всієї людської культури, вона старша за культуру, бо остання передбачає існування людського суспільства. Гра ж присутня вже у тварин, які не чекали, аби людина прийшла й навчила їх грати. Голландський культуролог наголошує: уже найпростіші ігрові форми – дещо більше, ніж суто фізіологічна чи фізіологічно обумовлена психічна реакція. Саме граючи й усвідомлюючи акт гри, людина стає чимось більшим, ніж раціональна істота, оскільки гра нерозумна. Реальність, поійменовану грою, стверджує Гейзинг, відчуває кожна людина. Для встановлення межі гра – реальність не діє критерій серйозності, оскільки багато фундаментальних категорій, що протистоять серйозності, не пов'язані з грою, наприклад, сміх чи комічне [7, 25–26]. Для розмежування необхідно ввести поняття правила, яке визначає, що має силу в ігровому світі. Воно обов'язкове й не піддається сумніву, доки його дотримуються, гра залишається грою.

Ж. Бодріяр означає гру в системі постмодерністського світорозуміння, згідно з яким гра – усе довкола, вона реальніша за саму реальність. Як і Й. Гейзинг, Ж. Бодріяр стверджує, що гра підкорюється певним правилам. Кинути гру неспортивно, її не можна відкидати зсередини. Чари гри полягають у тому, що вона виводить за рамки звичного й змушує підкоритися правилу [8, 232]. На відміну від Гейзинга, Бодріяр переконаний, що гра не боїться вторгнення справжнього світу, оскільки не підпорядковується принципу реальності, вона непомірно серйозніша за життя. Ще одна принципова відмінність реальності від гри – всуціль пародійна організація останньої.

Для розуміння співвідношення гри зі свободою слід враховувати, що основною й найбільш ваговою ознакою гри для Й. Гейзинга є те, що вона – вільна діяльність [7, 27]. Гра з примусу вже не є грою, хіба відтворенням гри. Для дорослої людини гра – те, без чого можна обійтися, вона надлишкова, це діяльність у вільний час [7, 27]. Утім, коли гра перетворюється на функцію культури, вона, на думку Гейзинга, все більше й більше обумовлюється, зв'язується поняттями потреби, обов'язку.

Принципово інший погляд простежується в концепції Ж. Бодріяра. Прийняття чи неприйняття умовного порядку гри, неспівмірного порядку реальності, немає нічого спільного з покірністю чи примусом. Тому свободи в моральному чи індивідуальному її розумінні в грі існувати не може. Гра – це не свобода. Вступити в гру «означає вступити в ритуальну систему зобов'язань, і її інтенсивність зумовлена саме цією

присвячувальною формою, а не якимось ефектом свободи» [8, 232]. У той же час людина в грі більш вільна, ніж будь-де, оскільки їй не доводиться по-справжньому засвоювати правило. Досить лише вказувати йому суто формальну вірність.

Намагаючись з'ясувати відношення у системі «мораль – гра», Гейзинга відмежовує останню від поняття комічного, несерйозного. Так само вона не вкладається в рамки поняття нерозумне, дурниця. Науковець говорить, що чим більше намагатися протиставити гру спорідненим формам діяльності, то більше можна побачити її надзвичайну самостійність. Гра сама по собі, хоч і належить до діяльності духа, не стоюється моралі, у ній немає ані достоїнств, ані гріха [7, 26]. Тобто гра сама по собі не може бути гарною чи поганою.

Ж. Бодріяр значно радикальніший у своїх поглядах. Він стверджує: гра аморальна, гравець діє, не вірячи в те, що він робить, адже правилу не можна вірити чи не вірити, його можна лише дотримуватися. Гра завжди ґрунтується на впевненості, що випадку не існує, оскільки світ обплутаний сітями символічних взаємодій, сітями спокуси. Ці механізми потрібно лише задіяти. Граючи, людина робить вигляд, що спокусити можна все – цифри, букви, закони. Кожен знак несе певний смисл, але він може бути спокушений іншими знаками. У цьому – аморальність гри. «Частіше аморальним оголошується інше – прагнення виграти побільше та пошвидше. Але в такому випадку гра постає «кращою», ніж є в дійсності. Насправді гра куди аморальніша. Вона аморальна тому, що підмінює порядок виробництва порядком спокуси» [8, 251–252].

Культура як гра й у рамках гри, за Й. Гейзингою, виростає у двох формах – священному дійстві й святковому змаганні. Якщо друге цілком відповідає ознакам гри, виділеним культурологом, то священне дійство – щось більше, ніж символічне перевтілення, це перевтілення містичне. І хоч розігрується у визначених часових і просторових рамках, воно втім має вплив і після закінчення власне дійства, даючи впевненість, укріплюючи порядок, благополуччя учасників. Гейзинга намагається знайти відповідь на питання: чи священник, котрий здійснює культ, лишається в межах гри, чи можна поняття гри цілком поширити на сферу сакрального. Відповідь науковця – «кваліфікуючи священне дійство як гру, ми зовсім не помиляємося. Воно у всіх відношеннях є гра за своєю формою, але й за суттю воно є нею, адже воно всіх, хто в ньому бере участь, переносить в інший, відмінний від буденного світ». Із гри як сакрального акту беруть початок інші феномени культури – мудрствування (філософія), яке спочатку є продовженням священної гри в загадки, поезія, котра на етапі свого зародження була цілком підпорядкованою культу, театр, бо культові дії від самого початку розігруються за певним сценарієм; правосуддя й війна в архаїчному суспільстві так само пов'язані з культовими діями.

Схожу точку зору на зв'язок між сакральним та грою знаходимо в Ж. Бодріяра. Але якщо Гейзинга знаходить елементи гри в релігії, то Бодріяр саму релігію розглядає як гру. Зв'язок гри й сакрального у Бодріяра найчіткіше проглядається за посередництва категорії виклику. Роблячи ставку в грі, кидаючи виклик, людина ніби хоче пересвідчитися, чи справді за цим щось стоїть. Людині приносить задоволення ультиматум небесам: боги повинні відповісти або взагалі перестати бути, «але буття – тільки жалюгідний залишковий статус, це все, що лишається, коли решта вихолощена; віра ж є виклик буттю Бога, виклик Богу бути – і померти у відповідь» [8, 248]. Бог спокушається вірою, а тому не може не відповісти – спокуса завжди передбачає відповідь. «Віра робить Бога ставкою в грі: виклик Бога людині, який змушує людину бути (відповісти можна й смертю), зіштовхується з викликом людини Богові, котрий змушує Бога відповісти на її жертву, тобто пожертвувати у відповідь самим собою» [8, 248]. У цій грі – щось більше, ніж рівноцінний обмін, і в цьому її магнетизм – у надлишковості виклику порівняно з правилом, в нееквівалентності причини й наслідку, виході за межі повсякденності.

Розгляд функціонального статусу гри передбачає з'ясування способів зовнішнього проявлення її внутрішніх особливостей, реалізації атрибутивних якостей у процесі життєдіяльності суспільства. З'ясуємо погляди вказаних дослідників на особливості функціонування гри в соціумі.

Для Й. Гейзинга гра – фактор, що породжує культуру, тому її функціональні ознаки можна простежити фактично в будь-якому культурному феномені, щоправда проявлені з різним ступенем інтенсивності (яскравіше виражені – наприклад, у театрі, менш явно – у поезії). Ігрові принципи панують навіть у тих сферах, котрі сприймаються як зовсім «серйозні», наприклад, у війні. Битва, змагання як одна з функцій культури завжди передбачає наявність обмежувальних правил, певною мірою – визнання за собою ігрових якостей. Тому «й у відносно розвинені часи війна іноді ще приймає цілком ігрові форми» [7, 95].

Найяскравішим, найочевиднішим же проявленням гри в людській культурі, за Гейзингом, є мистецтво. Гра скрізь – у театрі, музиці, поезії. Якщо стосовно перших двох простежити зв'язок простіше (навіть на рівні мови: актор грає, на музичному інструменті теж грають), то стосунки поезія – гра дещо складніші. «Поезія у своїй початковій функції фактора ранньої культури народжується в грі і як гра. Це священна гра, але й у своїй належності святості вона постійно залишається на межі розваги, жарту, фривольності» [7, 123]. Поетичні навички присутні в масових іграх і групових змаганнях, звичних для архаїчного суспільства. Утім ігровий елемент поезії не слід абсолютизувати. З плином часу, з віддаленням від архаїчної сакральної поезії помітна втрата усвідомлення її ігрового характеру.

У концепції Ж. Бодріяра гра постає як тотальний феномен, що проникає в усі сфери життя. Філософ постулює: спокуса – завжди гра. Спокуса – скрізь, увесь світ змушений підкоритися її законам. Отже, світ не здатний відкинути ігровий елемент. Найперше, бажання спокусити асоціюється з любовним дискурсом. Саме поняття любові Бодріяр пояснює термінами гри – викликом і ставкою: «виклик іншому полюбити у відповідь; бути спокушеним – це кидати іншому виклик: чи можеш ти підкоритися спокусі?» [8, 58]. Закон спокуси – ритуальний обмін з постійним підвищенням ставок тим, хто спокушає, і тим, кого спокушають. Спокуса не може мати фінальності, оскільки немає чіткої межі, як б визначала перемогу одного й програш іншого, а тому виклик, кинутий іншому в змозі спинити лише смерть.

Гра завжди більшою чи меншою мірою потребує відповідного зовнішнього оформлення, антуражу. Одним із функціональних проявів гри, у якому чітко простежується її «антуражність», за Ж. Бодріаром, є тотальна фемінізація світу. Знаки прагнуть бути спокушеними, і саме жіноче від природи найбільш для цього підходить. Фемінізація призводить до того, що «Жіночність є відчужене буття жінки. ... Розгублена жінка косметичних масок і незмінно підфарбованих губ перестає бути виробником свого реального життя» [8, 42]. У моді, макіяжі продовжує жити «радикальна метафізика позірностей», бажання змусити тіло означати, але знаками, що не мають суті.

І Й. Гейзинга, і Ж. Бодріяр зупиняються на характеристиці сучасного їм функціонального стану гри як буттєвої категорії. Гейзинга відзначає, що поняття гри, її присутність та значення у суспільному житті – неоднакові в різні історичні епохи. Що ближче до XX століття, то сильніша трансформація гри, її прояви, дедалі складніше розмежування «гра – реальність». Культуролог стверджує: «Культура вкорінена у благородній грі й вона не повинна втрачати свій ігровий зміст, якщо бажає розвивати свої найкращі якості в рамках стилю й достоїнства» [7, 200].

Гра під виглядом спорту з кожним роком проникає все глибше й глибше в суспільну діяльність. Але насправді спорт нещадно втрачає свій ігровий зміст із розділенням на любителів і професіоналів, зростанням серйозності й рівня дисципліни: «Поведінка професіонала – це вже не ігрова поведінка, безпосередності й безтурбот-

ності в ній уже немає. У сучасному суспільстві спорт... перетворюється на *sui generis*: уже не гра, але ще не серйозність» [7, 188]. Він стає явищем позакультурним. Якщо в архаїчному суспільстві атлетичні змагання невіддільні від культу, то з часом вони все сильніше десакралізуються й уже не є культуротворчим чинником.

На противагу діяльності, яка все більше стає серйозною, але продовжує вважатися грою, з'являється гра, яка в суспільній свідомості нерозривно пов'язана із серйозністю, наприклад, комерційне змагання. У ньому також починають підраховувати відриви від конкурентів і ставити рекорди. Агональний фактор суспільного життя знаходить своє втілення в нових формах, але не розчиняється повністю.

Мистецтво ж, на думку Гейзинги, «з XVIII ст., коли його почали усвідомлювати як фактор культури, ймовірно, більше втратило, ніж набуло в своїй ігровій якості» [7, 192]. Як професійний спорт, мистецтво все більше втрачає дитинність сприйняття. Сучасна культурологічна політика, міжнародні відносини також усе більше віддаляються від ігрового принципу, згідно з яким правило безальтернативно виконується, визнається вищою цінністю. Загалом суспільство усе глибше й глибше проймає дух «пуерлізму», підлітковості, духовної незрілості. Людина усе більше прагне банальних розваг, грубих сенсацій, масових видовищ, усе полярніше висловлює критику й захоплення, чіткіше поділяє оточуючих на «своїх» та «чужих», різкіше реагує на кожне слово, прагне вірити будь-якій ілюзії, якщо вона задовольняє індивідуальне самолюбство або групову свідомість. «Багато з цих пуерильних рис більш ніж достатньою мірою представлені в ранніх культурних епохах, але ніколи з такою масовістю й жорстокістю, з якими вони поширюються в суспільному житті нашого часу» [7, 195]. Цей «пуерлізм» Й. Гейзинга виводить за межі гри: дитинність проявляється тільки тоді, коли стара гра дитині набридла, і вона більше не знає в що б погратися.

Але висновок науковця – навіть сучасна культура хоче, щоб її розігрували, за взаємною домовленістю й чітко визначеними правилами. «Справжня культура вимагає завжди й у всьому *fair play*, *fair play* – не що інше, як виражений у термінах гри елемент доброякості» [7, 200].

У судженнях Ж. Бодріяра – той самий конфлікт, що й у Гейзинги: у сучасну йому (Бодріярові) епоху власне ігрові моменти усе сильніше відтісняються, стираються, загальні правила гри усе важче проектується на дійсні прояви ігрових форм. Чим далі суспільство віддаляється від екватору XX століття, тим помітнішим стає, що гра, яка від початку, за Бодріаром, була симуляцією, сама симулюється, це вже швидше «симуляція симуляції». У сучасному світі місця гри в чистому вигляді не залишається. На зміну їй приходить ігрове – «гра» запиту й моделі, без виклику й ставок, з передбачуваними ходами супротивників. Якщо раніше гра вже знівельовалася до статусу гігієнічної функції, необхідної для підтримання біологічної й психологічної рівноваги, то тепер вона терпить ще більше приниження – кібернетичне поглинання й розчинення в категорії ігрового. Останнє ще знає стан зачарованості, але вже позбулося фундаментальної ознаки гри – спокуси. Медіа й віртуальність екранів відтіснили гру на задній план, утвердивши натомість ігрове, для характеристики якого Бодріяр використовує метафору «холодна спокуса» – «нарцистичне» захоплення від електронних й інформаційних систем, холодне захоплення засобів і терміналів, на які перетворилися люди. Саме така холодна спокуса господарює в сфері ігрового, повністю відтісняючи гру з її дуальними й агоністичними відносинами.

У сфері ігрового, у мережевому телевізії до неможливого гіпертрофується одна з функцій комунікації – фатична, за Романом Якобсоном, функція підтримання контакту. «Контакт заради контакту стає родом порожньої самоспокуси мови, коли їй уже просто нічого сказати. ...Тому «розмова» на ділі виявляється лише перевіркою зв'язку й підключення до мережі» [8, 283–284]. Абсолютний тріумф ігрового в тому, що ми живемо у вік м'яких технологій, генетичного й ментального софту.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні **висновки**. Отже, феномен гри потрапляв у поле зору філософів від античності, утім ґрунтовно осмислюється ця категорія лише з початку ХІХ ст. Постмодерністське світорозуміння, яке залишається паним від другої половини ХХ століття, по-новому окреслює межі реальності, актуалізуючи в першу чергу поняття гри (мовної – при розгляді світу як тексту, гри смислів при розгляді світу як простору функціонування знаків – семіосфери). У дослідженні з'ясовано онтологічний та функціональний статус гри у концепціях Й. Гейзинґа та Ж. Бодріяра. Вона – один із головних феноменів людського буття, вагомий культуротворчий фактор. Основна відмінність у визначенні онтологічного статусу гри зазначеними науковцями в тому, що для Й. Гейзинґа вона – вільна діяльність, винесене за межі моральності, тоді як для Ж. Бодріяра – жорстка система зобов'язань, обмежень та норм аморальна за своєю суттю. Голландський культуролог розуміє гру як частину реальності, французький дослідник реальність зводить до рангу гри. Відповідно до цього визначаються й функціональні межі досліджуваного поняття. У Й. Гейзинґа сфера функціонування гри – переважно мистецтво й, частково, інші культурні феномени, у Ж. Бодріяра – будь-який життєвий прояв, оскільки гра в постмодерністському світі стає тотальністю.

РЕЗЮМЕ

В статті рассмотрена еволюція підходів к пониманию феномена игры и раскрыты взгляды И. Хейзинга и Ж. Бодрийяра на него. Обозначена общность и отличия в определении онтологического и функционального статуса игры указанными исследователями.

Ключевые слова: игра, онтологический статус, правило, функциональный статус, пуэрлизм, игровое.

SUMMARY

In the article the evolution of approaches to the game phenomenon studies is considered. The views of Johan Huizinga and Jean Baudrillard is revealed. The generality and the distinctions of the authors points of views to the ontological status and the functional status of the game is shown.

Key words: the game, ontological status, the rule, functional status, puerlism.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Мень А. Магия. Оккультизм. Христианство / А. Мень. – М.: Фонд им. Александра Менья, 1996. – 97 с.
2. Бычков В.В., Бычков О.В. Новая философская энциклопедия. / В.В. Бычков, О.В. Бычков. – М., 2001. – Т. 2.
3. Кремень В.Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.
4. Гусев В.І. Західна філософія Нового часу. ХVІІ – ХVІІІ ст.: підручник / В.І. Гусев. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2000. – 368 с.
5. Шиллер Ф. Письма об эстетическом воспитании человека / Ф. Шиллер. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://yanko.lib.ru/books/culture/shiller=letters.htm>
6. Адорно Теодор В. Эстетическая теория. (Философия искусства) / Адорно В. Теодор: пер. с нем. А.В. Дранова. – М.: Республика, 2001. – 527 с.
7. Хейзинга Й. Homo Ludens: Статьи по истории культуры / Й. Хейзинга: пер., сост. и вступ. ст. Д.В. Сильвестрова; коммент. Д. Э. Харитоновича. – М.: Традиция, 1997. – 416 с.
8. Бодрийяр Ж. Соблазн / Ж. Бодрийяр. – М.: Ad Marginem, 2001. – 318 с.

Надійшла до редакції 23.11.2011 р.

Н Е К Р О Л О Г

13 вересня 2011 р. перестало битись серце Тронька Петра Тимофійовича, вченого-історика, видатного краєзнавця, державного і громадського діяча, академіка Національної академії наук України, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії СРСР, Героя України, голови редакційної колегії 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» і багатотомної серії книг «Реабілітовані історією».

Петро Тимофійович Тронько народився 12 липня 1915 року в с. Заброди Богодухівського повіту на Харківщині. Трудову діяльність розпочав у 1932 р. підсобним робітником у підземному забої шахти у м. Дзержинську Донецької області. Після закінчення учительських курсів працював учителем суспільствознавства та української мови у сільській школі Богодухівського району, директором дитячого будинку м. Лебедин. З 1937 р. Петро Тимофійович – на комсомольській роботі: був заввідділом пропаганди, а потім першим секретарем Лебединського райкому комсомолу, секретарем Сумського обкому ЛКСМУ.

Після визволення в вересні 1939 р. Червоною Армією західних областей України П.Т.Тронько у складі групи партійних, радянських і комсомольських робітників відбув у тривале відрядження для надання допомоги в становленні органів народної влади. Як депутат, взяв участь у роботі Народних Зборів Західної України, які прийняли Декларацію про воз'єднання з УРСР. Петро Тимофійович вів активну комсомольську роботу: рішенням ЦК комсомолу був обраний секретарем оргбюро ЦК ЛКСМУ по роботі серед молоді Станіславського воєводства, а потім першим секретарем Станіславського обкому ЛКСМУ, було обрано до складу ЦК республіканської спілки молоді, делегатом ХП з'їзду ЛКСМУ від комсомольців Станіславщини.

З перших днів Великої Вітчизняної війни П.Т. Тронько – у діючій армії: він помічник начальника відділу по роботі серед комсомольців. У складі військ Південно-Західного, Сталінградського, Південного й 4-го Українського фронтів Петро Тимофійович пройшов важкими дорогами війни, брав участь в обороні Києва, Харкова та Сталінграда, визволенні Ростова-на-Дону.

У жовтні 1943 р. П.Т. Тронько за рішенням політичного керівництва країни в числі інших працівників, що мали довоєнний досвід роботи у державних, партійних, комсомольських органах, був відкликаний з діючої армії й затверджений першим секретарем Київських обласного і міського комітетів ЛКСМУ. Так почався новий етап в його житті – мобілізація молоді, комсомолу на відбудову промисловості та сільського господарства республіки.

З 1946 р. Петро Тимофійович Тронько був обраний другим секретарем ЦК ЛКСМУ. Комсомол, в лавах якого П.Т. Тронько пройшов шлях від секретаря первинної організації до секретаря ЦК ЛКСМУ, виховав в ньому якості, необхідні для подальшої роботи в партійних та державних органах, де були нові масштаби роботи, нові завдання диктували необхідність нетрадиційних підходів, нестандартних рішень. Коли він працював на посаді секретаря ЦК ЛКСМУ, політичне керівництво республіки, очолюване сумнозвісним Л. Кагановичем, звинуватило П.Т. Тронька в «національній

обмеженості і втраті політичної пильності», після чого він був звільнений з посади другого секретаря ЦК ЛКСМУ з пропозицією щодо направлення на навчання. Одночасно з навчанням у Вищій партійній школі ВКП(б) П.Т. Тронько закінчив екстерном в 1948 р. історичний факультет Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка. Того ж року Петро Тимофійович стає аспірантом Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б). Він слухав лекції таких корифеїв історичної науки, як Б.Д. Греков, М.В. Нечкіна, О.Л. Нарочицький, С.В. Бахрушин, М.П. Кім, П.В. Волобуєв та багатьох інших. Поради товаришів і колег звернули увагу колишнього фронтовика на дослідження пробелів Другої світової війни, яке завершилося в 1951 р. захистом кандидатської дисертації «Комсомольське підпілля Радянської України в боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни». У тому ж році він очолив відділ науки і вузів Київського обкому партії, а в 1951–1961 роках працював секретарем того ж обкому і завідувачем відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України. Водночас П.Т. Тронько проводив значну громадську та наукову роботу, обирався депутатом київських міськради й облради IV–VIII скликань (1953–1963 рр.), делегатом XVII–XXIII з’їздів Компартії України, XXII, XXIII і XXV з’їздів КПРС.

У березні 1961 р. Петра Тимофійовича Тронька було призначено заступником Голови Ради Міністрів України. На цій посаді він провів значну роботу із розвитку середньої, професійно-технічної, вищої освіти, культури, охорони здоров’я, фізичної культури й спорту. Неоднаразово очолював делегації працівників науки й культури України за кордоном. На посаді заступника Голови Ради Міністрів і голови Українського товариства охорони пам’ятників історії й культури П.Т. Тронько проводив активну роботу з виявлення, охорони, вивчення й пропаганди історико-культурної спадщини республіки, з будівництва багаточисленних нових пам’ятників, обелісків та меморіалів, створення музеїв та історико-культурних заповідників.

Петро Тимофійович неоднаразово представляв Україну за кордоном. Так, у 1965 р. він очолював урядову делегацію УРСР на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН в Нью-Йорку, а в 1967 р. – на Міжнародній виставці «Експо-67» в Монреалі.

Роботу в державних і партійних органах він успішно поєднував з науковою діяльністю. У 1968 р. П.Т. Тронько захистив докторську дисертацію «Український народ у боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни». В його працях яскраво висвітлені численні сторінки історії радянського суспільства, культурного будівництва, розвитку і зміцненню дружби народів. Протягом 50–70-х рр. вийшла ціла низка монографій, зокрема «Безсмертя юних», «В боях за Вітчизну (1941–1945 рр.)», «Подвиг твоїх батьків», «Народу сила незборима», «Культура – всенародне надбання», «Защищая советскую Родину», десятки брошур та статей, які отримали заслужене визнання наукової громадськості й широких кол читачив. Він був автором, керівником, членом редколегій кількох фундаментальних праць, у тому числі таких, як «Історія Української РСР» у 8-ми томах, 10 книгах, «Історія Києва», «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» у трьох томах, збірника документів «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Головне дітище П.Т. Тронька – унікальне 26-томне видання «Історія міст і сіл Української РСР». Колосальна, беспрецедентна за своїми масштабами робота, в якій брали участь більше 100 тисяч осіб, була здійснена у рекордний термін – за неповні 12 років. У 1976 р. це капітальне видання і його керівник удостоєні Державної премії СРСР у галузі науки і техніки. Понад 100 учасників видання відзначені урядовими нагородами України. Загалом ж П.Т. Тронько опублікував понад 500 наукових праць, в тому числі 15 монографій особисто.

У квітні 1978 р. П.Т. Тронько перейшов працювати до Академії наук України, був обраний академіком АН УРСР, тоді ж – її віце-президентом. Під його керівництвом було створено в Інституті історії відділ історико-краєзнавчих досліджень. Очолюваний

П.Т. Троньком підрозділ перевидав російською мовою 14 томів «Історії міст і сіл Української РСР».

Петра Тимофійовача заслужено називають «патріархом сучасної школи істориків-краєзнавців». Під його керівництвом проходили загальноукраїнські конференції з історичного краєзнавства, яких з 1980 р. по 2010 р. відбулося вже одинадцять. П.Т. Тронько багато зробив для популяризації історичних знань про рідний край на посаді редактора журналу «Пам'ятки України» та «Краєзнавство».

З 1992 р. він очолив також Головну редколегію багатотомної серії книг «Реабілітовані історією». Тільки в Донецькій області видано вісім томів. Повернення доброго імені безвинним жертвам тоталітаризму, відновлення історичної правди П.Т. Тронько вважав одним із головних своїх обов'язків.

Академік П.Т. Тронько обіймав також посади позаштатного радника Президента України Л.Д. Кучми з питань історико-культурної спадщини, голови Комісії по відтворенню видатних пам'яток історії та культури.

За заслуги перед Батьківщиною подвижницька праця Петра Тимофійовича відзначена численними державними нагородами: орденами Леніна, Жовтневої революції, чотирма орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, «За заслуги III ступеня», Богдана Хмельницького II та III ступенів, а також багатьма медалями, двома почесними грамотами Президії Верховної Ради УРСР, Почесними грамотами Президії Верховної Ради Білоруської РСР та Естонської РСР. Він – лауреат Державної премії СРСР у галузі науки і техніки 1976 р., премії Ленінського комсомолу 1984 р., республіканської премії ім. Миколи Островського 1987 р., почесний громадянин Києва, Харкова, Богодухова, Лебедина, Переняслав-Хмельницького, Канева, почесний професор Дніпропетровської національно-гірничої академії, Кам'янець-Подільського й Кіровоградського педуніверситетів, почесний доктор Дніпропетровського, Харківського і Донецького національних університетів, а також Міжнародної Академії управління персоналом (МАУП).

Указом Президента України від 7 липня 2000 р. завідувачу відділу Інституту історії України НАНУ, голові Всеукраїнської спілки краєзнавців, доктору історичних наук, професору, академіку НАН України Троньку Петру Тимофійовичу присвоєно звання Героя України з врученням ордена Держави.

Петро Тимофійович був незвичайною людиною! Важко повірити, що його вже не має серед нас... Мабуть, не дарма Господь Бог відміряв йому такий довгий життєвий шлях: який великий внесок був зроблений в розвиток історичної науки, формуванню позитивного іміджу нашої країни за кордоном, а скільким людям допоміг, так само і мені, Петро Тимофійович... Низько кланяюсь йому. Царство нібесне.

*Доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
Почесний член Національної спілки
краєзнавців України,
Почесний краєзнавець Донеччини*

П.В. Добров

Правила оформлення статей до журналу «Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки»

1. Для публікації у Віснику приймаються раніше не опубліковані матеріали.

2. Рукопис подається в двох примірниках (українською, російською або англійською мовою), надрукованих з одного боку аркушу паперу формату А 4 (другий примірник підписується авторами). Обсяг статті не повинен перевищувати 8 сторінок, включаючи таблиці, малюнки, список літератури. Разом із рукописом подається електронний варіант статті на CD-диску в редакторі Word 97-2000 для Windows 98-2003, збереженому у двох форматах *.doc і *.rtf. Назви файлів мають відповідати прізвищу автора, наприклад: ivanenko.doc і ivanenko.rtf. Основний текст статті — **шрифт Times New Roman Cyr, розмір кеглю — 12 пт.** Якщо використано інший шрифт, необхідно подати його на диску. **Міжрядковий інтервал — одинарний, абзацний відступ — 1 см. Поля дзеркальні: верхнє — 20 мм, нижнє — 25 мм, зсередини — 30 мм, зовні — 20 мм.** Текст друкується без переносів. Сторінки рукопису нумеруються олівцем на звороті.

3. Рукопис починається з індексу УДК у верхньому лівому кутку (без абзацного відступу, звичайний шрифт). Через рядок друкується назва статті (відцентрована, великими напівжирними літерами). Далі через рядок з вирівнюванням ліворуч без абзацного відступу курсивом подаються ініціали і прізвище автора. Для тих, хто не є співробітниками університету, на наступному рядку з вирівнюванням ліворуч без абзацного відступу курсивом наводиться назва організації, яку представляє автор.

Зразок оформлення початку статті

УДК 81'373.23

АНТРОПОНІМІЧНА ІНВЕКТИВА В КОНФЛІКТНОМУ КОМУНІКАТИВНОМУ АКТИ

Т. Ф. Шумарина, Н. Г. Іванова

Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова

На наступному рядку з абзацу друкується текст **реферату** мовою статті обсягом до 100 слів. З абзацу курсивом подаються ключові слова.

Зразок оформлення реферату

Реферат. *У дослідженні словотвірних гнізд (СГ) умовно виділяються два магістральні напрямки (власне структурний і структурно-семантичний). Методика аналізу СГ, запропонована представниками структурної лінгвістики, виявилася занадто обмеженою, оскільки не може відбити всього розмаїття зв'язків слів у гнізді. Можливість прирівнювати СГ до слова дає підстави для виявлення й аналізу лексико-семантичного, частиномовного, морфологічного і власне словотвірного параметрів СГ. Зіставно-типологічний аспект вивчення СГ виокремився відносно недавно в межах однієї з галузей контрастивної лінгвістики – зіставної дериватології. СГ може слугувати одиницею зіставного вивчення як споріднених, так і неспоріднених мов. Зіставно-типологічне вивчення СГ, тобто з'ясування міжмовної еквівалентності цих комплексних одиниць, передбачає взаємне накладання аналізованих СГ за всіма параметрами їхньої структурно-семантичної організації.*

Ключові слова: *словотвірне гніздо, контрастивна дериватологія, зіставний метод.*

Через один рядок після реферату і ключових слів подається основний текст статті (вирівнюється за шириною). Відповідно до Постанови президії ВАК України від

15.01.2003 р. № 7-05/1 “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України” (Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1) **наукова стаття має містити такі обов’язкові елементи:** “постановка проблеми у загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку”. **Статті, які не відповідають вимогам ВАК України, а також вимогам оформлення, до друку не приймаються.**

Ілюстративний матеріал друкується курсивом.

Варто розмежовувати дефіс «-» і тире «—». Різниця полягає у відсутності наявності пробілів, а також у їхній довжині. Знак тире «—» набирається шляхом одночасного натискання клавіш Ctrl + Num (-).

Ініціали перед прізвищем (наприклад, Р. С. Петренко), а також слова на зразок «т. д.» набираються через невідривний пробіл шляхом одночасного натискання клавіш Ctrl+Shift+ пробіл.

4. Через рядок після основного тексту статті перед списком літератури подаються два резюме з ключовими словами. Одне резюме (**SUMMARY**) англійською мовою, а друге — російською або українською мовою (за взаємодоповнюючим принципом щодо мови статті).

Зразок оформлення резюме

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению особенностей функционирования имен собственных (логинонимов) в составе электронных адресов. Рассматриваются логинонимы в рамках модели «антропоним → логиноним». Устанавливаются и анализируются особенности логинонимов, восходящих к фамилии, имени и отчеству пользователя. Представлены наиболее продуктивные модели их образования.

Ключевые слова: электронный адрес, имя собственное, логиноним, антропонимическая формула.

РЕЗЮМЕ

Статтю посвячено вивченню особливостей функціонування власних назв (логінонімів) у складі електронних адрес. Розглядаються логіноніми у межах моделі «антропонім → логінонім». З’ясовуються й аналізуються параметри логінонімів, які пов’язані з прізвищем, ім’ям і по батькові користувача. Подано найбільш продуктивні моделі їхнього творення.

Ключові слова: електронна адреса, власна назва, логінонім, антропонімічна формула.

SUMMARY

The article focuses on the analysis of proper names (loginonymes) functional peculiarities in the structure of e-mail addresses. The loginonymes inside the model «antroponym → loginonym» have been considered. The peculiarities of loginonymes based on three antroponym components have been established and analyzed. The most productive models of mentioned loginonymes have been described.

Key words: e-mail, proper name, loginonym, antroponym formula.

5. Після текстів резюме і ключових слів через один рядок друкується список літератури.

Перелік літературних джерел (СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ — назва набирається великими напівжирними літерами з вирівнюванням ліворуч без двокрапки наприкінці) **подається загальним списком наприкінці рукопису в порядку посилань у тексті статті (а не в алфавітному порядку).** Посилання у списку літератури на зразок «Там само» неприпустимі. Покликання у тексті публікації оформлюються за допомогою квадратних дужок. Наприклад: [5, с. 23]. Список літератури, який повинен містити не менше, ніж 8 джерел, оформлюється з дотриманням **державного стандарту (ДСТУ ГОСТ 7.1:2006)** (див. Бюлетень ВАК України. — 2008. — № 3. — С. 9-13).

Зразок оформлення списку літератури

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кападинский, В. М. Функции имен в русских дискуссиях в Интернете [Текст] / В. М. Кападинский // Труды и материалы II Междунар. конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность», Москва, 18-21 марта 2004 г. — М. : Изд-во Московского гос. ун-та, 2004. — С. 394.
2. Асмус, Н. Г. Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространства [Текст] : дисс. ... к. филол. н. / Нина Геннадиевна Асмус. — Челябинск, 2005. — 265 с.
3. Ходоренко, Г. В. Найменування осіб у російськомовній інтернет-комунікації: структурний і семантичний аспекти [Текст] : Автореф. дис. ... к. філол. н. / Г. В. Ходоренко. — Дніпропетровськ, 2006. — 18 с.
4. Рослякова, В. Н. Астронимы в поэзии В.С. Высоцкого [Электронный ресурс] / В. Н. Рослякова // Режим доступа: <http://www.mediaplanet.ru/.../Rosliakowa> 2005 Astro.doc. — Загол. з екрану.
5. Карпенко, Ю. А. Названия звездного неба [Текст] / Ю. А. Карпенко. — М. : Наука, 1981. — 184 с.
6. Рут, М. Э. Словарь астронимов в русской поэтической речи [Текст] / М. Э. Рут, Е. В. Ширихина // Словесность и современность : сб. науч. тр. — Ч. 2. — Пермь, 2000. — С. 114-120.

6. В окремому файлі і на окремому аркуші подаються ініціали і прізвище автора, відомості про автора, а також **назва статті українською, російською і англійською мовами.**

Зразок

Балко М. В.

Слабке керування, прилягання, вільне поєднання: основні підходи до розмежування понять

Балко М. В.

Слабое управление, примыкание, свободное присоединение: основные подходы к разграничению понятий

Balko M. V.

The weak control, the contiguity and the free combination: the main approaches to differentiation of the notions

Балко Марина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка

7. Разом із рукописом подається зовнішня рецензія.

Адреса редколегії: Донецький національний університет, філологічний факультет, кафедра загального мовознавства і історії мови, вул. Університетська, 24, м. Донецьк, 83001.

Контактна інформація: тел.+38 (062) 302-92-85, e-mail: nyaroshenko@yandex.ru

Головна редколегія Вісника

Головний редактор – д-р фіз.-мат. наук, акад. НАН України **В.П.Шевченко**

Заст. головного редактора – д-р фіз.-мат. наук, проф. **С.В.Беспалова**

Члени редколегії: д-р екон. наук, акад. НАН України **О.І.Амоша**, д-р фіз.-мат. наук, чл.-кор. НАН України **В.М.Варюхін**, д-р біол. наук, чл.-кор. НАН України **О.З.Глухов**, д-р фіз.-мат. наук, чл.-кор. НАН України **О.М.Ковальов**, д-р юрид. наук, акад. НАН України **В.К.Мамутов**, д-р філол. наук, проф. **Є.С.Отін**, д-р хім. наук, акад. НАН України **А.Ф.Попов**, д-р екон. наук, проф. **Ю.В.Макогон**.

Редакційна колегія серій Б (гуманітарні науки)

Д-р філол. наук, проф. **Є.С.Отін** (відповідальний редактор), д-р. істор. наук, проф. **П.В.Добров** (заступник відповідального редактора).

Відповідальний секретар: к.філол.н., доц. **Н.О.Ярошенко**.

Члени редакційної колегії: д-р пед. наук, проф. **В.М.Алфімов**, д-р філософ. наук, проф. **Т.О.Андрєєва**, д-р істор. наук, проф. **М.Є.Беспалов**, д-р філол. наук, проф. **О.Л.Бессонова**, д-р істор. наук, проф. **А.В.Бредіхін**, д-р істор. наук, проф. **А.В.Гедьо**, д-р філол. наук, проф. **М.М.Гіршман**, д-р пед. наук, проф. **А.І.Дзундза**, д-р філософ. наук, проф. **Р.О.Додонов**, д-р філософ. наук, проф. **Н.М.Ємельянова**, д-р істор. наук, проф. **Г.П.Єрхов**, д-р філол. наук, проф. **А.П.Загнітко**, д-р філол. наук, проф. **В.Д.Каліущенко**, д-р філол. наук, проф. **О.О.Корабльов**, д-р пед. наук, проф. **О.Г.Кучерявий**, д-р пед. наук, проф. **Н.М.Лосєва**, д-р філол. наук, проф. **М.О.Луценко**, д-р істор. наук, проф. **В.М.Нікольський**, д-р філософ. наук, проф. **Л.М.Нікітін**, д-р філол. наук, проф. **В.А.Просалова**, д-р філол. наук, проф. **М.Г.Сенів**, д-р пед. наук, проф. **О.І.Скафа**, д-р істор. наук, проф. **О.В.Стяжкіна**, д-р філософ. наук, проф. **К.М.Узбек**, д-р філол. наук, проф. **В.В.Федоров**.

The Chief Editorial Board of the Bulletin

Editor-in-Chief – Dr. phys.-mat. sci., acad. of NAS Ukraine **V.P.Shevchenko**

Deputy Editor-in-Chief – Dr. phys.-mat. sci., prof. **S.V.Bespalova**,

Members of the Editorial Board: Dr. econ. sci., acad. NAS Ukraine **A.I.Amosha**, Dr. phys.-mat. sci., mem.-corr NAS Ukraine **V.M. Variukhina**, Dr. biol. sci., mem.-corr NAS Ukraine **A.Z.Hlukhov**, Dr. phys.-mat. sci., mem.-corr NAS Ukraine **A.V.Kovalyov**, Dr. jurid. sci., acad. NAS Ukraine **V.K.Mamutov**, Dr. philolog. sci., prof. **E.S.Otin**, Dr. chem. sci., acad. NAS Ukraine **A.F.Popov**, Dr. econ. sci., prof. **Yu.V.Makahon**.

The Editorial Board of a Series B (the Humanities)

Dr. philol. sci., prof. **Ye.S.Otin** (Editor-in-Chief), Dr. hist. sci., prof. **P.V.Dobrov** (Deputy of the Editor-in-Chief).

Executive secretary: Can. philos. sci., Sen. Lec. **N.O.Yaroshenko**.

Members of the Editorial Board: Dr. ped. sci., prof. **V.N.Alfimov**, Dr. philos. sci., prof. **T.A.Andreieva**, Dr. hist. sci., prof. **M.S.Bespalov**, Dr. philol. sci., prof. **O.I. Bessonova**, Dr. hist. sci., prof. **A.V.Bredikhin**, Dr. ped. sci., prof. **A.I.Dzundza**, Dr. philos. sci., prof. **R.A.Dodonov**, Dr. philol. sci., prof. **V.V.Fedorov**, Dr. hist. sci., prof. **A.V.Gedyo**, Dr. philol. Sci., prof. **M.M.Khrishman**, Dr. philol. sci., prof. **V.D.Kaliushenko**, Dr. philol. sci., prof. **A.A.Korablyov**, Dr. ped. sci., prof. **V.D.Kucheriavyi**, Dr. ped. sci., prof. **N.N.Loseva**, Dr. philol. sci., prof. **N.A.Lutsenko**, Dr. hist. sci., prof. **V.N.Nikol'skyi**, Dr. philos. sci., prof. **L.N.Nikitin**, Dr. philol. sci., prof. **V.A.Prosalova**, Dr. philol. sci., prof. **M.G.Seniv**, Dr. ped. sci., prof. **Ye.I.Skafa**, Dr. hist. sci., prof. **Ye.V.Stiazhkina**, Dr. philos. sci., prof. **K.V.Uzbek**, Dr. philos. sci., prof. **N.N.Yemel'ianova**, Dr. hist. sci., prof. **G.P.Yerkhov**, Dr. philol. sci., prof. **A.P.Zagnitko**.

Друкується за рішенням Вченої Ради Донецького національного університету

© Донецький національний університет, 2011

Адреса редакції: 83001, м. Донецьк-01, вул. Університетська, 24.

тел: (062) 305-16-51

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

Донецький національний університет

Вісник Донецького національного університету

Серія Б. Гуманітарні науки

Науковий журнал

2011 – №2

Українською, російською та англійською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14287-3258ПР від 20.06.2008 р.

Друкується за рішенням Вченої Ради Донецького національного університету

Підписано до друку 01.12.2011 р.
Формат 60х84/8. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 36,5.
Тираж 300 прим. Зам. №160

В и д а в н и ц т в о Д о н е ц ь к о г о н а ц і о н а л ь н о г о
у н і в е р с и т е т у
83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24.
С в і д о ц т в о п р о в н е с е н н я с у б ' є к т а в и д а в н и ч о ї
с п р а в и
д о Д е р ж а в н о г о р е є с т р у
с е р і я Д К №1854 від 24.06.2004 р.